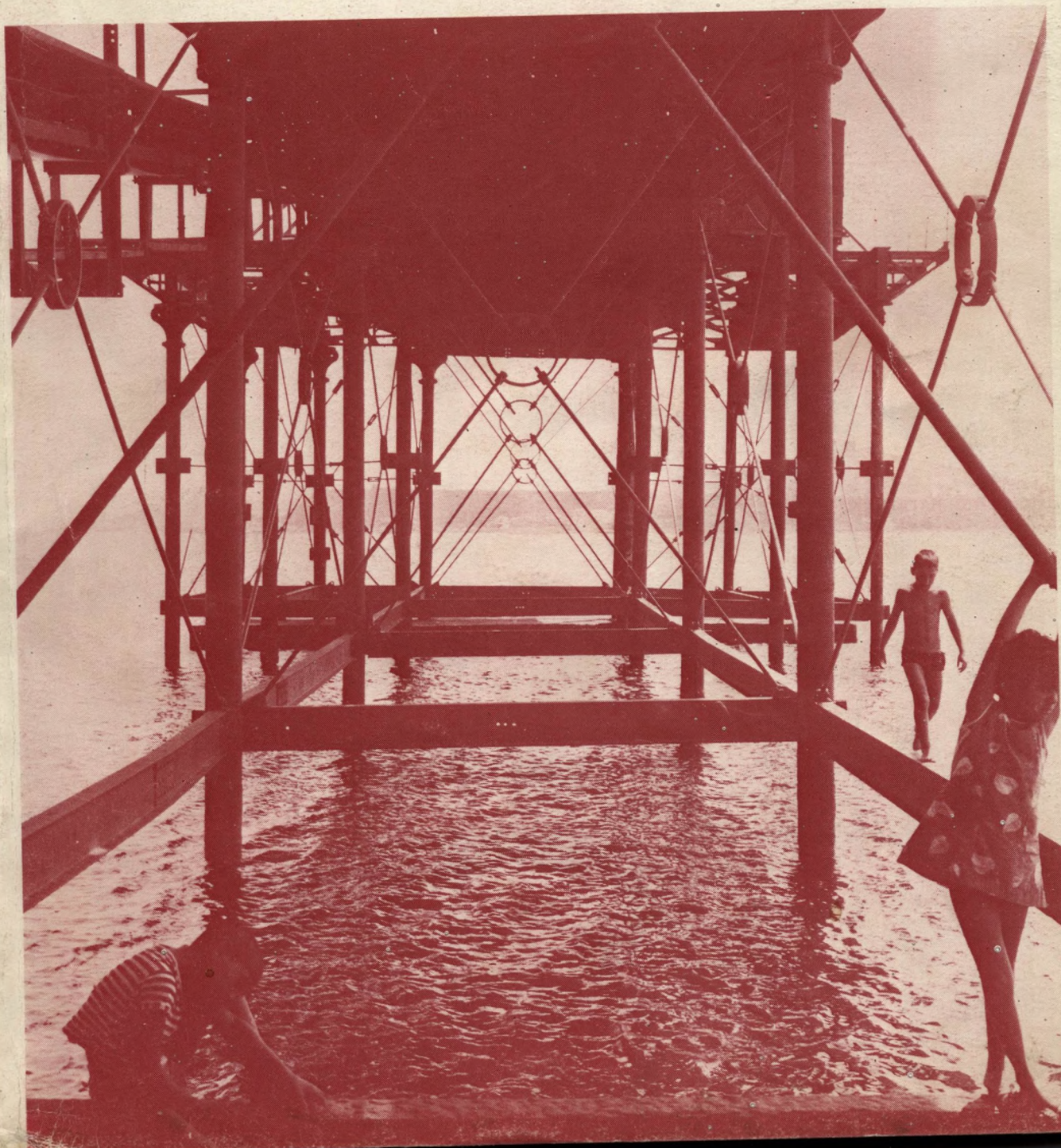

ΧΑΝΚΙΕΣ

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

Μηνιαία επιθεώρηση τεύχ. ● 50-51. ● 'Απρίλιος-Μάϊος 1982. ● 150 δρχ.

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

Μηνιαία επιθεώρηση τεύχ. 50-51. 'Απρίλιος-Μάϊος 1982. 150 δρχ.
Κέκροπος 2, 'Αθήνα 119, τηλ. 3239645.

ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Μαριάννα Δήτσα, 'Αγγελος 'Ελεφάντης, Κώστας Ζουράρης, Μάκης Καβουριάρης,
Γιώργος Καρράς, Λεωνίδας Λουλούδης, 'Αριστείδης Μπαλτάς
Μιχάλης Παπαγιαννάκης, Δαμιανός Παπαδημητρόπουλος, 'Αννα Φραγκουδάκη

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

'Ανας Φραγκουδάκη	Περί ήγemonίας τῶν μικροαστῶν
Δημήτρη Τσιαγκλή	Στόν ἀστερισμό τῆς ἀλλαγῆς
'Αριστείδη Μπαλτά	Περί ἐκπαιδευτικῆς πολιτικῆς
Δαμιανῶ Παπαδημητρόπουλου	Φεிடῶ 'Αργεῖοι
Μιχάλη Παπαγιαννάκη	'Η ἐκθεση τοῦ κ. 'Αρσένη
Γιάννη Ζαρκάδη	'Υγεία καὶ ἰατρικὴ
'Αγγελου 'Ελεφάντη	Μιά ἐβδομάδα στόν Μίλωνα
Γιώργου Καρρά	'Η ἐπίσκεψη τοῦ Χαίηγκ
Κώστα Ζουράρι	Περί τοῦ κύρους τῆς πολιτικῆς 'Επιστήμης
'Αγγελου 'Ελεφάντη	Οἱ ἐφημερίδες νοσοῦν, οἱ θύτες καλοῦνται νά σώσουν τό θύμα
Μάκη Καβουριάρη	'Ερμηνευτικό σχῆμα γιά τήν ἀνάλυση τῆς φτώχειας στήν 'Ελλάδα
Μιχάλη Μοδινῶ	Δασικὸί πόροι καὶ περιφερειακὴ ὑπανάπτυξη
Γ. Η. Χάρη	Μονότονα, μονοτονικά ἢ μονομανίες
Γιάννη Κωνσταντέλη	Γιά τό μονοτονικό
'Αριστοτέλη Νικολαΐδη	'Ο 'Ελληνικός Γλωσσικός 'Ομιλος καὶ ἡ συνείδηση τῆς γλώσσας μας
Μιχάλη Ζουμπουλάκη	Γιά τὰ «ἰῶτα καὶ τίς κεραΐες»

Ο ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΟΣ ΠΟΛΙΤΗΣ

Πέτρου Πιζάνια «'Ο ρόλος τῆς Ρωσίας στή διαμόρφωση τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους» τοῦ Δ. Λουλέ.
Βάνας Γεωργακοπούλου ... «'Ενα γαρύφαλλο πού δέν τ' ἀφήνουν ν' ἀνθίσει» τοῦ Τάσου Δήμου.
Δημήτρη Κυρτάτα ..... «Τό πέρασμα ἀπό τήν 'Αρχαιότητα στή Φεουδαρχία» τοῦ Π. 'Αντερσον.
ΤΑ ΣΗΜΕΙΩΜΑΤΑ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΗ, ΕΠΙΣΤΟΛΕΣ, ΝΕΑ ΒΙΒΛΙΑ, ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΤΕΥΧΩΝ 40-46.
Φωτογραφία ἐξωφύλλου Στέλιου Σκοπελίτη

**Παρακαλοῦμε νά σημειώσετε τήν ἀλλαγὴ τοῦ τηλεφώνου μας
ὁ νέος ἀριθμὸς
3239645**

'Εκδότης Νίκος Πολίτης, Βορρά 9, 'Αγία Παρασκευή • 'Ιδιοκτησία «Σ. Δελέγκας καὶ Σία ΟΕ» • Διευθυντής
'Αγγελος 'Ελεφάντης • Φωτοστοιχειοθεσία, Φωτοκτύταρο ΕΠΕ, 'Υμηττοῦ 219, τηλ. 751.63.33 • 'Αναπα-
ραγωγή φιλμς Α. Καλέμης, Σόλωνος 116, τηλ. 362.43.26 • 'Εκτύπωση Χρονόπουλος, Βασ. Παύλου 26
Λυκόβρυσση, τηλ. 281.05.55 • Διόρθωση δοκιμίων, Γιώργος Κοροπούλης

ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ: ἐξάμηνη 500 δρχ., ἐτήσια 1000. **ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ:** Εὐρώπης: εξαμηνή
650 δρχ., ἐτήσια 1200. ΗΠΑ-Καναδ. (ἀερ.): ἐξάμηνη 800 δρχ., ἐτήσια 1500 ● Γιά 'Οργανισμούς, Τράπεζες,
'Ανών. 'Εταιρείες: ἐξάμηνη 1000 δρχ., ἐτήσια 2000 ● ΕΜΒΑΣΜΑΤΑ – ΕΠΙΤΑΓΕΣ: Σπύρος Δελέγκας, Κέκροπος
2, 'Αθήνα 119, τηλ. 32.45.332.

Κεντρικὴ διάθεση γιά Θεσσαλονίκη καὶ Β. 'Ελλάδα: βιβλιοπωλεῖο Κοτζιά, Τσιμισκὴ 78, τηλ. 279720.-

Περί ηγεμονίας τῶν μικροαστῶν

Σ'ένα πρόσφατο τεύχος τοῦ περιοδικοῦ *Γαλλική Ἐπιθεώρηση Κοινωνιολογίας* τοῦ Ἐθνικοῦ Κέντρου Κοινωνικῶν Ἐρευνῶν τῆς Γαλλίας¹, δημοσιεύεται μιὰ μελέτη γιὰ τὴν ἐκλογικὴ συμπεριφορὰ ὀρισμένων μικροαστικῶν κατηγοριῶν, πού εἶναι οἱ μικροϊδιοκτῆτες: μικρέμποροι καὶ βιοτέχνες. Ἡ μελέτη ἔγινε σέ ἐθνικὸ δείγμα 20.000 ἀτόμων καὶ ἀφοροῦσε τὴν πολιτικὴ συμπεριφορὰ τῶν κατηγοριῶν αὐτῶν στὶς ἐκλογές τοῦ 1967.

Διαπιστώθηκε ὅτι οἱ μικροϊδιοκτῆτες, ἡ κοινωνικὴ αὐτὴ κατηγορία πού οἰκονομικά καὶ κοινωνικά θρῖσκεται ἀνάμεσα στοὺς ἐργάτες καὶ τὴν ἀστικὴ τάξη, ἔχει τάση νὰ ψηφίζει τὰ ἀμιγῆ δεξιὰ κόμματα. Οἱ μικρέμποροι καὶ οἱ βιοτέχνες ψηφίζουν ἀπὸ 70 ὡς 85% δεξιὰ καὶ μόνο ἀπὸ 15 ὡς 30% ἀριστερά (σοσιαλιστικὸ σὺν κομμουνιστικὸ κόμμα). Οἱ μικρέμποροι ἔχουν ἐκλογικὴ συμπεριφορὰ συντηρητικότερη ἀπὸ τοὺς βιοτέχνες: ψηφίζουν δεξιὰ σέ ποσοστὰ ἀπὸ 75 ὡς 85%.

Ἡ ἐκλογικὴ συμπεριφορὰ τῶν μικροϊδιοκτῆτῶν εἶναι, στὴ μεγάλη πλειοψηφία τους, δεξιὰ κι αὐτὸ ἀνεξάρτητα ἀπὸ ἀτομικὲς παραμέτρους, ὅπως τὸ φύλο, ἡ ἡλικία, τὸ ὕψος τοῦ εισοδήματος καὶ τὸ μορφωτικὸ ἐπίπεδο.

Ἡ χαμηλὴ τάση νὰ ψηφίζουν ἀριστερά ἰσχυροποιεῖται στὶς παραδοσιακὲς περιοχές, ἐκεῖ ὅπου κυριαρχεῖ ὁ ἀγροτικὸς τομέας. Ἀντίθετα, ἡ τάση νὰ ψηφίζουν δεξιὰ φτάνει τὰ ψηλότερα ποσοστὰ τῆς στὶς βιομηχανικὲς περιοχές καὶ τὰ ἀστικά κέντρα ὅπου ὑπάρχουν πολλοὶ βιομηχανικοὶ ἐργάτες.

Ὁ κοινωνικὸς καθορισμὸς ἐμφανίζεται ἰσχυρότερος ἀπὸ τὸν πολιτικὸ. Δέν ἐπηρεάζει τόσο τὴν ἐκλογικὴ συμπεριφορὰ τους ἡ δύναμη τῶν ἀριστερῶν κομμάτων, ἀλλὰ ἡ οἰκονομικὴ κατάσταση καὶ ὁ κοινωνικὸς περιγύρος. Τὸ ψηλότερο ποσοστὸ δεξιῶν ψήφων τους ἐμφανίζεται στὶς περιοχές πού τυχαίνει νὰ συνδυάζουν πλειοψηφία βιομηχανικῶν ἐργατῶν καὶ χαμηλὰ ποσοστὰ τῶν ἀριστερῶν κομμάτων. Ἀντίθετα, τὸ ψηλότερο ποσοστὸ ἀριστερῶν ψήφων τους παρατηρεῖται στὶς ἀγροτικὲς ἐκείνες περιοχές ὅπου τὰ ἀριστερά κόμματα καὶ κυρίως τὸ κομμουνιστικὸ τυχαίνει νὰ εἶναι ἰσχυρά.

Οἱ βιοτέχνες ψηφίζουν λίγο ἀριστερότερα ἀπὸ τοὺς μικρεμπόρους, ἀλλὰ ταυτίζονται ψηφίζοντας ὅσο δεξιὰ καὶ οἱ μικρέμποροι, ὅταν ἀπειλεῖται ἡ οἰκονομικὴ τους ἀνεξαρτησία ὡς ἐλεύθερων ἐπαγγελματιῶν.

Τέλος, ἡ ἰσχυρότερη τάση καὶ τῶν δύο κατηγοριῶν νὰ ψηφίζουν ἀριστερά ἐμφανίζεται ἐκεῖ ὅπου ἀνθίζει καὶ κυρίως τείνει πρὸς τὴ διατήρησή του τὸ μικρεμπόριο καὶ ἡ βιοτεχνία καὶ ὅπου ἡ παραδοσιακὴ γεωργία εἶναι ὁ κυρίαρχος τομέας τῆς οἰκονομίας.

Τὰ παραπάνω εἶναι χρήσιμες γνώσεις, ἐνδεικτικὲς κάποιων τάσεων πού ἔχουν κοινωνικὲς κατηγορίες σέ μιὰ ἄλλη καὶ πολὺ διαφορετικὴ, βέβαια, κοινωνία. Θὰ ἦταν σίγουρα πολὺ χρήσιμο νὰ ξέραμε ἀντίστοιχα τί γίνεται στὴ δική μας χώρα. Ἴσως, ἔτσι, πολιτικὰ συμπεράσματα νὰ εἶχαν καὶ πειραματικὲς ἀποδείξεις.

Ἄφορμὴ γιὰ τίς γραμμὲς αὐτές εἶναι ἓνα ἄρθρο τοῦ περιοδικοῦ *Ἀντιθέσεις*, «ἀνασκειαστικὸ», ὅπως λέει, τῶν ἀπόψεων πού διατυπώνονται σ' ἓνα ἄρθρο τοῦ *Πολίτη* προεκλογικὸ (2).

Τὸ ἄρθρο τοῦ *Πολίτη* ἔκρινε ἀρνητικὰ τίς προεκλογικὲς θέσεις κατὰ τοῦ καπιταλιστικοῦ ἐκσυγχρονισμοῦ πού ἔπαιρνε τὸ ΠΑΣΟΚ, ἔλκοντας μικροαστικὲς κατηγορίες πού ὅμως ἀντιτίθενται στὸν ἐκσυγχρονισμό. Τὸ ΠΑΣΟΚ, ἔλεγε ὁ ἀρθρογράφος τοῦ *Πολίτη*, θὰ τραβήξει ὑποχρεωτικὰ τὸ δρόμο τοῦ καπιταλιστικοῦ ἐκσυγχρονισμοῦ, ὁ μεταβαπτισμὸς ἐπομένως τοῦ ἐκσυγχρονισμοῦ αὐτοῦ σέ «σοσιαλισμὸ» καὶ ἡ στήριξη τοῦ ΠΑΣΟΚ στοὺς μικροαστοὺς μέσα ἀπὸ τὴ σύγχυση εἶναι πράγματα ἐπικίνδυνα. Καὶ τοῦτο γιατί ἡ δεξιὰ, πού θὰ πολεμή-

1. N. Mayer et G. Michelat, "Les choix électoraux des petits commerçants et artisans an 1967" *Revue Française de Sociologie*, XXII, Ὀκτώβριος-Δεκέμβριος 1981, σελ. 503-521.

2. Δ. Παπαδημητρόπουλος, «Ἀναγκαῖες ἐπαναλήψεις» *Πολίτης*, 45, 1981, σελ. 14. Θ. Κολόμαλος, «ΠΑΣΟΚ, Ἐκσυγχρονισμός-Μικροασπισμός: ἀνασκειὴ μιᾶς κριτικῆς» *Ἀντιθέσεις*, 8, Γενάρης-Φλεβάρης, 1982, σελ. 51-60.

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

σει τό «σοσιαλισμό», θά βρῖσκει συμμάχους τούς μικροαστούς πού εἶναι ἀντίθετοι μέ τόν καπιταλιστικό ἐκσυγχρονισμό καί τότε δέ θά ξέρουμε πιά ποιός εἶναι μέ ποιόν καί τί συμφέροντα ὑπερασπίζεται ἢ, ὅπως ἔγραφε τό ἄρθρο, «κινδυνεύουμε ὅλοι νά χάσουμε τόν μπούσουλα».

Δέ φανταζόταν κανείς ὅτι ἡ φράση γιά τήν «ἀπώλεια» τοῦ μπούσουλα θά ἦταν τόσο καίρια προφητική, ὅπως ἀποδεικνύει τό ἄρθρο τῶν Ἀντιθέσεων, πού «ἀνασκευάζει» τήν παραπάνω κριτική. Ἀφήνω καταμέρος τήν ἀγανάκτηση τοῦ ἀρθρογράφου τῶν Ἀντιθέσεων γιατί ὁ Πολίτης τολμάει νά διατυπώνει πολιτική κριτική. Ἀφήνω καταμέρος τή σχεδόν ἀφοπλιστική ταύτιση τοῦ ΠΑΣΟΚ μέ τό Μάο Τσέ Τούνγκ, τόν Τσέ Γκεβέρα καί τό Φιντέλ Κάστρο, κι ἀκόμα κάποιες φράσεις ἀποστομωτικές, ὅπως π.χ.: «ἡ διαφορά λοιπόν τοῦ ΠΑΣΟΚ ἀπό τούς μπουσεβίκους εἶναι...».

Τό κείμενο τῶν Ἀντιθέσεων μᾶς διαβεβαιώνει γιά δύο πράγματα, πού εἶναι πολύ σοβαρά. α) Ὅτι τό ΠΑΣΟΚ εἶναι κόμμα τῶν μικροαστῶν καί β) ὅτι ἀποκλείεται νά ἐπιβάλει καπιταλιστικό ἐκσυγχρονισμό. Γράφει: «τό ΠΑΣΟΚ δέν εἶναι ἀπλῶς μικροαστικό, ὅπως ὅλα τά ἀριστερά κόμματα, εἶναι σάρκα ἀπό τή σάρκα μιᾶς ἀπό τίς δυνατότερες (μαζί ἴσως μέ τή γαλλική) ἐνώσεις μικροαστῶν-μικροϊδιοκτητῶν ἀγροτῶν στόν κόσμο». Γράφει ἀκόμα ὅτι ἔχουμε «Λαϊκή Ἐθνική Ἐνότητα», ὅπου τήν «ἡγεμονία κρατάει ἡ μικροαστική τάξη». Τέλος, ἀφοῦ τό ΠΑΣΟΚ ἀποκλείεται νά ἐπιβάλει καπιταλιστικό ἐκσυγχρονισμό, θά προχωρήσει πρὸς ἕναν «προ-σοσιαλιστικό (;) ἐκσυγχρονισμό». Ἀλλά γιά νά προχωρήσει σ' αὐτόν, πρέπει πρῶτα νά καλλιεργήσει «κάποια προ-σοσιαλιστική (;) συνείδηση». Καί παράδειγμα τέτοιας συνείδησης εἶναι: «νά ἀνατρέψει τήν κοινωνική συνείδηση ὅτι δέν μπορεῖ κανείς νά γίνεταί "καταδότης" τοῦ φοροφυγάδα καί νά δημιουργήσει τή συνείδηση ὅτι εἶναι καθήκον πρὸς τό λαό νά τόν ξεσκεπάσει».

Προϋπόθεση λοιπόν γιά τό μή καπιταλιστικό ἐκσυγχρονισμό εἶναι ἡ σοσιαλιστική συνείδηση καί σοσιαλιστική συνείδηση εἶναι ἡ κατάδοση τοῦ φοροφυγάδα.

Τί εἶναι ὁ καλός ἐκσυγχρονισμός πού προτείνει, ὁ ἀρθρογράφος δέν τό λέει. Λέει σαφῶς τί δέν εἶναι, καθῶς καταδικάζει τόν καπιταλιστικό, τόν ἐκσυγχρονισμό τύπου ὑπαρκτοῦ σοσιαλισμοῦ καί τό «μικροϊδιοκτητικό» τρόπο παραγωγῆς (ἂν κατάλαβα καλά, τόν ὑπάρχοντα ἑλληνικό καπιταλισμό). Μιά φράση μόνο στήν ἀρχή τοῦ ἀρθρου περιγράφει αὐτό πού φαίνεται ἐννοεῖ ὡς μή καπιταλιστικό ἢ «προ-σοσιαλιστικό» ἐκσυγχρονισμό: «συνεταιριστικά καταστήματα, κι ἀκόμα περισσότερο (...) πρατήρια τῶν ἀγροτικῶν συνεταιρισμῶν».

Τό ΠΑΣΟΚ λοιπόν εἶναι, κατά τόν ἀρθρογράφο, κόμμα τῶν μικροαστῶν (ἐξασφαλίζει τήν «ἡγεμονία» τους) καί ὁ ἐκσυγχρονισμός πού θά κάνει θά εἶναι οἱ συνεταιρισμοί. Ἐδῶ βέβαια, μπορεῖ κανείς νά τοῦ τά χαρίσει ὅλα καί νά περιοριστεῖ μόνο στήν ἐρώτηση: ἀπό ποῦ ἄραγε βγάζει ὁ ἀρθρογράφος τῶν Ἀντιθέσεων τό συμπέρασμα ὅτι οἱ μικροϊδιοκτήτες (μικροεπιχειρηματίες καί διωτέχνες) εἶναι ἐτοιμοί νά συνεταιριστοῦν; Πῶς ξέρει ὅτι, ἂν τά πολλά μικρά μαγαζιά συγχωνευθοῦν σέ λίγα μεγάλα συνεταιριστικά καταστήματα, οἱ μικροϊδιοκτήτες τους θά στέρξουν μέ χαρά σ' αὐτή τή συγχώνευση; Πῶς ξέρει ὅτι δέ θά ἀντισταθοῦν, ἀφοῦ ἀπό ἰδιοκτήτες-ἀφεντικά θά γίνουν ἀπλοί μέτοχοι; Ἡ ἀπάντηση εἶναι πολύ ἀπλή: «οἱ μικροαστοί θέλουν σοσιαλισμό».

Ἄν τό κείμενο τῶν Ἀντιθέσεων δέν περιεῖχε τόσο Μάρξ καί τόσο Λένιν, θά εἶχε κανείς τό κουράγιο ν' ἀπαντήσει ὅτι πρόκειται γιά διαπίστωση θεωρητικά παράλογη: ποτέ στήν ἱστορία δέν ὑπῆρξαν οὔτε πουθενά φαίνεται νά ὑπάρχουν μικροαστοί πού νά «θέλουν» ὅποιαδήποτε κοινωνική ἀλλαγὴ θέτει σέ κίνδυνο τήν ἰδιότητά τους ὡς ἀνεξάρτητων ἰδιοκτητῶν.

Ἐξηγεῖ πάντως ὁ ἀρθρογράφος γιατί πιστεύει πῶς οἱ μικροαστοί θέλουν σοσιαλισμό. Γιατί δέν ἔχουν νά διαλέξουν, γράφει. Ἡ θά καταστραφοῦν ἀπό τόν καπιταλιστικό ἐκσυγχρονισμό ἢ θ' ἀσπαστοῦν τό σοσιαλισμό. Δυστυχῶς γιά ὅλους μας, ὑπάρχει καί τρίτη ἐκδοχή, πολύ πιθανότερη: νά προσχωρήσουν στή δεξιά, πού ἤδη τούς ὑπόσχεταί νά τους σώσει ἀπό τήν οικονομική καταστροφή ὅπου ὀδηγοῦνται, ὅπως τούς ἔξηγεῖ, ἀπό τό σοσιαλισμό τοῦ ΠΑΣΟΚ.

Τό κείμενο αὐτό, πού νομίζει ὅτι ὑποστηρίζει τό ΠΑΣΟΚ ὑπερασπίζοντας τό σοσιαλισμό του, περιέχει ἕνα πολύ ἐπικίνδυνο μίγμα ἀριστερῶν καί δεξιῶν

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

θέσεων, ένα αμάλγαμα ριζοσπαστικού επαναστατισμού με συντηρητικούς έως αντιδραστικούς στόχους. Τό γεγονός ότι, όσο κι αν ύμνησει κανείς τούς μικροαστούς, ή «ήγεμονία» τους δέν έχει σχέση με κανενός είδους σοσιαλισμό, είναι τό λιγότερο κακό. Τό άνησυχητικό μέ τό κείμενο τών 'Αντιθέσεων είναι οί πολιτικές συγχύσεις στίς όποιες στηρίζονται τά συμπεράσματά του. 'Ανακηρύσσει τούς μικροαστούς ήγεμονική τάξη μέ στόχο τό σοσιαλισμό: αυτό όμως, στήν καλύτερη περίπτωση, σημαίνει περονισμό.

‘Ο Θεός νά φυλάει τό ΠΑΣΟΚ από πολλούς ύποστηριχτές του.

‘Αννα Φραγκουδάκη

Στόν άστερισμό τής 'Αλλαγής

«Λαός-ΠΑΣΟΚ στήν έξουσία» ή «‘Ο λαός θέλει, τό ΠΑΣΟΚ μπορεί».

‘Εφτά μήνες μετά τή θριαμβευτική έκλογική νίκη τών δυνάμεων τής «'Αλλαγής», στήν πολιτική άτμόσφαιρα του τόπου μας αιώρουνται άπειλητικά αίθαλομιχλώδη έρωτήματα:

- Τί θά γίνει μέ τό ΝΑΤΟ και τίς Βάσεις; Τί σημαίνει ό πρωθυπουργικός θαυμασμός για τόν ρεαλιστή Χέλμουτ Σμίτ; Πρός τί ή επίσκεψη στή χώρα μας του κ. Χαίηγκ;

- Τί σημαίνει ή δήλωση ότι τό εθνικό εισόδημα θά αναδιανεμηθει κατά τό σουηδικό πρότυπο;

- Οίκοδομείται πραγματικά – και σέ ποιό βαθμό – τό πράσινο μονοκομματικό κράτος;

- Σέ ποιό βαθμό είναι άληθές ότι ή αυτοδιαχείριση συμπίπτει μέ τήν άποκέντρωση; ‘Οδεύουμε προς άποκέντρωση ή έντεινόμενη συγκέντρωση;

- Τό αντίδοτο στό δηλητήριο του νεοδημοκρατικού κυβερνητικού συνδικαλισμού είναι ό νεο-κυβερνητικός συνδικαλισμός τής πράσινης ΓΣΕΕ;

- Πρός τί ή άπεμπόληση τής άδολης άπλής άναλογικής και ή άναζήτηση συστημάτων ένισχυμένης άναλογικής, πού τό ένα θά εφαρμοστεί στίς συνδικαλιστικές, τό άλλο στίς Δημοτικές και τό τρίτο στίς Βουλευτικές ‘Εκλογές;

- Ποιά σχέση έχει μέ τή Δημοκρατία (για νά μή μιλήσουμε καθόλου για Σοσιαλισμό) αυτή ή άσφυκτική μονοπώληση τών μέσων μαζικής έννημέρωσης – μονοπώληση πού διακόπτεται μονάχα άπ' τά δεξιά άντιφωνήματα, έτσι για νά δημιουργούνται κυβερνητικά άλλοθι άπέναντι στήν 'Αριστερά και τούς 'Εργαζόμενους;

Κι όλα αυτά τά έρωτήματα (και πολλά άλλα) συγκροτούν ένα και μοναδικό κεφαλαιώδες έρώτημα: «Σάν τί μπορεί τό ΠΑΣΟΚ;»

‘Η «'Αλλαγή» και τό Συνδικαλιστικό Κίνημα.

Στήν έφτάμηνη μετεκλογική περίοδο, οί εξέλιξεις στό συνδικαλιστικό κίνημα σηματοεύτηκαν προσδιοριστικά από τά έξηξ φαινόμενα (ή γεγονότα):

- Μέ δικαστική άπόφαση διορίστηκε νέα Διοίκηση στή ΓΣΕΕ. ‘Η προσκείμενη στό κυβερνητικό Κόμμα συνδικαλιστική παράταξη έξασφάλισε παντοδύναμη πλειοψηφία. Αυτό όμως δέν συνέβηκε και εκεί όπου έγιναν έκλογές – εκεί ή ΠΑΣΚΕ πήρε κατά κανόνα (τό πολύ) σχετική πλειοψηφία.

- ‘Ο Καρακίτσος, όχυρωμένος στό 'Εργατικό Κέντρο 'Αθήνας, προσπαθει,

Δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

μέ τη συμπαράσταση αρχικά Ευρωπαϊκών Συνδικάτων, νά δημιουργήσει προβλήματα στην «Αλλαγή» και στη διορισμένη Διοίκηση τής ΓΣΕΕ (Πτολεμαΐδα, ΔΕΗ).

- Η ΕΣΑΚ - Σ, ούραγός τών εξελίξεων, ταλαντεύεται ανάμεσα στην άνοιχτή σύγκρουση και στην απόσπαση παραταξιακών ώφελημάτων (Πρωτομαγιά).

- Καταρτίστηκε, έρημην ακόμα και τής ΓΣΕΕ, τό νομοσχέδιο για τό Συνδικαλισμό, πού σέ καμιά περίπτωση δέ μπορεί νά θεωρηθεί ότι άποφεύγει τούς ισορροπιστικούς συμβιβασμούς και έν πάση περιπτώσει δέν θεσμοθετεί τήν ούσιαστική συμμετοχή τών εργαζόμενων σ' όλα τά κέντρα λήψης τών αποφάσεων.

- Στην πρωτομαγιάτικη συγκέντρωση τής Αθήνας διαβάστηκε και «εγκρίθηκε» ψήφισμα, πού ούσιαστικά αναθέτει στην Κυβέρνηση τής «Αλλαγής» τήν επίλυση τών μεγάλων, άμεσων και μή, αίτημάτων τών εργαζόμενων. (Γι' αυτό άκριβώς τό λόγο ή ΟΙΕΛΕ διαφώνησε και άρνήθηκε νά διαβάσει τό ψήφισμα).

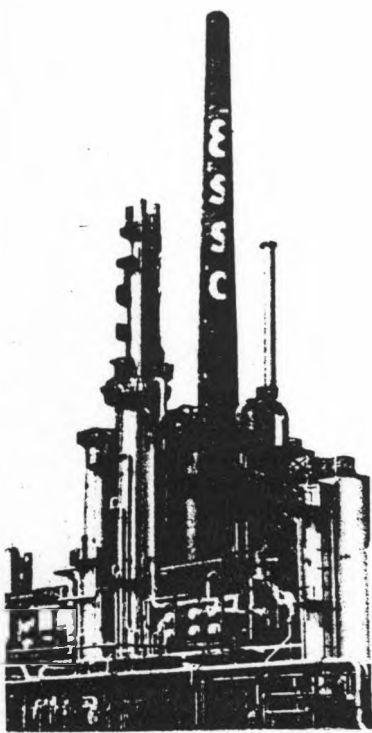
- Κυβερνητικοί παράγοντες ζητούν τήν άνευ όρων συμπαράταξη τών εργαζόμενων μέ τήν Κυβέρνηση. Παράλληλα ή ΠΑΣΚΕ έναντιώνεται σέ κάθε άπεργία πού πάει νά εκδηλωθεί (κορυφαίο σύμπωμα αυτής τής λογικής ή στάση τής ΠΑΣΚΙΕ στην πρόσφατη άπεργία τών Ίδιωτικών Έκπαιδευτικών).

Είναι λοιπόν πολύ φανερό πώς, αυτή τουλάχιστον τή στιγμή, ζητιέται άπ' τό συνδικαλιστικό κίνημα ή ταξική ειρήνη, μέ τό επιχείρημα ότι ένισχύει τούς κυβερνητικούς χειρισμούς στις διαπραγματεύσεις μέ τούς διομηχάνους και παράλληλα δυναμώνει τό έσωτερικό μέτωπο άπέναντι στις ιμπεριαλιστικές και νατοϊκές πιέσεις για συμβιβασμούς στην Κύπρο, στό Αίγαίο κι άλλου. Τό πόσο βέβαια τό επιχείρημα αυτό είναι θεμιτό και λογικό τό καταλαβαίνει εύκολα ό καθένας μας κι ιδιαίτερα όσοι πιστεύουν ότι οι βαθιές αλλαγές στην φιλοσοφία και τίς δομές του συστήματος δέν είναι δυνατόν νά πραγματοποιηθούν χωρίς όξυνση τής ταξικής πάλης και μάλιστα χωρίς, στην όξυνση αυτή, οι εργαζόμενοι νά έχουν τήν πρωτοβουλία και τό «πάνω χέρι». Και μαζί ό καθένας μας καταλαβαίνει τό πόσο προτίθεται, ή Κυβέρνηση τής «Αλλαγής», νά προχωρήσει σέ βαθιές δομικές αλλαγές στό ύπάρχον κοινωνικό (πολιτικο-οικονομικό) σύστημα.

Μιά άπεργία πού ξεγύμνωσε τή «φιλολογία» τής συμμετοχής.

Οι Ίδιωτικοί Έκπαιδευτικοί είναι γνωστοί από χρόνια σαν τά «μεγάλα άτακτα παιδιά» τής Έκπαίδευσης. Άπ' τό 1974 και μετά, άνέπτυξαν ένα ρωμαλέο συνδικαλιστικό κίνημα μέ κύριους άξονες αναφοράς τά εκπαιδευτικά ζητήματα, τά γενικότερα αίτήματα τών εργαζόμενων, θεσμικές κλαδικές διεκδικήσεις (π.χ. μονιμότητα) και τήν αυτόνομη ύπαρξη, λειτουργία και δράση του Συνδικαλιστικού Κινήματος σέ κάθε φάση τής κοινωνικής ανάπτυξης - έφόσον ή ταξική πάλη συνεχίζεται. Άπ' τό '76 κι εδώ, έχουν νά επιδείξουν πολυήμερες άπεργιακές κινητοποιήσεις (δέκα ως πενήντα μέρες τό χρόνο) και μιά σειρά κατακτήσεων πού καταξίωσαν τήν ΟΙΕΛΕ, εδώ και στό έξωτερικό, ως πρωτοπόρα Όμοσπονδία. Πάνω σ' αυτή τή «μικρή τό δέμας» Όμοσπονδία έμελλε νά συντριβούν τά κυβερνητικά παραληρήματα για τή συμμετοχή τών εργαζόμενων στην λήψη τών αποφάσεων πού τούς άφορούν.

Οι πρόσφατες συγκλονιστικές άπεργιακές κινητοποιήσεις τών Ίδιωτικών Έκπαιδευτικών έφεραν σέ φώς τήν κυβερνητική αδράνεια για τήν κατάργηση τής Ίδιωτικής Έκπαίδευσης, για τή ριζική αλλαγή τής Έκπαιδευτικής Νομοθεσίας, για τή δημοσιοποίηση τών Ίδιωτικών Έκπαιδευτικών πού εργάζονται στό Δημόσιο μέ σύμβαση Ίδιωτικού Δικαίου και για τήν αποφασιστική συμμετοχή τών εργαζόμενων σ' όλα τά κέντρα λήψης τών αποφάσεων. Οι κινητοποιήσεις αυτές έληξαν άφου τό Υπουργείο Παιδείας αναγκάστηκε α) νά θεωρήσει ούσιαστική τή συμμετοχή τής ΟΙΕΛΕ σ' όλα τά προαναφερόμενα ζητήματα, β) νά δεσμευτεί ότι θά άφαιρέσει τό προνόμιο τών Ίδιοκτητών νά απολύουν τούς Ίδιωτικούς Έκπαιδευτικούς, γ) νά δώσει θετικό «δείγμα γραφής» για τή δημοσιοποίηση τών Ίδ. Έκπαιδευτικών και δ) νά αναγνωρίσει ότι ύπάρχει θέμα «αύξησης άποδοχών» τών καθηγητών τών Φροντιστηρίων. Κι έτσι για άλλη μιά φορά άποδείχτηκε ότι τό Συνδικαλιστικό Κίνημα είναι κατε-

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

ξοχήν αντιεξουσιαστική λειτουργία, κατεξοχήν κοινωνική αντιθετική λειτουργία, κατεξοχήν αντι-ισοροπιστική λειτουργία πού μπορεί νά κάνει τήν (κυβερνητική) πλάστιγγα-θέληση νά γείρει υπέρ των συμφερόντων των εργαζόμενων.

Δέ θά πρέπει φυσικά νά μᾶς ξεφύγει ἡ στάση τοῦ Τύπου, τῆς Ραδιοφωνίας καί τῆς Τηλεόρασης, πού, ἀφοῦ ἀρχικά δημιούργησαν φράγμα σιωπῆς γύρω ἀπ' τούς ἀγῶνες τῶν Ἰδιωτικῶν Ἐκπαιδευτικῶν, στή συνέχεια προσπάθησαν νά δημιουργήσουν συγχύσεις στήν Κοινή Γνώμη (ἀλλά καί στούς Ἰδιωτικούς Ἐκπαιδευτικούς) ὅτι ἡ «ἀπεργία ἔληξε» (πρὶν οἱ Γενικές Συνελεύσεις ἀποφασίσουν κάτι τέτοιο), ὅτι «τά αἰτήματα ἱκανοποιήθηκαν» (πρὶν ἡ ΟΙΕΛΕ ἐκτιμήσει ποιά καί πόσο ἱκανοποιήθηκαν), ὅτι ὁ «Κλάδος διασπάστηκε» (ἐνῶ αὐτό δέ συνέβη ποτέ). Καί πάνω ἀπ' ὅλα πρέπει νά ἐπισημανθεῖ ἡ ἰδιαίτερη αὐταρχικότητα μέ τήν ὁποία ἡ Κυβέρνηση ἀντιμετώπισε αὐτή τήν κινητοποίηση – αὐταρχικότητα πού ἐξέπληξε πολλούς καί πού, ἀντί νά «τσαλακώσει», ἐνίσχυσε τό ἀγωνιστικό φρόνημα τῶν ἀπεργῶν.

Ἀκόμα πρέπει νά ἐπισημανθεῖ ἡ ἀρνητική στάση (ἀπέναντι στήν ἀπεργία) ὄλων τῶν κοινοβουλευτικῶν κομμάτων καί οἱ ἀπευθείας παρεμβάσεις τοῦ ΠΑΣΟΚ καί τοῦ ΚΚΕ, ἀπ' τήν πρώτη μέρα τῆς ἀπεργίας, γιά νά «ἀνασταλεῖ» ἡ κινητοποίηση. Καί εἶναι φυσικά ἀξιοσημείωτο τό γεγονός ὅτι οἱ Ἰδιωτικοί Ἐκπαιδευτικοί διαμόρφωσαν τή συνδικαλιστική συνείδησή τους ἀνεξάρτητα (ἂν ὄχι σέ ἀντίθεση) μέ τίς ἐπίσημες κομματικές λογικές καί σκοπιμότητες.

Τέλος δέ θά 'ταν ὑπερβολή νά εἰπωθεῖ ὅτι ἡ κινητοποίηση αὐτή διέσωσε, στή φάση αὐτή, τήν ἀξιοπιστία τοῦ Ἑλληνικοῦ Συνδικαλιστικοῦ Κινήματος. Τό ἂν βέβαια θά διατηρηθεῖ καί θά ἀναπτυχθεῖ, αὐτό θρῖσκεται σέ ἀπόλυτη συνάρτηση μέ τό προχρόνημα τῆς ἀντίληψης τοῦ αὐτόνομου ρόλου τοῦ Συνδικαλιστικοῦ Κινήματος.

Δ. Τσαγκλῆς

Περί ἐκπαιδευτικῆς πολιτικῆς

Ἀποτελεῖ ἀξίωμα τῆς πολιτικῆς ὅτι αὐτός πού ἐκπαιδεύει εἶναι πάντοτε ὁ ἀντίπαλος. Γι' αὐτό ἡ ἀριστερά, ἐπειδὴ ἀκριβῶς ἀντλεῖ τό νόημα τῆς ὑπαρξῆς της ἀπό ἓνα τελικό στόχο πραγματικά δύσκολο – ν' ἀλλάξει τόν κόσμο κι ὄχι τήν κυβέρνηση – εἶναι καταστατικά ὑποχρεωμένη νά θεωρεῖ τούς δύσκολους ἀντίπαλους ὡς τούς καλύτερους ἐκπαιδευτές της. Ἡ ἀριστερά προτιμᾷ τή Μεσημβρινή ἀπό τή Βραδυνή, ὄχι μόνο γιατί ὁ φιλελευθερισμός τῆς πρώτης τῆς ἀναγνωρίζει τό δικαίωμα νά ὑπάρχει, ἀλλά καί γιατί ἡ πεποίθηση πού στηρίζει αὐτό τό φιλελευθερισμό – ὡς γνωστόν τό καθεστῶς σήμερα δέν κινδυνεύει – ὁδηγεῖ τήν ἀριστερά νά ψηλαφήσει τήν κρίση της, ν' ἀναζητήσῃ πού, πότε, πῶς καί γιατί ἀμβλύνε αὐτή τό λόγο της καί ὑποβάθμισε τόν κοινωνικό ριζοσπαστισμό της.

Καλή, λοιπόν, ἡ Μεσημβρινή – ὅσο ἀποτελεῖ ὄργανο τοῦ ἀστικοῦ φιλελευθερισμοῦ (ριζοσπαστικοῦ ἢ μή), ὅσο ἀρνεῖται τό συνθηματολογικό ἀντικομμουνισμό, ὅσο παραμένει ἀξιόμαχος ἀντίπαλος.

Ὅμως δυστυχῶς, ὅπως ἄλλωστε ἔδειξε ὁ Γ. Καρρᾶς ἀπό τίς στήλες αὐτοῦ ἐδῶ τοῦ περιοδικοῦ, τίς στιγμές ἀκριβῶς πού τόν ἔχουμε περισσότερο ἀνάγκη, ὁ φιλελευθερισμός θυμάται τίς κοινωνικές καί ἱστορικές καταβολές τῆς παράταξης πού ἐκπροσωπεῖ καί ἐγκαταλείπει τό πεδίο τῆς τιμῆς. Κι αὐτός μέν μπορεῖ ἐπιστρέφοντας στόν οἰκεῖο περί κονσερβοκουτιοῦ λόγο νά ἱκανοποιεῖ τίς πολιτικές του ἀνάγκες. Ἀλλά ἡ δόλια ἢ ἀριστερά, καθῶς ὑποχρεώνεται ἀπό αὐτή τή λιποταξία νά καλύψει αὐτή τό κενό, μένει ἐκθετη καί ἀπαίδευτη,

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

αναγκασμένη να αναβάλει τις δικές της αναζητήσεις για να ξαναεπιστρατεύσει χιλιοειπωμένα και αυτονόητα πλέον επιχειρήματα ενάντια σε έναν αντίπαλο ιδεολογικά ήδη όδοδωτα και τυμπανιαίο.

Ἐφορμή για τις ἀπαισιόδοξες αυτές σκέψεις αποτέλεσε τό κύριο ἄρθρο τῆς *Μεσημβρινῆς* τῆς 10ης Μαΐου. Ἐκεῖ, μέ νωπό ἀκόμη τό μελάνι τῆς καταδικαστικῆς ἀπόφασης τοῦ πλημμελειοδικείου ἐνάντια στό Δ.Σ. τοῦ Συλλόγου Σπουδαστῶν τῆς Σχολῆς Ἡλεκτρολόγων Μηχανικῶν τοῦ ΕΜΠ γιά συνδικαλιστική τους πράξη, ἡ καλή ἐφημερίδα βρῖσκει τόν ἐξῆς νηφάλιο, ἀντικειμενικό καί ἐποικοδομητικό τρόπο γιά νά ἀναφερθεῖ στή διαμαρτυρία τῶν φοιτητῶν μπροστά στό Κάραβελ, ἐνώσω καθηγητές τῶν ΑΕΙ προσέρχονταν στό «1ο Συνεδριό τους»:

«Τά ΘΛΙΒΕΡΑ ἐπεισόδια πού ἐπιχείρησαν χθές οἱ νεαροί ζηλωτές τοῦ κυβερνητικοῦ φοιτητικοῦ συνδικαλισμοῦ γιά νά ἀποδοκιμάσουν καί νά τρομοκρατήσουν τούς καθηγητές τῶν Ἀνωτάτων Ἐκπαιδευτικῶν Ἰδρυμάτων (καθώς προσέρχονταν στό Α΄ Συνεδριό τους γιά νά συζητήσουν τόν περιλάλητο καί κρίσιμο γιά τό μέλλον τῆς Παιδείας νόμο πλαίσιο) εἶναι ἕνα ἀποτροπιαστικό «βῆμα παραπάνω»: ἀπό τήν ἀσυδοσία στόν τραμπουκισμό. Οἱ κυβερνητικοί αὐτοί συνδικαλιστές (ἐνθαρρυνόμενοι προφανῶς ἀπό μιά μικρή ομάδα καθηγητῶν πού κολακεύουν καί τήν Κυβέρνηση καί τις φοιτητικές ὁργανώσεις) ἐπιβεβαίωσαν τήν ἀπέχθειά τους καί πρὸς τό διάλογο καί πρὸς τό σοβαρό προβληματισμό, μέ τόν ὁποῖο καί μόνο μποροῦν νά προαχθοῦν τά θέματα».

Ἰδού λοιπόν ἡ *Μεσημβρινή*, γνήσιο τέκνο τῆς ἐλληνικῆς δεξιᾶς, ἰκανή, ὅταν οἱ περιστάσεις τό ἀπαιτοῦν, νά ξεχάσει τό φιλελευθερισμό της καί ν' ἀρνηθεῖ τις ἴδιες τις δικές της ιδέες προκειμένου νά προσφέρει πολιτική κάλυψη στήν κοινωνική της βάση. Γιατί, βέβαια, ἡ καλή ἐφημερίδα ἔχει ἀποδείξει ὅτι γνωρίζει ἄριστα καί τό λόγο πού ὀδήγησε στήν ἴδρυση τῶν «Ἐνώσεων καθηγητῶν ΑΕΙ» καί τό στόχο τοῦ ἐνλόγω «συνεδρίου» καί τή σοβαρότητα τοῦ «προβληματισμοῦ» τῶν κ.κ. συνέδρων καί τό βαρῦ ἔρωτά τους γιά τό διάλογο καί τή συνάφεια τῶν ἀπόψεών τους μέ τό καλό τοῦ ἐλληνικοῦ Πανεπιστημίου καί τή σχέση τοῦ χρόνου διεξαγωγῆς τοῦ «Συνεδρίου» μέ τήν ἐνεργοποίηση τῆς δικαστικῆς δίωξης ἐνάντια στούς σπουδαστές τοῦ ΕΜΠ καί, κατά συνέπεια, τό ποιός ἐπιδιώκει νά τρομοκρατήσῃ ποιόν μέσα στά Πανεπιστήμια καί ὅλα τά σχετικά καί παρεμφερή, ἐμφανῆ ἢ συγκαλυμμένα. Καί ὁ κ. Λαμπριάς γνωρίζει ἀκόμη ἄριστα ὅτι ἡ συνηγορία τῆς ἐφημερίδας του ὑπέρ τοῦ «Συνεδρίου» τῆς καθηγητικῆς συντεχνίας ἔχει πολλαπλάσιο πολιτικό βάρος ἀπό ὅλα τά ἄρθρα πού αὐτή θά φιλοξενήσει μέ πειστικά επιχειρήματα γιά τήν κατάργηση τῆς ἔδρας.

Καί ἰδού, ἔτσι, καί ἡ ἀριστερά ἀναγκασμένη γιά ἄλλη μιά φορά νά ἀφήσῃ κατά μέρος τά δύσκολα καί ἄγνωστα γιά νά ξαναπιᾶσῃ τά εὐκολα, τά γνωστά καί τά ἄχαρα. Ὁχι νά ἐρευνήσῃ τή συγκεκριμένη κοινωνική λειτουργία τοῦ ἐλληνικοῦ Πανεπιστημίου, τή σχέση τοῦ πτυχίου μέ τή γνώση καί τό ἐπάγγελμα, τήν ὀλόπλευρη κοινωνική κρίση καί τό ρόλο τοῦ Πανεπιστημίου στήν ἀναπαραγωγή ἢ τό ξεπέρασμά της, ἀλλά νά ἐπαναλάβῃ γιά μιά ἀκόμη φορά ὅτι οἱ καθηγητές συνιστοῦν, στήν πλειοψηφία τους, μιά ἄθλια συντεχνία, ὅτι πρέπει νά καταργηθεῖ ἡ ἔδρα καί νά καθιερωθεῖ ὁ τομέας, ὅτι πρέπει νά θεσμοθετηθεῖ ὁ ἐνιαῖος φορέας διδασκόντων καί νά ψηφιστεῖ ὁ νόμος πλαίσιο καί ὅλα τά συναφή, χιλιοειπωμένα καί τετριμμένα πού ὄφειλαν νά εἶναι ὄχι αἰτήματα τῆς ἀριστερᾶς, ἀλλά ἡ πολιτική παντιέρα τοῦ ἀστικοῦ φιλελευθερισμοῦ, ὅπως ἦταν καί εἶναι στό Παρίσι, τή Βόννη, τή Ρώμη ἢ τή Ν. Ὑόρκη. Ἡ *Μεσημβρινή* τῆς 10ης Μαΐου πραγματικά προσέφερε κάκιση ὑπηρεσία στήν ὑπόθεση τῆς ἐκπαίδευσης τῆς ἀριστερᾶς.

Ἄν θέλουμε βέβαια νά εἶμαστε ἀκριβοδίκαιοι, νά τῆς ἀναγνωρίσουμε ἕνα ἐλαφρυντικό: ἡ μεθόδευση πού ἐπέλεξε ἡ πολιτική βούληση τοῦ ὑπουργείου Παιδείας γιά νά προωθήσῃ τήν ὑπόθεση τοῦ γόμου πλαισίου ὑπῆρξε ἄκρως ἀντικειμενική γιά τούς ἀντιπάλους της. Ἐτσι, καθὼς αὐτή ἀνάλωσε πάνω ἀπό 100 μέρες γιά νά οἰκοδομήσῃ μέ συνέπεια τήν πλήρη ἐπιφυλακτικότητα, ἂν ὄχι τήν ἀντιπαλότητα, αὐτῶν στούς ὁποίους διακήρυττε ὅτι ἐπεδίωκε νά

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

στηριχτεί, κατόρθωσε νά εγείρει έναντιον της τό ευρύτερο δυνατό μέτωπο – από τόν πρόεδρο τής Δημοκρατίας καί σύμπασα τήν πεφωτισμένη δεξιά μέχρι τά χουντικά κατάλοιπα στίς ανώτατες σχολές καί τό συμπαθή κ. Ζίγδη – μέτωπο *πολιτικά* συσπειρωμένο γύρω από τίς συντηρητικότερες δυνατές θέσεις (τό «Συνέδριο» του Καραβελ γρήγορα θά παρουσιάσει τά πορίσματά του). Μέ άλλα λόγια, τό ύπουργείο αρνήθηκε νά εκπαιδεύσει τή *Μεσημβρινή* καί έκανε ότι μπορούσε νά τήν ώθήσει ν' απαρνηθεί τό φιλελευθερισμό της. Τό επίτευγμα, βέβαια, είναι σημαντικό καθαυτό, αλλά δυστυχώς δέν συνιστά τήν καλύτερη εκπαιδευτική πολιτική μιās δημοκρατικής κυβέρνησης απέναντι στους πολιτικούς της αντίπαλους. Άλλά τί νά πώ; Φαίνεται ότι στή σημερινή Έλλάδα κανένας δέ θέλει ούτε νά εκπαιδεύσει ούτε νά εκπαιδευτεί από κανένα. Όλοι μοιάζουν ευτυχισμένοι στήν αυτάρκειά τους.

Άριστείδης Μπαλτάς
17.5.1982

Φειδώ Άργεῖοι

Η ροπή προς τήν υπερβολή δέν έχει αφήσει άθικτη τή γλώσσα. Άπό παλιά, ένα από τά πιό συνηθισμένα – αλλά καί ανώδυνα – φαινόμενα κατάχρησης ήταν καί ο υποκορισμός: ή χρήση, δηλαδή, ενός υποκοριστικού γενικευόταν τόσο πολύ, ώστε κατέληγε νά δηλώνεται μέ αυτό ή αρχική έννοια, όποτε παρουσιαζόταν ανάγκη για νέο υποκοριστικό. Έτσι π.χ. ο *παῖς* εξέλιπε, υποκαθιστώμενος από τό υποκοριστικό *παιδί(ον)*, πού σήμερα έχει τό υποκοριστικό *παιδάκι*. Η *άμνος*, *αρνί*, *αρνάκι* κ.λπ. Τελικά ή γλώσσα, αφού βέβαια χρειάστηκε νά πληρώσει κάποιο αντίτιμο σέ πληθωρισμό συλλαβών καί λέξεων ουδέτερου γένους, κατάφερε νά αποκαταστήσει μιάν ισορροπία σέ σχέση μέ τά όσα ήθελε νά δηλώσει.

Σήμερα, από τή μεριά του «πολιτικού» λόγου ξεπηδάνε άλλα φαινόμενα, παρόμοια, άλλ' ανώτερης τάξης, πολύ πιό ζόρικα καί δύσκολα νά ξεπεραστούν. Ένας πληθωριστικός καταιγισμός επιθέτων καί επιρρημάτων, μιá «κοσμογονία» του λόγου πού, μήν έχοντας καμιάν απόκριση προς τή πραγματικότητα, λές κι εκδίδεται από κάποιο γλωσσικό νομισματοκοπείο, απειλούν νά διαταράξουν τήν ισορροπία τής γλώσσας, μαζί κι εκείνων πού τή μιλούν. Θά ήταν ίσως άδικο νά περιορίσουμε τό φαινόμενο στό ΠΑΣΟΚ, όταν οί περισσότεροι πολιτικοί χώροι όσα δέν φτάνει ο νοῦς τους τά κάνουν ώραιολογία. Δέν παύει ωστόσο τό κόμμα αυτό νά πλειοδοτεί καί προς αυτή τήν κατεύθυνση, ενώ ο λόγος του ως κυβερνώντος κόμματος δέν παραμένει σέ στενό κύκλο, αλλά βομβαρδίζει ολόκληρο τόν ελληνικό λαό.

Η επανάληψη τής καθημερινής ρουτίνας είναι «*προτοφανής*», «*πρωτόγνωρη*» ή, ακόμα χειρότερα, γεγονός πού συμβαίνει «*για πρώτη φορά*», ή αποτελμάτωση είναι διαδικασία «*κοσμογονική*», οτιδήποτε μέτρο παρθεί άποτελεί «*δέσμη μέτρων*», ή άπραγη άμηχανία συνιστά «*μελέτη τής κατάστασης*», ο διορισμός «*λαϊκή συμμετοχή*». Ο συναγωνισμός ανάμεσα στους διάφορους υπεύθυνους εκφραστές του κυβερνητικού λόγου άνεβάζει τούτη τήν επιθετολαγνεία καί ώραιολογία σέ δυσπρόσιτα ύψη. Άν μάλιστα συνεχίσουν έτσι είναι πολύ πιθανό πώς σύντομα οί αρμόδιοι θά αναγκαστούν νά πλουτίσουν τά όμολογουμένως φτωχά ελληνικά τους, προκειμένου νά άνταπεξέλθουν στίς άδημένες άπαιτήσεις εκείνου του πολιτικού λόγου πού αυτόνομούμενος από τήν

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

πραγματικότητα τραβάει τό δικό του κατήφορο. Ίσως αυτή ή εξέλιξη καθησυχάσει όσους άνησυχούν για τήν πορεία τής ελληνικής, όμως ή γλώσσα μας σίγουρα δέν πρόκειται νά ήσυχάσει.

Ό γλωσσικός πληθωρισμός συνεπάγεται ύποτίμηση τού γλωσσικού νομίματος. Οί άφειδώς χρησιμοποιούμενες εκφράσεις και επίθετα θά χάσουν φυσιολογικά τή σημασία τους, δέ θά σημαίνουν τίποτα (μιά και όντως δέ σημαίνουν τίποτα), θά επέχουν πιθανόν θέση διαλείμματος στήν όμιλία, κάτι σάν τό σημερινό «νά πούμε» ή τόν ξερόδηχα. Έτσι, αντί νά λέμε «πήγα μιά βόλτα», μπορεί κάλιστα νά λέμε «πήγα μιά κοσμογονική βόλτα»: αντί «σήμερα πήγα στή δουλειά μου», «σήμερα πήγα για πρώτη φορά στή δουλειά μου»: αντί «ήπια καφέ», «έλαβα μιά συνδυασμένη δέσμη μέτρων καφέ»: αντί «κοντοστάθηκα», «ένιωσα μιά πρωτόγνωρη διάθεση για μελέτη».

Όστόσο τά αρχικώς σημαινόμενα κάπως θά πρέπει νά σημαίνονται και στό μέλλον. Η πιό προσιτή λύση στήν όποία μπορεί νά καταφύγει ό κόσμος είναι ό διπλασιασμός: λ.χ. «για πρώτη-πρώτη φορά», αντί «για πρώτη φορά». Όσο όμως κι άν μοιάζει πιθανή αυτή ή λύση, άλλο τόσο άποφευκτέα είναι: δέν έχουμε παρά νά φέρουμε στό νου τή δυσπιστία μέ τήν όποία κοιτάζει ό φειδωλός γιάνκης τόν μεξικάνο έμπορο σέ ταινίες γουέστερν, όταν ό τελευταίος προσπαθώντας νά τού πλασσάρει τό εμπόρευσμά του δέν άρκείται στό χαρακτηρισμό «γκούντ» ή έστω «βέρν γκούντ», άλλ' άποφαίνεται μέ γρηγοράδα όπλοπολυβόλου: «Βέρν, βέρν, βέρν, βέρν γκούντ».

Μιά άλλη λύση είναι ή προσθήκη τού επιρρήματος *πραγματικά* σ' αντιδιαστολή μέ τό σκέτο επίθετο πού ρίχνεται τσάμπα στό τραπέζι: λ.χ. αντί *κοσμογονική, πραγματικά κοσμογονική*. Άλλ' ή κατεύθυνση αυτή άπορρίπτεται άπλά και μόνον γιατί τήν βαδίζει ήδη τό ΚΚΕ.

Άπό τούς αναγνώστες μας περιμένουμε έποικοδομητικές άπαντήσεις για μιά κατά τό δυνατόν άποτελεσματική τακτοποίηση τού προβλήματος. Οί άπαντήσεις πρέπει όπωσδήποτε νά συνοδεύονται και άπό μιά έναλλακτική λέξη δηλωτική τής έννοιας *σοσιαλισμός*.

Δαμιανός Παπαδημητρόπουλος

Ή έκθεση τού κ. Άρσένη

Ή ετήσια έκθεση τού Διοικητή τής Τράπεζας τής Ελλάδας αποτελούσε πάντοτε, στά περασμένα χρόνια, σημαντικό γεγονός στά χρονικά τής οικονομικής ζωής τού τόπου. Ή όξυδέρκεια, ή βαθιά γνώση και ή νηφάλια και άριστοκρατική τόλμη τού κ. Ζολώτα έδιναν κάθε φορά στό κείμενο πού προετοιμάζαν οί ύπηρεσιακοί παράγοντες γεύση και ποιότητα επικεντρώνοντας στήν έκθεσή του τά οχόλια, τίς εκτιμήσεις και τίς τοποθετήσεις όλων τών παραγόντων τής ελληνικής δημόσιας ζωής.

Ή έκθεση τού κ. Άρσένη δέν ύστερεί σέ δύναμη άνάλυσης και κρούσης, έστω και άν διακρίνεται, σχετικά μέ τήν ύπό άνάλυση πραγματικότητα, άπό κάποια μεγαλύτερη άπόσταση και περισσότερη άφαίρεση, έστω δηλαδή κι άν δέν έχει άκόμη κάποια διακριτικά στοιχεία τής προσωπικής σφραγίδας τού νέου διοικητή τής Τράπεζας τής Ελλάδας και, έτσι, προνομιούχου συμβούλου τής Κυβερνήσεως. Ό κ. Άρσένης εκφέρει κρίσεις στέρεες και δύσκολα άμφισβητήσιμες ως πρós τήν μέχρι τώρα πορεία τής ελληνικής οικονομικής ανάπτυξης και τίς διαρθρωτικές της αδυναμίες. Και άπό τή συνοπτική άνάλυση άσκειται άσφαλώς άμεση κριτική τών επιλογών πού έγιναν στό άπώτερο και

Δια γυμνου οφθαλμου Δια γυμνου οφθαλμου

στό πρόσφατο παρελθόν, καθώς και έμμεση αποδοκιμασία αρκετών αντιλήψεων που προώθησε και ή χτεσινή αντιπολίτευση και σημερινή κυβέρνηση. Λείπουν από την έκθεση οι μικρές εκείνες, έστω και συνθηματικές, φράσεις πού, κατευθείαν και με σαφήνεια, νά επιστούν την προσοχή των κυβερνώντων στις αντιφάσεις ή τις έλλείψεις της σημερινής τους πρακτικής και των σχεδιασμών τους για τό μέλλον.

Γιά νά γίνω σαφέστερος, παίρνω για παράδειγμα τά κεφάλαια 1 και 2 της έκθεσης, πού άφορούν τίς «οικονομικές εξελίξεις και προβλέψεις για τό 1982» και τίς «διαρθρωτικές άδυναμίες» της έλληνικής οικονομίας. Στο πρώτο διαπιστώνεται, σαφέστατα και σέ αντίθεση με τίς άνεύθυνες και επικίνδυνες θριαμβολογίες του «δημοκρατικού» Τύπου, ότι, κάτω από τίς σημερινές οικονομικές συνθήκες - έσωτερικές και διεθνείς - δέν υπάρχουν περιθώρια για ταχεία οικονομική ανάκαμψη χωρίς νά πραγματοποιηθούν σημαντικές μεταβολές στη δομή της ελληνικής οικονομίας και χωρίς νά υπάρξει πρόοδος στην αντιμετώπιση όρισμένων βασικών διαρθρωτικών άδυναμιών της πού άντανακλώνται στη χαμηλή παραγωγικότητα και στην έλλειμματικότητα του ίσοζυγίου πληρωμών, πού είναι ο κυριότερος ίσως περιοριστικός παράγοντας στην οικονομική ανάκαμψη.

Όσο για τίς προαναφερθείσες διαρθρωτικές άδυναμίες, τό δεύτερο κεφάλαιο τίς αναλύει ως εξής:

- υπερανάπτυξη του τομέα των υπηρεσιών σέ σχέση με τούς τομείς παραγωγικών αγαθών·

- στασιμότητα της γεωργικής ανάπτυξης, πού αποδίδεται στό μεγάλο σχετικά βάρος πού έχουν ακόμη τά παραδοσιακά προϊόντα, στίς άδυναμίες της βιομηχανικής επεξεργασίας και της έμπορίας, στην άνεπάρκεια ή και την κάμψη των γεωργικών επενδύσεων και στην κακή τους σύνθεση·

- άδυναμία της βιομηχανίας, αν δέν αναδιαρθρωθεί ριζικά, νά παίξει προωθητικό ρόλο στην οικονομική ανάπτυξη της χώρας. Η άδυναμία αυτή αποδίδεται στην «άπρόσφορη πολιτική για την εκβιομηχάνιση της χώρας» από τά χρόνια του 1950 μέχρι σήμερα, πού όδήγησε σέ ανάπτυξη «έκτατικού» τύπου της βιομηχανίας, στην υπερβολική στήριξη της σέ παραδοσιακούς κλάδους, ενώ άλλοι κλάδοι αναπτύχθηκαν επίσης, αλλά χωρίς μεγάλη σχέση με τή λοιπή οικονομία, με υπέρμετρες επιδοτήσεις και με συχνά μονοπωλιακό χαρακτήρα. Έπισημαίνεται επίσης ότι, από τό 1974 και μετά, δέν διαμορφώθηκε «άποτελεσματική αναπτυξιακή στρατηγική», πού θά προσάρμοζε τή βιομηχανία στα νέα δεδομένα. Σήμερα όμως αυτές οι άδυναμίες εκδηλώνονται στην «άνισοσκέλεια του έμπορικού ίσοζυγίου»: ή βιομηχανία έξαρτάται «άνελαστικά» από εισαγωγές πρώτων ύλων και ήμικατεργασμένων προϊόντων και κάθε παραπέρα ανάπτυξη της παραγωγής της προκαλεί σημαντικές εισαγωγές, ενώ οι έξαγωγές της γίνονται όλο και πιά δύσκολες (παγκόσμιος άνταγωνισμός) και ή έσωτερική αγορά της κινδυνεύει από τή διείσδυση ξένων προϊόντων (άπό ΕΟΚ και άλλου). Έτσι, τελικά, πολυάριθμες επιχειρήσεις ή ακόμη και κλάδοι όλόκληροι γίνονται «προβληματικοί».

Κανείς, φαντάζομαι, δέ μπορεί νά έχει σοβαρές αντιρρήσεις ως προς τή γενική αυτή άνάλυση, έστω και αν δυσκολεύεται νά δεχτεί ότι π.χ. οι «έπιλογές» των χρόνων του 1950 ή του 1960 ήταν «λάθη» και προτιμᾶ μία προσέγγιση των φαινομένων της εποχής με τρόπους πιά σύμφωνους με την ιστορική μέθοδο. Έν πάση περιπτώσει, σήμερα, τά προβλήματα είναι χονδρικά αυτά πού περιληπτικά αναφέρθηκαν και τό ζητούμενο είναι φυσικά τό τί είναι δυνατό νά αλλάξει και πώς και με ποιές προϋποθέσεις. Τό ζητούμενο αυτό δέν αναλύεται στην έκθεση, ή όποια, στη συνέχεια της, αφιερώνεται στην οικονομική πολιτική για τό τρέχον έτος, τά προβλήματα της νομισματικής και πιστωτικής πολιτικής κ.λπ. Είναι δυσνόητο νά άντιταχθεί ότι σ' αυτά και έξαντλείται ο στόχος μιάς τέτοιας έκθεσης και ότι τά γενικότερα, αναπτυξιακά και, τελικά, πολιτικά, προβλήματα δέν την άφορούν παρά έμμεσα, όσο δηλαδή φωτίζουν καλύτερα τή συγκυρία και τά καθήκοντα άπέναντί της. Έστω. Άλλά και σ' αυτή την έκδοχή θά περίμενε κανείς κάποια άνοιγματα, κάποιες παραινέσεις ή έπισημάνσεις πού νά τοποθετούν τή συγκυρία, την καθημερινή πολιτική πρακτική στην προοπτική των διαρθρωτικών αλλαγών. Μερικά παραδείγματα μέσα από πολλά άλλα:

• Αν οι παρατηρήσεις για τή στασιμότητα της γεωργίας είναι όρθές, και εί-

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

ναι, τότε δέν πρέπει από τώρα κιόλας νά επισημανθεί στην κυβέρνηση ή ανάγκη νά ξυπνήσουν ή νά αναθερμανθούν οι προσπάθειες πού αποσκοπούν στην ριζική αναδιάρθρωση τής παραγωγής; Καί νά σταματήσουν, μέ κεντρική παρέμβαση, όλες οι άλυσιτελείς φιλολογίες περί τών ευγενών παραδοσιακών προϊόντων μας πού πρέπει νά διαφυλαχθούν ως κόρη οφθαλμού και τά όποια θά υπερασπίσουμε στις νέες Θερμοπύλες πού μάς χωρίζουν από τήν ΕΟΚ; Δέν είναι καιρός νά απαιτήσει κανείς νά αλλάξει ο τρόπος μέ τόν όποιο ή Κυβέρνηση, τό ΠΑΣΟΚ, οι σύλλογοι, τά μέσα ενημέρωσης μιλάνε στον αγροτικό κόσμο; Καιρός δηλαδή νά μιληθεί ή γλώσσα τής αλήθειας σε άκροατήριο έννήλικο και υπεύθυνο; Στο όποιο θά εξηγηθούν μέ σαφήνεια και πληρότητα τά όσα ή έκθεση λείει, όπως και άλλοι από καιρό, στην γλώσσα τών... έκθέσεων, τών επιστημονικών μελετών και τών υπηρεσιακών αναφορών;

Αν οι παρατηρήσεις για τή διομηχανία είναι σωστές, και είναι, ανάλογη γλώσσα δέν χρειάζεται απέναντι στους μικρο-μεσαίους (ή μήπως αυτοί θά κάνουν τις νέες επενδύσεις πού θά μάς θάλουν πλησίον στην «τρίτη διομηχανική επανάσταση» πού σωστά εύχεται ο κ. διοικητής;) ή σχετικά μέ τήν άδράνεια και τήν κυριολεκτική παράλυση τών μεγάλων κρατικών επενδυτικών οργανισμών, τήν ξένη τεχνολογία και τό διεθνές κεφάλαιο τήν πλήρη αναξιопιστία και άφερεγγυότητα του κρατικού μηχανισμού, στοιχεία τής όποίας φαίνεται ότι καθόλου δέν ενοχλούν κάμποσους νέους ύπουργούς ή διοικητές, μέχρι σημείου και νά τά δικαιολογούν ή και καλύπτουν;

Τέτοιες διαθέσεις παρέμβασης δέ χαρακτηρίζουν τήν πρόσφατη έκθεση του κ. διοικητή. Δέ σημαίνει τούτο αναγκαστικά ότι δέν διακατέχεται από τις ανάλογες άνησυχίες. Καί ίσως και κάπου τις εκφράζει.

Κρίμα πού δέν τις εκφράζει δημόσια, έστω και σ' ένα κείμενο τόσο στεγνό όσο ή έκθεση στους μετόχους. Κρίμα, γιατί, αν δέν ανοίξει κάποτε αυτή ή συζήτηση, θά συνεχίζουμε και του χρόνου και του παραχρόνου νά κουβεντιάζουμε αποκλειστικά για τή συγκυρία. Όμως πολλά βραχυχρόνια σχέδια, τό ένα μετά τό άλλο, δέ φτιάχνουν μέ κανένα τρόπο μιά μακροχρόνια προοπτική άλλαγής.

Μιχάλης Παπαγιαννάκης

Υγεία και Ίατρική

«Θεραπεύειν τό ανθρώπινον πάθος αλλά κάλλιον τό προλαμβάνειν ή τό θεραπεύειν»

Ίπποκράτης

Ένας μήνας μετά τήν 7η Άπριλίου (παγκόσμια μέρα τής υγείας), αρκετά ικανός νά κλείσει τήν επίσημη παρένθεση πού ανοίγει τέτοιες «σπουδαίες» μέρες (έδώ ούτε καν ανοίξει), σε προφυλάσσει από τό νά θεωρείσαι «επίκαιρος», αλλά εξακολουθεί νά σ' αφήνει έκθετο, όπως και κάθε μέρα του χρόνου, στο δράμα ενός κόσμου πού μέ δλέμμα άπορίας και πόνου έχει πάρε-δώσε μέ τό «θεριό».

Η υγεία, ή άρρώστια, ο θάνατος και οι συνώνυμες λέξεις πού μαρτυρούν ύπαρκτες καταστάσεις, θεοποιημένες όσο τίποτε άλλο άπ' τόν άνθρωπο (σ' όλη τήν ιστορική του πορεία), οι τόσο εύθραυστες για τά άδέξια μυαλά και χέρια του πολίτη, συνεχίζουν νά προστάζουν «ψηλά τά χέρια» έναντι τών θεών - τών ειδικών και τών ιατρών. Κι ένω - κατά συντριπτική πλειοψηφεία - αναπνέουμε τόν ίδιο άέρα, προχωράμε σε κοινούς δρόμους και πλατείες, εργαζόμαστε και κατοικούμε κατά χιλιάδες, όταν κάπου κάτι δέν πάει καλά μέ τόν έαυτό μας (σ' ότι άφορά τήν οργάνωση τής ύλης σε κάθε έκφραση πού μάς

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

καθορίζει) τότε σιγά-σιγά στενεύει ή αίσθηση – ή δική μας και των άλλων – της κοινωνικής μας διάστασης και πλαταίνει ό δρόμος της εξατομίκευσης του προβλήματος.

Ποιά ή σημερινή φιλοσοφία της Ιατρικής στή χώρα μας; Πώς, έρμηνεύοντας τό στίγμα του νεοέλληνα στό κοινωνικο-πολιτιστικο-φυσικο-οικονομικό περιβάλλον αντιδρά;

Γιατί – ό Θεός άς μέ συγχωρέσει – ή μόνη διαφαινόμενη άποψη (και πρακτική) πού κυριαρχεί σήμερα είναι μέ λίγα (κι έτσι επικίνδυνα) λόγια ή καλή επιδιόρθωση του ανθρώπινου σώματος. Έτσι και ό εργαζόμενος μπορεί ακόμη ν' άποδώσει εργασία (δηλαδή υπεραξία, πού τά πάντα κινεί) και ό «στοργικός διαιτητής» – κράτος – εκπληρώνοντας τ' ανθρωπιστικά του καθήκοντα διατηρεί για τον έαυτό του άνοχή τουλάχιστον. (Όλα αυτά στήν Ελλάδα μέ τίς αναγκαίες «τολμηρές» εξαιρέσεις: άφενός δέν είναι σημαντική ή συμβολή του κράτους-πρόνοια, άφετέρου ή ίδια ή «επιδιορθωτική μηχανή» έχει μειωμένα άντανακλαστικά.)

Γιατί κάτι λέει (λέει πολλά) από τή μιά ή φοβερή διείσδυση (προγραμματισμός – μεθοδικότητα) της θεραπευτικής μέσω της (κατά)χρησης φαρμάκων – αναγκαία (;) κατανάλωση της αναγκαίας (;) παραγωγής πολυεθνικών, – και από τήν άλλη ό «άκαταμάχητος έρασιτεχνισμός» σέ πρωταρχικούς τομείς (για παράδειγμα: «Υγιεινή Περιβάλλοντος, Προληπτική Ιατρική, κι ακόμη ύγιεινολογική Διαφώτιση κ.ά) της ύπαρξης μας.

Τά συγκεκριμένα πορίσματα για τήν επίδραση, στήν Υγεία, κοινωνικών «φρούτων» (ιδιαίτερα μετά τήν ΕΤΕ), όπως ή ρύπανση ή τό άγχος είναι άνυπαρκτα. Κι αυτό είναι άντιοικονομικό υπό τή στενή και τήν πλατιά έννοια του όρου.

Έδώ δημιουργούνται τά έρωτήματα. Ποιός ό κοινωνικός Λόγος και Ρόλος των άσχολουμένων μέ τήν υγεία; Θ' αρχίζει και θά τελειώνει επιβεβαιώνοντας τό άναντικατάστατο; Ή άξιοποιώντας έπιστημονικά δεδομένα θά συμβάλλουν σ' έναν άλλο τρόπο όργάνωσης της ζωής του ανθρώπου;

Κάτι πάντως μοιάζει νά είναι σίγουρο. Τό αίσιο, τό ίδιο τό νόσημα, ή θεραπεία, ή υγεία δέν είναι προσωπικό πρόβλημα κανενός (κι άς μήν έχουμε τύψεις), αλλά είναι ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ και ως τέτοιο πρέπει ν' αντιμετωπιστεί.

Άρνούμενοι τό συντεχνιακό στροβίλισμα, άς άνασυνθέσουμε κομματάκι-κομματάκι τήν κοινωνική συνείδηση του ζητήματος.

Γιάννης Ζαρκάδης.

Οί κρυφοί καημοί της μπουρζουαζίας

Επτά μήνες αντιπολίτευση είναι διάστημα όχι μικρό, αλλά όπωσδήποτε άρκετό για νά άπαλλαγεί σιγά-σιγά ή Ν.Δ. από τό «κυβερνητικό σύμπλεγμα», νά ξεκολλήσει ή σκέψη της από τά όσα επιτάσσει ή αντιμετώπιση της σκληρής έλληνικής καθημερινότητας. Γιατί τώρα πιά ήρθε και για τή δεξιά ή ώρα για περισυλλογή, ή ώρα νά άναζητήσει τίς ρίζες της.

Πραγματικά, όσο περνάνε οί μέρες, τόσο ό λόγος της δεξιάς άπελευθερώνεται και τόσο οί ίδιοι οί δεξιοί αισθάνονται τήν άνάγκη αλλά και τήν ευχαρίστηση νά κολυμπούν – ύστερα από πολύ καιρό – στά καθαρά και διαυγή νερά της ιδεολογίας τους άντι οών βούρκων της πολιτικής πράξης όπου τσαλαβουτούσαν μέχρι χθές.

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

Ἡ ἰδεολογική ἀναζήτηση ὑπῆρξε ἐπίπονη, οἱ ἄνθρωποι κόντευαν νά ξεχάσουν τί πραγματικά εἶναι. Ἔτσι, πρόσφατα ἀκόμη, ἄλλοτε χτυποῦσαν τό ΠΑΣΟΚ γιατί εἶναι κόμμα μαρξιστικό-σοσιαλιστικό καί ἄλλοτε γιατί δέν στάθηκε συνεπές πρὸς τό μαρξισμό του. Σήμερα ὡστόσο τά λόγια τῶν περισσοτέρων φαίνεται νά κατασταλάζουν – κι ἄς διαμαρτύρονται μερικοί κεντρογενεῖς «Μή Προνομιούχοι» – τά ποτάμια χύνονται πλέον στόν ὠκεανό τοῦ οἰκονομικοῦ φιλελευθερισμοῦ. Ὁχυρωμένη πίσω ἀπό μιά ἰδεολογία πού ἀποπνέει ἔντονα «laissez faire», ἡ δεξιὰ ἀμύνεται ἢ ἐπιτίθεται κατά περίπτωση ἐναντίον τοῦ «κρατικοῦ παρεμβατισμοῦ» τοῦ ΠΑΣΟΚ μέ ὄλο καί πιό δξυμένα μονεταριστικά ὄπλα. Βέβαια τοῦτα τά ὀχυρώματα, καθώς βρίσκονται βαθιά στό ἐσωτερικό τῆς ἀστικῆς ἰδεολογικῆς ἐπικράτειας, χαρίζουν στόν ἀντίπαλο τά ἀπέραντα ἐδάφη τοῦ κεῦνσιανισμοῦ. Χαρίζουν· ἀλλ' ὄχι ἀμαχητί. Γιατί ἔτσι κι ἄλλιως τό ΠΑΣΟΚ ἔχει μὴ πατήσει τά ἐδάφη αὐτά πρό πολλοῦ. Ἡ ἀποχώρηση τῆς Ν.Δ. τό βοηθάει νά φτιαχτεῖ, νά βρεῖ τόν ἑαυτό του, τὴν ταυτότητά του, συγχρόνως ὁμως προδιαγράφει καί τὴ γραμμὴ τοῦ μετώπου ὅπου θά διεξαχθεῖ ἡ μελλοντική σύγκρουση εὐρωπαϊκοῦ τύπου, ἢ σύγκρουση ἐκείνη πού συντηρεῖ καί προάγει τόν καπιταλισμό. Ἡ ἐκβαση ἐξάλλου τοῦ πολέμου δέν θά κριθεῖ ἀπό τό εὖρος τοῦ ἐδάφους πού καλύπτουν οἱ ἀντίπαλοι, ἀλλὰ ἀπό τό πόσο συμπαγεῖς θά εἶναι οἱ γραμμές τους, ἀπό τὴ σαφήνεια μέ τὴν ὁποία θά ξεκινοῦν γιὰ νά ξερκίσουν τίς ἀντιφάσεις τοῦ συστήματος. Ἡ ἄλλιως, ἀπό τό κατά πόσον οἱ πολίτες, οἱ ἀναπόφευκτα ἀγανακτισμένοι ἀπό τίς παρεμβάσεις τοῦ «παρεμβατικοῦ» κράτους τοῦ ΠΑΣΟΚ, θά προτιμήσουν τὴν ἀπελευθέρωσή τους διὰ τοῦ «μὴ-κράτους» πού ὑπόσχεται τώρα ἡ Ν.Δ.

Νάτοι λοιπόν οἱ ἴδιοι ἄνθρωποι πού, παρακάμπτοντας τά μέτρα πού ἐπαιρναν καί τά λόγια πού ἔγεγαν μόλις πρό μηνῶν γιὰ τά μονά-ζυγά, ἔξαφνα ἐμφανίζονται ὡς ὑπέρμαχοι τῆς ἐλεύθερης διακίνησης τῶν Ι. Χ. Νάσου ὁ κ. Α. Ἄνδριανόπουλος πού ἀπό τίς στήλες τῆς *Καθημερινῆς* ἀνατέμνει μὲ ἰδιαίτερη εὐλάβεια τά μοντέλα τοῦ Ρηγκανισμοῦ καί Θατσερισμοῦ, πειθόντας μας πῶς οἱ παλιοὶ πολιτικοὶ χαρακτηρισμοὶ περὶ προοδευτικῆς ἢ φωτισμένης δεξιᾶς δέν θά εἶναι καί πολύ χρήσιμοι ὡς ἐργαλεῖα γιὰ τό μέλλον. Νά καί ὁ Κ. Κόλμερ πού, διαγράφοντας μέ μιά μονοκοντυλιά τόσες δύσκολες δεκαετίες δεξιᾶς διακυβέρνησης, πρωτοστατεῖ ἀπό τίς φιλόξενες στήλες τῆς *Μεσημβρινῆς* (26.5) στήν προσπάθεια δικαίωσης τῆς φιλελεύθερης οἰκονομίας ἐναντι τοῦ κρατικοῦ παρεμβατισμοῦ, μιλώντας ἀπό τὴ σκοπιά τοῦ πληθωρισμοῦ. Παραθέτοντας τοὺς σχετικούς πίνακες τοῦ ἐτήσιου πληθωρισμοῦ τῶν χωρῶν-μελῶν τοῦ Ο.Ο.Σ.Α., ἀποφαίνεται πῶς τά κράτη μέ φιλελεύθερη οἰκονομική πολιτική ἔχουν τόν χαμηλότερο ρυθμό πληθωρισμοῦ, ἐνῶ ἀντίθετα, ὅσα κράτη «σοσιαλίζουν» ὁ πληθωρισμὸς μετριέται σέ διψήφιους ἀριθμούς.

Δέν μπορεῖ νά μὴν ἀσχοληθεῖ κανεὶς μέ τόν Κ. Κόλμερ καί τίς ἀπόψεις του, ἀπ' τὴ στιγμή πού ἀποτελεῖ τό πρῶτο κανόνι πού στό ἐξῆς θά μᾶς δομβαρδίζει ἐπὶ μονίμου βάσεως. Ἄς ἀφήσουμε λοιπόν στήν ἄκρη τό γεγονός ὅτι ὁ χαρακτηρισμὸς τῆς κάθε χώρας ὡς φιλελεύθερης ἢ «σοσιαλίζουσας» ἔγινε χάριν ἀποδεικτικῆς ἀπλότητος μέ κριτήριό τόν ρυθμό τοῦ πληθωρισμοῦ της (πῶς ἄλλιως νά ἐξηγήσουμε ὅτι ἡ Δ. Γερμανία, ἡ Αὐστρία, ἡ Ὁλλανδία, ἡ Σουηδία εἶναι φιλελεύθερες· ἐνῶ ἡ Ἰταλία, ὁ Καναδᾶς, ἡ Ἰρλανδία κι αὐτὴ τούτη ἡ Ἑλλάδα τῆς Ν.Δ. «σοσιαλίζουσες»;) κι ἄς ἀναρωτηθοῦμε σέ τί ἀκριβῶς συνίστανται ὁ κρατικὸς παρεμβατισμὸς καί κατά ποιόν τρόπο τινάζει τόν πληθωρισμὸ τοῦ τόπου μας στὰ ὕψη.

Μήπως φταῖνε οἱ ἐπιχειρήσεις τοῦ δημοσίου μέ τὴν μὴ ἀποδοτικὴ λειτουργία τους; Ἄλλ' οἱ ἐπιχειρήσεις αὐτές, μολονότι δέν προάγουν ἰδιαίτερα τὴν παραγωγικότητα, μποροῦν νά δράσουν ἀκόμη καί ἀντιπληθωριστικά, καθώς ἔχουν τὴ – σπάνια ἀξιοποιούμενη – δυνατότητα νά καλύπτουν τό ἔλλειμά τους ἀπὸ τόν κρατικὸ προϋπολογισμό, διατηρώντας κατ' αὐτόν τόν τρόπο σταθερές τίς τιμές τους καί μειώνοντας ταυτόχρονα τό περίσσειο (;) χρήμα πού διαθέτει ἡ τσέπη τοῦ φορολογούμενου.

Μήπως φταῖνε οἱ διάφοροι χαμηλῆς παραγωγικότητας μικρομεγαλομεσαῖοι, πού ἔχουν ξεφυτρώσει σάν τά μανιτάρια; Ἄλλ' αὐτοὶ δέν εἶναι δημιουργήματα τοῦ κρατικοῦ παρεμβατισμοῦ, μὰ τῆς ἐλεύθερης οἰκονομίας. Καί χρειάζεται πράγματι ἀρκετὸς κρατικὸς παρεμβατισμὸς γιὰ νά τοὺς μπάσει σέ κάποια ρέγουλα.

Δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

Μήπως φταίνει οί κάθε λογής «κοινωνικές παροχές» καί αυξήσεις μισθών πού προχωρούν πολύ πέρα από τήν άνοδο τής παραγωγικότητας; Πράγματι, έφ' όσον κυρίαρχο κέρδος είναι μέγεθος άσυμπιέστο, ή μόνη σοβαρή ύπόθεση έργασίας για τήν πάταξη του μή εισαγόμενου πληθωρισμού από τή μεριά του καπιταλιστικού κράτους είναι τό πάγωμα των μισθών καί των παροχών. 'Αλλ' οί αυξήσεις καί οί παροχές είναι άποτέλεσμα τής οικονομικής ταξικής πάλης πού συμβαδίζει μέ τόν καπιταλισμό καί άποτελεί αναπόσπαστο στοιχείο του. Έτσι ή μέθοδος χαλιναγώγησης του πληθωρισμού διά του παγώματος των άποδοχών άπαιτεί έντονο κρατικό παρεμβατισμό, ένίοτε καί βία, προκειμένου νά πεισθούν οί εργαζόμενοι νά σηκώσουν αυτά τά βάρη του άντιπληθωριστικού άγώνα. Πρόσφατη είναι έξάλλου ή εποχή πού οί διομήχανοι, ύστερα από «φιλελεύθερες» διαπραγματεύσεις, ήταν διατεθειμένοι νά δώσουν μεγαλύτερες αυξήσεις προκειμένου νά αποφύγουν άπεργίες καί χρειάστηκε ό «κρατικός παρεμβατισμός» τής τότε κυβέρνησης τής Ν.Δ., για νά κρατηθούν οί αυξήσεις σε χαμηλότερα επίπεδα. 'Ο πληθωρισμός δέν είναι ό καλύτερος σύμβουλος για τό χτύπημα του κρατικού παρεμβατισμού.

Τούτη λοιπόν τήν προοπτική του «σιδηρού» καί άκρως «παρεμβατικού» οικονομικού φιλελευθερισμού δέν τολμά ή δεξιά νά εκθέσει ολοκληρωμένα, μέ όλες του τίς συνέπειες. Γιατί τότε σύσσωμη ή λαϊκή δυσαρέσκεια πού θά μπορούσε νά προσέλθει σε ένα μελλοντικό ραντεβού μέ τή Ν.Δ. θά κάνει μεταβολή καί όπου φύγει-φύγει. 'Αλλά είπαμε: όπως τό ΠΑΣΟΚ έβλεπε κάποτε σοσιαλιστικά όνειρα, έτσι δικαιούται σήμερα καί ή Ν.Δ. νά όνειρεύεται τόν ιδεώδη καπιταλισμό, εκείνον πού οί πάντες δουλεύουν μέ ταξική σύμπνοια τήν πραγματάωσή του καί πού μόνο στά χαρτιά ύφίσταται. Τό πόση αξία έχουν τέτοια όνειρα, δέν χρειάζεται νά τό αποδείξουμε καταφεύγοντας στην επίκληση του μέλλοντος· άρκει νά μεταφερθούμε νοερά μερικούς μήνες πίσω.

Δαμιανός Παπαδημητρόπουλος

Μιά εβδομάδα στό Μίλωνα *

Δυό μέρες μετά τό τέμα των έργασιών του 3ου συνεδρίου του ΚΚΕ έσωτερικού, ή πρώτη σελίδα τής ΑΥΓΗΣ, μέ χοντρά χοντρά γράμματα ειδοποιούσε θριαμβευτικά: τό ΚΚΕ έσ. ΚΑΤΑΚΤΑ ΠΡΩΤΟΠΟΡΙΑΚΗ ΘΕΣΗ ΣΤΗΝ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΜΑΣ ΖΩΗ. Είδηση, συμπέρασμα, προεξόφληση, σιγουριά, ρουτίνα; 'Αλλά έμεις, άμέτοχοι, έντός κι εκτός, από πού κι ως πού μās πέφτει λόγος νά δείξουμε πώς δέ νιώσαμε νά μās κατακτά αυτή ή κατάκτηση; *Οντας έξω από τό χορό γιατί νά κρίνουμε τά στραβοπατήματα εκείνων πού κουτσά στραβά τόν σέρνουν;

Τό δικαίωμά μας στην κριτική δέν τό άντλούμε από τίς αρχές τής ελευθεροτυπίας, αλλά από τό μερίδιο πού μās ανήκει για τήν άποτυχία τής ανανέωσης πού δέν ανανεώθηκε, από τή θέση μας στον ίδιο βάλτο πού ρουφάει όλους μας.

Τό 1976 (1ο συνέδριο του ΚΚΕ έσωτ.) ή ανανέωση χάθηκε μέσα στις θριαμβο-

* Γυμναστήριο στη Ν. Σμύρνη, όπου έγινε τό συνέδριο του ΚΚΕ έσ.

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

λογίες για τό νέο πρόσωπο του έλληνικου κομμουνισμού και τις εξάρσεις της πολιτικής έθνικου άκροατηρίου που ονόμασαν ΕΑΔΕ. Μετά ήρθε ή πανωλεθρία της Συμμαχίας που έκλεισε πανηγυρικά με την παιδοκτονία του 2ου συνεδρίου. Τότε ή ορμητική πορεία προς την άνυπαρξία βαφτίστηκε «άκτινοβολία των ιδεών μας», άκτινοβολία που, στην επόμενη τριετία, μέσα από ασύλληπτους πολιτικούς κυματισμούς και ρητορικά μελλίσματα οδήγησε στη χλωρή ή υπόχλωρη «δημοκρατική συνεργασία», έδρεψε τό 1,37% των ψήφων του έλληνικου λαού και ως ρεγάλο την κοινοβουλευτική υπερορία. Άλλά διδαγμένοι από την ιστορική εμπειρία και τά λάθη του παρελθόντος οί ιστορικοί κομμουνιστές της ανανέωσης, οί ίδιοι πάντα και πάντα καλά άγκυρωμένοι στις όχθες του παρελθόντος, ένευαν αυτές τις μέρες στο Μίλωνα καλό κατευόδιο σε όσα και όσους δέν συναρμονίζονταν ένθουσιαστικά με τό μονόλογό τους. Πάλι οί θριαμβολογίες, πάλι τ' αὐτί κανενός δέν ιδρωσε, πάλι νά μαστε από κει που ξεκινήσαμε. Άλλά τώρα όχι για τόν τρίτο γύρο, αλλά για τόν «τρίτο δρόμο» που δέν θά είναι ούτε σταλινικός ούτε σοσιαλδημοκρατικός ούτε καν δρόμος.

Στό μεταξύ, όπως και σ' όλους τους προηγούμενους οργανιστικούς συνεδριασμούς, δέθηκε πισθάγκωνα και συσσωματώθηκε ή νέα γενιά ώστε ν' απολαύσει την προστασία και τή σιγουριά που της πρόσφερε ή νιρβάνα της ιστορικής ανανέωσης. Σέ άξενο τόπο κακόπεσαν οί νέοι κομμουνιστές της ανανέωσης, πλάσματα δεινοπαθημένα, φερόμενα στην έσωκομματική ονοματολογία είτε ως «δεξιό φιλοηγετικοί» είτε ως «άριστεροί αντικομματικοί».

Οί πρώτοι άφομοιώθηκαν γρήγορα στο άρχέτυπο της κομματικής οικογένειας. Η πληκτικότητα των ήθών της και ή αποπνευματωμένος λόγος της ενούχισαν ανθρώπους που δέν ήταν νομοτελειακά προορισμένοι για τή διαιώνιση του είδους του παραδοσιακού κομματικού ιδεότυπου. Η ανάγκη περιφρούρησης του κόμματος τεκμηριώθηκε οργανωτικά και αντιμετώπιστηκε ως διοικητική διάταξη πρόσφορη νά επανδρώσει ιεραρχίες, νά βάλει διπλοσκοπούς και κυρίως νά προωθήσει σε εμφανείς κοινωνικά θέσεις όσους άντανακλούσαν την άντινοβολία των ιδεών του κόμματος επέκεινα του πεδίου της δράσης. Κολοβώθηκαν έτσι πολλοί άρτιμελείς, ένίοτε ως κοψοχέρηδες, μορφάζοντας τά σουσούμια της συνέχειας.

Οί δεύτεροι, όρκισμένοι «άριστεροί», περιπλέχτηκαν άπερίγραπτα στους μαιάνδρους της πολιτικής μεταφυσικής που τους δόθηκε ως πεδίο δράσης. Τό άγχος από τή συνεχή περιθωριοποίηση και τό άλγος από την έλλειψη ταυτότητας τους έξωθοῦσαν σε παντοειδείς άκτιβισμούς. Οί άπεγνωσμένες προσπάθειες απόδρασης από τόν άσφυκτικό έναγκαλισμό του οικογενειακού περιγυρου δέν ήταν παρά άντιφωνήματα στην παραλυτική αδράνεια.

Και στη μιά και στην άλλη περίπτωση, οί άνθρωποι άφέθηκαν ελεύθεροι νά παλεύουν με τά δεσμά τους, νά σφαδάζουν με ψευτοπροβλήματα που δέν δημιούργησαν οί ίδιοι, αλλά χωρίς τό καταλυτικό μένος που θά τους έδινε τό δικαίωμα νά διδαχθούν από τά λάθη τους. Ός εκ τούτου ή νέος άριστερός έπρεπε νά συνοικήσει με τους γεννήτορες στον ίδιο τόπο καταπίνοντας την άσυμφωνία, αλλά και στομώνοντας τή συμφωνία. Ούτε ψυχρός ούτε θερμός ότι χλιαρός έστί. Η ένταξη γίνεται άποδεκτή άρκει νά μή σημασιολογεί τις επιλογές που συντηρούν τόν οίκο σαν έτοιμόρροπη κι άραχιασμένη παράγκα.

Κι ώστόσο αυτή ή ένταξη πολλών από τις νεότερες και νεότερες γενιές στην παράταξη της ανανεωτικής άριστερας αποτέλεσε μιά σχεδόν άπροσδόκητη άντίρρηση στην άσυναρτησία της μεταδικτατορικής περιόδου. Γιατί οί πολλοί καταβροχθίστηκαν από τους τεράστιους αναρροφητήρες του ΠΑΣΟΚ και του ΚΚΕ ενώ άλλοι «τή βρήκαν» στη γλυκερή θαλπωρή του άπολιτικού μηδενισμού. Αν ή νεότερη και ή νεότερη γενιά δέν κατανέμεται στο ΠΑΣΟΚ και τό ΚΚΕ με τά ίδια ποσοστά στά όποια διαμοιράστηκαν οί ώρμιοι, οί υπερώριμοι και οί γεγηρακότες, αν δέν προσλητίστηκαν με την ίδια ένκόλια, αυτό κάτι σημαίνει. Και σημαίνει αυτό που στάθηκε αδύνατο νά έννοήσει ή ιστορική ανανέωση: ότι ή προσκόλληση παλιότερα στη Ν.Δ. και τώρα στο ΠΑΣΟΚ διόλου δέν άνοίγει νέους δρόμους για τό κίνημα «με κατεύθυνση τό σοσιαλισμό». Οί νέοι άριστεροί, όταν άκουσαν τόν Α. Παπανδρέου στο Σπόρτιγκ προ καιρου νά ψελίζει τινά περί «τρίτου δρόμου», ξεπερασμένης σοσιαλδημοκρατίας και άπαράδεκτου ύπαρκτου σοσιαλισμού, άνθυπομειδίασαν περιφρονητικά: ή Παπανδρέου μάς δουλεύει. Η ΑΥΓΗ άντίθετα βρήκε θετική την προσχώρηση στον τρίτο δρόμο, μόνο που παραπονέθηκε για την πατρότητα της ρήσης.

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

Έδω κάπου δηλαδή ξαναφτιάχνονται άνθρωποι που έχουν πρόβλημα σοσιαλισμού. Γι' αυτό παραχώνουν χωρίς όδυμους τα ιστορικά λείψανα, αλλά και τους έξαπατά ή νεκροφάνεια του παρελθόντος. Η άσυμφωνία έτσι εύρύνεται μολονότι ή συνοίκηση των ανέστιων στον οίκο των πατέρων αποδίνει αναγκαία αφού κανένας δεν έπαρκει στις ανάγκες του, κανένας δεν τίς όρίζει, δεν ζεί καν την τραγωδία των δικών του αναγκών. Απλώς γρονθοκοπιείται με ανάγκες που άλλοι τον φόρτωσαν. Αμαρτίαι γονέων παιδεύουσι τέκνα. Οί γονείς όμως φάνηκαν άστοργοι και ή εξάρτηση των τέκνων δεν στηρίχτηκε στην ύπερηφάνεια για την πραγματικότητα των γεννητόρων, αλλά στο άγλαιομα του μύθου τους.

Υπάρχουν επομένως δύο παρατάξεις και τό μεταξύ τους χάσμα αγεφύρωτο. Όχι αναγκαστικά δύο πολιτικές γραμμές σ' αντιπαράθεση, ούτε δύο ιδεολογίες, αλλά δύο πολιτικές ευαισθησίες. Η μία φτιάχνεται από τά υλικά του κόσμου τούτου, εκεί και όπως ζεί. Η άλλη μέσα από τή συνέχεια της συνεχούς επίκλησης του μύθου. Στο «Μίλωνα», άς πούμε, έφριξε τό συνετό κόμμα όταν κλήθηκε νά όνοματίσει αυτά που συμβαίνουν στην Πολωνία, νά τά πει «στρατιωτική δικτατορία του Γιαουζέλσκι» κι επιστράτευσε όλα τά αποθέματα βροντοσαύρειας κομματικής άντοχής που διέθετε για νά μήν αναγράψουν οί νεαροί Πετσενέγοι των Έξαρχείων στις αποφάσεις του συνεδρίου εκείνους τους χαρακτηρισμούς για τά καθεστώτα των Ανατολικών Χωρών που, όντας πιότερο σύμφωνοι με την πραγματικότητα (π.χ. κοινωνίες ταξικές, καταπιεστικές, εκμεταλλευτικές, μή σοσιαλιστικές), θά διέκοπταν τή συνέχεια και ίσως θά αποδυνάμωναν τό μύθο. Τό θέμα παραπέμφθηκε στους μελετητές και τά μελετητήρια για βαθύτερη έπεξεργασία. Κουθέντα νά γίνεται, ή άγία οικογένεια νά επιβιώνει, κι άς σκεπάξει τά σκελεθρωμένα της μέλη με κουρέλια.

Δύο παρατάξεις, λοιπόν, που τίς γεννούν διαφορετικές πολιτικές ευαισθησίες συνυπάρχουν και τίποτε δεν είναι ικανό νά τίς γεφυρώσει. Απεναντίας ή συνύπαρξη τονίζει την αδιάλλακτη αντίθεση και τον άμοιβαίο αποκλεισμό που αίρονται μόνο με τή νίκη των ιδεών του σοσιαλισμού. Τή νίκη αυτήν άκριδώς φοβήθηκαν οί ιστορικοί κομμουνιστές, τή φοβέρισαν με τά φάσγανα του άριστερισμού και την ξόρκισαν με την άκαταμάχητη δική τους πολιτική σοβαρόφάνεια, γιατί είναι άνυπόφορη ή μοναξιά στά γηρατεία. Οί νεότεροι και οί νέοι, άνέτοιμοι κι άδαροι, έξίσου δεν την διεκδίκησαν, γιατί τό τίμημα της πολιτικής άπελευθέρωσης θά ήταν βαρύ και έν πάση περιπτώσει κανείς δεν είχε φροντίσει από πριν νά ετοιμάσει τό έδαφος. Αφέθηκαν νά συμφύρονται ως άπελεύθεροι, μέτοικοι, «ως πεισόμενοι τοίς νόμοις της πόλεως», όπως άκριδώς τους κάλεσε νά κάνουν κάποιος που νόμιζε ότι μεταλαμπάδευε την πεμπουσία της «Θουκιδύδειας άρνησικυρίας», κρύβοντάς τους όμως έπιμελώς τή σφαγή της Σικελίας.

Οί άκατανάλωτες ψυχικές και πνευματικές δυνάμεις μπορούν τώρα νά ξοδευτούν με λαιμαργία σά σφαχτάρια στά τραπέζια των συνεδριάσεων, εκεί που κορδακίζεται ή συνεδριακή μαρξοφωνία. Οί ανάγκες της πράξης που πιέζουν άσφυκτικά δεν αφήνουν χώρο και χρόνο. Άλλωστε από που ν' άντλήσουν; Από τά κολαριστά έγχειρίδια των άκαδημαϊκών ή από την άσυναρτησία των λαϊκών δεισιδαιμονιών;

Τώρα που όλα φαντάζουν καλύτερα τώρα πρέπει όλα νά φτιαχτούν άπ' την άρχή.

Άγγελος Έλεφάντης

Μέ αφορμή τήν επίσκεψη τοῦ Χαίηγκ

τοῦ Γιώργου Καρρά

«Ἡ συμπεριφορά τῆς χώρας βρίσκεται ἤδη στό στάδιο τῆς πλήρους ἐνηλικίωσης», ἔγραφε ἡ *Καθημερινή* τήν ἐποχή πού ὁ Κ. Καραμανλῆς πήγαινε στή Μόσχα. Κι αὐτό διότι «ὁ πολυδιάστατος χαρακτήρας τῆς ἑλληνικῆς πολιτικῆς» εἶναι «συνεπῆς καί πλήρης ἐφαρμογή μιᾶς ἐπιλογῆς πού ἐξυπηρετεῖ τά συμφέροντα τῆς χώρας» καί «τῆ διεθνή παρουσία καί τήν ὑπαρξή της».

Ὁ ὁ προεκλογικό *Συμβόλαιο μέ τό Λαό* τοῦ ΠΑΣΟΚ ὑποσχόταν ριζικά νέες κατευθύνσεις, μιᾶ πολιτική δηλαδή «ἀνεξάρτητη» (βλέπε ἐπ' αὐτοῦ τό ἄρθρο τοῦ Δ. Παπαδημητρίου, *Πολίτης* 47-48) καί ὄχι ἀπλῶς, ἀλλά γνήσια πολυδιάστατη. Ἔτσι, μετά τά πρῶτα βήματα πρὸς τήν πλήρη ἐνηλικίωση, ἐπανήλθαμε διαίως γιά ἓνα ἐξάμηνο στήν παραφύσιν ἐφηβεία. Ἄλλά τό ΠΑΣΟΚ δέν ἀνέλαβε τά ἡνία χώρας παρθένας καί ἀπούσης· ἀλλά χώρας πού ἀντιμετώπιζε ὀξύτατα ἐθνικά προβλήματα καί ἐπιπλέον κατεῖχε κάποια συγκεκριμένη θέση στό διεθνή συσχετισμό, ἀλλά καί πού ταυτόχρονα δέν μπορούσε πλέον νά δέχεται «κηδεμόνευση στήν ἀσκηση τῶν κυριαρχικῶν δικαιωμάτων της» (Καραμανλῆς), πού δηλαδή εἶχε διαμορφωμένη πάνω κάτω ἐξωτερική πολιτική. Κάποιος, λιγότερο ἀπαραίτητος, ἔπρεπε λοιπόν νά τήν πληρώσει. Τήν πληρώσαν τά ὄραματα.

«Τό ὄραμα δέν σημαίνει ὅτι μιᾶ μικρή χώρα μπορεῖ νά δημιουργήσει τίς προϋποθέσεις γιά μιᾶ ἄμεση διάλυση τῶν ψυχροπολεμικῶν μπλόκ» (Ι. Χαραλαμπόπουλος, στή Βουλῆ, κατά τή συζήτηση γιά τήν ἔνταξη τῆς Ἰσπανίας, 24.5.82). Ἄπό εὐχῆς ἀνέξοδες ξέρουμε κι ἐμεῖς, θά πρέπει νά σκέφθηκε ὁ Ε. Ἀβέρωφ: «προσωπικά καί σάν κόμμα εὐχόμεστε νά μὴν ὑπάρχουν οἱ δύο συνασπισμοί. Εὐχόμεστε νά διαλυθοῦν καί νά φθάσουν καί αὐτοί στόν πλήρη ἀφοπλισμό». Τώρα λοιπόν πού οἱ συνασπισμοί βγήκαν στό ἄψε σῆσε ἀπό τή μέση, τί ἀπόμεινε ἀπό τό ὄραμα; Τό ἐξῆς: «Ἡ Ἑλλάς εἶναι βέβαια μιᾶ χώρα σχετικᾶ μικρή... ἔχει ὅμως σταθερή τή βούληση νά συμβάλει, στό μέτρο τῶν δυνάμεών της, σέ κάθε προσπάθεια πού θά ἀποβλέπει στή δημιουργία ἐνός καλύτερου κόσμου» (Καραμανλῆς, Πεκίνο 1979).

Καί ὁ Κ. Καραμανλῆς καί ὁ Ι. Χαραλαμπόπουλος (καί κατ' ἐπέκτασιν ὁ Α. Παπανδρέου) μιλοῦν λοιπόν, ρητά ὁ πρῶτος καί ἔμμεσα οἱ δεύτεροι, γιά κάποιον καλύτερο κόσμο καί τή συμβολή τῆς Ἑλλάδας στή δημιουργία οὗ. Ἐδῶ σταματοῦν οἱ συμπτώσεις. Οἱ διαφορές εἶναι ὅτι ὁ πρῶτος κάτι εἶχε στό νοῦ του ὅταν τά ἔλεγε αὐτά· οἱ δεύτεροι πρῶτα τά εἶπαν καί μόνις τώρα ἀρχίζουν νά νοιώθουν τό βάρος τῶν λόγων τους.

Ἐέρουμε πάνω κάτω τί εἶχε ἡ καραμανλική ἀλλά καί νατοϊκή δεξιὰ στό νοῦ της: Ἑλλάδα θωρακισμένη ἀπέναντι σέ κάθε ἀπειλή· Ἑλλάδα μέ διεθνή στηρίγματα· καί, γενικότερα, ἀναπτυσσόμενη καπιταλιστική Ἑλλάδα πού πορεύεται αὐτοπροσδιοριζόμενη

πρὸς καλύτερες θέσεις μέσα στόν ἀσφυκτικό κλοιό ἐνός καπιταλιστικοῦ κόσμου. Καί ἀπό δῶ ἀπέρρεαν τά βασικά στοιχεῖα τῆς ἐξωτερικῆς της πολιτικῆς πού ὁ Κ. Μητσοτάκης μόλις προχθές ἀπαρίθμησε: ὑπεράσπιση τῶν ἐθνικῶν δικαιωμάτων, διαβαλκανική συνεργασία, ἀραβικό καί ἀνατολικό ἀνοιγμα, ἀπομαρτιστική παρουσία στό εὐρωπαϊκό γίγνεσθαι, συμμετοχή στό ΝΑΤΟ, ἀλλά καί σκληρές διαπραγματεύσεις στά πλαίσιά του, φιλικές ὅσο καί «περήφανες» σχέσεις μέ τίς ΗΠΑ. Πολιτική πού ὑπηρετήσε ὅσο μπόρεσε, ἀλλά πού πάντως – καί αὐτό εἶναι φυσικά τό σημαντικό – τήν ὄρισε, τήν προσδιόρισε καί τήν ἐγκαινίασε, μέ ὅλες τίς ἀντιφάσεις πού αὐτό συνεπάγεται. Καί ἐπρόκειτο γιά μιᾶ πολιτική πού ἦταν τελικά μιᾶ «ἐπέκταση», μιᾶ «μετάφραση» ἐσωτερικῶν ἐπιλογῶν: τῆς συνολικῆς στρατηγικῆς πού ὀνομάστηκε ἐκσυγχρονισμός.

Καί τό ΠΑΣΟΚ; Ἄν κάτι μπόρεσε νά προσφέρει προεκλογικά στός ψηφοφόρους του τά ψιχία ἐνός «ὄραματος», αὐτό δέν ἦταν βέβαια οἱ κοινωνικοποιήσεις, ἀλλά κυρίως ἡ «ἐθνική ὑπερηφάνεια» ἢ ἄλλως ἡ «σπασμωδική ἐξωτερίκευση» τῆς Ἑλλάδας. Ἄλλά τά ὄραματα δέν φτιάχνονται στά γήπεδα τῆς διεθνούς πολιτικῆς. Τό ΠΑΣΟΚ λοιπόν βρέθηκε νά ἀσκεῖ μιᾶ ἐξουσία τῆς ὁποίας δέν γνώριζε τά μυστικά καίτοι προεκλογικά εἶχε συστηματικά ἀποφανθεῖ ἐπ' αὐτῶν. Καί ἂν στό ἐσωτερικό δείχνει καθημερινά τήν ἐπιθυμία του νά αἰσθάνεται πολιτικά μόνο καί θεσμικά ἀπεριόριστο, στό ἐξωτερικό δέν ἰσχύουν οἱ ἴδια. Ἄρχισε λοιπόν, μετά τήν ἀρχική εὐφορία, νά δέχεται τά πραγματικά πλέον προβλήματα κατακούτελα, νά ἀνακαλύπτει ὅτι τά ἐθνικά ζητήματα δέν ὑπῆρχαν ἀπλῶς γιά νά δίνουν εὐκαιρίες γιά ἀντιπολίτευση· καί ἔτσι τώρα νά βρίσκει σιγά σιγά τή Νέα Δημοκρατία, νά τήν προσεγγίζει στά στοιχεῖα τῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς της, νά μιλάει ψελλίζοντας τή γλώσσα τῶν διεθνῶν συσχετισμῶν.

Τό ΠΑΣΟΚ, μέ δύο λόγια, προδίνει σήμερα τό κουστούμι μιᾶς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς πού χάραξαν ἄλλοι, χωρίς ὅμως νά τήν ἔχει δουλέψει στό μυαλό του, χωρίς νά διαθέτει ἀκόμα τά πολιτικά καί ἰδεολογικά δεδομένα πού τελικά τήν ὑπαγόρευαν. Ἄλλά τό κυβερνητικό κόμμα, ἀπό τήν ἄλλη μεριά, δέν εἶναι καί ἄγραφο χαρτί· ἔχει πίσω του μιᾶ ὀλόκληρη δική του ἱστορία, ἔστω κι ἂν εἶναι ἡ ἱστορία ἄλλων. Ἡ προδιάθεση ὑπάρχει· ἡ διάθεση ἤδη ἀχνοφαίνεται.

Εἶναι, φαίνεται, τόσο σκληρή ἡ λογική τῶν (διεθνῶν κυρίως) πραγμάτων, ὥστε, ἂν στερεῖσαι αὐτοῦ πού λέχθηκε «ὄραμα», προσφέρεται αὐτῆ νά τό φτιάξει γιά λογαριασμό σου. Θά ἔλεγε λοιπὸν κανεῖς ὅτι τό ΠΑΣΟΚ δείχνει σήμερα νά προετοιμάζεται γιά τόν ἀντίστροφο δρόμο ἀπό αὐτόν τῆς προκατόχου του, δρόμο πού θά καταργήσει ἐπιπλέον καί τήν πολυσυζητημένη σημερινή διάκριση ὑπὲρ τοῦ ὄραματος – πεζῆς πολιτικῆς: διά τῶν στοιχείων μιᾶς (περί-

που δεδομένης και προφανώς εξελίξιμης) εξωτερικής πολιτικής να ανακαλύψει, αναδρομικά και δι' «έσω-τερικεύσεως», τό όραμα. Πού δέν μπορεί νά είναι έτσι ριζικά διαφορετικό από κάποια παραλλαγή αυτού πού σήμερα λέγεται «άνήκομεν εις τήν Δύσιν».

Πάμπολλα είναι βέβαια ακόμα τά άσαφή, τά αντιφατικά ή και τά ευθέως άλληλοαντικρουόμενα. Η τονισμένη όμως αισιοδοξία του πρωθυπουργού μετά τίς συζητήσεις μέ τόν Χαίηγκ, οί σαφείς δηλώσεις του, τελικά αυτό πού ονομάστηκε «άποκατάσταση του κύρους της Αμερικής», όλα αυτά μαρτυρούν ότι τό ΠΑΣΟΚ έζησε τήν πρώτη αυτή επίσημη έλληνοαμερικανική επαφή επί ύψηλου επιπέδου(και αυτή είναι τελικά ή συμβολική σημασία της) μέ όρους εξέτασεων. Πήγε φαίνεται καλά. Αλλά έχει αρκετά ακόμα νά κάνει και νά πει μέχρι νά πάψει νά 'ναι ανά πάσα στιγμή προδοκαρίσιμιο από τόν πρώτο τυχόντα Αμερικανό δημοσιογράφο («πότε μέ τό καλό άποχωρούμε, κύριε πρωθυπουργέ;») και αρκετό δρόμο νά καλύψει για νά βρεθεί στό σημείο πού βρισκόταν ή Νέα Δημοκρατία. Φαίνεται όμως ότι τό 'χει πάρε απόφαση νά τόν διανύσει, μιά κι αρχίζει κατά τά φαινόμενα, νά ανακαλύπτει ότι μόνο «άνήκοντας εις τήν Δύσιν», δηλαδή μέ ίσχυρά μετόπισθεν, διευρύνονται τά άραβικά και ανατολικά άνοιγματα, και διατηρείται μιά στασιμότητα, έστω, στίς έλληνοτουρκικές σχέσεις. «Εθνική μειοδοσία» λοιπόν...

Βέβαια τό έλληνοτουρκικό πρόβλημα είναι δεξύ και άμεσο και ή γλώσσα δέν μπορεί νά είναι ενιαία: Πρός τίς ΗΠΑ ήδη δείχνει νά μαλακώνει, προς τό ΝΑΤΟ αντίθετα είναι, και δικαίως, σκληρή όσάκις χρειάζεται (όπως συνέβη δέκα μέρες μετά τήν επίσκεψη του Χαίηγκ μέ τό «όριστικό μήνυμα» προς τό ΝΑΤΟ και τήν προειδοποίηση ότι «ή Ελλάδα δέν παίζει», όταν παραβιάστηκε ό εναέριος χώρος μας). Η αντίθεση μετατοπίζεται, και εύλογα, στά τών έλληνοτουρκικών κυρίως σχέσεων. Όπως και νά 'ναι, τά περι σχεδίου Περικλής και «ύπευθύνων κάθε εθνικής συμφοράς» απέχουν χρονικά από τά σημερινά λίγους μόνο μήνες· πολιτικά όμως, ή και ιστορικά αν θέλετε, απέχουν χρόνια.

Έτσι, μετά τό σύντομο ίντερμεδίο της βίαιης επανεισοποίησης (για νά είμαστε και στό γλωσσικό κλίμα της εποχής) αρχίζει ή διαδικασία της επανενηλικοποίησης. Έξω πάμε καλούτσικα...

*
* *

Άλλά έτσι, άς προστεθεί, αναδιαμορφώνεται πλέον και ή σχέση ΠΑΣΟΚ-ΝΔ. Προεκλογικά ή τελευταία είχε αντιμετώπισει τό ΠΑΣΟΚ μέ τόν μόνο τρόπο πού γνώριζε: ως μαρξιστικό, σοσιαλιστικό, ολοκληρωτικό. Η πρόσφατη στροφή του έκανε τούς πιο ευαίσθητους νά τό χειροκροτήσουν, μέ πρώτη τήν ήγεσία τους (Αβέρωφ: «ή ΝΔ χαιρετίζει τήν άλλαγή γνώμης του ΠΑΣΟΚ», Μητσοτάκης: «...θά μάς βρει στό πλευρό του σε κάθε κίνηση πού θά έξυπηρετεί...»). Κι αυτό όχι μόνο γιατί, εθνικά σκεπτόμενοι, συμφωνούν μέ τίς εξελίξεις. Μά και γιατί τώρα ό Α. Παπανδρέου κινείται πλέον στά λημέρια της δικής τους πολιτικής, και εκεί μπορούν νά εμφανίζονται δικαιωμένοι. Άλλά τά πράγματα δέν είναι μόνο έτσι.

Διότι ή έξωτερική πολιτική προς τήν όποία φαίνεται νά προσανατολίζεται ό πρωθυπουργός δέν είναι βέβαια έσαει κτήμα κανενός. Συνεπής εφαρμογή της

μπορεί σύντομα νά τή μετατρέψει σε «παπανδρεική» πολιτική: τά όποια σημερινά όφέλη της ΝΔ είναι συνάμα και αυριανή χασούρα. Οί ευαίσθητοι χειροκροτούν λοιπόν, οί υπερευαίσθητοι όμως φαίνεται ότι προβληματίζονται: σε αυτούς ίσως ανήκει π.χ. και ό Μ. Προνομιούχος της *Μεσημβρινής*, 25.5.82, πού θεωρεί ότι «δέν γίνεται καλό παιδί τό ΠΑΣΟΚ», ότι άπλώς τό τρενάρι μέ τούς Αμερικάνους μέχρι νά «έρθει τό πλήρωμα του χρόνου». Είναι σαφές βέβαια ότι μέ τέτοια κινδυνολογική επιχειρηματολογία δέν γίνεται τίποτα. Υποδηλώνεται όμως μιά στάση πού βλέπει ότι, τώρα πιά για πρώτη φορά, ή δεξιά αρχίζει στά σοβαρά νά κινδυνεύει μακροχρόνια από τό ΠΑΣΟΚ καθώς αυτό όχι μόνο της πήρε τήν έξουσία, αλλά και - στό επίπεδο τουλάχιστον της έξωτερικής πολιτικής, προνομιακό χώρο για τήν αντιπολίτευση μέχρι χθές - της παίρνει και τήν πολιτική. Τό κεφάλαιο τών σχέσεων ΠΑΣΟΚ-ΝΔ, όπως και νά 'ναι, παραμένει όρθάνοιχτο.

*
* *

Τά μέχρι τώρα, δέν έχουν λεχθεί φυσικά για νά διαφωνήσουμε μέ τήν επίσκεψη του Χαίηγκ και τήν καθυστερημένη διάθεση της κυβέρνησης νά άφήσει τό αυτοκαταναλωνόμενο «άντριλίκι» στά ψιλά της *Ελευθεροτυπίας*. Κάθε άλλο. Η επίσκεψη ήταν, πολύ απλά, αναγκαία. Εθνικά, θά έλεγε κανείς, αναγκαία. Τό ίδιο φυσικά και οί διαπραγματεύσεις, τωρινές και αυριανές· τό ίδιο και οί έντονες προσπάθειες νά άποσπασθούν πάση θυσία κάποιες σοβαρές έγγυήσεις για τόν εθνικό χώρο μας άπέναντι σε μέλος της Συμμαχίας πού - σήμερα μάλιστα πού φλέγεται ή Μέση Ανατολή και ό Περσικός, μέ τό Αφγανιστάν παραδίπλα - είναι για τό ΝΑΤΟ και τίς ΗΠΑ πολύ στρατηγικότερης σημασίας απ' ό,τι έμεις· τό ίδιο και ή νέα γλώσσα της ανάγκης (Παπανδρέου, 28.5.82: «Και ευχόμαστε σε αυτούς τούς τόσο δύσκολους χειρισμούς νά έχουμε τή συμπαράσταση όλων τών κομμάτων και όλου του έλληνικού λαού, πού είναι προϋπόθεση για τήν εθνική μας επιβίωση, ανεξαρτησία και κυριαρχία»). Άλλά τά γιατί της παραμονής μας στό ΝΑΤΟ έχουν κουβεντιαστεί στό περιοδικό αυτό (βλέπε τά σαφέστατα άρθρα του Δ. Παπαδημητρόπουλου, *Πολίτης* 46 και 47-48). Τούς λόγους άλλωστε τούς αντιλαμβάνεται διαισθητικά και ό κάθε σχεδόν Έλληνας πολίτης, έξου και ή σιωπή τών πάντων, πλην του ΚΚΕ αλλά και του ΚΚΕ έσ.

Περί εθνικής έξωτερικής πολιτικής λοιπόν ό λόγος.

Στόν *Πολίτη* 47-48 γραφόταν ότι, από τή σκοπιά της άριστεράς, μέ τή διεθνή κατάσταση πού επικρατεί, μιά μόνο αρχή μπορεί νά ίσχύει σήμερα: διασφάλιση της αυτονομίας, της δυνατότητας αυτοπροσδιορισμού της ελληνικής κοινωνίας, αυτοπροσδιορισμού βέβαια σε συνθήκες σκληρά προσδιορισμένες και έξίσου σκληρά αναπροσδιοριζόμενες. Αυτό μόνο μπορεί νά σημαίνει εθνική έξωτερική πολιτική. Τό σκοπό αυτό, ζωτικό και για τήν άριστερά, μπορούν νά τόν υπηρετήσουν και δυνάμεις άστικές, και τόν έχουν υπηρετήσει. Κι αν έχει κάτι νά ζητήσει επιτακτικά ή σημερινή ελληνική άριστερά από τόν πρωθυπουργό είναι νά τόν υπηρετήσει μέ τή σειρά του μέ τή μεγαλύτερη δυνατή συνέπεια.

Τί θά γίνει όμως; Πάλι τό άδηφάγο «εθνικό» θά

καταβροχθίσει τό «κοινωνικό»; Γι' αυτό ο Δ. Παπαδημητρόπουλος προσέθετε ταυτόχρονα και δύο ακόμα κατευθύνσεις από τή σκοπιά πλέον του σοσιαλισμού: σύσφιξη του μετώπου μέ τις δυνάμεις της ελεύθερης αριστεράς ανά τον κόσμο και ιδιαίτερα της Δυτικής Ευρώπης· και αλληλεγγύη στον αγώνα των Πολωνών.

Και πρόκειται πράγματι για δύο κατευθύνσεις-κλειδιά της κάθε αριστερής πολιτικής σήμερα. Γιατί – για να μεινουμε στην Ευρώπη – και τό μεγάλο μέρος της δυτικοευρωπαϊκής αριστεράς και ή αλληλεγγύη, οί μέν μάλιστα έχοντας σχεδόν ομόφωνα ταχθεί υπέρ της παραμονής στον ένα συνασπισμό, οί δέ Πολωνοί προσπαθώντας να απαγγιστρωθούν από τήν ασφυκτική μέγγενη ενός συνασπισμού που τούς στερεί τό δικαίωμα ακριβώς της αυτόνομης εθνικής παρουσίας, αμφισβητούν τή λογική των στρατοπέδων. Όχι επειδή οό είπαν, τό ευχήθηκαν ή τό ανέλυσαν προγραμματικά· αλλά επειδή ή πολιτική στάση και ή ιδεολογική φυσιογνωμία αυτών των κινημάτων, ή ίδια τους ή κίνηση και ή σχέση μέ τούς λαούς τους, υπαινίσσεται, μέ μύριες είναι ή αλήθεια δυσκολίες, δρόμους για τίς χώρες τους που έμπεριέχουν τήν αποδυνάμωση των μπλόκ· και τήν κατάργησή τους, αν και όταν οί δρόμοι αρχίσουν κάποτε να συγκλίνουν. Μέ δύο λόγια, επειδή πρόκειται για κινήματα που ψηλαπούν τό σοσιαλισμό.

Γιά να επανασυνδέσουμε λοιπόν τά νήματα: αν ή αριστερά έχει του κόσμου τούς λόγους ή κρατική εξωτερική πολιτική της χώρας της να είναι εθνική, δηλαδή όχι απλώς να αποφεύγει τίς κάθε είδους άμεσες παρεμβάσεις και επεμβάσεις, αλλά κυρίως να διασφαλίζει τό έξής πολύ απλό όσο και σύνθετο, ότι δηλαδή τό μέλλον (όποιο τελοσπάντων και να είναι αυτό) θά είναι τελικά ή απόρροια των ταξικών συγκρούσεων στο έσωτερικό του κοινωνικού σχηματισμού και επομένως είναι μέ όλα τά ανά τον κόσμο δημοκρατικά κινήματα, άλλους τούς λόγους έχει βέβαια να μην σταματήσει εδώ. Διότι έχει άποψη, πρέπει να έχει άποψη, για τό μέλλον.

Γιά τήν αριστερά, μέ δύο λόγια, δέν μπορεί να υπάρχει εξωτερική πολιτική μέ τή στενή έννοια· υπάρχει απλά πολιτική. Και ή δικιά της είναι πριν απ' όλα να ψάξει και να φτιάξει τό σοσιαλισμό στή χώρα της.

“Αλλά παρασυρθήκαμε. “Ας γυρίσουμε λοιπόν στά καθ' ύμās.

Κάπου ανάμεσα στά καθ' ήμās και τά καθ' έτέρους, τό ΚΚΕ ούτε αριστερά είναι, ούτε πολυκόπτεται περί εθνικών πολιτικών, προτιμά τίς «διεθνιστικές». “Αλλωστε έπρεπε να βγει ούτως ή άλλως από τή μέση, ώστε να ανοίξει ο δρόμος για τή σημερινή πασοκική πολιτική, και προσεφέρθη ευγενώς γιατί δέν του άρέσουν τά «παζαρέματα». Πράγμα που έχει αποδείξει.

Τό ΚΚΕ έσ. όμως; Τό άγνό, εθνικό και νηφάλιο, τό καλοπροαίρετο, ανοιχτόμυαλο και έποικοδομητικό; Αυτό έκανε και κάνει μάλλον τά αντίθετα από αυτά που οφείλει να κάνει μιά κομμουνιστική αριστερά. Τό ΚΚΕ έσ. θά έπρεπε, αν όχι και να έχει προβλέψει τή σημερινή εξέλιξη ώστε σήμερα να μιλάει από θέση ισχύος, πάντως όπωσδήποτε να έχει άποφασιστικά και δυναμικά πιέσει εδώ και καιρό τό ΠΑΣΟΚ να αλλάξει τή «θέση» του για τό ΝΑΤΟ, ώστε, αν μή τι άλλο, να είναι και ή αριστερά μέτοχος της σημερινής

πορείας, να έχει δικαίωμα λόγου, πίεσης, ακόμα και διαδήλωσης για τήν εξωτερική πολιτική μιάς Έλλάδας που βρίσκεται στο ΝΑΤΟ.

“Αντ' αυτού, καταλήγοντας στο συγκλονιστικό «εύρημα» να θεωρεί ότι «ο κ. Παπανδρέου έχει ταχθεί υπέρ της έξόδου από τό ΝΑΤΟ» (Αύγή, 19.5) και να μιλάει περί της «κυβερνητικής θέσης για τήν έξοδο της χώρας από τό ΝΑΤΟ» (Αύγή, 25.5)· και επικαλούμενο κάποια «λαϊκή έντολή της 18.10.81», της οποίας τό αυτόνόητο περιεχόμενο θά έπρεπε ρητά να άμφισβητεί, πολλώ μάλλον σήμερα που ή έντολή καταρρέει πλέον ως προς τήν ουσία της μπροστά στή σιωπή του ελληνικού λαού· αντ' αυτού λοιπόν διαδηλώνει –μίζερα είναι ή αλήθεια και μέ μισή καρδιά – κατά της επίσκεψης εν γένει, προσφέροντας τήν ευκαιρία στον αστικό τύπο να μιλάει έντελώς δικαιολογημένα για «τά δυο ΚΚ». Και μετά διαμαρτύρεται γιατί οί άλλοι, που στο κάτω κάτω έχουν τούς λόγους να τό κάνουν, αφήνουν, λέει, «τούς κομμουνιστές στή γωνία»...

Δέν φέρθηκε όμως έτσι τό ΚΚΕ έσ. στο ζήτημα της ΕΟΚ και επιβραβεύθηκε, γιατί βρέθηκε μέ σκληρή άποψη στο επίκεντρο των συγκρούσεων. Έδώ τί έφταιξε; Προσκόλληση στά παλιά, συναισθηματισμός, σύμπλεγμα απέναντι στο ΚΚΕ, αντιαμερικανισμός; “Όλα αυτά βέβαια, που όμως συνεχονται ύπόγεια από τά κατάλοιπα ενός ιδεολογικού όγκόλιθου που εξακολουθούν να ρίχνουν βαριά τή σκιά τους. Ο όγκόλιθος λέγεται φιλοσοβιετισμός.

“Αποστασιοποιημένος κατηγορος λοιπόν τό ΚΚΕ έσ. έχει όπου υπάρχουν κάποια (όχι βέβαια τά μόνα) πραγματικά δεδομένα για τή διαμόρφωση μιάς εθνικής εξωτερικής πολιτικής, και έτσι χάνει, για διαφορετικούς λόγους και από διαφορετικές μεριές, από τό ΚΚΕ και τό ΠΑΣΟΚ. “Αλλά και συμπαραστάτης εκεί που καθημερινά επιβεβαιώνεται ότι μιά τέτοια πολιτική, όσο εθνική, κανείς δέν έχει πρόθεση να τήν κάνει και αριστερή, όλόγυμνο δηλαδή και πάλι απέναντι στους άρπακτικούς γειτόνους του.

Γιατί τό ΚΚΕ έσ. νομιμοποιεί, διά της σιωπής του, τήν ανύπαρκτη έως έχθρική στάση του ΠΑΣΟΚ απέναντι στην ευρωπαϊκή αριστερά (π.χ. τό Ιταλικό ΚΚ) και τήν, παρά τίς τοιριμόνιες της Μελίνας και τίς διάφορες ζειμπεικές, άδιαφορία του για τήν έξουσία που άσκει και θέλει να άσκήσει τό «άδελφό» Σοσιαλιστικό Κόμμα της Γαλλίας. Και πριν απ' όλα βέβαια τήν πρωτοφανή και προκλητική περιφρόνηση προς τον Πολωνικό λαό (Παπανδρέου στην ΕΡΤ: ή Γιάλτα και τό Πότσνταμ πρέπει να μπουν στο χρονοντούλαπο της ιστορίας. Δέν έχουν όμως μπει ακόμα. Η Δύση λοιπόν καλά θά κάνει να άσχολείται μέ τίς δικές της παραδιάσεις των ανθρωπίνων δικαιωμάτων πολύ πριν αρχίσει να άσχολείται μέ τήν Πολωνία).

Και, ακόμα γενικότερα, δέν δείχνει διατεθειμένο να πάρει, στο έσωτερικό της χώρας, τίς επιβεδλημένες άποστάσεις του, αν μή τι άλλο, από ένα ΠΑΣΟΚ που άπλως λιμπίζεται τό όνομα του «τρίτου δρόμου».

“Η άδυναμία της αριστεράς να αυτοβεβαιωθεί, συνοδευόμενη μάλιστα από τά λιγοστά, άλλ' άειθαλή, κατάλοιπα ενός συμπλεγματικού φιλοσοβιετισμού, δέν μπορεί παρά να διαιωνίζει τήν άπουσία της από όλα όσα, στο έξωτερικό ή τό έσωτερικό, διαδραματίζονται.

Περί τοῦ κύρους τῆς πολιτικῆς ἐπιστήμης

ἤ: ἡ θουκυδίδεια ἀρνησικυρία

τοῦ Κώστα Ζουράρι

«... ὁ μέγιστός τε καί δολερὸς ἔρως παντί»

Πλάτων

Στό τεῦχος 49 τοῦ *Πολίτη* καί στό ἄρθρο μου «Ἐταιρεία Πολιτικῆς Ἐπιστήμης καί πολιτική συμπαιγνία», στάθηκα κριτικός ἐναντι μιᾶς χύδην ιδέας περί πολιτικῆς ἢ ὁποία καλλιεργεῖται στίς ἐκάστοτε μητροπόλεις καί μεταλαμπαδεύεται μέ διακεκριμένη ἀκρισία ἀπό τίς ἀνερμάτιστες θυγατρικές ψυχές μας.

Εἶχα ἐπίσης πεί ὅτι θά ἀντιπαραθέσω μία ἄλλη ἐκδοχή.

Τό κάνω, μέ τό ἀνά χειρας πόνημα.

Στό ἄρθρο μου, ὅπου προαναφέρθηκα, ἔχω ἤδη διατυπώσει μία πρώτη ἐπισημανση, γιά τό πῶς ἡ πολιτική δέν μπορεῖ νά εἶναι ἕνα ἀντικείμενο ἀνιχνεύσιμο ἀπό μία ἐπιστήμη καί πῶς ἡ πολιτική ἐπιστήμη, ἐάν δέν εἶναι ἐντελῶς ἀνυπόστατη, ἐν πάσει περιπτώσει δέν μοιάζει μέ τίς ἄλλες, τίς «κανονικές».

Ἐπομένως ὁ ὑπομονετικός ἀναγνώστης θά κάνει τόν κόπο νά θεωρήσει τά δύο κείμενα ὡς ἐνότητα ἀδιαίρετη.

Συνεχίζω τήν ἀνίχνευση. Ἄναρωτιόμουν: Δέν μπορεῖ λοιπόν νά ὑπάρξει μελέτη τοῦ πολιτικοῦ φαινομένου; Ποιοῦ φαινομένου; Καί ἀπό ποιόν;

Θά μελετήσουμε ὅλοι μαζί τό συμμοριτοπόλεμο ἢ τόν ἐμφύλιο τοῦ 1946-49; Ὅλοι μαζί μποροῦμε νά συμφωνήσουμε σέ κοινῆς ἀποδοχῆς συμπεράσματα; Ὁ καθένας χώρια, μπορεῖ νά εἶναι ὁ ἀδιαφιλονίκητος διερμηνεὺς τοῦ γεγονότος;

Ἡ ἀδιαφιλονίκητη ἀμηχανία, πού ἀπορρέει ἢ ἀπό τήν ὀρολογία μέ τήν ὁποία ἐκφράζουμε τό πολιτικό

γεγονός ἢ ἀπό τήν ἐρώτηση πού κάνουμε, ἀρκεῖ, νομίζω, γιά νά καταλάβουμε ὅτι ἡ πολιτική καί ἡ ἐπιστήμη τῆς δέν εἶναι κοινό πράγμα, κοινῆς γνώμης. Ἴσως μάλιστα νά μὴν εἶναι οὔτε πράγμα κοινωνίσιμο οὔτε σχέση ἀνακοινώσιμη. Μήπως ἡ Πολιτική εἶναι ἀκοινώνητη;

Ὅλοι οἱ σύγχρονοι ὀρισμοί παρακάμπτουν τήν ἐρώτηση. Εἴτε λόγω πολιτικῆς κρυψιβουλίας, ἀλλά τότε ἡ παράκαμψη εἶναι νόμιμη, εἴτε λόγω ἐπιστημονικῆς δοκησιοσοφίας καί ἐκεῖ πιά ἡ παράκαμψη γίνεται ἄνομη.

Ὁ πῶς διαδεδομένος, ἀνεξαρτήτως θεωρητικῶν ἀποχρώσεων, ὀρισμός εἶναι ἐκεῖνος πού βλέπει περίπου τήν Πολιτική ὡς τό πεδίο καί τή διαδικασία τῆς συγκρούσεως γιά τήν κάρπωση τῆς Ἐξουσίας. Τήν πολιτική ἐπιστήμη τήν βλέπει ὡς συστηματική γνώση τῶν σχέσεων ἐξουσίας, πού προκύπτουν ἀπό τή δράση τῶν ἀνταγωνιστῶν, καί ὡς δυνατότητα συναγωγῆς τῶν Νόμων πού διέπουν καί ἴσως καθορίζουν τά πλαίσια ἐμβέλειας τῶν ἀνταγωνισμῶν.

Ἐνας ἄλλος ὀρισμός, πῶς λεπταίσθητος ἴσως, θεωρεῖ ὅτι ἡ Πολιτική, ἄρα καί ἡ ἐπιστήμη τῆς, εἶναι ἡ τέχνη τοῦ δυνατοῦ, τοῦ πραγματοποιήσιμου.

Ἀμφότεροι οἱ ὀρισμοί, πού πάνω -κάτω ἐπικρατοῦν, περιέχουν τόσα λάθη ὅσα καί τά κατηγορήματα πού ἀνακύπτουν.

Διότι μέσα στά κατηγορήματα παραμένουν, ἐπτασφράγιστες, μαγικές ἐννοιες, ὅπως ἡ ἔξουσία, ἡ κα-

τοχή-κάρπωση, ή δύναμη, τό δυνατό, τίς όποιες ό ποσοτισμός ή ό έρπων ύλισμός τής χύδην πολιτικής έπιστήμης άδυνατεί νά άποσφραγίσει.

Τί θ' άπαντήσει ή τέχνη τού δυνατόυ σ' αύτούς πού καί παρά δύναμιν τολμηταί καί παρά γνώμην κινδυνευταί τολμοϋν καί πετυχαίνουν τό θαϋμα, τό όποιο ή «τέχνη» θεωροϋσε άδύνατο;

Καί τί θά άπαντήσουν οί παντογνώστες αίτιοκράτες «τών γενικών Νόμων κίνησης τής 'Ιστορίας», όταν, των γνωμών άντιπάλων, δηλαδή ίσοπάλων πρός άλλήλας, ό κοινός σκοπός πού θέλουν νά έξυπηρετήσουν οί ίσόπαλες γνώμες κινδυνεύει νά χαθεί; Όταν δηλαδή οί ίσόπαλες γνώμες, στό όνομα τού κοινού συμφέροντος, γίνονται άντίπαλες;

'Επειδή θέλουμε τό καλό μας, πρέπει νά σφάξουμε τούς Μυτιληναίους καί πρέπει νά έξστρατεύσουμε στή Σικελία - Φόκλαντ - 'Αφγανιστάν. 'Επειδή θέλουμε τό καλό μας, δέν πρέπει νά σφάξουμε τούς Μυτιληναίους καί δέν πρέπει νά έξστρατεύσουμε στή Σικελία - Φόκλαντ - 'Αφγανιστάν.

'Εχουν δίκιο, γιά τό κοινό καλό όλων, οί ιέρακες ή οί περισσότερές;

Τί θά άπαντήσουν οί αίτιοκράτες; 'Ορνιθοσκαλίματα...

'Αλλά καί μιά άλλη άπόπειρα, πού προσπαθει νά κατανοήσει τήν πολιτική καί τήν έπιστήμη της, άνάγοντάς την σέ ταξικές σχέσεις καί τά μορφώματά της, δηλαδή τό Κράτος, τά κόμματα, τά συνδικάτα κ.λπ. δέν μπορεί νά κατανοήσει τήν Πολιτική.

'Η άνάλυση τού Κράτους δέν αναλύει τήν πολιτική διάσταση τής ζωής, διότι ή Πολιτική βρίσκεται ένθεν καί εκείθεν τού Κράτους. Κατά τόν καλύτερο όρισμό, τό κράτος είναι συμπύκνωση, ύλική, έξαϋλωμένη καί προσωρινή, σχέσεων έξουσίας, είτε μέ τή λεγόμενη έργαλειακή άντίληψη είτε μέ τήν άντίληψη πού εδράζεται στήν πάλη των τάξεων.

Διότι παραμένει άκέραιο τό πρόβλημα τής έξουσίας, τής τάξης-έξουσίας, τής ύπάρξεως καί τής όροθετήσεως μιάς τάξης καί κυρίως: γιαν ή Πάλη. Καί στήν έρώτηση αύτή, πού ή πάλη των τάξεων δέν θέτει στόν έαυτό της, έμφανίζεται πάνοπλη ή Πολιτική, όπως ή 'Αθηνά πού βγαίνει ένοπλη μέσα από τήν κνήμη των ταξικών άγώνων. Διότι ή Πολιτική δέν είναι προσωρινή, όπως ή πάλη των τάξεων, διότι ή Πολιτική δέν τείνει στήν αυτοκατάργηση της, όπως ή πάλη των τάξεων.

Όυτε βέβαια ό έπιστημονικός λεγόμενος σοσιαλισμός μπορεί νά ύπάρξει ώς τεκμηριωμένη, άντικειμενική Γνώση τής Πολιτικής, γιά έναν άπλούστατο λόγο: διότι ή μαγεία τής Πολιτικής κατακυρίευσε τήν έπιστημονίζουσα αύτή 'Εσχατολογία. 'Ο σοσιαλισμός δέν μπόρεσε μέ τήν έπιστήμη του νά άποφύγει τήν κρίση του, δέν άπέτρεψε τήν πολυδιάσπασή του, δέν ξόρκισε τό έγκλημα. 'Ο έπιστημονικός σοσιαλισμός, ώς πολιτική έπιστήμη, δέν έμπόδισε τήν άλληλοσφαγή των έπιστημόνων σοσιαλιστών, δέν τούς προσέφερε δηλαδή ένα έπιστημονικό μέτρο πανσοσιαλιστικής άποδοχής.

Καί τό κατεξοχήν πολιτικό του μόρφωμα, ό συλλογικός διανοούμενος, δηλαδή τό Κόμμα, άπέδειξε ή ότι δέν μπορεί νά γνωρίσει τόν έαυτό του καί νά τόν έλέγξει ή ότι δέν είναι παρά ένα μικρό, μεσαίο ή μεγάλο τμήμα, πάντως τμήμα, τής συνολικής πολιτικής κόνιστρας.

Τό πρᾶγμα πού δέν γνωρίζει τόν έαυτό του δέν μπορεί νά είναι τό ένσυνείδητο 'Υποκείμενο τής περιπέτειάς του. 'Η περιπέτεια είναι ή μεγάλη ρουφήχτρα τού μικροϋ υποκειμένου, μέσα στήν περιπέτεια αύτό θά ύπάρξει ώς τρομαγμένη, μπερδεμένη μικροσυνείδηση. Δίπλα σέ άλλα μικρο-υποκείμενα. Καί όλα μαζί τά μικρά πρέπει ίσως νά μήν άγνοήσουν ότι ή μεγάλη Πολιτική περιπέτεια είναι βάθος δυσθεώρητον, ύψος δυσανάβατον άνθρωπίνους λογισμοίς. Γιατί όλα μαζί τά μικροαιωρήματα, άσήμαντα κι άτίθασα, κάνουν αύτό τό άλλόκοτο πρᾶγμα, πού είναι Πολιτική. Πράξη, σκέψη, γνώση. 'Απόγνωση.

'Η πολιτική έπιστήμη: οϋ σπουδή... επί πρᾶγμα άλλόκοτον.

Είναι ίσως άπλό. 'Αν έγώ ήμουν στό συμμοριτοπόλεμο κι έσύ στόν έμφύλιο, άν τά όσια μου είναι ή θρυσία σου, τότε, ίσως, ή γνώση ή επακριβής γι' αύτά, ή πολιτική έπιστήμη, δέν μπορεί νά είναι σάν τίς άλλες, τίς κοινές, αυτές πού σέ πηγαίνουν στό φεγγάρι καί σέ κρατάνε στή ζωή.

Είναι άλλοιώτικη. Είναι άλλόκοτη.

Δέν μπορεί παρά νά είναι άλλόκοτη αύτή ή παρδαλή τέχνη, πού ό πολυμήχανος Πλάτων τήν είπε «αυτεπιτακτικήν», κομπογιανίτης αύτός στίς αϋλές των τυράννων καί μέγας, μέσα στήν έξυδέρκεια τής άπαισιοδοξίας του.

Δέν μπορεί παρά νά είναι φρικιαστικά άλλόκοτη, αύτή ή αίμόφυρτη κουρελού, πού ύφαινουν οί βασιλικοί ύφαντές, ψυχές ένσαρκες ρομφαίας, όπως ό Σαίν-Ζύστ, έφηβος 'Αρχάγγελος τής Λαιμητόμου πού λέει ότι όλες οί τέχνες έχουν τά άριστουργήματά τους, αλλά μόνο ή πολιτική τέχνη γεννοβολάει τέρατα.

Δέν μπορεί παρά νά είναι διάφανα άλλη, αύτή ή βακχεία τής ψυχής μου, τής δικής σου καί των άλλων, πού καίγεται νά πυρπολήσει τόν όμογάλακτο πέλας, πλησίον της, γιά νά ξεφαντώσει νικήτρια ή διαφορά της πάνω στόν νικημένο όμοούσιο της.

'Ομως ή όμοϋ οϋσία γνωρίζει τήν ψυχή της. 'Αμύνεται, όπως μπορεί, μέ τήν άλαζονεία τού γνώστη ή μουλωχτά, όταν τρέμει τήν άγνοιά της, αλλά άμύνεται άπέναντι στόν διπλανό, τόν πέλας. Κι ή άγνοια κι ή γνώση γίνονται όπλα, άρκει νά πείς: δέν θέλω αύτό πού θέλει νά θέλω ό άλλος. Δέν θά περάσει, δέν θά περάσουν...

'Οποιος τό πει αύτό, αυτοδικαίως «έπίσταται».

'Οποιος τό πει καί τό κάνει έχει κατακτήσει τήν πολιτική έπιστήμη, κι άλλος χώρος γι αυτήν δέν ύπάρχει. Κι αύτός, ό όποιος, γίνεται πιά πρωτοπορία τής οϋσίας του, κι άν μάλιστα τό μεγάλο 'Οχι είναι δύσκολο, γιαντί συναντιέται μέ τό μεγάλο 'Οχι τού πλησίον του, τόσο τό καλύτερο. 'Η πρωτοπορία είναι οί «παρά δύναμιν τολμηταί». Αυτοί πού άποδέχονται τόν πόλεμο γιαντί γνωρίζουν ότι ό πόλεμος είναι ό πατήρ των πάντων καί κυρίως τής αυτογνωσίας.

Αυτοδικαίως είναι πολιτικός έπιστήμων αύτός πού διεκδικεί μέσα στό πάθος τό δίκιο του, αλλά κι ό άλλος πού παλεύει μέσα στό ρίγος γιά τό άδικό του. Είναι καί οί δύο ένάρετοι, γιαντί άποκούμπι στήν πολιτική δέν ύπάρχει, διαιτητής δέν βρίσκεται. Καί ένάρετοι είναι αυτοί πού μάχονται: ό καθένας γιά τό μερίδιο τής φρίκης καί τής γαλήνης πού τού πέφτει.

Ἡ ἀρετὴ εἶναι ἀρεία, ἢ ἀρετὴ εἶναι πολεμοχαρὴς.

Καὶ θέλει ἀρετὴν καὶ τόλμην ἢ Ἐλευθερία...

Ἡ πολιτικὴ ἐπιστήμη εἶναι λοιπὸν ἐπιστήμη. Εἶναι ὁμως ἐπιστήμη τῆς Ἐλευθερίας μόνον ὅταν εἶναι ἐμπαθὴς, μόνον ὅταν εἶναι ἢ καιομένη βάτος πού ἐπισείουν οἱ πολίτες-ὄπλιτες ἐναντίον ἀλλήλων. Εἶναι Ἐλευθερία μόνον ὅταν γίνεται ἢ φιλόσοφος μανία πού ἐξοπλίζει τὸν ἀμυνόμενον ἐναντίον τῆς ἡδονικῆς βακχείας πού ἐκστασιάζει τὸν ἐπιτιθέμενο. Εἶναι ἢ Ἐλευθερία τῆς αὐθαιρεσίας μας καὶ ἢ Ἐλευθερία τῆς αὐθαιρεσίας σας. Ἡ πολιτικὴ ἐπιστήμη παραμένει ἐλεύθερη μόνον ὅταν δείχνει τὸν ἴδιο σεβασμὸν στὸν ἀμυνόμενον καὶ τὸν ἐπιτιθέμενο, μόνον ὅταν δείχνει μὲ ἐγκράτεια ὅτι δὲν τῆς εἶναι μπορετὸ νὰ ξεχωρίσει τὴν καλωσύνη τοῦ ἐνὸς ἀπὸ τὴν κακία τοῦ ἄλλου καὶ δὲν τῆς πρέπει παρά μόνον νὰ στοχάζεται τὸ ἀνθρώπινο δράμα.

Ἡ πολιτικὴ ἐπιστήμη εἶναι τὸ ἀμφίκοπο ὄπλο τῆς κριτικῆς, πού κανεὶς δὲν ἔμαθε ποτέ μὲ ποιούς νόμους μετατρέπεται, μοιραία καὶ πάντοτε, σὲ κριτικὴ τῶν ὄπλων.

Καὶ τὸ ὄπλο δὲν μελετᾷ τοὺς νόμους πού παράγονται ἀπὸ τὰ γεγονότα: ἐπιβάλλει τὸ νόμο του στὰ γεγονότα...

Γι αὐτὸ ἢ ἐπιστήμη, πού μελετᾷ τὴν Πολιτικὴν, δὲν μπορεῖ νὰ ἐλπίζει ποτέ τὸν Ὑπερουράνιο τόπο, πού διεκδικεῖ, μὲ τὸ στόμα μέσα στὴν ψυχὴ τοῦ ἄλλου, ὁ κάθε πολίτης-ὄπλιτης γιὰ τὴ δική του Οὐσία, ἐναντίον τοῦ Ὁμοουσίου του. Ἡ ἐπιστήμη αὐτὴ εἶναι τὸ μανικὸ ἐλιξήριο τῆς γνώσης, πού ἀχόρταγα ρουφαίει ὁ μέγιστος καὶ δολερός Ἔρως, ὁ ὁποῖος τρέφει τὸν ἄνθρωπο καὶ τὸν κάνει νὰ εἶναι ἄνθρωπος, ταπεινώνοντας τὸν ἄνθρωπο: ὁ μέγιστος καὶ δολερός ἔρως τῶν Τιμῶν.

Ὁ Ξενοφῶν ἔχει τὴ συγκρατημένη ὠμότητα πού ἐπιτρέπει στὸν ἄνθρωπο νὰ ἀντέξει τίς μεγάλες ἀλήθειες: *τούτω διαφέρειν ἀνὴρ τῶν ἄλλων ζώων, τῷ τιμῆς ὀρέγεσθαι.*

Ναί, παύει νὰ εἶναι ζῶο ὁ ἄνθρωπος μόνον ὅταν ὀρέγεται τίς τιμές, μόνον ὅταν οἱ ἐπὶ τῶν Τιμῶν ὑποδέεστεροι, μὲ ἐγκατέρρηση ἢ συγκρατημένο μίσος, ἀπονέμουν τίς πρέπουσες Τιμές στὸν ἰσχυρὸ: θυσίες, σπονδές, κανονιοβολισμούς ἢ πτώματα. Τὰ ζῶα καὶ τὰ φυτὰ φαίνεται πῶς εἶναι ἄδοξα. Ὁ δολερός ἔρως τῆς ἐξουσίας εἶναι ἢ βασιλικὴ προνομία τοῦ ἀνθρώπου. Δηλαδή τὸ μίσος στολιζέει τὸν ἄνθρωπο, τὸ μίσος, πού λείπει σὲ ζῶο, ἐξυψώνει τὸν ἄνθρωπο. Τὸν ἐξυψώνει μέχρι τὸ θεῖο, ἀφοῦ ὁ ἄνθρωπος προσεγγίζει τὸ θεῖο μόνον ὅταν πάψει νὰ φοβᾶται τὸν πλησίον του. Καὶ φαίνεται ὅτι παύει νὰ φοβᾶται τὸν ὁμοούσιό του μόνον ὅταν νομίζει ὅτι τὸν ἔχει ὑποτάξει. Καὶ γιὰ νὰ τὸν ὑποτάξει πρέπει προηγουμένως νὰ τὸν μισήσει... Ὁ Ξενοφῶν συνέχεται ἀπὸ τὴν ἤρεμη ἐπαρση πού δίνει στοὺς ἔνθεους ἢ ἀποδοχὴ τοῦ πεπρωμένου: *... οὐδεμία ἀνθρωπίνῃ ἡδονῇ τοῦ θείου ἐγγυτέρω δοκεῖ εἶναι ἢ ἢ περὶ τὰς τιμὰς εὐφροσύνη.*

Ἡ ἡδονὴ εἶναι τὸ ρεῦμα, πού μεταστοιχειώνει τὸν ἄνθρωπο σὲ θεό. Καὶ τὴν ὑψιστὴ ἡδονή, τὴ θέωση, τὴν καταθέτει στὰ πόδια τοῦ ἥρωα ἢ τῆς συλλογικῆς ἡγεσίας ἢ γεύσης, ἢ εὐφροσύνης τῶν Τιμῶν. Ἡ πολιτικὴ τέχνη εἶναι τέχνη ἐσχατολογικὴ. Τέλος τῆς ἢ ἀποθέωσης... Ἐσχάτια τῆς ἢ ἐκσταση μέσα στὴν ἀποθέωση...

Τὸ ἀκροθίνιον τῆς πολιτικῆς ἐπιστήμης: Κρέων.

Εἶναι λοιπὸν τόσο σκοτεινὸς ὁ ὀρίζοντας παντοῦ, ἀφοῦ παντοῦ ἢ μάχη γιὰ τὴν κατάκτηση τῶν Τιμῶν εἶναι ἀμείλικτη ἀνάμεσα στοὺς πολίτες-ὄπλιτες;

Εἶναι τόσο δεσμία ἢ ἐπιστήμη τῆς πολιτικῆς, ἀφοῦ εἶναι ἢ ἀναγκαία τεχνικὴ γιὰ τὸν ἐξανδραποδισμό τοῦ ὁμαίμου πλησίον;

Εἶναι δηλαδή καταδικασμένος ὁ Κρέων νὰ ἔχει συνεχῶς δίκιο; Διότι ὁ Κρέων κατέχει τὸ κλειδί, κρατᾷ τὴν ἀκρὴ τοῦ μίτου, πού δίνει ἕνα νόημα στὸν πολιτικὸ Λαδύρινθο: στὴν Ἀντιγόνη, πού τοῦ δείχνει, ὡς Εἰμαρμένη, τὰ ὄρια τῆς πολιτικῆς φρίκης, ὁ Κρέων λέει Ναί. Ἐγκαθίσταται μέσα, ἐπάνω σὲ ὄριο αὐτὸ, γιατί ξέρει ὅτι ἐντεῦθεν ἢ ἐπέκεινα τοῦ ὀρίου τούτου καταργεῖται ἢ πολιτικὴ.

Θέλεις κάτι πιὸ σπουδαῖο ἀπὸ τὸ νὰ μὲ ἐξοντώσεις, μιά πού μ' ἔχεις στὰ χέρια σου; τὸν προκαλεῖ ἢ Ἀντιγόνη...

Καὶ ἢ πολιτικὴ ἐπιστήμη ἀποφαίνεται ἀμείλικτη: *Κρέων:*

Ἐγὼ μὲν οὐδέν· τοῦτ' ἔχων ἅπαντ' ἔχω...

Αὐτὸ ὅταν ἔχω, τὰ ἔχω ὅλα.

Ποιὸ «αὐτὸ» ὅταν ἔχω, τὰ ἔχω ὅλα;

Προσοχή, στὴν πρόκληση-ἐρώτηση τῆς Ἀντιγόνης.

Θέλεις τι μείζον ἢ κατακτεῖναι μ' ἐλών;

Τὸ σημαδιακὸ, στὴν ἐρώτηση-πρόκληση τῆς Ἀντιγόνης, δὲν εἶναι τὸ κατακτεῖναι. Ἴσως νὰ τὴν ἐκτελέσει ὁ Κρέων, ἴσως ὄχι, γιατί πολὺ θὰ τὸ ζυγίσει, ἂν ναί ἢ ὄχι τὸν συμφέρει. Στὸ κατακτεῖναι καταλήγουν συνήθως οἱ ἐρασιτέχνες ἢ οἱ ἀνίσχυροι. Καὶ ὁ Κρέων γνωρίζει ὅτι τὸ κράτος του εἶναι πελώριο, ὅταν εἶναι ἦπιο.

Δέν σοῦ δίνει λοιπὸν κύρος τὸ κατακτεῖναι. Τὸ κράτος σου τὸ κερδίζεις ὅταν πετύχεις αὐτὸ πού πέτυχε ὁ Κρέων: Ἐλών.

Τὸ Ἐλών εἶναι τὸ φοβερὸ δεσμοπῆριο, χωρὶς αὐτὸ ἐξουσία δὲν ὑπάρχει.

Ἐλών: μὲ κρατᾶς, μ' ἔχεις σὲ χέρι, μὲ ὀρίζεις.

Αὐτὸ εἶναι τὸ μεδούλι στὴν πολιτικὴ σχέση.

Κι ἢ πολιτικὴ ἐπιστήμη εἶναι ἢ τέχνη πού διευκολύνει τὸ ἐλών. Σὲ κρατᾶ, δέν μὲ κρατᾶς.

Θέλεις τι μείζον λοιπὸν;

Μά τί πιὸ μείζον ἀπὸ τὸ ἐλών;

Ἀμφότεροι οἱ ἰσόθεοι τὸ γνωρίζουν: δέν ὑπάρχει κάτι μείζον. Ἐλών. Τοῦτο ἔχοντας, ἅπαντα τὰ ἔχω.

Τὰ ἔχω ἅπαντα, ὅσο κυριαρχεῖ τὸ κράτος τοῦ «σὲ κρατᾶ» ἐγὼ, γιὰ νὰ «μὴν μὲ κρατῆσεις» ἐσὺ. Τὸ κράτος τῆς λογικῆς τοῦ Κρέοντα εἶναι ἀμείλικτο, διαρκεῖ ἔσαι, ἐγκαθιδρύει τὸ Κράτος: ἢ θέωσή μου μέσα ἀπὸ τὴν κένωση τοῦ ὁμοουσίου μου πέλας, τοῦ Πλησίον...

Ὁ Κρέων ἔχει τὸ δίκιο του. Ὁ Κρέων ἔχει ὁμως δίκιο; Εἶναι καταδικασμένος ὁ Κρέων νὰ ἔχει συνεχῶς δίκιο;

Στὴ μακάβρια παννυχία τῆς πολιτικῆς ἐπιστήμης, δηλαδή στὴν ἀξημέρωτη νύχτα πού ζώνει τὸν ἄνθρωπο, ὑπῆρξαν δύο ἐκδοχές, οἱ ὁποῖες ἀπέρριψαν τὸν ἐκβιασμὸ τοῦ Κρέοντος, τὸ ὄνειδος τῆς αὐτεπιτακτικῆς τέχνης.

Ἡ μιά ἐκδοχὴ εἶναι τῆς Ἀντιγόνης. Καὶ ξέρει, γιατί εἶναι θεόπνευστη, ὅτι σὲ Ἐλών, μὲ κρατᾶς, δέν ὑπάρχει παρά μιά ὁμοιοπαθητικὴ ἀπάντηση: Ἐλών, σὲ κρατᾶ. Πάσσαλος πασσάλῳ ἐκκρούεται.

Καὶ ἀρνεῖται.

Ἡ ἔκπαγλη αὐτὴ ἄρνηση τῆς Ἀντιγόνης εἶναι ἡ πρώτη ριζικὴ ἀνασκευὴ τῆς πολιτικῆς. Γιὰ πρώτη φορὰ τὸ ἀλλόκοτον πρᾶγμα παύει νὰ εἶναι τὸ μακάβριο δίλημμα πού ταλανίζει κάθε θνητό: δέν εἶναι πιά τὸ μίσος, πού μέ κάνει νὰ ξεχωρίζω ἀπὸ τὰ ἄδοξα θηρία, πού δέν ἔχουν μέσα τους τὸ μίσος.

Δέν θέλω πιά νὰ ὑποτάξω, γιὰ νὰ μὴ μέ ὑποτάξουν. Δέν ἔχω πιά ἀνάγκη, γιὰ νὰ πάσω νὰ φοβᾶμαι, νὰ μέ φοβοῦνται οἱ ἄλλοι.

Διότι ἡ Ἀντιγόνη ἀποφασίζει ὑπεροπτικῶς:

Οὔτοι συνέχθην, ἀλλὰ συμφιλεῖν ἔφην.

Δέν φύτρωσα γιὰ νὰ συνεχθρεύομαι, ἀλλὰ γιὰ νὰ συμφιλῶ, γιὰ νὰ συναγαπῶ. Γιὰ νὰ φιλῶ μέσα στό φιλὶ τοῦ ἄλλου.

Ἔλα νὰ σβύσουμε τὴν ἔχθρα μέσα στό συμφιλεῖν, στό φιλὶ πού θὰ μᾶς λυτρώσει ἀπὸ τὸν ἀμοιβαῖο φόβο.

Καί μέ τὴ φράση τῆς αὐτῆς, ἡ θνητὴ Ἀντιγόνη θέτει τὸν ἑαυτὸ τῆς ἐκτὸς Πολιτικῆς, ἀποφασίζει νὰ ἀγνοήσει τὴν πολιτικὴ ἐπιστήμη.

Καί γι αὐτὸ ἡ πολιτικὴ ἐπιστήμη τὴ θανατώνει... Ὁ Κρέων ἔχει δίκιο, ὁ Κρέων εἶναι καταδικασμένος νὰ ἔχει δίκιο...

Ἡ μοιρασιά τῆς φρίκης: Θουκυδίδης

Ἡ ἄλλη ἐκδοχὴ εἶναι τοῦ Θουκυδίδη. Αὐτός, ὁ μέγας ἠττημένος τοῦ συνεχοῦς πολέμου, ἔχει πιά καταλάβει ὅτι ἡ πρόκληση τῆς Ἀντιγόνης εἶναι ἀπρόσιτη, γιατί μόνον ἡμίθεοι μποροῦν νὰ τὴν ἀντέξουν. Οἱ πολίτες-ὄπλιτες, πού συνωστίζονται λῆροι, λαῦροι, περιδεεῖς καὶ ὑπερφίαλοι, ἀμφί πλήθουσαν ἀγοράν, πού ξεσκίζονται προληπτικὰ καὶ μονιάζουν ἐπάνω στά πτώματα πού σωριάζει ἡ ἐπιστήμη τῆς συναλλαγῆς τους -ἡ πολιτικὴ ἐπιστήμη-, οἱ πολίτες-ὄπλιτες λοιπὸν δέν μποροῦν νὰ διώσουν τὸ συμφιλεῖν. Εἶναι ἄνθρωποι, κοινοὶ θνητοί, ἐπομένως μόνον τὸ συνέχθην, μόνον τὸ μίσος μποροῦν νὰ διαχειριστοῦν. Τὸ μίσος τρέφει τὴν Ἀγορά, ἀλλὰ καὶ τὸ μίσος καταργεῖ τὴν Ἀγορά.

Καί, μέσα ἀπὸ τὴν ἀμήχανη ἀγωνία του, ὁ Θουκυδίδης ψάχνει, ἀνιχνεύει, συγκροτεῖ σιγά-σιγά τὸ Νόμο.

Νά, λοιπὸν, ἡ πρώτη ἀπόπειρα στὴν ἱστορία τῶν πολιτικῶν σχέσεων, στὴ δράση τοῦ πολιτικοῦ ἐπίσταμαι, ἡ ὁποία προσπαθεῖ νὰ μετριάσει τὴ φρίκη, νὰ τῆς δώσει κανόνες συμπεριφορᾶς, ἐπίγνωση τῶν διαστάσεων τῆς.

Γιὰ πρώτη φορὰ κάποιος κοντοστέκεται, ἐκεῖ στὴ θυμέλη, κρατώντας τὸ θύρο τῆς ἀνακωχῆς καὶ προτείνει τὸν πρῶτο ἱστορικὸ συμβιβασμὸ ἀνάμεσα στὴ φρίκη καὶ τὴ φρίκη. Δέν προτείνει τὸ συμφιλεῖν ὡς Νόμο τῆς Ἀγορᾶς ἢ ὡς ἐπιστήμη πού πρέπει νὰ κατέχουν οἱ πολίτες-ὄπλιτες. Γιατί γνωρίζει ὅτι τὸ συμφιλεῖν εἶναι ἀνέφικτο, ὅτι ἐνδεχόμενη βουλευσιαρχικὴ ἐπιβολὴ τοῦ συμφιλεῖν θὰ εἶναι ἡ βίαιη ἀρχὴ τῆς μεταφυσικῆς, ἡ ἐγκαθίδρυση τοῦ ἀδιατάρακτου ὀλοκληρωτισμοῦ.

Ἡ Ἀγορὰ εἶναι ὁ χῶρος τῆς συλλογικῆς συγκρούσεως, εἶναι τόπος αὐχημρός. Δέν μπορεῖ νὰ ὑπάρξει ὡς τόπος χλοερός, ὅπου θάλλει τὸ ἀγαπᾶτε ἀλλήλους. Ἐκεῖνο τὸ γένος τῶν αὐτεπιτακτῶν, πού θὰ θελήσει νὰ ἐπιβάλλει στὴν Ἀγορὰ τὸ συμφιλεῖν, θὰ πρέπει μοιραῖα νὰ θέσει ἐκποδῶν τὸ ἄλλο γένος τῶν αὐτεπιτακτῶν πού λατρεύει τὸ ἀγαπᾶτε ἑαυτοῦς. Ἐπομένως διὰ τῆς βίας πρέπει νὰ ἐξοστρακισθεῖ ἡ βία ἀπὸ τὴν Ἀγορὰ. Ἡ Τρομοκρατία θὰ ἐπιβάλλει τὸ τέλος τῶν ἀντιθέσεων καὶ τὴ λήξη τῆς ἱστορίας. Ἡ ἐπανάσταση, λέει ὁ Ἀρχάγγελος Σαῖν-Ζύστ, δέν θὰ σταματήσει παρά ἀφοῦ πραγματοποιήσει τὴν Εὐτυχία.

Ὁ Τρόμος ἐμβρουλικός τῆς Ἀγάπης;

Ἡ βία μαμὴ τῆς ἱστορίας;

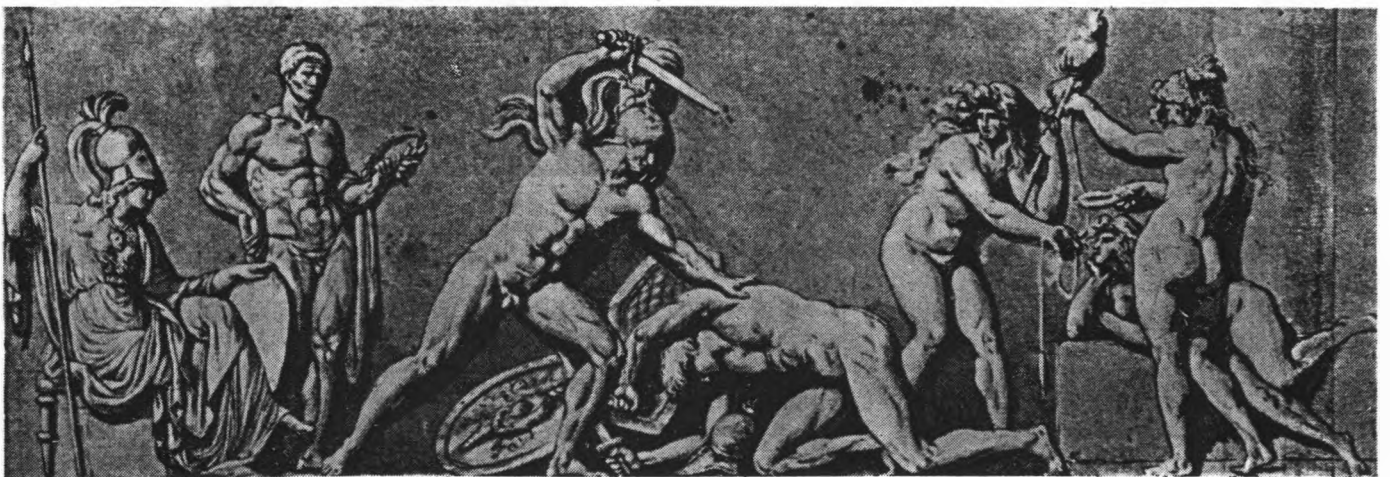
Καί τί τόπος θὰ προκύψει ἀπὸ τὴν Ἀγία Βία;

Οὐ τόπος, οὐτοπία τῆς βίας.

Ἡ Θουκυδίδεια μεσότης διαβλέπει ἤδη τοὺς δημεγέρτες, ἐγκόσμιους θρησκόληπτους, νὰ προτείνουν στὸν ὄχλο παραδείσιους ἐπὶ γῆς Οὐ Τόπους. Ἀκούει ἤδη τοὺς δημαγωγούς νὰ ἀρτιώνουν περικαλλεῖς θεωρίες, δηλαδή τὸ ἀλάνθαστο Λάθος τῆς συνολικῆς πολιτικῆς Ἑρμηνείας πού ἐρμηνεύει τὰ Πάντα, τὰ Ἀντίθετά τους καὶ Τίνα ἀκόμη...

Καί βλέπει ὅτι οἱ πολίτες μετὰ καινότητος λόγου ἀπατάσθαι ἄριστοι, ... δοῦλοι ὄντες τῶν αἰεὶ ἀτόπων.

Μέ κάθε καινούριο λόγο ἀπατώνται ἄριστα, διότι εἶναι δοῦλοι τοῦ ἀτόπου, τῆς οὐτοπίας.

Καινή Διαθήκη τῆς δημαγωγίας, Κενή Διαθήκη τῆς Οὐτοπίας...

Τόν Θουκυδίδη ὅμως δέν τόν ἀνησυχεῖ ἡ Οὐτοπία.

Τούς καινολόγους φοβᾶται, τούς Φύλακες, Διακόνο- νους, Ἐπιτρόπους καί ποικιλοχρόμους Φρουρούς τῆς Οὐτοπίας. Διότι διαβλέπει ἤδη τό σχῆμα: ἐπειδή ἡ Οὐτοπία εἶναι ἀνέφικτη, ὁ παραμυθιασμένος ὄχλος θά δυσανασχετεῖ. Κι ἐπειδή ἡ δυσφορία, ὡς σύγκρουση, δέν προβλέπεται στήν Οὐτοπία, οἱ μεμφιμοι- ροῦντες θά χαρακτηρίζονται ἀπό τούς ἐγχρόμους Φρουρούς ὡς Τέρατα. Κι ἔτσι ἡ τερατοκτονία, ἡ συ- νεχῆς σφαγή, ἐν ὀνόματι τῆς ἐπί γῆς εἰρήνης, θά γίνει ὁ μοχλός τῆς Οὐτοπίας. Τό ὄνομα τῆς Ἀρμονίας θά στολίζει τή Φρίκη.

Τί μένει λοιπόν;

Μένει ἡ ληλογοισμένη χρήση τοῦ συνέχθην, ἡ συγκρατημένη ἀσκησις τοῦ μίσους.

Μένει ἐπίσης ἡ διάπλαση μιᾶς ἀγωγῆς τῆς Ἀγο- ρᾶς, πού θά μιλά συνεχῶς γιά τό μῖσος, δέν θά τό κρύβει καί θά καλεῖ τούς Ὑποκριτές-Πολίτες νά ση- κώσουν μέ εἰλικρίνεια τό μέρος τῆς βίας πού πέφτει στήν μερίδα τους. Ὁ Θουκυδίδης λέει στούς σπαρασσομένους Ὀπλίτες-Πολίτες τέτοια περίπου: Naί, εἴ- στε βίαιοι πολίτες, εἴστε πολεμοχαρεῖς συμπαῖκτες. Ἀναγνωρίστε τό μῖσος πού σᾶς ζωντανεύει γιά νά ἐλέγξετε τή βία πού σᾶς νεκρώνει.

Ἐπομένως, ἡ πολιτική σχέση, ἡ ἀπαραίτητη γιά νά ὑπάρξει Ἀγορά, πρέπει νά ἐνσωματώσει τήν μετρια- σμένη βία, τόν τρόμο ἐν μέτρῳ.

Καί πρέπει ἐπίσης νά ἐνσωματώσει ἡ Ἀγορά τή γνώση ὅτι τό δέος, τό μέτριον δέος, εἶναι ὁ ὁ μόνος συ- νεκτικός ἰστός τῆς Ἀγορᾶς, τοῦ Ἀστεως, τοῦ Ἀν- θρώπου. Καί γι αὐτό ὁ Θουκυδίδης τό λέει κι ἔτσι διατυπώνει τόν πρώτο Νόμο μιᾶς πολιτικῆς ἐπιστή- μης πού δέν εἶναι ἐπιστήμη:

Εἶναι μιά γνώση μέχρι τ' αὐτιά χωμένη μέσα στή φρίκη, συμμετέχει στή λειτουργία τῆς φρίκης ἀκρι- βῶς γιά νά τήν μετριάσει.

Ὁ Θουκυδίδης διατυπώνει, πρῶτος καί ἑσαεῖ, τόν Νόμο τῆς ἰσορροπίας τοῦ Τρόμου, ὡς συστατικό τῶν πολιτικῶν σχέσεων, ὡς θεμελιώδη κατηγορία τῆς πο- λιτικῆς ἐπιστήμης, ὡς συνταγή τῆς κατά προσέγγισιν πολιτικῆς ἀρμονίας.

Τό δέ ἀντίπαλον δέος μόνον πιστόν εἰς συμμαχίαν.

Naί, δέν μπορούμε νά ἐξοβελίσουμε τό δέος ἀπό τήν πολιτική σχέση, γιατί ὁ ὄμαιμος δέν μπορεί νά πάψει νά μισεῖ τόν ὄμαιμο. Μποροῦμε ὅμως, ἴσως, νά συνυπάρξουμε μέσα στήν ἀμοιβαίότητα τοῦ μίσους μας, ἄν μοιράσουμε τήν δύναμη πού ἀπορρέει ἀπό τό μῖσος. Πῶς ὅμως;

Μέ τήν μοιρασιά τοῦ δέους, μέ τήν μετριασμένη ἀν- τιπαλότητα τῶν ὀπλιτῶν-πολιτῶν, δηλαδή μέ τήν, κα- τά προσέγγισιν, ἰσομοιρία στή δραστηριότητα τοῦ μί- σους. Γιά τό πιστόν, γιά τήν ἐμπιστοσύνη, μιά προϋ- πόθεση: τό ἀντίπαλον, ἰσόπαλον δέος, ἡ πολυμέρεια καί ἡ ἀμοιβαία ἀναχαίτιση τοῦ μίσους ἀπό τό μῖσος. Ἡ ἰσοπαλία μεταξύ τῆς φρίκης καί τῆς φρίκης εἶναι ἡ ἀναγκαία συνθήκη γιά τήν πολιτική ἀρμονία, καί ὄχι ἡ κατάργηση τῆς φρίκης. Ὅσοι πιστεύουν πῶς μπορούν νά ἐξοστρακίσουν τό δέος ἀπό τήν Ἀγορά εἶναι ἐν ἐνεργείᾳ χλιαστές καί ὑποψήφιοι Τύραννοι, διότι τό μόνο πού μπορούν νά ἐπιβάλουν εἶναι ἡ δική τους, μονοειδῆς ἐκδοχή τῆς φρίκης...

Τό μόνο πιστόν γιά τήν πολιτική συμμαχία, τήν πο- λιτική ἀρμονία: τό ἀντίπαλον δέος. Καί οἱ ὀπλίτες-

πολίτες, πρέπει νά τό συντηροῦν, τίποτα στίς ἐνέργειες τους δέν πρέπει νά τείνει στήν κατάργηση τοῦ ἀντίπαλου δέους.

Χωρίς τό ζωηφόρο ἀντίπαλον δέος, μένει κυρίαρχη ἡ ἀτέλειωτη νύχτα τοῦ Δέους... χωρίς πιά ἀντίπαλο.

Ὁ Θουκυδίδης ἔδωσε τό χρησμό, ὁ Μακιαβέλλι τόν ἀναδιατυπώνει: «σέ κάθε πολίτευμα ὑπάρχουν δύο μερίδες: τῶν δυνατῶν καί τοῦ λαοῦ. Κι ὅλοι οἱ νόμοι πού ἐννοοῦν τήν Ἐλευθερία γεννιοῦνται ἀπό τήν ἀντίθεσή τους... ὅλοι οἱ καλοί νόμοι εἶναι ὁ καρ- πός τούτων τῶν συγκρούσεων...».

Σωτήριες εἶναι οἱ συγκρούσεις, ἀφοῦ γεννοῦν τούς καλούς νόμους. Αἰώνια πρέπει νά παραμένει ἡ ἀντί- θεση τῶν ἐκάστοτε δυνατῶν καί τοῦ ἐκάστοτε λαοῦ, ἀφοῦ ἡ ἀντίθεση αὐτή ἐννοεῖ τήν Ἐλευθερία.

Δύο μερίδες, ἐπισημαίνει ὁ Μακιαβέλλι. Καί πρέ- πει νά παραμείνουν δύο. Σέ κάθε πολίτευμα, χωρίς ἐξαιρέση. Ὅποιος πιστεύει ὅτι θά ὑπάρξει πολίτευμα πού θά συνδέσει διαλεκτικά τίς μερίδες, ἕνα πολίτευ- μα δηλαδή μέ μία μόνο μερίδα, αὐτός ἔχει ἤδη βου- λιάξει. Ἐχει βουλιάξει στή μεταφυσική, δηλαδή στήν Τυραννία. Πολίτευμα χωρίς δύο τουλάχιστον ἑσαεῖ συγκρουόμενες μερίδες δέν μπορεί νά ὑπάρξει ἔξω ἀπό τό Ψέμα, πού θά καλύπτει τόν Ὀλοκληρωτι- σμό καί τόν Τρόμο, πού θά προσπαθεῖ νά διαιωνίσει τό Ψέμα.

Ὁ Μακιαβέλλι ξέρει, ὅπως ὁ Θουκυδίδης, ὅτι ἡ Ἐλευθερία δέν προέρχεται ἀπό τήν σύνθεση τῶν ἀν- τιθέτων, ἀλλά ἀπό τήν διαιώνιση τῶν ἀντιθέτων, ἀπό τήν πολεμοχαρή συνύπαρξη τῶν ἀντιθέτων.

Ἐπειδή τούς ἐνδιαφέρει ἡ σωτηρία τῆς Ἀγορᾶς γι αὐτό καί δέν φοβοῦνται τόν πόλεμο μεταξύ τῶν πολι- τῶν, ὁ Θουκυδίδης κι ὁ Μακιαβέλλι. Ἀντιθέτως, τή Νίκη φοβοῦνται, τή νίκη τῆς μιᾶς μερίδας ἐπὶ τῆς ἄλ- λης.

Τό ἀντίπαλον δέος εἶναι ἡ ἐγγύηση γιά τήν ὑπαρξη τῆς Ἀγορᾶς καί ἡ διαιώνιση τῆς πάλης εἶναι τό μόνο ἀντίδοτο κατά τῆς Τυραννίας. Τῆς πάλης πού δέν πρέπει νά ἔχει νικητές.

Πρέπει ἡ Ἀρχή νά ἀναχαιτίζει τήν Ἀρχή, θά ξα- ναπεῖ ὁ Μοντεσκιέ, ἀναδιατυπώνοντας τό θουκυδί- δειον θέσφατον. Μιά Ἀρχή πού ἀναχαιτίζει μιάν ἄλ- λη Ἀρχή, μᾶς κάνει τουλάχιστον δύο Ἀρχές. Καί δύο Ἀρχές σημαίνει δύο τουλάχιστον κυρίαρχες Λο- γικές, δύο Ἐπιστήμες περὶ τοῦ πρακτέου: αὐτόκεν- τρες καί ἀσυναίρετες.

Καί καμμιά Ἀρχή δέν ἀναχωνεύεται μέσα στήν ἄλ- λη, καμμιά πολιτική ἐπιστήμη δέν καταργεῖ τήν ἄλλη: ἡ ἀλληλοκατανόηση ὅμως εἶναι μαχητική, ἡ συνύπαρ- ξη πολεμοχαρῆς.

Τό ἀντίπαλον δέος.

Η ΘΟΥΚΥΔΙΔΕΙΑ ΣΠΟΡΑ

Α. Ἡ μοιρασιά τῆς φρίκης: ἡ κατά κόσμον ἐπιδοκμασία.

Δύο Ἀρχές, δύο Ἐπιστήμες τουλάχιστον, μέσα στήν Ἀγορά. Δύο τουλάχιστον Ὑποκριτές-Συμπαῖκτες στήν πολιτική κοινότητα. Ἐσαεῖ, γιά νά ἀποτραπῆ ἡ φρίκη τῆς Νίκης τοῦ ἐνός ἐπὶ τοῦ ἄλλου. Ἀντίπαλον, ἰσόπαλον τό δέος, ὥστε ἡ πολεμοχαρῆς συνύπαρξη

των πέλας-πλησίον να άποτρέψει τον άμοιβαία έξωτερικό πόλεμο των πέλας.

Ή Θουκυδίδεια ρήση ξεορκίζει τον Τύραννο πού έλοχεύει, διότι δέν υπάρχει Τυραννία όταν συνυπάρχουν οί άρειοι ενάρτεοι πολίτες-όπλίτες. Ό χρησιμώδός ήττημένος του κλασικού αιώνα τό διατυπώνει συνεχώς, ποικιλομόρφως, μέσα από την πολύπλοκη λιτότητα των δημηγοριών του.

Ό Άριστοτέλης έκκοσμιεύει τή διαπίστωση αυτή, για τούς έπόμενους χρόνους τής προσγειωμένης παρακμής.

Ξέρει ότι ή άρετή, για να υπάρξει, πρέπει να είναι άρεία, δέχεται κατ' ανάγκην τούς πέλας ως εμπόλεμους, ώστε να μετριασθεί ό πόλεμος. Ξέρει ότι οί διάνοιες των πέλας είναι παραπλήσιες, άρα κανείς εκ των πέλας δέν μπορεί να ύπαχθει στον έτερο πέλας. Οί πέλας είναι μοναδικοί και άνεπανάληπτοι. Ή Άγορά, για να υπάρξει, πρέπει να σεβαστεί την άνεπανάληπτη μοναδικότητά τους.

Ήπει έξ άνομοίων ή πόλις... ανάγκη μή μίαν είναι την των πολιτών πάντων άρετήν.

Ήπειδή οί πολίτες-όπλίτες είναι άνόμοιοι, μοναδικοί, γι' αυτό ή άρετή τους πρέπει να μήν είναι μία. Πρέπει να ύπάρχουν τουλάχιστον δύο άρετές, να είναι ίσως σεβαστές τόσες άρετές, όσοι κι οί πολίτες. Πολυμέρειας εγκώμιο...

Κι έπειδή οί πολίτες είναι άνόμοιοι, μέ άρετή άμετάβατη του ενός προς τον άλλον, γι' αυτό και τό κριτήριο, τό έπίσταμαι πού έχει ή πόλις για τον έαυτό της, δέν μπορεί παρά να είναι διφορούμενο. Άν τό κριτήριο είναι ένα και μοναδικό, προσκρούει στην μοναδικότητα των πολιτών και, έπομένως, κριτές μέ ένιαίο κριτήριο «κρίνουνσι κακώς».

Όιον δοκει ίσον τό δίκαιον είναι, και έστιν, άλλ' ού πᾶσιν άλλα τοίς ίσοις.

Και τό άνισον δοκει δίκαιον είναι, και γάρ έστιν, άλλ' ού πᾶσιν άλλα τοίς άνίσοις.

Και είναι.

Ναι, έδώ ό Άριστοτέλης κωδικοποιεί την θουκυδίδεια κατακρήμνιση κάθε μονιστικής Ούσιοκρατίας, κάθε σωτηριολογικής Μονοκρατορίας. Και είναι.

Ναι, ή ισότητα είναι τό δίκαιον. Για όλους; Όχι βέβαια. Έκός ή βέβηλη έξατολογική ούτοπία. Μακριά από την πόλη ή άπάτη. Ή ισότητα είναι τό δίκαιο μέτρο, ό συνεκτικός δεσμός μόνον για τούς ίσους. Ού πᾶσιν άλλα τοίς ίσοις...

Και ή άνισότητα;

Βεβαίως και ή άνισότητα. Και ή άνισότητα είναι τό μέτρον του δικαίου, τό δίκαιον. Όχι για όλους: άλλα τοίς άνίσοις.

Σ' αυτό τό σημείο ό Άριστοτέλης εγκιβωτίζει έσαι την Θουκυδίδεια παρακαταθήκη: ή διφυία των πολιτικών πραγμάτων, ή δισημία τής πολιτικής έπιστήμης είναι έγγενής στην Άγορά. *Άνάγκη μή μίαν είναι την των πολιτών πάντων άρετήν...*

Παστάς Λόγου εγκαθίδρυνται έδώ στό λυκόφως τής κλασικής σκέψης. Άπό τον Θουκυδίδη: τάς τε διανοίας των πέλας παραπλήσιους είναι. Στόν Άριστοτέλη: έξ άνομοίων ή πόλις.

Έξ άνομοίων, διότι πέλας, διότι μοναδικών μέσα στις παραπλήσιες τους διάνοιες, διότι καμιά διάνοια, ως παραπλήσια, δέν μπορεί να ύποκαταστήσει την άλλη, δέν μπορεί να μιλήσει στό όνομα τής άλλης.

Τελευταίο άνάχωμα έναντίον τής σωτηριολογικής

πλημμυρίδας. Διότι έντωμεταξύ έχει ένσκήψει ό Πλάτων, ό Πρόδρομος παντός χιλιασμού, παντός μονιστικού κοινωνισμού, παντός κομματικού έσμου.

Μέ τούς Φύλακές του, προπλάσματα των ποικιλοχρώμων Φρουρών και τής μονοειδούς Τυραννίας.

Προκαλεί άλλεργία στόν Πλάτωνα ή Πόλις. Ή Πόλις μέ την άγοραία της διαμάχη, μέ τή θρασύτητα του «τίς άγορεύειν βούλεται», μέ τούς δισοδούς λόγους, μέ την άσεβή της ειρωνεία έναντι των πάντων. Ή πόλις τον άπωθει, ή Καλλίπολις τον έκστασιάζει. Ή Καλλίπολις μέ τό έγκεκριμένο Τέλος, μέ την όμοφωνία του κοιμητηρίου, μέ τούς έν γνώσει Φύλακες πού καθοδηγούν τή Γνώση και γνωρίζουν την Καθοδήγηση.

Ή Καλλίπολις πού έξορκίζει τούς ποιητές και μπουκάνει μέ συνδικαλιστές. Συνδικαλιζεται ή ποίηση;

Ή Καλλίπολις μέ τούς άυτεπιτάκτους καθοδηγητές και την όμόπνοη Έκκλησία. Έκκλησία του Δήμου; Όχι βέβαια. Έκκλησία των δημίων πού λαιμητέμνουν άλλήλους και άνδραποδίζουν άλλεπαλήλους.

Και γιατί τά κάνουν αυτά;

Διότι κρίνουνσι κακώς, λέει ό Άριστοτέλης.

Διότι διαστρέφουν τό νόημα του Θουκυδίδη: «πολύ τε διαφέρειν ού δεί νομίζειν άνθρωπον άνθρώπου»

Ακριδώς έπειδή δέν διαφέρει πολύ ό άνθρωπος από τον άνθρωπο, ακριδώς έπειδή έχουν άμφότεροι παραπλήσιες διάνοιες, γι' αυτό έξ άνομοίων πολιτών σύγκειται ή Πόλις. Ή ισότητα τής φύσης τους έπιβάλλει σεβασμό στην άνισότητα των άντιλήψεών τους. Ήπειδή ού δεί διαφέρειν άνθρωπον άνθρώπου, γι' αυτό πρέπει να περιφρουρούνται οί διαφορές τους.

Την Θουκυδίδεια τούτη μέριμνα για την πολιτική πολυμέρεια την ξαναβρίσκουμε στόν Μάρξ, στην έλευθεριάζουσα και άνευ λόγου παρεξηγημένη άντιληψη του περί δικτατορίας του προλεταριάτου, ή όποία δέν είναι τίποτε άλλο παρά ή συνοίκηση όλων των άπόψεων. Την ξαναβρίσκουμε όμως περισσότερο άκόμη στόν Μάρξ, εκεί στην κλασική του ρήση όπου, ως άκραιφνης άριστοτέλειος επίγονος, θέλει να εφαρμόζεται, στή μεταβατική περίοδο, άνισο δίκαιο, προκειμένου περι άνίσων καταστάσεων, διότι ή έφαρμογή ίσων μέτρων και σταθμών επί των άνίσων συνθηκών θά διαωνίζει την άδικία: τό άνισον, δίκαιον είναι τοίς άνίσοις.

Άλλά γιατί κρίνουνσι κακώς οί ποικιλόμορφοι Φρουροί; Διότι δέν εφαρμόζουν την Θουκυδίδεια ματιά. Παραβλέπουν τίς παραπλήσιες διάνοιες, οί όποιες ποθούν και ήδονίζονται μέσα στή διαφορά τους. Διότι οί Φρουροί άφαιρούν τό οίς, λέει ό Άριστοτέλης, δηλαδή τό μεταξύ ποιών και ποιών ισχύει ή πολιτική έπιστήμη, ή πολιτική σύμβαση.

Τό άριστοτέλειο οίς, τό μεταξύ ποιών και ποιών.

Μέ τον παραπεμπτικό αυτόν συσχετισμό, ό Άριστοτέλης ολοκληρώνει την Θουκυδίδεια οίωνοσκοπία, ή όποία μάς φανερώνει ότι τά πολιτικά πράγματα γεννιούνται μέσα στην πολυσημία, ζούνε μέ τή διφυία και σκοτώνονται από τον μονοφυσιτισμό τής Μόνης Έτυμηγορίας...

Ήσον τό δίκαιον είναι... άλλ' ού πᾶσιν άλλα τοίς ίσοις.

Τό άνισον δίκαιον είναι... άλλ' ού πᾶσιν άλλα τοίς άνίσοις.

Δύο τουλάχιστον Ἐπίσταμαι περὶ τοῦ πρακτέου. Συμβίωση πολεμοχαρῆς δυό τουλάχιστον ἀγοραίων μεθόδων μέσα στήν Ἀγορά.

Οἱ δέ ἐγχρωμοὶ Φρουροὶ τοῦτ' ἀφαιροῦσι, τό οἷς. Καί κρίνουσι κακῶς.

Τυφλοὶ τὰ τ' ὦτα τὸν τε Νοῦν τὰ τ' ὄμματα;

Τοὺς τυφλώνει ἡ δική τους Καλλίπολις, ὁ δολερὸς ἔρωσ τῶν Τιμῶν. Καί δέν βλέπουν ὅτι ἡ Καλλίπολις εἶναι ἡ φρίκη πού δομεῖται ὅταν καταργεῖται ἡ Πόλις:

ἡ Πόλις τῆς ἐμπόλεμης ἰσηγορίας

ἡ Πόλις τῆς ἐνοπλης ἰσονομίας

ἡ Πόλις τοῦ Θουκυδίδη.

Ἄλλοι οἱ αὐτεπίτακτοι Ἰπποκρίτες πρέπει νά ἔχουν ἀρεῖα τὴν ἀρετή, γιὰ νά εὐημερήσει ἡ Πόλις μακριά ἀπὸ κάθε Οὐτοπία, μακριά δηλαδή ἀπὸ τὴν Τυραννία.

Ἄλλοι, μᾶς ξαναλέει ὁ Ἀριστοτέλης, ὁ πολίτης ὁ ἀγαθὸς καί ἐπίσταται καί δύναται ταυτοχρόνως νά ἀρχεται καί νά ἀρχει: Καί ἀρχεσθαι καί ἀρχειν.

Ὁ Θουκυδίδης νοθετεῖ, γιὰ κάθε ὀπλίτη-πολίτη, τὴν ἐπιστήμη τῶν στοχαστικῶν προσαρμογῶν.

Δέξου τὴ φρίκη Σου, δέξου τὴ φρίκη Του, γιὰ νά μετριάσετε τὴ φρίκη Σας.

Μὴν ψάχνεις καινὸν Τόπον, καινὴν Διαθήκην, Οὐ Τόπον. Εἶπες: Μιά πόλις ἄλλη θά βρεθεῖ καλλίτερη ἀπὸ αὐτή. Καινούριους τόπους δέν θά βρεῖς. Ἡ πόλις θά σέ ἀκολουθεῖ. Στούς δρόμους θά γυρνᾷς τοὺς ἴδιους. Πάντα στήν πόλη αὐτή θά φθάνεις. Γιὰ τὰ ἄλλοῦ - μὴν ἐλπίζεις -...

Γιατί εἴμαστε ἀπλά καί μόνον πολίτες-ὀπλίτες.

Θαυμαστόν οὐδέν πεποιήκαμεν, οὔτε καί πρέπει νά ἐλπίζουμε στά θαυμαστά, γιὰ αὐτὰ εἶναι ὑποπτα Τυραννίας.

Ἄς μᾶς μένει μόνον ἡ συγκρατημένη ἀλαζονεία ὅτι εἴμαστε οἱ ὑπὸ τῶν μεγίστων νικηθέντες: τῆς καὶ δέους καὶ ὠφελίας. Μᾶς νίκησαν οἱ ἄξιες τοῦ ἀνθρώπου, ἡ τιμὴ, ὁ φόβος καί τό συμφέρον. Ἄς εὐχόμεστε νά εἴμαστε πάντα μέγιστοι μέσα στήν ἥττα μας: οἱ ὑπὸ τῶν μεγίστων νικηθέντες...

Προπαντός, μὴν ἐπιδιώξουμε νά νικήσουμε τὰ μέγιστα: τὸν πόθο τῆς Τιμῆς, τό δέος ἐναντι τῶν πάντων καί τὴν ἀκράτεια τῆς ὠφελίας πού μᾶς δαιμονίζει. Διότι, ἂν νικήσουμε, θά εἴμαστε πιά τέλειοι καί ἡ τελειότητα ταιριάζει στά τέρατα...

Καί πῶς θά ζήσει μέσα στά τέρατα ἡ Ἀγορά;

Ἡ ΘΟΥΚΥΔΙΔΕΙΑ ΣΠΟΡΑ

Β. Ἡ μοιρασιά τῆς φρίκης: ἡ θρησκευτικὴ συναίνεση.

Δύο Ἀρχές, δύο Ἐπιστήμες στήν Ἀγορά. Δύο τουλάχιστον Ἰπποκρίτες-συμπαίκτης στήν πολιτικὴ κοινότητα. Ἔσαι, γιὰ νά ἀποτραπῆ ἡ φρίκη τῆς νίκης τοῦ ἑνὸς ἀπὸ τοῦ ἄλλου.

Τό ἀκρογωνιαῖο τοῦτο θέσφατο τῆς κλασικῆς πολιτικῆς ἰδιοφυίας γεννιέται ἀβίαστα μέσα στήν ἑλληνικὴ σκέψη καί τὴν ἑλληνικὴ βακχεία. Μὲ ἀβίαστη δέ φυσικότητα ξαναβρίσκουμε τὴν πεποίθηση περὶ δι-

φύιας τῶν πολιτικῶν πραγμάτων στὸν Λόγο καὶ τὴν Ἐκσταση τῆς χριστιανικῆς ἑλληνορθοδοξίας, ἐκεῖ, τουλάχιστον, ὅπου ἡ θρησκευτικὴ ὑπέρβαση διαπιστώνει τὴν κατὰ κόσμον συνθήκη τῶν θνητῶν.

Καὶ τί μᾶς ἐνδιαφέρει, γιὰ τὴ μέθεξη στὴν πολιτικὴ σκέψη, ἢ παρέκβαση πρὸς τὴν Ἐσχατολογία;

Μᾶς ἐνδιαφέρει τὰ μέγιστα. Διότι ἡ Πολιτικὴ, ὡς δράση καὶ διάνοια, μετέχει τῆς μαγείας, ὅσο τουλάχιστον πάλεται καὶ ὑπὲρ τῆς ὀρθοφροσύνης. Ἡ Χάρις, εἴτε ὑπὸ τὸ σχῆμα τοῦ πεφωτισμένου ἡγέτη εἴτε ὑπὸ τὸ πρόσχημα τῶν κορυβαντιῶντων ὄχλων, εἶναι πολιτικὴ κατηγορία. Φωνὴ Λαοῦ, ὀργὴ Θεοῦ καὶ χαρισματικὴ Ἡγεσία δὲν μετέχουν θεβαίως τοῦ πολιτικοῦ Λόγου, ἀλλὰ τῆς μαγικῆς βροντῆς. Πλὴν ὅμως, ἡ μαγικὴ βροντὴ διαμορφώνει πολιτικὰ γεγονότα. Συνήθως δὲ πολὺ πιὸ ἀστραποκαμένα ἢ πιὸ ἀνεκκλήτα ἀπὸ ἐκεῖνα πού στήνει ἡ πολιτικὴ ἐπιστήμη...

Ἡ θρησκεία συμμετέχει συνεχῶς καὶ ἀδιαλείπτως στὴ διαμόρφωση τοῦ πολιτικοῦ γεγονότος. Εἴτε ὑπὸ τὴν ποιμαντορικὴ τῆς διάσταση εἴτε μέ τὴ διατύπωση τοῦ κατ' ἰδίαν Λόγου τῆς, ὁ ὁποῖος, γιὰ χιλιετηρίδες, ὑπῆρξε Κραταῖος λόγος καὶ καθολικὸς Θεσμός τῆς πολιτικῆς δράσης. Ἡ πολιτικὴ ὑπῆρξε θεραπαινίδα τῆς θρησκείας, διότι ἡ θρησκεία διατύπωνε καὶ ὀλοκλήρωνε τὴν Πολιτικὴ. Pontifex maximus τῶν ψυχῶν, ἐδραίωνε ταυτόχρονα τὸν κατὰ κόσμον Καίσαρα. Διότι, ὡς ἐσχατολογικὸς μονισμός, ἡ θρησκεία ἤνωσε τὰ τὸ πρῖν διεστώτα, τὰ χωρισμένα, διευκολύνοντας τὸ συγκεντρωτικὸ Κράτος.

Τὰ δὲ κείμενά τῆς, διατυπωμένα κυρίως ἐδῶ, στὴν καθ' ἡμᾶς Ἀνατολή, διαμόρφωσαν τὴ Δύση, δηλαδὴ τὴν κυρίαρχη σήμερα φυσιογνωμία τοῦ πλανήτη.

Ἡ πολιτικὴ σκέψη, πού ἀγνοεῖ τὴν θρησκευτικὴ μαρτυρία (ὄρα καὶ Πολωνία), εἶναι ἀνεκκλήτως ἡμαρτημένη...

Βακχεία καὶ σκέψη, ἔκσταση καὶ λόγος εἶναι ἀρρηκτα ἐνωμένα μέσα στὴν Ἀγορὰ τῶν Ἑλλήνων. Οἱ Ἕλληνες εἶναι ἴσως οἱ πρῶτοι πού λένε ὅτι ὡς ἄνθρωποι δικαιοῦνται νὰ εἶναι θεοί. Ὅτι ὅλοι οἱ Ὑποκριτῆς-πολίτες εἶναι ἰσόθεοι καὶ ὅτι, ὡς ἰσόθεοι, δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ὑποταχθοῦν ὁ ἕνας στὸν ἄλλον οὔτε νὰ λατρεύσουν ὁμοῦ κάποιο ἐνιαῖο Μέτρο, πού θά μπορούσε τάχα νὰ μετρήσει τοὺς Ἄμετρος.

Ὁ Θουκυδίδης ἔχει καταλάβει τὴν μεγάλη ἀπόγνωση τοῦ ἀνθρώπου, γιατί ἴσως οἱ Ἕλληνες τὴν ἔζησαν πρῶτοι: ὁ χῶρος τῶν πολιτικῶν σχέσεων τῆς Ἀγορᾶς εἶναι χῶρος ἀπεριτέχνητος, χῶρος ἀπεριήχτητος.

Δὲν ὑπάρχει καμιὰ τέχνη πού νὰ ἐρχεται ἀλλόκοτη ἀπ' ἔξω γιὰ νὰ ἀποτρέψει τὸν ἀλληλοσπαραγμὸ τῶν ἰσοθέων.

Δὲν ὑπάρχει κανεὶς ἦχος πού νὰ ἐρχεται ἀλλόκοτος ἀπ' ἔξω γιὰ νὰ ἀκούσουν οἱ ἰσόθεοι ὅτι ἡ θέωσή τους δὲν ἀρτίζεται μέσα στὴν καθημερινὴ θεοκτονία, πού ἐπιχειροῦν ἐναντίον ἀλλήλων.

Οὐδὲν γὰρ πράττομεν ἔξω τῆς ἀνθρωπείας εἰς τὸ θεῖον νομίσεις...

Ναί, οἱ διεκδικητῆς τῆς Ἀρχῆς τίποτε δὲν πράττουν ἔξω ἀπὸ ὅσα οἱ ἄνθρωποι νομίζουν γιὰ τὸ Θεῖον.

Ἡγούμεθα γὰρ το τε θεῖον δόξη...

Ναί, διότι νομίζουμε ὅτι καὶ τὸ Θεῖον, κατὰ τὴν ἀνθρώπινῃ μας γνώμη, δόξη...

Τὸ Θεῖον ἑτεροπροσδιορίζεται, τὸ Θεῖον εἶναι ὅ,τι

καὶ ὅπως διατυπώνεται ἀπὸ τοὺς πολίτες-ὀλίτες τῆς Ἀγορᾶς. Ἀνθρωποκεντρικὴ γνώση, ἀνθρώπινη ἀπόγνωση.

Ἡ ΘΟΥΚΥΔΙΔΕΙΑ ΣΠΟΡΑ

Γ. Θουκυδίδης ἐγέννησε τὸν Παῦλον, Παῦλος δὲ τὸν Χρυσόστομον... καὶ τοὺς ἀδελφούς αὐτοῦ...

Ἡ Ἑλληνικὴ Ὀρθοδοξία συμμετέχει μέ τολμηρὴ φυσικότητα στὴν κλασικὴ ἑλληνικὴ ἀντίληψη τοῦ ἀνθρώπου-πολίτη: ὁ Ὑποκριτῆς τῆς Ἀγορᾶς εἶναι θεοειδής. Ὅχι μόνον εἶναι ἰσόθεος, ἀλλὰ εἶναι γόνιμος θεός: εἶναι Θεοτόκος. Ἡ φύση τοῦ ἀνθρώπου γέννησε τὸν Θεό: χαίρε γαστήρ ἐνθέου σαρκώσεως, χαίρε Σκηνὴ τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦ Λόγου... χαίρε δι' ἡς ἡμεῖς ἐθεώθημεν...

Ἀβίαστα λοιπὸν ὁ Παῦλος, πρῖν προτείνει τὴν ὑπερβατικὴ του συνταγῆ, διαπιστώνει τὴν ἐγγενῆ διφυΐα τῆς ἀνθρώπινης διάνοιας, τῆς θείας ἀλαζονείας τῆς. Κάθε διάνοια μπορεῖ νὰ ἔχει ἀσυμπίεστα αὐτοτελὴ γνώμη γιὰ τὰ ἀνθρώπινα καὶ γιὰ τὰ θεία. Πικρὴ ἢ διαπίστωση γιὰ τὸν Παῦλο, ἀλλὰ ἀκραιφνῶς θουκυδίδεια: Ὁ λόγος γὰρ ὁ τοῦ Σταυροῦ τοῖς μὲν ἀπολλυμένοις μωρία ἐστὶ, τοῖς δὲ σωζομένοις ἡμῖν δύναμις Θεοῦ ἐστὶ.

Τουλάχιστον δύο οἱ παρατάξεις: οἱ ἀπολλυμένοι, οἱ χαμένοι, καὶ οἱ σωζόμενοι, οἱ τυχεροί.

Ἄρχοντες καὶ ἀρχόμενοι;

Τουλάχιστον δύο οἱ ἀντιλήψεις: ἡ μωρία, κατὰ τοὺς μὲν, ἡ δύναμις, κατὰ τοὺς δέ.

Ἐπιστῆμη τῶν μὲν, ἐπιστῆμη τῶν δέ.

Ὁ Παῦλος ἀγωνιά, ὅπως ὁ Θουκυδίδης, διότι γνωρίζει ὅτι οἱ συμπαῖκτες-ἰσόθεοι περιφέρουν στὴν Ἀγορὰ ἀσυμφιλίωτες τίς διαφορῆς τους: Ἐπειδὴ καὶ Ἰουδαῖοι σημεῖον αἰτοῦσι καὶ Ἕλληνες σοφίαν ζητοῦσιν, ἡμεῖς δὲ κηρύσσομεν Χριστὸν ἑσταυρωμένον, Ἰουδαίοις μὲν σκάνδαλον, Ἕλλησι δὲ μωρίαν... Ἰουδαῖοι, Ἕλληνες, Ἡμεῖς...

Ἐσταυρωμένος, Σκάνδαλον, Μωρία.

Οἰκουμενικὸς πόλεμος ὄλων ἐναντίον ὄλων.

Δὲν ὑπάρχει σύνθεση; Δὲν ὑπάρχει σωτηρία γιὰ τὰ ἄθλια αὐτὰ ἰσόθεα τρωκτικά;

Ὁ Παῦλος ὑπεκφεύγει. Ἀρνεῖται τὸ Πεδίον τοῦ Ἄρεως, ἀρνεῖται τὴν ἀρεία ἀρετὴ πού προτείνει ὁ Θουκυδίδης.

Ὁ Παῦλος ἀνήκει στὴ χορεία τῆς Ἀντιγόνης, στὴν ὑπερβατικὴ ἀλαζονεία τοῦ συμφιλεῖν. Ἐγκαταλείπει τὴν Ἀγορὰ, δέχεται τὸ θρίαμβο τοῦ Κρέοντος.

Τὰ τοῦ Καίσαρος τῷ Καίσαρι...

Ὁ Παῦλος δὲν δείχνει μιὰ λύση, ὁ Παῦλος προτείνει μιὰ ἐκρηξη:

Κατασῶμεν ἀλλήλους εἰς παροξυσμὸν ἀγάπης.

Ὁ παροξυσμὸς τῆς ἀγάπης ἐνδέχεται νὰ εἶναι μιὰ κάποια λύσις. Λύσις τοῦ δράματος τῆς Ἀγορᾶς; Ἀμφίβολο.

Ἀμφίβολο διότι δὲν τεκμαίρεται ὅτι ἡ ἀγάπη ἀλλήλων τῶν ὀλιτῶν-πολιτῶν, ἔστω καὶ εἰς παροξυσμὸν, μπορεῖ νὰ καταργήσῃ τὴ σύγκρουση ἀλλήλων. Ὁ ἐξελληνισμένος Παῦλος, ἄλλωστε, τὸ ὑποψιάζεται, εἶναι ἀμηχάνως περιφροντις. Δὲν λείει ἀγαπῶμεν ἀλλήλους εἰς παροξυσμὸν ἀγάπης.

Ἄπλως, κατανοῶμεν ἀλλήλους.

Δηλαδή: μόνον μέσα σέ μιὰ ἔκρηξη ἀγάπης μποροῦμε νά κατανοήσουμε τό δίκιο τοῦ ἄλλου, μόνον εἰς παροξυσμόν ἀγάπης μποροῦμε νά ἐγκρίνουμε τό ἄδικο τοῦ ἄλλου.

Ἡ κατανόηση δέν εἶναι παρά ἡ ἀποδοχή τῆς κενώσεως, ἡ ἐν ἀγάπῃ ἀνοχή τῆς φρίκης. Ἡ κατανόηση δέν ἐξαυλῶνει τή διαμάχη, ἀπλῶς τήν ἐνανθρωπίζει, τήν πολιτογραφεῖ ὡς ὑποστασιακή θεανθρώπινη ιδιότητα. Θεανθρώπινη; Βεβαίως, διότι ὁ παροξυσμός ἀγάπης εἶναι ιδιότητα τοῦ θείου. Ὁ κοινός θνητός μετά βίας ἀνασαινει...

Ὁ Παῦλος κρυπτοθουκνιδίδειος; Ὁ Παῦλος δέν τολμά νά προσεγγίσει τό συμφιλεῖν τῆς Ἀντιγόνης;

Ναί, φαίνεται νά ἀπαντᾷ ὁ Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος. Ὁ μελίρρυτος αὐτός δημεγέρτης, καταφορικῆ τῆ γλώσῃ χρησάμενος, ἔσκαπτε τά πάντα καί τούς πάντες, ὅταν κάτι δέν τοῦ ταίριαζε. Ὁ Χρυσόστομος βρισκόταν μέσα στήν Ἀγορά, συνεχῶς. Τήν ἑαυτοῦ γλώσσαν κατά τῶν ταῦτα ποιούντων ἐξόπλιζε... Ἐνοπλος παρησίας, μέσα στήν ἀγοραία τύρβη.

Δημεγέρτης, συστασιώτης στήν Ἀντιόχεια, στασιαστής στήν Κωνσταντινούπολη, εὐνουχίζει τήν πολιτική τοῦ εὐνούχου Εὐτροπίου, κακοδοξεῖ κατά τῆς Εὐδοξίας καί ἐξαπατᾷ τόν συνασκητή του παμφίλιτατο Μέγα Βασιλείο. Καί τό καυχίεται μάλιστα. Γιά τό καλό του. Ποιανοῦ καλό; Τοῦ Βασιλείου βεβαίως... Ὅπως ὅμως τό καλό τοῦ Βασιλείου δοκίμως ἐρμηνεύεται καί χειραγωγεῖται ἀπό τόν Χρυσόστομο!

Οὐδέν γάρ ἔξω τῆς ἀνθρωπείας – Χρυσόστομου νομίσεως τῶν εἰς τόν Βασιλεῖον... Ὁ Χρυσόστομος νομίζει γιά λογαριασμό τοῦ Βασιλείου...

Θουκνιδίδειος ὁ Χρυσόστομος; Μανικός...

... ἔχει κέρδος εὐκαιρος ἀπάτη καί μετά τῆς ὀρθῆς γινομένη διανοίας... Ὁ δέ ἀπάτη κρατῆσαι δυνηθεῖς, οὐ συμφορᾷ μόνον, ἀλλά καί γέλωτι περιβάλλει τούς πολεμίους...

Ἡ ἀπάτη πού εὐκαιρῶς σκοπεύει, πού εὐστοχεῖ, δίνει λοιπόν κέρδος. Λεπτομέρεια: ὅταν γίνεται μετά τῆς ὀρθῆς διανοίας. Καί ποιά εἶναι ἡ ὀρθή διάνοια; Ἡ δική μου...

Ὁ Χρυσόστομος δέν εἶναι ἀπλῶς πολεμοχαρῆς διάκονος τῆς διανοίας του. Θέλει νά εἶναι καί συντριπτικά καταλυτικός κατά τοῦ πολεμίου ἀντιπάλου του. Ἡ ἀπάτη εἶναι ὑπέροχο ὄπλο, γιατί ὄχι μόνο συντρίβει τούς πολεμίους, ἀλλά τούς ἀποτελεῖώνει: γέλωτι περιβάλλει, τούς γελοιοποιεῖ.

Καί γιά νά μὴν ὑπάρξει ἀμφιβολία ὡς πρὸς τήν καθολικὴ νομιμοποίηση πού ἀρμόζει στήν ἀπάτη:

Οὐκ ἐν τοῖς πολέμοις δέ μόνον, ἀλλά καί ἐν εἰρήνῃ πολλήν καί ἀναγκαίαν εὐροι τις ἀν τῆς ἀπάτης τήν χρείαν...

Πολυχρειαζόμενη ἡ ἀπάτη καί οἰκουμενικῶς ἀναγκαία.

Καί στοὺς πολέμους ἀλλά καί στήν εἰρήνη.

Ἐνοπλη εἰρήνη;

Δέν ἀρκεῖ, διαπιστώνει ὁ μελίρρυτος ποταμός τῆς Σοφίας, ὑπερθεματίζοντας τόν Θουκνιδίδη: ἐνοπλη ἴσως, ἐξαπατημένη ἀπαραιτήτως.

Ἐξαπατημένη εἰρήνη...

Καί ὅλα αὐτὰ λέγονται ὡς λόγος περὶ Ἱερωσύνης.

Εἶναι ἀναμφισβήτητα θουκνιδίδειος ὁ Χρυσόστομος, διότι ἀναγνωρίζει τήν ἐξαναγκασμένη ιδιοτέλεια τῶν ἀνθρωπίνων ὀρμῶν. Ἡ διαφορά εἶναι ὅτι ὁ

Ἀθηναῖος ἀναγνωρίζει ἴση μονιμότητα στίς ἀγχώμαλες ὀρμές, ἀκριβῶς γιατί οἱ ὀρμές τῶν πολιτῶν-ὄπλιτῶν εἶναι πολύ κοντὰ ἢ μιὰ στήν ἄλλη. Ὁ πολίτης τῆς ἀγορᾶς εἶναι μετριοπαθῆς κεντρῶος, διότι σέβεται τήν Ἐλευθερία.

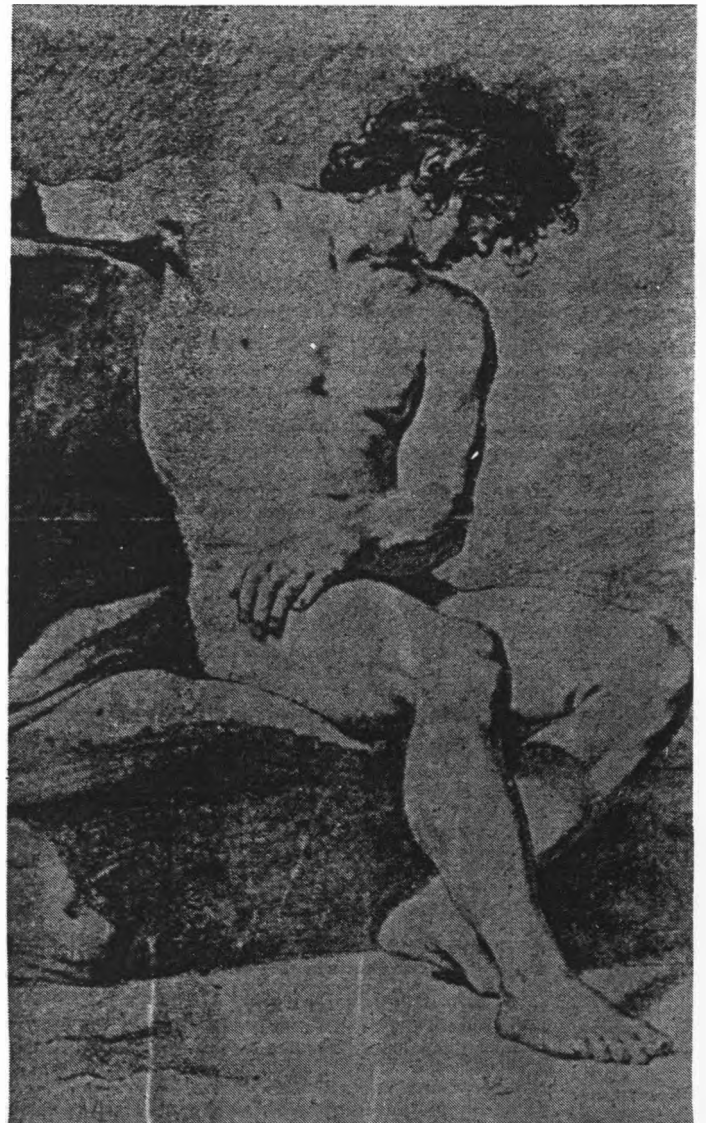
Ὁ Ἐπίσκοπος νομιμοποιεῖ τή δική του μόνον Ἀπάτη. Ὁ πολίτης τοῦ Θεοῦ εἶναι ἐμπαθῆς ἀκραῖος, διότι ἐπιθυμεῖ τήν νίκη.

Δεξιός; Ἀριστερός;

Ἡ ἀπάντηση στερεῖται σημασίας.

Εὐτυχῶς ὅμως: ὁ Χρυσόστομος εἶναι ἐμπαθῆς, ζεῖ μέσα σέ παροξυσμό ἀγάπης, πού τοῦ ἐπιτρέπει νά βρισκεται συνεχῶς ἐν Δήμῳ. Καί ὁ Δήμος εἶναι τό μεγάλο σχολεῖο τοῦ ἀντιπάλου δέους. Ὁ Χρυσόστομος, ἐπειδὴ πόθησε νά εἶναι διάπυρος ρήτωρ μέσα στήν Ἀγορά, δέν γλύστρησε πρὸς τήν Τυραννία.

Οὔτε βεβαίως ὁ Νικόλαος Καβάσιλας. Ἀλλά εἶναι ἄτυχος. Στόν κόσμο του δέν ὑπάρχει πιά πλήθουσα Ἀγορά. Μόνο τά λείψανα τῆς αὐτοκρατορίας καί τό Γένος τῶν πολιτῶν-ὄπλιτῶν, ἐξανδραποδισμένο, διάσπαρτο, κατατονικό. Γύρω-γύρω οἱ θάρβαροι. Καί στή μέση οἱ Ἀθλοῖοι Δυνατοί, μεγαλοπόνηροι τῆς ρωμοσύνης πού ξεπουλοῦν τή Θεσσαλονίκη, τούς ἑαυτούς τους, ὅ,τι μένει τελοσπάντων, κι ὁ τέως Δήμος, μικροπόνηρος ὄχλος διλάνων, πού στασιάζει στή Θεσσαλονίκη ἢ λιποτακτεῖ.

Κι ὁ περίλυπος Καβάσιλας, ἐν μέσῳ νεκρῶν, πού δέν ἔχουν πιά οὔτε τό σθένος νά θάψουν τούς ἑαυτῶν νεκρούς, ψάχνει τόν Καινόν Ἄνθρωπον, μήπως σώσει τήν παλαιά Κιβωτό. Γνωρίζει, ὡς τέως Ἕλληνας ἄνθρωπίνων ἐρώτων ἐκτός τῆς Ἀγορᾶς. Ἐάλω ὅμως ἡ Πόλις μέ τήν κένωση τοῦ Γένους, ἀπέσβετο καί λάλον ὕδωρ. Ἡ παραμυθία θά βρῖσκεται κάπου σέ κάποιον μονήρη ἡσυχασμό καί κάποιον Μονισμό στήν ἐσχατία τοῦ κόσμου καί τῶν συγκρούσῶν του: στήν ταύτιση τοῦ θεοῦ-πολίτη μέ τόν θεο-ἀκίνησια.

Ἄρχετυπος.

Καί νοῦς καί ἐπιθυμία πρός Ἐκεῖνον κατεσκευάσθη...

ἐπεὶ καί δημιουργημένοις Αὐτός ἀρχέτυπον ἦν...

Ἐγκρατής πλατωνισμός τῶν ἐκκλησιῶν τῆς θλίψης;

Θουκυδίδια σπορά, Ἀντιγόνης ἀνθοφορία.

Ἡ παρέκβαση μέσα ἀπό τήν καθ' Ὑπέρβασιν Ἀγορά, τήν ἄλλη Ἐκκλησία, ἐκεῖ στήν ἐκστατική εὐωχία τῆς Ἀθανασίας, ἔδειξε ὅτι ἡ Θουκυδίδια Σπορά εἶναι πανταχοῦ παρούσα: στήν ἐκκλησία τοῦ Δήμου ἀσφαλῶς, ἀλλά καί στή μεγάλη τοῦ θεοῦ Ἐκκλησία. Οἱ ἐκκλησιάζουσες ψυχές τῶν πολιτῶν-ὀπλιτῶν εἴτε στήν μία εἴτε στήν ἄλλη ἐκκλησία διαισθάνονται συνεχῶς τήν ἐπιτακτική ἐντολή τοῦ Θουκυδίδη:

Περί ἀπαλλαγῆς τοῦ πολέμου ἐκκλησιάζειν.

Φωτός κατοικητήριον ἡ θουκυδίδια ἐπιστήμη.

Διαβλέπει ὅτι, γιά νά ἀπαλλαγοῦν ἀπό τόν ὀλικό πόλεμο οἱ ἐκκλησιάζουσες ψυχές, πρέπει οἱ ψυχές νά δεχθοῦν τόν πόλεμο ἐν μέτρῳ. Νά ὑπάρξουν ὡς ἐμπόλεμη Ἐκκλησία.

Ἡ τρομώδης συνύπαρξη εἶναι ἡ μόνη ἴσως σωφροσύνη πού πρέπει στούς πολίτες-ὀπλίτες, ἂν θέλουν, ἐνσυνείδητοι, νά δαμάσουν τό μεγάλο δέος, χωρίς μεταφυσική ὀμφαλοσκοπία, χωρίς παρέκκλιση πρός τήν Τυραννία. Ὅλη ἡ διαύγεια τῶν σκεπτικιστῶν τῆς κλασικῆς πολιτικῆς σκέψης ἐπιδιώκει νά διδάξει στούς ἀνθρώπους τήν παραδοχή τοῦ ἰσοπάλου δέους καί τήν ἐλεγχόμενη συνοίκηση μέσα στό ἀμοιβαῖο μίσος.

Ἡ Ἀντιγόνη ὅμως, ἰέρεια τοῦ ἀφοπλισμοῦ, ξαναγεννιέται συνεχῶς γιά νά προτείνει στήν Ἀγορά τήν αὐθυπέρβασή της. Ἀδάμαστη, ὑποθάλλει τόν ἀδάμαστο λόγο, πού χλευάζει τόν ἱστορικό συμβιβασμό καί ἐξαυλώνει τό Ἄστυ. Ἡ τρυφερή της ὑπεροψία νικήθηκε κατά κράτος ἀπό τόν Κρέοντα. Παραμένει ὅμως ἔσασι ἡ τόν φθορέα τῶν φρενῶν καταργοῦσα, βολίς τοῦ ἀδύτου φέγγους, ὀγκᾶς τῶν θελόντων σωθῆναι. Ἡ Ἀντιγόνη, πυρρίμορφον ὄχημα τοῦ Λόγου, δι' ἧς ἡμεῖς ἐθεώθημεν...

Καί ὁ Λόγος αὐτός ἀκατάπαυστα ἀνακυκλώνεται, ἀκατανίκητα ἀρνεῖται τήν ἦττα του.

Ναί, τῆς Ἀντιγόνης τό πολυθρύλητον θαῦμα ἐπυλώνει τοῦ Κρέοντος τό πολυθρήνητον τραῦμα.

Ἄρχετυπος πορεύεται μέσα ἀπό τήν ἔνθεη κραυγή

τῆς Ἀντιγόνης. Εἶναι ὁ ἐκρηκτικότερος γόνος της, δέν εἶναι ἐπίγονος. Γιατί, στή μεγάλη νύχτα τῆς Δύσης, αὐτῆς πού κατακάλυψε τόν Θουκυδίδη καί παραχάραξε τόν Ἀριστοτέλη, εἶναι ὁ διάττων ἀστήρ. Ἐπιστήμων τῆς πολιτικῆς ἀγωνίας καί οἰωνοσκόπος τοῦ πάθους, τιμητής τῆς τυραννίας, σκόπτης τῶν μεταφυσικῶν ἀκκισμῶν, εἶναι ὁ κατεξοχῆν Δυτικός πού ἰδεοφορεῖ τήν πρόκληση τῆς Ἀντιγόνης: ναί, τό συμφιλεῖν μπορεῖ νά γίνει Νόμος τῆς Ἀγορᾶς.

Μᾶς μυκτηρίζει τρυφερά, εἶναι μελίχλια ἀδοτηρός μέ τίς πολιτικές μας ἰδιοτέλειες κι ἡ ἐρώτησή του μοιάζει μέ ἀπαγόρευση: αἰσθάνεστε τήν ψυχῆ σας ἀρκετά μοχθηρή γιά νά μπεῖτε στή σταδιοδρομία τῶν Τιμῶν;

Ἄρχετυπος ἀνασκευάζει τόν Ξενοφῶντα, εἶναι διάκονος τῆς Ἀντιγόνης. Κι ὅταν μᾶς ἀποχαιρετᾶ, ἡ στοργική του εἰρωνεία εἶναι τό ἔναυσμα γιά τήν ἀθανασία, ἐκεῖ ὅπου ἡ πολιτική ἐπιστήμη γίνεται πιά μνήμη τῆς καταπτώσεως.

Χαῖρε, φίλε: κύτταξε νά μὴν περάσεις τή ζωὴ σου μωσόντας καί ἔχοντας φόβο.

Ἡ ΘΟΥΚΥΔΙΔΕΙΑ ΕΤΥΜΗΓΟΡΙΑ

Α. Πολιτική ἐπιστήμη: ἡ νομιμοποίηση τῆς ἰδιολατρίας.

Ἄρχετυπος εἶναι ἤδη καταλυτικός ὅταν μᾶς ἀποκαλύπτει ὅτι ἡ μόνη δυνατή διαιτησία, ἡ μόνη ἐντός γηπέδου θέση, πού μπορεῖ ἀνεπηρέαστη νά διευκολύνει τό παιχνίδι, εἶναι ἡ ὑπαρξη τοῦ ἀντιπάλου δέους μεταξύ τῶν πολιτῶν-ὀπλιτῶν. Δέν ὑπάρχει ἄνθρωπος, θεσμός ἢ σκέψη ἐκτός Ἀγορᾶς. Ὁ κριτής κρίνεται, τῆ στιγμῆ πού κρίνει. Ἡ Ἀγορά ζεῖ συνεχῶς τήν ἴδια τῆς τήν κρίση.

Τό θουκυδίδειο ὅμως ἐγχείρημα δέν ἀρκεῖται στήν ἐναρκτήρια αὐτονομία ἀλήθεια. Εἶναι ἀνεξίτηλα ἐπαναστατικό, γιατί ἀποτελεῖ τήν πρώτη καί πλήρως ἐπαρκῆ τεκμηρίωση, πού ἐπιτρέπει στό Ἄστυ ν' ἀποφύγει τό ἐπερχόμενο μεταφυσικό ὀλίσημα: ἂν μία σκέψη μπορεῖ νά τεθεῖ ἐκτός ἀγέλης καί νά κρίνει ἀντικειμενικά, διότι αὐτῆ «γνωρίζει», τότε οἱ ἀγγελαιοτρόφοι αὐτοπροτείνονται καί δέν ἐκλέγονται ἀπό τήν ἀγέλη. Ἄν εἶναι δυνατή μία ἔξωθεν σκέψη, χωρίς τήν ἔξωθεν καλή μαρτυρία, τότε ὁ Τύραννος, ὁ μονοκομματισμός, εἶναι κοντά. Ὁχι, διαπιστώνει ὁ Θουκυδίδης, ἡ πολιτική ἐπιστήμη, διαιτησία ἐντός τοῦ γηπέδου, εἶναι ἀδιανόητη.

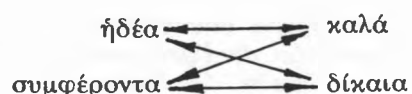
Γιατί;

Γιατί ὅλοι ἐπιδιώκουν τήν ἡδονή τῶν τιμῶν καί τοῦ συμφέροντος καί ὅλοι μετατρέπουν τήν ἐπιδίωξη τῆς ἡδονῆς σέ γνωσιολογικό καί θεσμικό σύστημα. Αὐτό λοιπόν τό νομιμοποιητικό ἐγχείρημα εἶναι ἐκ προοιμίου διαβρωμένο ἀπό τήν ἰδιοτέλεια.

Διότι οἱ Λακεδαιμόνιοι, δηλαδή ὅλοι, δυνατοί καί ἀδύνατοι, δίκαιοι καί ἀδικοί, ἐπαναστάτες κι ἀντεπαναστάτες, ἐπιφανέστατα ὧν ἴσμεν τά μέν ἡδέα καλά νομίζουσι, τά δέ συμφέροντα δίκαια.

Ναί, τά καλά καί συμφέροντα, μετά βαίων καί κλάδων, ὅπως συναινέει καί ἡ ἑλληνορθόδοξη θεία λειτουργία.

Τό σχῆμα

Τό σχήμα είναι τυραννικά κλειστό, έσωστρεφές, ανακυκλούμενο. "Όπως κι αν αλλάξουμε ή συμπλησιάσουμε τή μιά μέ τήν άλλη έκφραση, από παντού έρχεται τό ίδιο σαρκαστικό σήμα: ή πλήρης άπροσδιοριστία τής Πολιτικής από κάτι πού δέν είναι ό έαυτός τής, δηλαδή ή άπόλυτη ιδιοτέλεια τής. 'Η πλήρης, ταυτολογική κάθειρξη τής πολιτικής γνώσης μέσα στό ιδιολατρικό κελλί τής πολιτικής δράσης.

Τό δαιμόνιο σχήμα έξακολουθεί νά εκπέμπει τήν ίδια αναλλοίωτη σημασία, μέ όποια αντιμεταχώρηση τών λέξεων.

(Τά τόξα στό σχήμα δείχνουν ότι κάθε λέξη μπορεί νά αλλάξει θέση χωρίς νά αλλάξει τό νόημα).

Τά δίκαια είναι δίκαια διότι είναι ήδέα και είναι ήδέα επειδή είναι συμφέροντα, επειδή είναι καλά, επειδή είναι δίκαια, επειδή είναι συμφέροντα, επειδή είναι ήδέα...

'Η ταυτοσημία τών λέξεων συνεχίζεται εις τό διηνεκές και διαμορφώνει μιά νοηματική τοπολογία, μέ πλήρη όμολογική έναλλαξιμότητα τών τεσσάρων λέξεων: όποια κι αν βάλεις από τίς τέσσερις λέξεις, στή θέση μιās άλλης από τίς τέσσερις και τήν άλλη στήν θέση τής άλλης, τό νόημα μένει πάντα τό ίδιο. Καί κλειστό. 'Ερμητικά κλειστό σέ κάθε διαλεκτική σύνθεση τών πληθυντικών σέ ένικό και τών τεσσάρων λέξεων σέ μία.

Οί τέσσερις πληθυντικοί: αιώνια πολυμερισμένη πραγματικότητα του πόθου και τής τάξης, άίδιος καθρέπτης τής 'Αγοράς, όπου συμπλέκονται συνεχώς οι πόθοι τών μέν μέ τήν τάξη τών δέ.

Οί τέσσερις λέξεις: τέσσερα γενικά ισοδύναμα, άσυμπίαστα, άσύνθετα, άτίθασα, άκτιστη Πηγή τής έξαγιασμενης ανθρώπινης αυθαιρεσίας. Κάθε άνθρωπος είναι μοναδικός, άρα αυθαίρετος. Νόμος είναι ό πόθος του, άνομία είναι ό πόθος του διπλανού του. Κάθε πολίτης και τά ήδέα του, κάθε πολίτης και ή ιδιολατρεία του.

Ποιά είναι λοιπόν ή τάξη μέσα στή γενική τούτη πολυταξία; Δέν ύπάρχει ή Μία τάξη, πού τήν προσκυνοϋνε όλοι, δέν ύπάρχει ή Μία σκέψη, πού έρμηνεύει τό όλο.

Μπορεί ίσως νά ύπάρξει κάποια ταπεινή ευταξία: αυτή πού συντηρείται από τό αντίπαλον δέος.

Διότι ό τροχός τών ήδέων, πού έξευγενίζονται σέ δίκαια, ή τών καλών, πού είναι κρυφά συμφέροντα, είναι άεικίνητος τροχός, αυτοκίνητος, αυτόματος, αυτόαρκης, αυτόδύναμος, αυτεξούσιος τροχός.

"Όλα είναι μέσα σέ όλα, όλοι ήδονοθηροϋνε, όλοι δικαιοφοροϋνε. Τά καλά και συμφέροντα ταίς ψυχαίς 'Ημών και 'Υμών.

Η ΘΟΥΚΥΔΙΔΕΙΑ ΕΤΥΜΗΓΟΡΙΑ

Β. Πολιτική επιστήμη: τό ρυθμιστικό μίσος τών πέλας

Αυτή ή οικουμενική ιδιολατρεία διαμορφώνει τήν *αυτόδοξη νομιμότητα* του εκατέρωθεν μίσους, έφ' όσον είναι φανερό ότι ή ήδονή μου άσκειται εις βάρος τής δικής σου ήδονής.

Τό νομιμοποιημένο μίσος είναι ή «πρακτική» έκφορά του θουκυδίδειου νόμου, ό όποιος προβάλλει ως γενική άρνησικυρία κατά του κύρους τής «άντικειμενικής» πολιτικής επιστήμης: τής νοητικής ίσο-

μορίας τών συγκρουομένων πολιτών, τής καθολικής ίσοσθένειας ανάμεσα στίς διάνοιες, πού σκέπτονται και μαθαίνουν νά γνωρίζουν τήν σύγκρουση.

τάς τε διανοίας τών πέλας παραπλησίους είναι.

Κατ' άρχήν, οι πέλας: άταλάντευτη θουκυδίδεια πυξίδα. Οί πλησίον, οί κοντινοί, οί διπλανοί. Πάντα στον Θουκυδίδη πλανιέται κυρίαρχη ή συνείδηση ότι οι παίκτες, οι δράστες, είναι άσυναίρετες οντότητες, άσυρρίκνωτες ιδιότητες και πρέπει νά παίξουν συνεχώς τό παιχνίδι τής φρίκης, γιά νά μήν κυριαρχήσει ή φρίκη. Πρέπει νά μπορεί ό καθένας νά εκτοξεύει έναντι όλων τό μικρό του δηλητήριο, ώστε νά αποτραπεί ή δηλητηρίαση όλων από Κάποιον: ό μιθριδατισμός, άνώτατο στάδιο του εκδημοκρατισμού... Διότι ό 'Αλιμούσιος έχει δει τήν είμαρμένη μέσα στήν άμειλικτη διαύγειά τής: ό πέλας είναι ίσοσκελής μέ μένα παρουσία, έχει δικαίωμα στήν ίσηγορία, διεκδικεί τήν ίσονομία. 'Η προσπέλαση του πέλας προς τόν πέλας είναι φυσική σάν τήν άναπνοή, άδυσώπητη σάν τό έγκλημα, γιατί, κάθε φορά πού ό όμοιος πελάζει τώ όμοίω καιροφυλακτεί ή βία. Δέν είναι έγγύηση ειρήνης ή διεκδίκηση τής άγοραίας 'Αγίας Τριάδας, δηλαδή τής ίσηγορίας, τής ίσονομίας και τής ίσοπολιτείας. Είναι πολεμική ίαχή, ρώμη άρεία, διότι ό πέλας πού τήν διεκδικεί προσκρούει στον πέλας πού τήν άρνείται. Κι αν, ισόπαλοι, οι αντίπαλοι πέλας συμφωνήσουν στήν άρπωση τής 'Αγίας Τριάδας, πάλι ή κοινή προσπέλαση θά φέρει τήν ξριδα κι ή ξριδα τήν μάχη: διότι ποιός από τούς δυό θά αποφανθεί τί είναι τό ίσο, πώς είναι τό ίσο; Ποιός μπορεί νά αποτρέψει τή φρίκη τής συρράξεως, αν όχι τό αντίπαλον δέος, πού ό πέλας πρέπει νά εμπνέει στον πέλας;

'Ο Θουκυδίδης δέν διαπιστώνει άπλώς ότι ή Κόλαση είναι ό "Άλλος. Έχει δει τό χειρότερο, ότι *τάς τε διανοίας τών πέλας παραπλησίους είναι.* "Ότι ό πέλας είναι ανυπέβλητη άλήθεια, ανυπέβλητη πραγματικότητα, ανυπέβλητη ισχύς. Κακιά συμφορά. Διότι τά μυαλά του είναι παραπλήσια μέ τά δικά μου, τόσο παραπλήσια, ώστε δέν μπορώ νά επικαλεσθώ καμιά είδοποιό διαφορά, γιά νά του τήν βγώ. Γιά νά του τήν φέρω: έγώ, ξέρεις, είμαι πρωτοπορία, έγώ, άκου νά δεις, είμαι διάκονος, κομμισάριος, δερβέναγας. 'Εγώ, εκφράζω τά γενικότερα συμφέροντα τής τάξης, τής πόλης, του έθνους. 'Εγώ, έγώ. Γιατί έγώ κι όχι έσύ; 'Εγώ εκφράζω τά γενικότερα συμφέροντα τής άφεντιάς μου, διαπιστώνει ό Θουκυδίδης. Καί ό άλλος, ό πέλας, επειδή άκριβώς έχει τόσο κοντινά μυαλά μέ τά δικά μου, εκφράζει τά γενικότερα συμφέροντα τής άφεντιάς του. Τά καλά και συμφέροντα και ήδέα και δίκαια... 'Επειδή άκριβώς όλες οι διάνοιες τών πέλας είναι παραπλήσιες, κάθε παραπλήσια διάνοια είναι σύνορο και άπειλή γιά τήν πέλας παραπλήσια διάνοια.

Σύνορο, γιατί, αν τό πατήσω, καταργώ τήν 'Αγία Τριάδα τής ίσηγορίας, ίσονομίας, ίσοπολιτείας, γιατί θά διαπράξω τήν ύψιστη ύβρη: θά μιλήσω και θά πράξω στό όνομα του όμοίου διπλανού μου.

'Απειλή, επειδή άφού νομίζω, *νομίζουσι*, ότι τά ήδέα μου είναι τά καλά και τά συμφέροντά μου είναι τά δίκαια, τότε, κάποτε, όπωσδήποτε, θά τό πατήσω τό σύνορο. Θά κυνηγήσω άπληστα τήν ιδιολατρεία, πού δέν μου φτάνει, πού δέν μου περισσεύει και θά τήν κάνω στόχο τής 'Ομορφιάς μου, Καλωσύνη τής οικουμένης μου. Θά τήν κάνω δικίο του "Άλλου, θά

πῶ στόν ὄμαιμο πέλας μου «ἄδικο νά σ' ἔβρει», θά ὀνομάσω τήν ἰδιολατρεία μου Δίκαιο. Τό δίκαιό μου γιά μένα, τό Δίκαιό μου γιά ὄλους. Τό ἅγιο Δίκαιό μου, τό καθολικό, τό ἀποστολικό, τό τρομοκρατικό...

Ἔτσι γίνεται πάντα; Ναι, γιατί οἱ παραπλήσιοι πέλας ἀσυγκράτητα κατακλύζουν τούς παραπλήσιους πέλας. Αὐτό πού γεννᾷ ἡ μιά διάνοια, εὐκόλα τό σοφίζεται κι ἡ παραπλήσια. Τήν δικαίωση πού ἀναγνωρίζει στόν ἑαυτό της ἡ μιά, εὐκόλα τήν σκαρφίζεται κι ἡ παραπλήσια...

Ἔπο φύσεως ἀναγκαίας...

Ναι, ὑπό φύσεως ἀναγκαίας, διαπράττουν οἱ ἄνθρωποι τήν ἀμοιβαία ὕβρη, ὑποθάλλουν τήν ἰσομοιρη φρίκη διά παντός ὑπό φύσεως ἀναγκαίας οὗ ἄν κρατη ἄρχειν...

Διά παντός, εἰς τόν αἰῶνα τοῦ αἰῶνος, ἡ φύση, ἡ ἀναγκαιότητα ρυθμίζει τόν ἄνθρωπο μέσα στό ρυθμό τῆς ἡδονῆς του. Καί ἡ ἰδιολατρεία του τείνει στήν ἐπικράτηση, δηλαδή στήν ὑπέρβαση τοῦ συνόρου, πού ἀποτελεῖ γιά τόν ἄνθρωπο ὁ ἄλλος ἄνθρωπος, ὁ πέλας.

οὗ ἄν κρατη ἄρχειν. Ὅπου, ὅπως, ὅποιος νάναι...

Οὐ: ἡ γενική ἀπροσδιοριστία.

Οὐ: ἡ ἀχαλίνωτη ἐλευθερία.

Οὐ: ἡ ἀέναη ἀντιμεταχώρηση.

Οὐ: ἡ ἀκρατη περιχώρηση.

Οὐ: ἡ θουκυδίδεια νομοτέλεια.

Ὁ κάποιος, ὁ ὁποιοσδήποτε, ἐγώ κι ἐσύ, ὄλοι μας, ὅταν βρεθοῦμε νά μπορούμε τήν ἰδιολατρεία μας, θά τήν κρατήσουμε. Θά ἐπικρατήσουμε. Κατά κράτος.

Ἀρχειν. Ἀπό τήν Ἀρχή μέχρι τό Τέλος.

«Καί ἐμεῖς οὔτε τόν θέσαμε αὐτόν τόν νόμο, οὔτε πρῶτοι τόν χρησιμοποιήσαμε: τόν παραλάβαμε ὑπάρχοντα, τόν χρησιμοποιοῦμε καί (κάποτε) θά τόν χάσουμε ξέροντας ὅτι ὁ νόμος θά ὑπάρχει ἔσαι. Ξέρουμε ἀκόμη πῶς κι ἔσαι καί ὁποιοιδήποτε ἄλλοι, ἄν ἀποκτήσετε τή δύναμή μας, θά δράσετε ὅπως κι ἐμεῖς»... «Καί οὔτε μπορούμε νά ἀποταμιεύουμε τή δύναμή μας, ἐφόσον θέλουμε νά ἄρχουμε, ἀλλά εἶναι ἀνάγκη, ἀφοῦ εἴμαστε σ' αὐτήν τήν κατάσταση, τούς μέν νά ἐπιβουλευόμαστε καί τούς δέ νά μήν τούς χαϊδεύουμε. Διότι κινδυνεύουμε νά ὑποταχτοῦμε σέ ἄλλους, ἄν δέν ἐξουσιάζουμε ἄλλους».

Ἀρχειν. Ἀπό τήν Ἀρχή μου μέχρι τό Τέλος σου.

Ἄν δέν εἴμαστε ἐμεῖς οἱ Ἀρχηγοί, κινδυνεύουμε νά μᾶς ἀρχηγέσουν οἱ ἄλλοι; Ναι, διαπιστώνει ὁ Θουκυδίδης.

Ναι, ἐπειδή οἱ πέλας ἔχουν παραπλήσιες διάνοιες κι ἔτσι σωτηρία δέν ὑπάρχει, ὅσο οἱ πέλας μπορούν ἀνευδοίαστα νά ἡδονοθηροῦν.

Μπορεῖ κάτι, κάποιος, νά ἐπιβάλλει τόν ἐνδοιασμό στούς πέλας;

Ἴσως, λέει ὁ Θουκυδίδης.

Ἴσως, τό ἀντίπαλον δέος.

Ἡ Θουκυδίδεια ἐπιστήμη: ἐκάτεροι...

Τί θά γίνει μέ τούς πολίτες-δπλίτες; Θά συνεχίσει ὁ καθένας ξεχωριστά νά ἐπιδιώκει τό φαῦλον του, τό μέσον του ἢ τό πάνυ ἀκριβές του; Φαυλότητα, αἰσθησι τοῦ μέτρου, περίσκεψη, ἀτάκτως ἐρριμένα, θά ὀρίζονται αὐθαίρετα ἀπό τόν κάθε ἀγωνιστή πέλας; Δέν ὑπάρχει κάποιος, κάτι πού νά καθορίσει τό φαῦλον, τό μέσον, τό πάνυ ἀκριβές;

Ὅχι, διαπιστώνει ὁ Θουκυδίδης. Καί εἶναι ἀπλό τό ὄχι του: Δέν μπορεῖ ποτέ νά ὑπάρξει κάποιος, κάποτε, γενικός ἐκφραστής, κραδαίνοντας ἕνα συντονιστικό Μέτρο, διότι συνεχῶς καί ἀδιαλείπτως ὑπάρχουν δύο Ὑποκριτές-Ἀποκριτές ἐπὶ σκηνῆς. Ὁ Κάποιος εἶναι μεταφυσικό ἐκτόπλασμα, ἄρα τυραννικό ὀλισθημα, διότι κάθε στιγμή ὑπάρχουν «ἐκάτεροι». χωρὶς διακοπή, χωρὶς παραίτηση, ὑπάρχει καθένας ἀπό τούς δυό, δίπλα στόν ἄλλο. Καί ἐκάτερος, ἀπειριόριστα καί αὐθαίρετα, φρονεῖ τήν δική του ἀλήθεια.

...ἐκάτεροι ἀληθῶς φρονοῦμεν...

Καθένας ἀπό τούς δυό μας ἀληθῶς φρονεῖ τήν ἀλήθεια του. Ἐκάτεροι ἀληθῶς ἀσελοῦμε, ὁ ἕνας πάνω στήν ἀλήθεια τοῦ ἄλλου.

Ἐκάτεροι ἀληθῶς φρονοῦμεν, δηλαδή ἐκάτεροι ἀληθῶς καταφρονοῦμεν ἀλλήλους.

Δέν ὑπάρχει λοιπόν διέξοδος; Συνεχῶς τά πάντα εἶναι ἀνοιχτά στήν αὐθαιρεσία, τά πάντα κλειστά στήν φιλαλληλία;

Ἴσως ὄχι, ψιθυρίζει ἡ θουκυδίδεια ἠπιότητα. Ἴσως ὑπάρχει μετριασμός τῆς ἀμοιβαίας ἐμπάθειας, ἀνάσχεση τοῦ ἐκατέρου μίσους, ἄν ἐκάτεροι ἐπιδιώξουν μόνον «τά δυνατά», ἀπό ὅσα τούς ὑπαγορεύει τό πάθος τους.

τά δυνατά ἐξ ἄν ἐκάτεροι ἀληθῶς φρονοῦμεν...

Τά ἀδύνατα δυνατά πρέπει νά κάνουν ἐκάτεροι οἱ Ὑποκριτές-Ὀπλίτες, ὥστε ὁ καθένας, ἀπό τήν ἀσυμφιλίωτη πρὸς τήν Ἀλήθεια τοῦ Ἄλλου, μοναδική, δική του ἀλήθεια, νά ἱκανοποιήσει μόνον ὅσα εἶναι δυνατά. Ὅσα εἶναι δηλαδή καί ἀποδεκτά ἀπό τήν ἀλήθεια τοῦ Ἄλλου.

Μά εἶναι ποτέ δυνατόν ἐκάτεροι, οἱ ὁποῖοι ἀληθῶς φρονοῦμεν τήν ἀλήθεια μας, εἶναι δυνατόν ἡ ἀγία Ἀκράτεια μας νά ἱκανοποιηθεῖ μόνον μέ τά δυνατά; Ἐμεῖς πού χρειάζομαστε τά πάντα, ἐμεῖς πού δέν ἀρκούμαστε στήν ἀθανασία, πῶς θά φυτοζωήσουμε μέ τά πενιχρά δυνατά; Ποιός θά μᾶς τό ἐπιβάλλει;

Γιὰ τό καλό μας, τό ἀντίπαλον δέος, βεβαίως...

Τό θουκυδίδειο τέχνημα τῆς πολιτικῆς ἐπιστήμης

Τό Ὑποκείμενο: οἱ ἐκάτεροι, οἱ πέλας, οἱ παραπλήσιες διάνοιες.

Τό Ἀντικείμενο: τά ἡδέα, καλά, συμφέροντα, δίκαια.

Τό τέχνημα ἔχει μιά ἀκαταμάχητη ἀποδεικτική συνοχή:

1. Τά ἡδέα καλά καί τά συμφέροντα δίκαια, δηλαδή ἡ γενική Ἰδιολατρεία εἶναι ὁ κοινός Νόμος τῶν ἀντιπάλων πολιτῶν-ὄπλιτῶν.
2. Ἡ κοινή ἐπιδίωξη τῆς ἰδιολατρείας νομιμοποιεῖ κατ' ἰσομοιρίαν ὄλα τά θεσμικά συστήματα καί τούς γνωσιολογικούς διαύλους, πού ὀδηγοῦν στήν εὐωχία τῆς ἡδονῆς.
3. Οἱ διάνοιες τῶν πέλας, ἀκριβῶς ἐπειδή εἶναι πέλας, ἐπειδή μετέχουν τοῦ κοινοῦ Νόμου τῆς κατ' ἰσομοιρίαν ἰδιολατρείας, δέν μπορεῖ παρά νά εἶναι παραπλήσιες ἡ μιά πρὸς τήν ἄλλη.
4. Ἀφοῦ ἡ κάθε διάνοια εἶναι τόσο κοντινὴ μέ τήν ἄλλη, σημαίνει ὅτι οὔτε αὐτὴ οὔτε κάποια ἄλλη διάνοια μπορεῖ νά ἀποσπασθεῖ ἀπό τήν κοινή μοῖρα, ἀπό τήν ἰσομοιρία στήν αὐθαιρεσία πού

επιβάλλει τό συμφέρον καί νά κρίνει ἐπομένως τήν ἄλλη διάνοια. Οἱ διάνοιες τῶν πέλας, ἐπειδή εἶναι παραπλήσιες, εἶναι καί ἰσοσθενεῖς: ἔχουν τήν ἴδια εὐγένεια, τήν ἴδια εὐτέλεια, τήν ἴδια σωφροσύνη, τήν ἴδια ἀφροσύνη. Κάθε μία νομιμοποιεῖται νά χρησιμοποιεῖ τόν δικό της γνωστικό ἄβακα. Καί ἐπειδή οἱ διάνοιες εἶναι ἰσοσθενεῖς, καμιά δέν μπορεῖ νά εἶναι ἀσθενής, ὅταν κρίνεται ἀπό τήν ἄλλη: νομίζειν δέ τάς τε πολιτικός ἐπιστήμας τῶν πέλας παραπλησίους εἶναι.

Καμιά διάνοια δέν μπορεῖ νά ἐπιβάλλει πολιτικό σύστημα μέ τό ὅποιο θά κριθεῖ ἡ ὀρθότητα ἢ μή τῆς παραπλησίας διανοίας, δηλαδή τῆς παραπλησίας πολιτικῆς. Ὅσοι οἱ πέλας, τόσες καί οἱ παραπλήσιες διάνοιες τους κι ὅσες διάνοιες, τόσα ἐγκεκριμένα συστήματα πολιτικῆς διανοίας.

Ἡ ἔννοια τῆς ἀντικειμενικῆς, οἰκουμενικῆς, ἀδέκαστης πολιτικῆς ἐπιστήμης, εἶναι μία Ὑβρις εἰς τάς διανοίας τῶν πέλας...

Ἐκτός θεβαίως ἂν ἡ αὐτοαποκαλούμενη ἀντικειμενική πολιτική ἐπιστήμη δέν εἶναι παρά ἓνα ἀπό τά καλά καί συμφέροντα τῶν μέν, εἰς βάρος τῶν δέ: μόνον τότε ἐγκρίνεται ἡ διατύπωση, μόνον τότε αἱρεται ἡ θουκυδίδεια ἀρησιουργία...

Πολιτικῶς ἐπίσταμαι; «Οὐκ ἔγνωσ»...

Ὁ Θουκυδίδης μᾶς ἔδωσε τήν ὠραία ἀρησιουργία: ἡ πολιτική ἐπιστήμη, ἐπειδή γεννιέται ἀμφί πλήθουσιν Ἄγοράν, εἶναι ἀγοραία γνώση, εἶναι τερτίπι ἀγωνιστικό κι ὄχι ἀειπάρθενος κατηγορία τῆς γνώσης. Ἡ πολιτική ἐπιστήμη εἶναι ἱερόδουλος: δούλα, ἐπειδή εἶναι πολιτική-ὀπλιτική τέχνη, πού χρησιμοποιεῖ ὁ κάθε Ὑποκριτής στήν ἔντρομη πάλη ἐναντίον τοῦ ὁμοουσίου του, καί ἱερή, ἐπειδή ὁ περιτρομος θνητός ἐξευγενίζεται μέσα στό σπαραγμό.

Ὁ περίπλους ὁμως τελειώνει καί ὄλες οἱ ἐντάσεις τῶν κλασικῶν πλοηγῶν μᾶς πλησιάζουν στόν κορυφαῖο Τολμητία, στήν σαρωτική ἀρνηση τῆς μεταφυσικῆς: τόν Καβάφη, τόν κλασικό πολιτικό ἐπιστήμονα τῆς νεότερης Ἑλλάδας.

ὁ κοῦφος Ἰουλιανός εἶπεν «Ἀνέγνων, ἔγνω κατέγνω». Τάχατες μᾶς ἐκμηδένισε μέ τό «κατέγνω» του, ὁ γελοιωδέστατος.

Τέτοιες ξυπνάδες ὁμως πέρασι δέν ἔχουνε σ' ἐμᾶς τούς Χριστιανούς. «Ἀνέγνωσ, ἀλλ' οὐκ ἔγνωσ· εἰ γάρ ἔγνωσ,

οὐκ ἂν κατέγνωσ» ἀπαντήσαμεν ἀμέσως.

Ἀπαντήσαμεν ἀμέσως τήν δική μας ὀλοκληρωτική ἐκδοχή. Ἀπαντήσαμεν ἀμέσως τήν ὀλοκληρωτική μας ἀπόρριψη τῆς δικῆς του ἐκδοχῆς.

Ὁ Καβάφης, κορυφαῖος τῶν Δισσῶν Λόγων, ὀλοκληρώνει τόν χρησμό, γιά πάντα: οἱ δύο συνασπισμοί ἐνώνονται μόνο μέσα στήν κοινή τους ἀδιαλλαξία. Τάχατες μᾶς ἐκμηδένισεν ὁ γελοιωδέστατος;

Ἀπαντήσαμεν ἀμέσως καί τόν ἐκμηδένισαμε.

Ἐγνω, ἄρα κατέγνω, λέει ὁ Ἐθνικός.

Οὐκ ἔγνω. Οὐκ ἔγνω τήν μία καί μόνη Γνώση: τήν δική μας. Ἐπομένως οὐ κατέγνω, διότι οὐκ ἔγνω, λένε οἱ Χριστιανοί.

Ποιά ἐπιστήμη γινώσκει μεταξύ τῶν δύο ἀνειρη-

νεύτων πόλων, ὥστε κάποιος ἢ αὐτή ἢ ἴδια νά μπορεῖ νά καταγινώσκει; Ποιά διαιτησία ἔχει τήν γνωστική δυνατότητα εἰπεῖν τά αἴσιμα; Μόνον μία διαιτησία, μόνον μία πολιτική ἐπιστήμη: τό μίσος, διότι τό μίσος ἐνώνει περισσότερο ἀπ' ὅ,τι χωρίζει τούς Χριστιανούς καί τούς Ἐθνικούς.

Μπορεῖ κάποιος νά μεσολαβήσει γιά νά μετριάσει τό ἀβυσσαλέο μίσος τῶν μονομάχων, ὅταν αὐτοί ἀρνοῦνται ἀκόμη καί τήν κοινότητα τοῦ Λόγου, ὅταν ὁ καθένας τους ὀπλίζεται μέ τά Ρήματα τοῦ ἄλλου;

Τοῖς ρήμασι ἠττηθεῖσι, ὑπενθυμίζει ὁ Θουκυδίδης: ποῖο μεσολαβητικό Ρήμα μπορεῖ ἄραγε νά ἀμβλύνει τήν ἦττα αὐτῶν πού ἠττήθηκαν ἀπό τό ρήμα τοῦ ἄλλου;

Ὁ Ἀλεξανδρινός γνωρίζει τήν ἐκβαση καί μακαρίζει εἰρωνικά τό ἀπειρόκακον τῆς ἀγωνίας μας, χωρίς νά ζηλεῖ βέβαια τό ἄφρον τῆς ἐρωτήσεως.

Ἐπεικῆς, μᾶς ἀναπέμπει στήν θουκυδίδεια ἠλιότητα.

Κι ἐκεῖ, ξαναγινόμαστε ἐν τοῖς δεινοῖς εὐέλπιδες. Εὐελπιστοῦμε. Ὑπάρχει κάποια δύναμη, πού μπορεῖ νά μετριάσει τή δύναμη, ὑπάρχει μία φρίκη, πού ἀναχατίζει τή φρίκη:

Τό ἀντίπαλον δέος.

Οί έφημερίδες νοσοῦν, οί θύτες καλοῦνται νά σώσουν τό θύμα.

τοῦ Ἄγγελου Ἐλεφάντη

Ὁ ὑφυπουργός Τύπου κ. Μαρούδας, σέ πρόσφατη συνέντευξή του (βλ. ΕΞΟΡΜΗΣΗ, 9.5.82), έδωσε μιá πρώτη γεύση τῶν μέτρων πού σκοπεύει νά πάρει ἡ κυβέρνηση γιά τήν έξυγίανση τοῦ ἡμερήσιου ἑλληνικοῦ Τύπου. Ἀνακοίνωσε ἐπίσης ὅτι συγκροτεῖται ἐπιτροπή γιά νά καταρτίσει νέο νόμο περί Τύπου, ὁ ὁποῖος, σύμφωνα μέ τίς ὑπουργικές ἐξαγγελίες, θά εἶναι ἀπό τούς πιό φιλελεύθερους τῆς Εὐρώπης.

Ἐτοιμάζεται, λοιπόν, έξυγίανση τοῦ νοσοῦντος Τύπου. Ἡ ὑπουργική διάγνωση ἐντόπισε τή νόσο: «ὁ Τύπος στή χώρα μας περνάει μιá διαχρονική δομική κρίση». Καίριο, κατακόρυφο τό συμπέρασμα, ἀλλά καί κενό νοήματος. Γιατί, ἐνῶ, χρόνια τώρα, ἀπό παντοῦ λέγεται ὅτι ὁ Τύπος περνάει κρίση, καμιά συμφωνία δέν ὑπάρχει οὔτε ὡς πρός τά συμπτώματα οὔτε ὡς πρός τίς αἰτίες καί ἄγχιος ὁ σπαραγμός γιά τά ρεμέδια. Ἄν ὁ κ. ὑπουργός ἐπαιρνε τόν κόπο νά συγκεντρώσει τά σχετικά μέ τήν κρίση τοῦ Τύπου δημοσιεύματα τῶν τελευταίων ἐτῶν, ὁ ὄγκος τους καί μόνο θά τοῦ ἀπαγόρευε νά χρησιμοποιεῖ τόσο κοινότυπες καί χωρίς καμιά ἀλήθεια μέσα τους διατυπώσεις. Ἄλλωστε τό ζήτημα δέν εἶναι νά προστεθεῖ καί τό ὑπουργεῖο στόν κατάλογο τῶν κλαυθμηριζόντων γιά τήν κρίση τοῦ Τύπου, ἀλλά νά περιγράψει τήν πραγματική κατάσταση, νά ἀναλύσει τά αἷτια τῆς κρίσης καί κυρίως νά πάρει ἐκεῖνα τά μέτρα πού θά ἐγκαινίαζαν ἕνα νέο καθεστῶς. Γιατί τό πρόβλημα δέν εἶναι – ἢ δέν εἶναι κυρίως – τά οἰκονομικά τῶν ἐφημερίδων οὔτε τό καθεστῶς δανειοδότησης πού ἴσχυε μέχρι σήμερα οὔτε κáν ὁ ἀπαρχαιωμένος τεχνολογικός ἐξοπλισμός πού πρέπει νά ἐκσυγχρονισθεῖ, ὅπως ἄφησε νά φανεῖ ἡ ὑπουργική συνέντευξη. Μακάρι νά ἦταν ἔτσι τά πράγματα γιατί τότε οἱ λύσεις θά ἦταν «τεχνικοοικονομικές» καί μέ λίγο περισσότερα χρήματα, μέ λίγο καλύτερο «μάναντζμεντ»,

μαζί μέ τήν εἰσαγωγή τῆς νέας τεχνολογίας (φωτοσύνθεση, κομπιούτερς) ὅλα θά διορθώνονταν. Ἄλλωστε μερικές ἐφημερίδες χρησιμοποίησαν ἤδη τή φωτοσύνθεση (π.χ. τά ΝΕΑ), ἀλλά κατόρθωσαν τό ἀκατόρθωτο: χάρη στήν ὑπερσύγχρονη τεχνολογία, οἱ σελίδες τους κυριολεκτικά δέν διαβάζονται.

Ἄπό τήν ἄλλη μεριά, εἶναι κοινό μυστικό ὅτι ἡ οὐσία τῆς κρίσης τοῦ Τύπου *βρίσκεται στήν δλόπλευρη καί θαύτατη διατάραξη τῶν σχέσεων ἀναγνωστικοῦ κοινοῦ καί ἐφημερίδων*. Αὐτή ἡ πλευρά δέν ἀπασχόλησε τίς κυβερνητικές ἀνακοινώσεις. Ὅμως τό ἐμπόρευμα ἐφημερίδα πουλιέται ὀλοένα καί λιγότερο, πράγμα πού σημαίνει ὅτι ὑπάρχει μιá ἀρνητική στάση τοῦ ἀναγνωστικοῦ κοινοῦ ἀπέναντί του. Γι' αὐτό καί τά οἰκονομικοσυντακτικά δημοσιογραφικά ἐπιτελεῖα μετέρχονται ὅλα τά μέσα γιά νά σπάσουν τήν παθητική στάση τοῦ κοινοῦ: πολλαπλασιασμός τῶν σελίδων, ἀφιερῶματα, ἐνθετα, διαφήμιση κολοσσιαίων διαστάσεων, κυριακάτικα πολυσέλιδα, ἐγχρωμα, σκανδαλοθηρία, καμπάνιες, ἀποκαλύψεις «μυστικῶν» καί ντοκουμέντων, «εὐκόλο» γράψιμο, κνηγητό θεμάτων πού συγκινοῦν τό λαϊκό κοινό κ.λπ. Ὅλες ὁμως αὐτές οἱ τεχνικές ἐντυπωσιασμοῦ δέν κατάφεραν νά συγκρατήσουν τούς ἀναγνώστες καί, πολύ περισσότερο, δέν μπόρεσαν νά τούς ἀβγατίσουν. Ἀκόμη κι αὐτή ἡ ἐμφάνιση νέων ἐφημερίδων, πού ὑποτίθεται ἤρθαν νά καλύψουν κάποια κενά, δέν δημιούργησε νέο ἀναγνωστικό κοινό. Ἀπλῶς ἡ μιá «δαγκώνει» σέ βάρος τῶν ἄλλων κι ὅλες μαζί ἀλληλοσπαράσσονται γιά τή μοιρασιά τοῦ ἴδιου πάντα μπακλαβά. Ἐτσι, ἐνῶ τά ἔξοδα αὐξάνουν ἰλιγγιωδῶς, τά ἔσοδα ἀπό τήν πώληση ἀντιπροσωπεύουν ἕνα μέρος μόνο τῶν πόρων τῆς ἐφημερί-

δας. Μένει ή διαφήμιση και οι μικρές άγγελίες που καλούνται να καλύψουν τά κενά.¹ Η επιχείρηση αποδείχτηκε κερδοφόρα. Άλλά και τό τίμημα όλέθριο. Ο άναγνώστης, μέσα στον καταιονισμό των διαφημίσεων, ψάχνει άπεγνωσμένα να βρει τήν έφημερίδα του, ώσπου βαριέται και έγκαταλείπει τήν προσπάθεια.

Σίγουρα ή τηλεόραση ζημίωσε - κι αυτό παρατηρήθηκε σε όλον τον κόσμο - τά έντυπα μέσα τής μαζικής ένήμερωσης. Οι έφημερίδες σήμερα, ως μέσα μαζικής επικοινωνίας, έχουν πολύ μικρότερη σημασία σε σχέση με τά όπτικοακουστικά. Η «ζωντανή» εικόνα τής τηλεόρασης καταβροχθίζει τον έλεύθερο χρόνο κι ελάχιστη θέση αφήνει για τό διάβασμα; άκόμη και τό άνώδυνο, ευχάριστο κι άνέμελο διάβασμα τής έφημερίδας. Είναι σίγουρο επίσης ότι ή καταστροφή, ή γραφειοκρατικοποίηση, ή χειραγώγηση των πολιτικών, κοινωνικών, πολιτιστικών, συνδικαλιστικών συλλογικοτήτων και ή ένσωμάτωση των λαϊκών μαζών σε έλεγχόμενα πρότυπα εργασίας, κατανάλωσης, άναψυχής και πολιτικής συμμετοχής έφεραν, παντού στον κόσμο, μία άκαθητη πτώση του ένδιαφέροντος για τά κοινά, τά πολιτικά πράγματα, κι ένα είδος κοινωνικού και πολιτισμικού άγνωστοισμού. Τά άτομα, έντειχισμένα μέσα στον περικλειστο χώρο του ιδιωτικού, περιορίστηκαν στην κατανάλωση θεάματος, σε θραύσματα εικόνων και ήχων που κατακυριεύσαν τ' αυτί και τό μάτι. Άλλά οι έφημερίδες, για να διαβαστούν, θέλουν έλεύθερο μάτι κι άνοιχτό αυτί.

Όστόσο, εκτός από τους παράγοντες αυτούς, που διαμορφώνουν τήν άτμόσφαιρα των σύγχρονων κοινωνιών και που έπηρέασαν δραστικά τήν κυκλοφορία των έφημερίδων διακόπτοντας τή σχέση των άνθρώπων με τό διάβασμα παρά τή γενίκευση τής Μέσης και τής Άνώτερης εκπαίδευσης, οι ίδιες οι έφημερίδες βοήθησαν όσο μπόρεσαν στον εκπεσμό τους. Στην επέλαση τής τηλεόρασης κάθε άλλο παρά ήταν έτοιμες να άντισταθούν. Στην πρόκληση άνταπάντησαν με τον αυτοεκχυδαισμό τους: άφου ό κόσμος «προτιμouσε» τήν εικόνα και τον ήχο, άφου άπωθούσε τό διάβασμα, τή σκέψη, τήν άναζήτηση, βάληκαν κι αυτές να γίνουν εικόνα γραπτή και βροντώδης, τυπωμένος ήχος, φωτογραφία έρεθιστική, κραυγή, σάρκα, έντύπωση φευγαλέα, εύκολία, χάσι και χουζούρι που τό έπιαν άμεσότητα. Έπρεπε να μήν τίς διαβάσει τό μάτι, αλλά να τίς φωτογραφίζει ή ματιά· τό μυαλό να μήν τίς σκέπτεται, άφου ή εικόνα «τά λέει όλα»· τά γράμματα, εύκολα, μεγάλα, χτυπητά, χοντρά, παραδουλεύτρες τής εικόνας. Έτσι οι έφημερίδες, και μάλιστα οι άπογευματινές τής πλατιάς λαϊκής κατανάλωσης, έγιναν τηλεοπτικές. Όσες δέν θέλησαν ή δέν μπόρεσαν να μπούν σ' αυτό τό παιχνίδι κατέλαβαν τίς τελευταίες θέσεις στο πρώταθλημα τής κυκλοφορίας, με τή δαμόκλεια σπάθη τής πτώχευσης πάνω από τό κεφάλι τους.

Άλλαξαν λοιπόν τά τελευταία χρόνια οι έφημερίδες. Τό γραμμένο μέρος γίνεται όλοένα και μικρότερο. Οι φωτογραφίες, οι γιγαντότιτλοι, οι τίτλοι, οι υπότιτλοι, οι «διάδρομοι» καταβροχθίζουν τίς σελίδες και, μαζί με τίς διαφημίσεις, αφήνουν ελάχιστο χώρο στο κείμενο, δηλαδή στην είδηση, τήν άνάλυση, τήν κριτική, τό ρεπορτάζ, τή γνώμη. Μία έμβαδομέτρηση, που μπορεί να κάνει όποιοσδήποτε, δείχνει άμέσως ότι ό χώρος που καταλαμβάνει τό άναγνώ-

σιμο μέρος τής έφημερίδας είναι μικρότερος από τον άγραφτο (φωτογραφίες, τίτλοι, λευκά, διαφημίσεις, άγγελίες κ.λπ.).

Τά προηγούμενα παρέχουν τό γενικό περίγραμμα έντός του όποιου άσκειται ή έφημεριδογραφική δραστηριότητα. Άλλά τί ακριβώς συμβαίνει στο έσωτερικό αυτού του άδύτου; Και μäs ενδιαφέρει εκείνο τό έσωτερικό που έξωτερικεύεται, έρχεται σε έπαφή με τον άποδέκτη-άναγνώστη, δηλαδή ή άρθρογραφία, γιατί εκεί έντοπίζεται ή κρίση.

Λέγεται ότι ή έφημερίδα είναι «έκφραση» τής κοινής γνώμης. Με βάση αυτό τον όρισμό, θά μπορούσαμε να φανταστούμε ότι οι δημοσιογράφοι και τά επιτελεία των έφημερίδων είναι οι ευαίσθητες κεραιές που παραλαμβάνουν κατευθείαν από τό κοινωνικό σώμα τίς διεργασίες που συντελούνται εκεί και τίς δημοσιοποιούν. Ο δημοσιογράφος μοιάζει με τό χέρι του λαού, ό νους που δέχεται τή λαϊκή επίνευση και τήν επιστρέφει ως κείμενο στον πραγματικό δημιογό του, που δέν είναι άλλος από τό άναγνωστικό κοινό. Τό κοινό, πάλι, άναγνωρίζει τον έαυτό του στα γραφόμενα και ό κύκλος κλείνοντας δίνει τά πρωτεία στην κριτική αυτενέργεια τής «κοινής γνώμης».

Τά πράγματα όμως ποτέ δέν είναι έτσι, αλλά τά παρουσιάζει έτσι μία όρισμένη μυθολογία με πολύ συγκεκριμένο ταξικό χρώμα. Κι αυτό δέν είναι βέβαια χαρακτηριστικό μόνο του έλληνικού Τύπου. Έκείνο που είναι χαρακτηριστικό του δικού μας Τύπου είναι ότι δέν καταφέρνει καν να ένημερώσει με επάρκεια τήν κοινή γνώμη, να τίς δώσει τά στοιχεία με βάση τά όποια θά μπορούσε να είναι γνώμη. Και ούτε πολυενδιαφέρεται γι' αυτό. Έτσι ή άρθρογραφία, χωρίς τά σκληρά στοιχεία που είναι ή συλλογή και ή επεξεργασία τής είδησης, γίνεται ρητορική, εκθεση ιδεών για πράγματα για τά όποια συνηθέστατα ό γράφων δέν έχει ιδέα. Η εικόνα αυτή δέν είναι υπερβολική. Άπειρες φορές ως τώρα έχει έπισημανθεί ότι οι παρεχόμενες από τον έλληνικό τύπο είδήσεις δέν είναι παρά άναμετάδοση των τηλεγραφημάτων των είδησεογραφικών πρακτορείων. Οι ίδιες οι έφημερίδες δέν συλλέγουν είδήσεις, δέν παρακολουθούν και δέν καταγράφουν τό γεγονός εκεί που δημιουργείται. Έξάλλου, άπειρες φορές έχει επίσης έπισημανθεί ότι οι είδήσεις «βγαίνουν με τό καρμπόν», ότι δέν είναι τίποτε άλλο από τήν άνακοίνωση Τύπου που εκδίδουν τά ύπουργεία ή τά κόμματα και που μοιράζεται στους συντάκτες.

Τό ρεπορτάζ πάλι έχει ξεπέσει. Η ζωντανή έρευνα, που άναδεικνύει τά κρυμμένα προβλήματα, άναταράζει τήν κοινωνική άδράνεια, δίνει σημασία στο άσήμαντο, άντλει από τήν κοινωνική ύλη πρωτογενή στοιχεία και τά καθιστά κοινή γνώση, έμφανίζεται όλοένα και λιγότερο στα πολυσέλιδα. Τό ρεπορτάζ είναι συνήθως φτιαγμένο στο πόδι, άνάλογα με τίς έμπνεύσεις τής στιγμής, διαλέγει «χτυπητά θέματα» που υποτίθεται έντυπωσιάζουν, είναι δημαγωγικό, χωρίς στοιχεία, χωρίς γνώση του άντικειμένου που περιγράφει, μελοδραματικό, συνθηματολογικό, σκανδαλοθηρικό. Άς θυμηθούμε μερικά «κλασικά» θέματα των τελευταίων ετών, όπως ή χαβούζα, τό νερό του Καματερού, τά άρχαία, τό Κωσταλέξι, ή

άλλα πού έρχονται καί ξανάρχονται, όπως ή αντίσταση, τό περιθώριο, τά ναρκωτικά, ή ζωή τής επαρχίας. Έδώ θά συναντήσουμε όλο τό πάνθεο τής νεοελληνικής μυθολογίας. Δημιουργός βέβαια αυτής τής μυθολογίας δέν είναι τό κοινό, αλλά ό Τύπος πού εκμεταλλεύεται τίς πλούσιες δυνατότητες του γεγονότος παραμορφώνοντάς το μέ τήν προβολή αξιών πού ό ίδιος θεωρεί ότι είναι καθολικές αξίες τών αποδεκτών-άναγνωστών του. "Όπως καί νά 'χει τό πράγμα, τό κοινό είναι παθητικός αποδέκτης χωρίς δυνατότητα ανάδρασης, χωρίς άμυνα, δέσμιος τής ρητορείας του τίτλου, του κειμένου καί, κυρίως, τής φωτογραφίας. Καί νομίζω δέν θά μπορούσαμε νά βρούμε καθαρότερο παράδειγμα μυθοπλαστικής ρητορικής από τήν άρθρογραφική δραστηριότητα του πρώην αντιπολιτευόμενου καί νύν συμπολιτευόμενου πού, μέρα τή μέρα καί χρόνο τό χρόνο, κατασκεύασε τό μύθο τής σοσιαλιστικής αλλαγής, πού στό τέλος κατάντησε σκέτη αλλαγή, άνεύρετη κι αυτή.

Πόσο ή κοινή γνώμη είναι γνώμη γιά τόν κόσμο καί γνώση του κόσμου φαίνεται από τίς επιδόσεις του ελληνικού τύπου στά διεθνή θέματα. 'Η Ελλάδα είναι όλος ό κόσμος ή σχεδόν. Μιά Ελλάδα όμφαλοσκοπούσα μέ αυταρέσκεια τόν επαρχιωτισμό της. 'Ο εκτός Ελλάδος κόσμος εμφανίζεται μέ άνέκδοτα, τρομοκρατικά συμβάντα, περίεργα, εκκεντρικές προσωπικότητες, βεντέτες. 'Η άνάλυση, ή είδησεογραφία είναι κακής ποιότητας, άποσπασματική, συχνότατα μεταφράσεις ή μάλλον συρραφή μεταφράσεων χωρίς ένδειξη τής πηγής, κάτω από τόν βαρύγδουπο τίτλο: 'Ιδιαιτέρα 'Υπηρεσία. Τά ποσοτικά δεδομένα άλλωστε είκονίζουσαν πολύ καλά τήν κατάσταση: υπολογίζεται ότι, γιά τίς άπογευματινές εφημερίδες, τό ποσοστό ύλης πού αφιερώνεται στά διεθνή θέματα δέν ξεπερνά τό 3% τής συνολικής άναγνώσιμης ύλης, ενώ, γιά τίς πρωϊνές, τά πράγματα είναι κάπως καλύτερα: τό αντίστοιχο ποσοστό κυμαίνεται γύρω στό 8% μέ 10%.

'Υπάρχει όμως ένα άλλο σημείο στό όποιο φαίνεται καθαρότερα από όποιοδήποτε άλλο πόσο ή σχέση κοινού - εφημερίδας έχει διαταραχθεί καί έπομένως πόσο τά περι «Τύπου έκφραστή τής κοινής γνώμης» δέν είναι παρά ένας δικαιοδικός μύθος. Οί εφημερίδες πλέον δέν είναι (άν ποτέ ήταν) προσανατολισμένες πρός τήν κοινωνία, αλλά πρός τό κράτος διά τών κομμάτων. Στήν πραγματικότητα «έκφραση τής κοινής γνώμης» δέν είναι παρά ή προφάνεια τής κομματικής αλήθειας, ή κομματική σκοπιμότητα στήν όποία ή κάθε εφημερίδα αναφέρεται. Κομματικοποιημένες δέν είναι μόνο εκείνες πού επίσημα όρίζονται ως όργανα συγκεκριμένου κόμματος (π.χ. *Αθήνη*, *Ριζοσπάστης*), αλλά όλες αυτοκατατάσσονται στήν κομματική τροχιά είτε του ΠΑΣΟΚ είτε τής Ν.Δ. κι έπομένως στό κυβερνητικό ή τό αντικυβερνητικό στρατόπεδο. 'Ετσι άλλωστε αλλάζουν καί οι ρόλοι. Μέ τήν αλλαγή τής κυβέρνησης στίς 18 'Οκτωβρίου, σύμπας ό αντιπολιτευόμενος Τύπος μετατράπηκε σε συμπολιτευόμενο, σε δελτία ανακοινώσεων τής κυβέρνησης, χωρίς καμιά άπόσταση από τόν κρατικό λόγο καί τήν κυβερνητική πολιτική. 'Ανάλογη ύπηρεσε καί ή αλλαγή του πρώην φιλοκυβερνητικού καί νύν αντιπολιτευτικού Τύπου. 'Ετσι σε όλο τό πλάτος τών ήμερησίων εφημερίδων πρυτάνευσε ή φιλοκυβερνητική-φιλοπασοκική ή αντικυβερνητική-νεοδημοκρατική σκοπιμότητα. Γι' αυτό καί οι εφημερίδες του κάθε στρατοπέ-

δου απέκτησαν μία πληκτική όμοιότητα, πράγμα πού διευκολύνει ακόμη περισσότερο τό θεσμό τής μεταγραφής δημοσιογράφων από τή μία στήν άλλη, άφου, χονδρικά, τίς ίδιες θέσεις κι άπόψεις καλούνται νά προβάλλουσαν.

Διαπιστώνεται έτσι ή πλήρης άντιστοιχία πολιτικού συστήματος καί Τύπου. 'Ο δικομματισμός, πού στήν πράξη ισχύει στόν τόπο μας, κατένειμε καί τίς εφημερίδες στίς δύο πολωμένες παρατάξεις του ΠΑΣΟΚ καί τής Ν.Δ. Τό ενδιαφέρον όμως είναι ότι, όπως οι πολιτικές παρατάξεις, έτσι καί οι εφημερίδες δέν ξεκινουσαν από τήν κοινωνία, αλλά από τό κράτος. Φτιάχτηκαν γιά τή νομή τής εξουσίας, υπάρχουν διά τής νομής τής εξουσίας ή μέσα από τή διεκδίκησή της. Καί σ' αυτήν τήν υπέρτατη σκοπιμότητα υποτάσσονται τά πάντα: αρχές, θεσμοί, πολιτική, ιδέες, προτάσεις, άνάλυσεις, συμπεράσματα. 'Ο,τι συμφέρει τήν εξουσία είναι τό μόνο αξιωματιμόνευτο - ό,τι βλάπτει τήν εξουσία είναι τό μόνο όρθό. 'Απ' έξω μένει καί θά μένει ή κοινωνία τών πολιτών πού είναι χρήσιμη σά δύναμη στήριξης του κράτους ή σά δύναμη άλωσης του κράτους. Έδώ δηλαδή έχουμε μία τέλεια έπαλήθευση του χαρακτήρα του Τύπου ως *ιδεολογικού μηχανισμού του κράτους*, πού αναλαμβάνει τή διαμεσολάβηση καί τήν εκλαΐκευση του κρατικού λόγου διευρύνοντας τή λαϊκή συναίνεση καί θεμιτοποιώντας τόν έπεκτατικό του χαρακτήρα.

'Αν στά προηγούμενα προσθέσει κανείς προβλήματα πού έχουν σχέση μέ τό δημοσιογραφικό έπάγγελμα - δημοσιογραφικές σχολές, έρευνα γιά τόν Τύπο, όργάνωση δημοσιογραφικού επαγγέλματος, συνδικαλισμός - καί μέ τόν τεχνολογικό έξοπλισμό πού πράγματι είναι άπαρχαιωμένος, τότε μπορεί νά έχει μία πληρέστερη είκόνα τής κρίσης του Τύπου.

'Η κρίση είναι όντως δομική. Γιατί ή νέα δομή τών εφημερίδων δέν μπορεί νά συναγωνιστεί τήν τηλεόραση καί τό ραδιόφωνο ούτε νά άνταπεξέλλει στή μοναχικότητα τής ατομικής ζωής. Καί είναι μία κρίση χρόνια, «διαχρονική» όπως θά έλεγε ό κ. Μαρούδας, άφου κρατάει χρόνια τώρα καί πάει από τό κακό στό χειρότερο. Είναι φανερό όμως ότι αίτία δέν είναι τό σύστημα δανειοδότησης πού έφάρμοζε ή δεξιά. Στό κάτω κάτω, άν οι εφημερίδες όφείλουσαν σήμερα στό δημόσιο, όπως άποκάλυψε ό κ. Μαρούδας, 1.700.000.000 δρχ., οι ίδιες δέν θά μπορούσαν νά ισχυριστουσαν ότι τά δάνεια αυτά ή έβλαψαν. "Όπως επίσης δέν θά τίς βλάψει ή μέθοδος έξόφλησης τών χρεών πού τώρα προκρίνεται, γιατί στήν ουσία - καί όπωσδήποτε γιά τά φύλλα μεγάλης κυκλοφορίας πού έχουν εισπράξει καί τή μερίδα του λέοντος - ή έντός δεκαπενταετίας έξόφληση τής όφειλής δέν είναι παρά ένα εύσχημο «πάγωμα». Τήν κρίση δέν τήν άποδεικνύει τό γεγονός ότι οι εφημερίδες έχουν χρησιμοποιήσει μεγάλα δάνεια ούτε ότι κατανάλωσαν τεράστια ίδια κεφάλαια, αλλά τό γεγονός ότι ό πακτωλός αυτός τών χρημάτων χρησιμοποιήθηκε γιά νά κερδίσουν ένα θλιβερό ρεκόρ: ό κόσμος νά τίς άποστρέφεται. 'Ιδιοκτήτες, διεύθυνση, δημοσιογράφοι, διανοούμενοι-συνεργάτες, τεχνικοί (μέ άνιση βέβαια συνδρομή ό καθένας καί ως γνωστόν τό ψάρι βρωμάει από τό κεφάλι) συνέργησαν ώστε ό κόσμος νά μήν αισθάνεται τήν άνάγκη τους. Φτάσαμε περίπου στό σημείο οι εφημερίδες νά αγοράζονται μόνο από εκείνους πού θά ήταν άδύνατο νά διανοηθούσαν τή ζωή τους χωρίς τό καθημερινό ξεφύλλισμα: διανοούμενοι,

φοιτητές, πολιτικά-κομματικά στελέχη και μέλη, άνθρωποι ανώτερης μόρφωσης ἐγγένει. Καί ἀπό κεί και πέρα ἀναγνώστης είναι ὁ μπαμπάς τῆς οἰκογένειας γιά νά τόν συνοδεύει ἡ ἐφημερίδα τίς ὥρες φυγῆς ἀπό τήν οἰκογενειακή ἀνία ἢ γιά νά διευκολύνει τίς ἐνεργητικές ιδιότητες τοῦ καφέ.

Ἄλθθεια πόσες γυναῖκες διαβάζουν ἐφημερίδα και κυρίως πόσες αὐτοβούλως ἀγοράζουν δική τους ἐφημερίδα; Γιά τό θέμα αὐτό ἄς μήν ὑπερηφανεύονται οἱ πολιτικές παρατάξεις και τά δημοσιογραφικά συγκροτήματα. Γιατί οἱ γυναῖκες, ἄν και ἀντιπροσωπεύουν τό μισό πληθυσμό τῆς χώρας, στήν καλύτερη περίπτωση ρίχνουν μιά πεταχτή ματιά στήν ἐφημερίδα τοῦ πατέρα, τοῦ ἀδερφοῦ, τοῦ συζύγου, παρόλο πού, ἀπό τήν ἄλλη μεριά, είναι οἱ κύριες καταναλώτριες τοῦ περιοδικοῦ, ὀνομαζόμενου λαϊκοῦ, Τύπου.

Βρισκόμαστε στά πρόθυρα νέας περί Τύπου νομοθεσίας και τά προβλήματά του ἀποκοτῶν ιδιαίτερη ἐπικρότητα, κυρίως ἐπειδή, ἄν κρίνει κανείς ἀπό τή συνέντευξη τοῦ κ. Ὑφυπουργοῦ, δέν ἀπασχολοῦν τό ὑπουργεῖο. Δέν παραγνωρίζουμε βέβαια ὅτι γιά τήν ὥρα δέν ἔχει ὑπάρξει παρά μιά συνέντευξη κι ὄχι ἐμπεριστατωμένη μελέτη. Ἄν ὅμως ὑπῆρχε συνειδητοποίηση τῆς κρίσης, τότε δέν θά βρισκόνταν δυό λόγια πῶς ζουμερὰ ἐκτός ἀπό ἐκεῖνο τό «διαχρονική δομική κρίση» τοῦ κ. Μαρούδα; Ἔστω.

Ἐπάρχει ὅμως μιά ἄλλη πλευρά τῶν πραγμάτων πού δέν ἐπιτρέπει καμιά αἰσιοδοξία.

Εἴμαστε πεπεισμένοι ὅτι, ἀφοῦ ἡ κατάσταση είναι ὅπως εἶναι, στήν πραγματικότητα ἡ κυβέρνηση πολὺ λίγα πράγματα μπορεῖ ν' ἀλλάξει στό καθεστῶς τῶν ἐφημερίδων, ἀκόμη και μέ νέους, καλύτερους, νόμους. Κι αὐτό γιατί, ὅπως προσπάθησα νά θίξω πῶς πάνω, τά προβλήματά τους δέν είναι – ἢ δέν είναι κυρίως – οικονομικοτεχνικά. Πῶς πολὺ σχετίζονται μέ τό ὕψος και τό ἥθος, τή μόρφωση και τήν ἐπαγγελματική ἐπάρκεια, τίς παραδόσεις και τούς στόχους, τό πολιτικό και πνευματικό κλίμα πού ἐπικρατεῖ στόν κόσμο τῶν ἐφημερίδων, τό γεγονός ὅτι ἀντλοῦν τά μέτρα και τίς ἀξίες τους ἀπό τά ποδοσφαιρικά ἤθη, τή δραχμοθηρία και τήν κομματική σκοπιμότητα. Κι ἄν είναι ἔτσι τά πράγματα, αὐτός ὁ θεμελιακός γιά τή δημοκρατία θεσμός, πού είναι ὁ Τύπος, δέν ἐξυγιαίνεται οὔτε μέ καλύτερους νόμους – παρόλο πού δέν πρέπει νά τούς ὑποτιμᾶμε – οὔτε μέ ἄλλο καθεστῶς δανειοδότησης οὔτε μέ τήν εἰσαγωγή τῶν κομπιούτερς.

Ὅσο ὅσο πρέπει νά πάρουμε ὑπόψη ὅτι ὁ κόσμος τῶν ἐφημερίδων ζεῖ κι αὐτός, ὅπως ὀλόκληρη ἡ κοινωνία μας, μιά κατάσταση γενικότερης ἰδεολογικῆς σύγχυσης. Ἄν ἔχει ἄδικο, δέν είναι ἐπειδή δέν καταφέρει νά τήν ξεπεράσει οὔτε γιατί, ὅπως νομίζουν πολλοί, είναι ὁ πρωταίτιος τῆς κρίσης, ἀλλά γιατί ἀνήγαγε τήν κρίση σέ ἀρετή – πού ἡ ἄλλη ὄψη τῆς εἶναι ἡ ἀδιαμαρτύρητη προσαρμογή στίς ὑπάρχουσες συνθήκες. Ξέρουμε ὅτι ὁ κοινωνικός μετασχηματισμός ἐξαρτᾶται ἐπίσης ἀπό τήν ἀλλαγὴ τοῦ πνευματικοῦ προσανατολισμοῦ, πού θά ἐπαναξιολογοῦσε τίς ἀνθρώπινες ἀξίες και ἀνάγκες. Ἄλλά, ἄν εἶναι δύσκολη ἡ δημιουργία τῶν ὕλικῶν ὄρων τοῦ

ἀπελευθερωτικοῦ μετασχηματισμοῦ, ἡ ἀνάδειξη και ἡ ἐπικράτηση τῶν ἀναγκαίων πνευματικῶν-ἰδεολογικῶν ὄρων εἶναι ἀκόμη πῶς δύσκολη. Ἡ ἐμπειρία ἄλλωστε ἐνός ὀλόκληρου αἰῶνα ἔχουν δείξει ὅτι, ὅσο δῆποτε σημαντικές κι ἄν εἶναι οἱ ὕλικές κατακτήσεις και πρόοδοι, παρατηρεῖται μιά σημαντική ἰδεολογική βραδυπορία, μιά τρομακτική καθυστέρηση στήν ἀνάδειξη τῶν ἐξανθρωπιστικῶν θεσμῶν πού θά ἐπέτρεπαν στοὺς ἀνθρώπους νά χρησιμοποιοῦν τήν ὕλικήν πρόοδο και νά μήν τούς χρησιμοποιεῖ. Ἀκόμη και οἱ λίγες σποραδικές κατακτήσεις ἀκυρώθηκαν πολὺ γρήγορα ἢ χρησιμοποιήθηκαν γιά τήν ἐδραίωση τῶν σφύσεως ὀλοκληρωτισμῶν.

Οἱ ἐφημερίδες τοποθετοῦνται στό μέτωπο ἐνόσκληρου πολέμου, ὅπου παίζεται ἡ ἐκβαρδάρωση ἢ ἡ ἐξανθρωπισμός τῶν ἀνθρώπων. Εἶναι χαράκωμα τῆς κριτικῆς συνείδησης ἢ προχωρημένη ἐμπροσθοφυλακή τοῦ σκοταδισμού. Ἀπό ποιά πλευρά τοῦ χαρσκόματος τοποθετοῦνται οἱ δικές μας; Μοῦ φαίνεται ὅτι ὅλες ψάχνουν τό δρόμο τῆς εὐκολίας, αὐτή τῆς μεγάλης μάνια τῆς ἐλληνικῆς ἐφημεριδογραφίας. Εὐκολία στό γράψιμο, εὐκολία στίς ἰδέες, εὐκολία στήν ἀλλαγὴ, στήν ἐπιστροφή στά ἴδια, εὐκολία στή μνήμη, στή λήθη, εὐκολία νά ἐμφανίζονται τό ἄτεχο σάν τισχνη, τό ἄμυσο σά μούσα, τήν πραγματικότητα σ μύθο, τό λαϊκότροπο σά λαϊκό, τόν ἐπαρχιωτισμό και τήν ξενοφοβία σάν ἐθνική περηφάνια, τόν κορπορισμό σά σοσιαλισμό, τό βόλεμα σάν προοδευτικότητα, τήν τραγωδία σά μελόδραμα, τήν ἀποτυχία σά ἀρετή.

Αὐτό τό καθεστῶς δέν ἀλλάζει μέ τά μέτρα πῶς ἀνήγγειλε ὁ κ. Μαρούδας – δέν ἀλλάζει γιατί τό πολιτικό κίνημα πού τόν ἔφερε στήν ἐξουσία εἶναι ἡ πτωχότερη ἔκφραση τῆς ἰδεολογικῆς ἀσυναρτησίας πῶς ζοῦμε και πού καθαρότερα ἀπό ὅπουδήποτε ἄλλο ἀποτυπώνεται στίς ἐφημερίδες πού τόν στήριξαν και τόν στηρίζουν. Τώρα, μερικοί ἀπό τούς πρωταγωνιστές τῆς ἐφημεριδογραφικῆς ἀθλιότητος καλοῦνται νά ἐξυγιάνουν τήν κατάσταση πού οἱ ἴδιοι δημιούργησαν. Στήν ἐπιτροπή γιά τήν κατάρτιση τοῦ νέου νόμου περί Τύπου μετέχουν παράγοντες τοῦ κόσμου τῶν ἐφημερίδων πού ὄχι μόνο δέν μποροῦν νά ἐπνεύσουν ἕνα νέο πνευματικό προσανατολισμό, ἀλλ' ἀντίθετα ὑπερθεματίζουν στόν ἐκχυδαϊσμό τοῦ Τύπου.

Ἡ πολιτικὴ βούληση τῆς πολιτείας ἀναζητήσασωτηρία τοῦ θύματος στοὺς θύτες.

Μάθαμε, λοιπόν, ἀπό τήν ὑπουργική δῆλωση, ὅτι στήν ἐπιτροπή γιά τό νέο νόμο περί Τύπου κλήθηκαν νά συμμετάσχουν οἱ καθηγητές κ.κ. Κουμάντος, Μνεσης, Μανωλιδάκης και Παπαντωνίου, ἐκπρόσωποι τῆς Ἐνωσης Ἰδιοκτητῶν, τῆς ΕΣΗΕΑ, ὁ πρόεδρος τοῦ δικηγορικοῦ Συλλόγου Ἀθηνῶν, ὁ δικαστής Κρουσταλάκης και οἱ δικηγόροι κ.κ. Παρασκευαί και Σακελλαρόπουλος. Ὡς σύμβουλοι τοῦ ὕφυπου γοῦ θά μετᾶσχουν οἱ δημοσιογράφοι κ.κ. Καραπανγιώτης, Κούρτης, Φυντανίδης και Φιλιππόπουλος. Μάθαμε ἐπίσης ὅτι ἡ Ν.Δ. διαμαρτυρήθηκε ἐπει στήν ἐπιτροπή δέν μετέχουν ἐκπρόσωποι τοῦ κόμματος τῆς οὔτε ἐκπρόσωποι τοῦ φιλικοῦ τῆς Τύπου. Εἶβαι ἡ ὀψιμη δημοκρατικότητα τῆς Ν.Δ. εἶναι πῶς φανεράτος φαρισαισμός, ἀφοῦ ἡ ἴδια ἔγραφε σπαλαιότερα τῶν ὑποδημάτων τῆς τά περὶ δημοκρατίας, πολυφωνίας και πολυμέρειας. Ὅσο ὅσο ἡ σῶσθη τῆς ἐπιτροπῆς ἀποκαλύπτει προβλήματα πῶ

σοβαρότερα απ' όσα κατονομάζει ή αντιπολιτευτική ιδιοτέλεια· δείχνει ανάγλυφα ποιά είναι ή αντίληψη τής κυβέρνησης για τή «λαϊκή συμμετοχή» πού τόσο διατυμπανίζει.

Υπάρχουν λοιπόν στην επιτροπή, από τή μιά μεριά, νομικοί, όλων τών αποχρώσεων: ή νομική θεωρία, ή δικαστική πράξη, τό δικηγορικό επάγγελμα. Κατά τό ΠΑΣΟΚ επομένως, ή μισή κοινωνία, κατ' εικόνα καί όμοίωση τής επιτροπής, θεωρείται κοινωνία νομικών. Τά προβλήματα τής είναι προβλήματα νομικά κι άρκοϋν οί νομομαθείς για νά τ' αντιμετώπισουν. Άλλά εύλογα μπορούμε ν' αναρωτηθούμε: γιατί μόνο ό πρόεδρος του ΔΣΑ κι όχι καί ό πρόεδρος τών υδραυλικών, τών οδοκαθαριστών, τών νοσοκομειακών γιατρών, ό εκπρόσωπος τών διομηχάνων, τής ΓΣΕΕ, τών σταφιδοπαραγωγών, δηλαδή κάποιος πού νά σηματοδοτούν τό πρωτεϊκό πρόσωπο τής κοινής γνώμης; Μήπως επειδή εικάζεται ότι ή κοινή γνώμη, εκτός από πασοκική, είναι όπωσδήποτε καί δικηγορική;

Άπό τήν άλλη μεριά, στην επιτροπή μετέχουν άνθρωποι τών εφημερίδων: ιδιοκτήτες, δημοσιογράφοι, ΕΣΗΕΑ. Τό άλλο μισό τής κοινωνίας είναι «δημοσιογραφικό». Στο κέντρο τό ύπουργείο Τύπου, ή πολιτική βούληση πού συνθέτει νομική ιδεολογία καί δημοσιογραφική άδολεσχία. Τί, τάχα, μπορεί νά προκύψει από τέτοιο ανακάτωμα; Άν ό κ. Φιλιππόπουλος άνήγαγε τήν άπόκρυψη (ας θυμηθούμε εκείνα τά υπέροχα του ΕΘΝΟΥΣ για τήν Πολωνία), τό δημοσιογραφικό κουτσομπολιό καί τή μικροαστική κενολογία σε κανόνα συμπεριφοράς του νεοελληνικού Τύπου, τότε γιατί νά μή φοβηθούμε τά χειρότερα; Άν τό ΕΘΝΟΣ πάρει τό έθνος στα χέρια του, τότε ξερούμε κιόλας τί θά είναι τό δήμα τών απόψεων, ποιά ή καθημερινή ενημέρωση του κοινού, τά νέα

πού ό κόσμος θά μαθαίνει, μπορούμε νά φανταστούμε τό είδος του ρηξικέλευθου ριζοσπάστη πού κάθε αύγή θά κρίνει τίς βουλές τής έξουσίας, τί θ' άπογίνει ή ελευθεροτυπία, πώς ό Τύπος, αύτή ή άκρόπολη του ελεύθερου κόσμου, θά υπερασπίζει τίς λαϊκές ελευθερίες, ποιά ή τροφή τής μεσημβρινής σιέστας, τής απογευματινής ρέμβης ή τής βραδυνής περισυλλογής: έχουμε κιόλας τό ύφος καί τό ήθος για τήν αύριανή μας έξυγίανση...

Μ' αύτά τά δεδομένα δέν πρόκειται τίποτε ν' αλλάξει απ' όσα είναι επείγον ν' αλλάξουν. Όσο ό τύπος είναι μονοπώλιο τών καπιταλιστικών μεγαθηρίων, πού μάλλον δέν τά πάνε καλά μέ τίς κοινωνικοποιήσεις, όσο ή ιδεολογία τών ιδεολόγων του εύκολου σοσιαλισμού κατασκευάζει μέτρα, αξίες καί συμπεριφορές στα μέτρα τών δικών της άναγκών καί κριτηρίων. Άν αύτή ή άξενη χώρα πρέπει ν' αλλάξει, άλλοι βρίσκονται τά μέσα. Οί νομικοί έστω. Άλλά οί εφημερίδες είναι πολύ σπουδαίο πράγμα για ν' αφεθούν στην άρμοδιότητα τών δημοσιογραφικών συγκροτημάτων.

1. Βλ. του Νίκου Ι. Κυριαζίδη, «Πόση είναι ή διαφήμιση στις εφημερίδες», περ. ANTI τεύχ. 202 καί 203. Σύμφωνα μέ τά στοιχεία καί τους ύπολογισμούς του άρθρογράφου, τό 40% τών εσόδων τών ήμερησίων άθηναικών εφημερίδων προέρχεται από τίς διαφημίσεις.

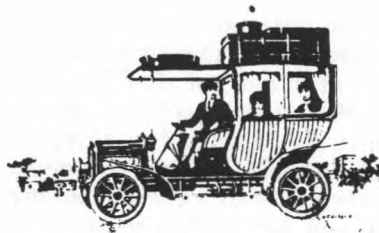
2. Ορίζεται δηλαδή ότι τά όφειλόμενα κεφαλαιοποιούνται καί θά έξοφληθούν σε 15 χρόνια. Η έτήσια δόση κατανέμεται σε 300 τμήματα - όσες καί οί ήμέρες κυκλοφορίας τών εφημερίδων - καί τό αντίστοιχο ποσό παρακρατείται κάθε μέρα από τό πρακτορείο διανομής εφημερίδων.

ΤΟ ΔΕΝΤΡΟ

Ψυχολογική καί ψυχαναλυτική
προσέγγιση στη λογοτεχνία

27

FORUM

Άλκιβιάδου 165
ΠΕΙΡΑΙΑΣ
τηλ. 4118731

« Έρμηνευτικό σχήμα για τήν ανάλυση τής φτώχειας στήν Έλλάδα»*

του Μάκη Καβουριάρη

Οι τρεις βασικές δυσκολίες που συναντάμε όταν μελετάμε το πρόβλημα τής φτώχειας στή σύγχρονη Έλλάδα είναι:

1. Η έλλειψη συστηματικών στατιστικών στοιχείων.

Ανεπάρκεια στατιστικών στοιχείων για τά εισοδήματα. Διαθέτουμε στοιχεία για τό εγχώριο προϊόν κατά νόμο και για τήν λειτουργική διανομή του εισοδήματος αλλά έχουμε περιορισμένα στοιχεία για τά εισοδήματα κατά κοινωνικοεπαγγελματική κατηγορία, έκτος από τά δηλωθέντα εισοδήματα φυσικών προσώπων, τά οποία όμως δέν είναι αξιόπιστα.

Γιά τίσ δαπάνες κατανάλωσης, τά στοιχεία του 1974 είναι μάλλον ικανοποιητικά. Μπορούμε όμως μέ βάση αυτά τά στοιχεία νά κάνουμε προβολές στή σύγχρονη περίοδο, αγνοώντας τίσ μεταβολές που έχουν επέλθει στίς καταναλωτικές συνήθειες;

Έλλειψη στοιχείων για τό ελάχιστο όριο συντήρησης των νοικοκυριών ανάλογα μέ τή σύνθεσή τους και τήν κατανομή τους στό χώρο. Έπίσης δέν έχουμε αξιόπιστα στοιχεία για τήν ανεργία και τήν υποαπασχόληση.

Η μελέτη μας γίνεται σέ μία φάση άναμονής των αποτελεσμάτων τής άπογραφής του 1981. Έτσι, πολλά κριτήρια στά οποία στηριζόμαστε είναι δυνατό νά άναιρεθούν από τά αποτελέσματα τής άπογραφής.

Η έλλειψη αξιόπιστων τεκμηρίων δέν επιτρέπει τήν εξακρίβωση μέ κάποια σχετική ακρίβεια του άριθμού των φτωχών νοικοκυριών για τό σύνολο τής χώρας και κατά περιφέρεια. Αν όμως δέν μπορούμε νά μιλήσουμε μέ ακρίβεια για τόν άριθμό των φτωχών, μπορούμε σίγουρα νά όρίσουμε και σέ μερικές περιπτώσεις νά περιγράψουμε τίσ κατηγορίες εκείνες του πληθυσμού όπου άπαντάται ή φτώχεια, είτε ως μόνιμη κατάσταση είτε συγκυριακά, ως άποτέλεσμα όρισμένων παραγόντων που δημιουργούν μειονεκτικές καταστάσεις.

2. Η δεύτερη δυσκολία συνδέεται μέ τό γεγονός ότι ή ελληνική κοινωνία είναι μία κοινωνία σέ συνεχή μεταβολή. Η πραγματικότητα που μελετάμε μεταβάλλεται συνεχώς. Τά τελευταία χρόνια, ή ελληνική οικονομία πραγμα-

τοποίησε ύψηλούς ρυθμούς άνόδου των βασικών οικονομικών μεγεθών, όπως τό ΑΕΠ, τό έθνικό εισόδημα, οι επενδύσεις, οι δαπάνες κατανάλωσης κ.λπ. Ανάμεσα στό 1961 και τό 1980, τό ΑΕΠ, τό έθνικό εισόδημα και ή κατανάλωση (δημόσια+ιδιωτική) σχεδόν τριπλασιάστηκαν και οι άκαθόριστες επενδύσεις παγίου κεφαλαίου ύπερδιπλασιάστηκαν. Χωρίς νά μπορούμε νά μιλήσουμε για ανάπτυξη, γιατί ή ανάπτυξη είναι μία πολυδιάστατη διαδικασία που τό περιεχόμενο της δέν έξαντλείται στήν αύξηση των ποσοτικών μεγεθών, μπορούμε σίγουρα νά μιλήσουμε για μία διαδικασία μεγένθυσης που μάς έβγαλε από τήν κατάσταση τής ύπανάπτυξης τής δεκαετίας του 50. Όμως ή οικονομική αύτή μεγέθυνση έγινε μέ μεγάλο κοινωνικό κόστος. Κι αν στό επίπεδο τής αύξησης τής παραγωγής πραγματοποιήθηκε σημαντική πρόοδος, ή διανομή του προϊόντος γίνεται πάντα σέ βάρος των εργαζομένων και των ασθενέστερων οικονομικά και πολιτικά στρωμάτων του πληθυσμού. Όπωσδήποτε ή αύξηση του προϊόντος και των εισοδημάτων επέτρεψε τήν ικανοποίηση βασικών οικονομικών αναγκών και ή άπόλυτη φτώχεια περιορίστηκε. Όμως οι άνισότητες διευρύνθηκαν και σημαντικό τμήμα του πληθυσμού ύπέστη τίσ συνέπειες τής άπρογραμματίστης, και μέ μοναδικό στόχο τό κέρδος, οικονομικής ανάπτυξης. Για τήν καλύτερη μελέτη είναι άπαραίτητη μία περιοδολόγηση τής εξέλιξης τής ελληνικής κοινωνίας μετά τό Β' παγκόσμιο πόλεμο και ή ανάλυση των αλλαγών εκείνων, οικονομικών, πολιτικών, ιδεολογικών και κοινωνικών, που προσδιόρισαν τά πρότυπα παραγωγής και κατανάλωσης, τή δομή τής έξουσίας, τίσ αντίληψεις σχετικά μέ τήν παραγωγή, τήν εργασία, τήν κατανάλωση, τόν τρόπο ζωής, τή θέση τής γυναίκας, τίσ διαδικασίες τέλος ένσωμάτωσης ή άποκλεισμού των διαφόρων κοινωνικοεπαγγελματικών κατηγοριών του πληθυσμού.

Ειδικότερα σήμερα, μέ τήν κυβερνητική αλλαγή τής 18ης Οκτωβρίου, βρισκόμαστε σέ μία νέα περίοδο που τείνει στήν άνατροπή μιάς σειράς καταστάσεων. Η αλλαγή αύτή, ή οποία έγινε στό όνομα «των μή προνομιούχων», βάζει τό πρόβλημα των ασθενέστερων οικονομικά και πολιτικά στρωμάτων σέ νέα βάση.

3. Η τρίτη δυσκολία πηγάζει από τά ιδιαίτερα εκείνα χαρακτηριστικά τής ελληνικής κοινωνίας που άποκλείουν τήν εφαρμογή γνωστών από άλλες περιπτώσεις μεθόδων προσέγγισης. Η δομή τής έξουσίας, ή πολιτική του Κρά-

* Εισήγηση στο σεμινάριο μέ θέμα «Ανταλλαγή πληροφοριών για τήν κατάσταση τής φτώχειας στίς χώρες τής ΕΟΚ» που όργάνωσε τό ύπουργείο Συντονισμού σέ συνεργασία μέ τό Έλληνικό Κέντρο Εύρωπαϊκών Μελετών και Έρευνών, Αθήνα 10, 11 και 12 Μαρτίου 1982.

τους, ο ρόλος της οικογένειας, ο τύπος της οικονομικής ανάπτυξης, ή γεωπολιτική θέση της χώρας, το εκπαιδευτικό σύστημα, ή Έκκλησία, οι ιδεολογίες, ή σημασία του Έλληνισμού της Διασποράς επηρεάζουν το φαινόμενο που μελετάμε, συχνά με τρόπο αποφασιστικό εν πάση περιπτώσει, το αποτέλεσμα των πολλαπλών αυτών επιδράσεων δίνει στο φαινόμενο της φτώχειας μία διάσταση διαφορετική από εκείνη που συναντάμε στις αναλύσεις για άλλες κοινωνίες, είτε αυτές είναι οι ανεπτυγμένες κοινωνίες της Δύσης, είτε οι κοινωνίες των χωρών του Τρίτου Κόσμου.

Η φτώχεια είναι αποτέλεσμα της λειτουργίας βασικών μηχανισμών του καπιταλισμού.

Σε μία κοινωνία όπως η ελληνική, έχουμε δύο βασικά θεωρητικά εργαλεία για τη μελέτη του προβλήματος της φτώχειας:

1. Το γενικό νόμο της κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης και της δημιουργίας ενός σχετικού υπερπληθυσμού.

2. Το νόμο της ανισόμερης ανάπτυξης κατά περιφέρεια, τομέα και κλάδο και των ανισοτήτων ανάμεσα στις κοινωνικοεπαγγελματικές κατηγορίες του πληθυσμού.

Η διαδικασία της δημιουργίας του σχετικού υπερπληθυσμού ταυτίζεται με τη διαδικασία της εμφάνισης της φτώχειας γιατί κατά κανόνα ο σχετικός υπερπληθυσμός είναι ένας πληθυσμός φτωχός. Κι αν σε κάποια φάση κατορθώνει να ξεφύγει από τη μιζέρια μέσα στην οποία ζει, πολύ δυσκολότερα κατορθώνει ν' αποφύγει τη στέρηση. Και τη στέρηση δεν θα πρέπει να τη δούμε μόνο από τη στενά οικονομική της πλευρά.

Η πολιτιστική στέρηση, ο πολιτικός και κοινωνικός αποκλεισμός είναι σημαντικοί παράγοντες φτώχειας.

Τα πολιτικά γεγονότα που συνόδευαν τον Β' παγκόσμιο πόλεμο και κυρίως η ανάπτυξη των κεφαλαιοκρατικών παραγωγικών σχέσεων, είχαν συνέπεια την «απελευθέρωση» ενός τμήματος του αγροτικού πληθυσμού και τη θιαυη-μετατόπισή του προς τους άλλους τομείς της οικονομίας. Ο αγροτικός πληθυσμός από 52,4% του συνόλου το 1940 περνά στο 35,2% το 1971. Αντίθετα, ο αστικός πληθυσμός από 32,8% το 1940 περνά στο 53,2% το 1971. Αντίστοιχη είναι και η μεταβολή στη σύνθεση του εργατικού δυναμικού κατά τομέα. Η πρωτογενής παραγωγή απασχολούσε το 54% του εργατικού δυναμικού το 1961 και το 28,8% το 1978. Η απασχόληση στο δευτερογενή τομέα από 19% το 1961 περνά στο 32% το 1978 και στον τριτογενή τομέα από 27% το 1961 στο 39,2% το 1978.

Συγχρόνως όλη αυτή η περίοδος χαρακτηρίστηκε από ένα έντονο μεταναστευτικό ρεύμα προς το εξωτερικό. Ανάμεσα στο 1955 και στο 1976, 1.219.783 άτομα έφυγαν για το εξωτερικό ως μόνιμοι μετανάστες. Την πλειοψηφία του μεταναστευτικού ρεύματος την αποτελούν άτομα που προέρχονται από τον αγροτικό τομέα. Η μετατόπιση αυτή από την πρωτογενή παραγωγή στους άλλους τομείς είχε αποτέλεσμα την υποβάθμιση του αγροτικού χώρου καθώς τον εγκατάλειψαν τα δυναμικότερα στοιχεία του πληθυσμού, αφού η συντριπτική πλειοψηφία αυτών που έφυγαν ανήκουν στις νέες ηλικίες. Οπωσδήποτε, για πολλές περιφέρειες τα αρνητικά αποτελέσματα της εξόδου του αγροτικού πληθυσμού υπερκαλύπτουν ορισμένες θετικές επιπτώσεις (μεταναστευτικά έμβασματα, εκμηχάνιση της καλλιέργειας, αλλαγή του καταναλωτικού προτύπου).

Οι προβληματικές περιοχές έγιναν προβληματικότερες και η ανάπτυξή τους υποθηκεύτηκε για μεγάλο χρονικό διάστημα.

Από την άλλη μεριά η γρήγορη αστικοποίηση δημιούργησε σημαντικά προβλήματα για μεγάλες κατηγορίες του πληθυσμού των πόλεων. Ο πολεοδομικός ιστός των αστικών κέντρων παρακολουθεί με δυσκολία την αύξηση του πληθυσμού. Βέβαια, η έντονη οικοδομική δραστηριότητα, ελεγχόμενη και μή, απέτρεψε τη δημιουργία

απελπιστικών καταστάσεων στον τομέα της κατοικίας. Παρ' όλα αυτά, το 1971, στις αστικές περιοχές, μόνο το 57% των νοικοκυριών διαθέτουν λουτρό ή ντους, στις δε ήμιαστικές περιοχές το αντίστοιχο ποσοστό είναι μόλις 21%. Σε πολλές γειτονίες των αστικών κέντρων η κατάσταση του αποχετευτικού συστήματος είναι απελπιστική. Τα προβλήματα της αποχέτευσης, της κυκλοφορίας, ή έλλειψη κοινόχρηστων χώρων και κοινωνικών εξυπηρετήσεων, το υποβαθμισμένο περιβάλλον, οι συγκρουόμενες χρήσεις γης, ή ρύπανση αποτελούν προβλήματα που σε πολλά αστικά κέντρα έχουν αποκτήσει μεγάλη οξύτητα.

Στο επίπεδο της απασχόλησης, η γρήγορη αύξηση του εργατικού δυναμικού των πόλεων και οι ανάγκες του κεφαλαίου δημιούργησαν μία κατετμημένη αγορά εργασίας. Διαμορφώθηκε μία πρώτη αγορά εργασίας όπου οι μισθοί είναι σχετικά ψηλοί και η απασχόληση σταθερή και μία δεύτερη αγορά εργασίας που χαρακτηρίζεται από την αστάθεια της απασχόλησης, από μισθούς που δεν ανταποκρίνονται στο ελάχιστο όριο διαβίωσης και από συνθήκες εργασίας που βρίσκονται κάτω από τα ανεκτά όρια (βιοτεχνία, κατ' οίκον εργασία, οικοδομή, τουλάχιστον σ' ό,τι αφορά την αστάθεια της απασχόλησης και τις συνθήκες εργασίας). Για τη διάκριση ανάμεσα στην πρώτη και τη δεύτερη αγορά εργασίας μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε ως κριτήρια τη διάρκεια της εργασίας, τους μισθούς, τους μηχανισμούς πρόσληψης, το βαθμό συμμετοχής στη ζωή της επιχείρησης, τη συνδικαλιστική οργάνωση, τα άτυχα κ.λπ.

Βλέπουμε λοιπόν ότι τόσο στον αγροτικό χώρο όσο και στις πόλεις διαμορφώνεται ένας σχετικός υπερπληθυσμός στον οποίο συναντάμε, συχνά και μαζικά, καταστάσεις φτώχειας. Η φτώχεια αυτή δεν συνδέεται αποκλειστικά με την εργασία και το εισόδημα. Είναι κυρίως το είδος της εργασίας, οι συνθήκες ζωής και το μέγεθος του εισοδήματος που προσδιορίζουν το βιοτικό επίπεδο και την ποιότητα ζωής αυτών των ατόμων. Η κατάσταση γίνεται απελπιστική όταν τα άτομα αυτά μένουν χωρίς δουλειά. Σε πολλές περιπτώσεις δεν δικαιούνται επιδόματος ανεργίας, είτε γιατί δεν ανήκουν σε κάποιο ασφαλιστικό οργανισμό, είτε γιατί δεν συμπληρώνουν τις απαραίτητες προϋποθέσεις ως προς το χρόνο εργασίας. Η διαδικασία της δημιουργίας του σχετικού υπερπληθυσμού και οι συνθήκες διαβίωσής του μάς επιτρέπουν να εντοπίσουμε τα φτωχά στρώματα του πληθυσμού.

Η ανάλυση όμως θα πρέπει να συμπληρωθεί με τη μελέτη των ανισοτήτων κατά περιφέρεια, τομέα και κλάδο. Οι ανισότητες σε περιφερειακό επίπεδο εκδηλώνονται καταρχήν στον τομέα των εισοδημάτων.

Το 1961, το εγχώριο κατά κεφαλήν εισόδημα ανέρχεται σε 11.433 δραχμές. Μόνο το ένα πέμπτο όλων των νομών της χώρας έχει εισόδημα άνωτερο του εθνικού μας μέσου όρου. Το 1971, το εγχώριο κατά κεφαλήν εισόδημα ανέρχεται σε 29.363 δραχμές και μόνο το ένα δέκατο του συνόλου των νομών της χώρας ξεπερνά τον εθνικό μέσο όρο.

Η κατανομή δεν μεταβάλλεται σχεδόν καθόλου όταν περνά κανείς από το εγχώριο στο εθνικό εισόδημα. Το 1971, οι κάτοικοι των διαμερισμάτων της Εύρυτανίας, της Ζακύνθου, της Ροδόπης, του Έβρου, της Θεσπρωτίας και του Ρεθύμνου έχουν κατά κεφαλήν εθνικό εισόδημα που τοποθετείται ανάμεσα στο 40% και 60% του εθνικού μέσου όρου.

Εντούτοις, η κατάσταση βελτιώνεται, αν από το εγχώριο εισόδημα περάσει κανείς στο διαθέσιμο εισόδημα, εξαιτίας της μετανάστευσης, που επέτρεψε την αύξηση των εισοδημάτων στις περιοχές αναχώρησης, και της εισοδηματικής πολιτικής του Κράτους. Για το 1977 διαθέτουμε δεδομένα για το ακαθόριστο εγχώριο προϊόν κατά περιφέρειες. Στις 9 περιφέρειες, οι 7 έχουν κατά κεφαλήν προϊόν κατώτερο από τον εθνικό μέσο όρο, ο οποίος ανέρχεται σε 91.335 δραχμές: 77,8% για την Ανατολική

Μακεδονία, 73,24% για την Ήπειρο, 56,15% για τη Θράκη και 69,9% για τα νησιά του Αιγαίου (δέν περιλαμβάνονται οι Κυκλάδες, οι θόριες Σποράδες και η Κρήτη).

Διαπιστώνουμε ότι οι ανισότητες είναι ισχυρές. Σ' ό,τι αφορά τό δηλωμένο εισόδημα του 1978, τά 57,2% του εισοδήματος των νοικοκυριών προέρχεται από την περιφέρεια της πρωτεύουσας, ενώ για τόν ίδιο χρόνο ό πληθυσμός της πρωτεύουσας αντιπροσώπευε περίπου τό ένα τρίτο του συνολικού πληθυσμού της χώρας.

Οι αιτίες αυτές των ανισοτήτων στην κατανομή του εισοδήματος μπορούν νά εξηγηθούν από τις διαφορές στην παραγωγικότητα και την ελαστικότητα της ζήτησης καθώς κι από την κατανομή των ακαθαρίστων επενδύσεων παγίου κεφαλαίου κατά περιφέρεια και κατά τόμέα.

Σέ μία μελέτη του ΟΟΣΑ (1975), οι ανισότητες στην κατανομή των εισοδημάτων εξηγούνται από τή διαφορά στην παραγωγικότητα κατά κλάδο και από τήν διαφορά στό επίπεδο της ελαστικότητας της ζήτησης των προϊόντων κάθε κλάδου.

Ύνάμεσα στό 1961 και τό 1971, ή παραγωγικότητα εξελίσσεται διαφορετικά για τούς τρεις τομείς της οικονομίας, φθάνοντας έτσι στη μείωση της συμμετοχής του πρωτογενούς τομέα στό Έγχώριο Άκαθάριστο Προϊόν, στην στασιμότητα του τριτογενούς τομέα και στη σημαντική αύξηση της συμμετοχής του δευτερογενούς τομέα (βιομηχανία και οικοδομικές κατασκευές).

Διαφέρει επίσης και ή ελαστικότητα της ζήτησης. Κατώτερη από τή μονάδα για τά αγροτικά προϊόντα, ίση μέ τή μονάδα για τις υπηρεσίες κι ανώτερη από τή μονάδα για τή βιομηχανία και τις οικοδομές.

Σύμφωνα μέ τήν ίδια έρευνα, τά άτομα πού άντλησαν τά εισοδήματά τους από τόν πρωτογενή τομέα τό 1971, διαθέτουν τά κατώτερα εισοδήματα: σχεδόν τό ένα τρίτο του εισοδήματος των ατόμων πού εργάζονται στό δευτερογενή τομέα και τό ένα τέταρτο του εισοδήματος των ατόμων πού εργάζονται στόν τριτογενή τομέα.

Οι ακαθάριστες επενδύσεις παγίου κεφαλαίου είναι άνισα κατανεμημένες κατά περιφέρεια. Μέ μέσο όρο 40.700 δρχ. κατά κεφαλή για τήν περίοδο 1970-74 (σέ σταθερές τιμές 1970), ή κατανομή σέ ποσοστιαίες μονάδες για τις 9 περιφέρειες είναι ή ακόλουθη:

Άνατολική Στερεά και Νήσοι	119,3
Κεντρική και Δυτική Μακεδονία	104,9
Πελοπόννησος και Δυτική Στερεά	98,5
Θεσσαλία	69,6
Άνατολική Μακεδονία	72,9
Κρήτη	72,4
Ήπειρος	74,4
Θράκη	68,5
Νησιά Άνατολικού Αιγαίου	62,3

Κατά τομείς, οι επενδύσεις ανά άπασχολούμενο για τήν ίδια περίοδο ήταν 31.956 δρχ. στόν πρωτογενή, 276.257 δρχ. στό δευτερογενή και 80.750 δρχ. στόν τριτογενή τομέα.

Οι ανισότητες όμως στό περιφερειακό επίπεδο δέν περιορίζονται μόνο στην κατανομή των εισοδημάτων. Έκφράζονται επίσης στη γήρανση του πληθυσμού των αγροτικών περιφερειών, στην ύποαπασχόληση, στις συνθήκες ζωής, στην εκπαίδευση, στην υγεία και στό πολιτιστικό επίπεδο.

Στό τελευταίο, διαπιστώνουμε κυρίως τή μεγαλύτερη διάσταση ανάμεσα στις πόλεις (ιδίως τήν πρωτεύουσα) και τις αγροτικές περιφέρειες. Έξω από τις μεγάλες πόλεις ύπάρχει ένα κενό, σχεδόν πλήρες, από πολιτιστική ζωή πού καταλήγει μακροπρόθεσμα σ' ένα ισχυρό παράγοντα φτώχειας. Τό καφενείο του χωριού και ή τηλεόραση γίνονται τά μόνα μέσα πληροφόρησης και επικοινωνίας.

Στις πιο καθυστερημένες περιφέρειες, ή δομή της κοινωνικής ζωής και ή άπουσία πολιτιστικής δραστηριότητας οδηγούν σέ μία όρισμένη όμογενοποίηση του τρό-

που ζωής και των συμπεριφορών. "Όσοι από τους χωρικούς διαθέτουν εισόδημα πάνω από το μέσο όρο, δεν το χρησιμοποιούν για να βελτιώσουν τους όρους διαβίωσης. Καταναλώνουν ελάχιστα (άλλωστε, δεν έχουν και τόσες ευκαιρίες για κατανάλωση) και αποταμιεύουν το κυριότερο μέρος των εισοδημάτων τους. Στις περισσότερες περιπτώσεις, οι σωρευμένες περιουσίες μεταφέρονται στον αστικό τομέα (αγορά διαμερίσματος, προίκα για να παντρευτεί ή κόρη, σπουδές ενός παιδιού, ιατρικά έξοδα).

Τό άτομο που είναι αποκλεισμένο από την κοινωνική ζωή δεν έχει τη δυνατότητα να βελτιώσει το επίπεδο της ζωής του, ακόμα κι αν διαθέτει τα απαραίτητα υλικά μέσα.

Εισοδήματα και δαπάνες

Παρά τις αδυναμίες στο επίπεδο των στατιστικών στοιχείων, τις όποιες έντοπίσαμε, θά επιχειρήσουμε την ανάλυση της σχέσης ανάμεσα στα εισοδήματα κατά κοινωνικοεπαγγελματική κατηγορία και τις δαπάνες κατανάλωσης, παίρνοντας υπόψη μας τις αλλαγές που έγιναν στις καταναλωτικές συνήθειες από το 1974 και μετά.

Για τα εισοδήματα, τα πιο πρόσφατα στοιχεία που διαθέτουμε είναι η στατιστική του δηλωθέντος εισοδήματος φυσικών προσώπων για το οικονομικό έτος 1978. Τα στοιχεία αυτά πρέπει να τα αντιμετωπίσουμε με πολλές επιφυλάξεις. Στα 2.478.492 νοικοκυριά της απογραφής του 1971 έχουμε 1.097.662 φορολογικές δηλώσεις το 1978. (Σήμερα ο αντίστοιχος αριθμός είναι 1.700.000 περίπου). Διαπιστώνουμε λοιπόν ότι πάνω από το μισό των νοικοκυριών δεν παρέχουν καμιά ένδειξη για τα εισοδήματά τους.

Πρόκειται κατ' αρχήν γι' αυτούς που νόμιμα απαλλάσσονται από την υποχρέωση της υποβολής φορολογικής δήλωσης. Σήμερα ή κατάσταση είναι διαφορετική γιατί όλοι όσοι διαθέτουν φορολογητέο εισόδημα είναι υποχρεωμένοι να υποβάλουν φορολογική δήλωση. Πρόκειται επίσης για όλους όσοι δεν υποβάλλουν φορολογική δήλωση για ν' αποφύγουν την πληρωμή φόρου. Η κακή λειτουργία των φορολογικών υπηρεσιών επιτρέπει τη μεγάλη φοροδιαφυγή. Φαίνεται ότι το 1978 η φοροδιαφυγή έφτασε τα 100 δισ. δραχμές. Μέ εξαίρεση τούς μισθωτούς και τούς συνταξιούχους των οποίων, ούτως ή άλλως, τό κύριο μέρος του φόρου παρακρατείται στην πηγή, οι άλλες κοινωνικοεπαγγελματικές κατηγορίες (εισοδηματίες, επιχειρηματίες, ελεύθεροι επαγγελματίες) βρίσκουν άπειρους τρόπους για να αποφύγουν τη φορολογική σύλληψη των εισοδημάτων τους.

Έτσι βλέπουμε οι μισθωτοί, ενώ διαθέτουν τό 46,4% του εθνικού εισοδήματος του 1978, συμμετέχουν κατά 62,4% στο ποσό του εισοδήματος που δηλώθηκε.

Παρ' όλα αυτά, πολλές είναι οι περιπτώσεις των μισθωτών και των συνταξιούχων που δεν υποβάλλουν φορολογική δήλωση ή που αποκρύπτουν ένα τμήμα των εισοδημάτων τους. Πρόκειται κυρίως για τα εισοδήματα που παράγονται στο πλαίσιο της παράλληλης οικονομίας, για την οποία υπάρχει πλήρης αδυναμία φορολογικής σύλληψης. Πρόκειται επίσης για όρισμένες κατηγορίες μισθωτών, όπως οι οικοδόμοι, που συχνά ή έλλειψη σταθερής εργασίας και ή συνεχής αλλαγή εργοδότη τους επιτρέπει να αποφύγουν τη φορολογική τους υποχρέωση. Πάντως, με αυτές τις επιφυλάξεις μπορούμε να υποθέσουμε ότι ή πλειοψηφία των μισθωτών που δεν υπέβαλε φορολογική δήλωση διέθετε εισοδήματα που τό 1978 δεν ξεπερνούσαν τις 100.000 δραχμές και επομένως

δεν ήταν υποχρεωμένοι να υποβάλουν φορολογική δήλωση. Στους 1.304.970 μισθωτούς τό 1978 μόνο 446.538 υπέβαλαν δήλωση. Οι υπόλοιποι 858.432 ανήκουν στην κατηγορία που περιγράψαμε, αποτελούν δηλαδή, στην πλειοψηφία τους, αν οι υποθέσεις μας είναι σωστές, άτομα φτωχά.

Τό ίδιο μπορούμε να υποστηρίξουμε και για τούς συνταξιούχους. Τό 1978, σέ 1.400.000 περίπου συνταξιούχους, μόνο 136.316 υπέβαλαν φορολογική δήλωση.

Για τούς υπόλοιπους, μπορούμε να υποθέσουμε ότι ή σύνταξη τους δεν ξεπερνούσε τις 100.000 δραχμές τό χρόνο. Για μερικές κατηγορίες συνταξιούχων ξέρουμε ότι τό ποσό της σύνταξής τους (αν στηρίζονται αποκλειστικά σ' αυτήν) βρίσκεται κάτω από τό ελάχιστον όριο συντήρησης. Πρόκειται για τούς συνταξιούχους του ΟΓΑ (551.943 άτομα) και του ΤΕΒΕ (92.496 άτομα).

Μεταξύ αυτών που δήλωσαν τό εισοδήματά τους, τό 6,5% του συνόλου (71.035 άτομα) δήλωσαν οικογενειακό εισόδημα κάτω από 50.000 δραχμές, τό 15,1% (165.541 άτομα) δήλωσαν οικογενειακό εισόδημα μεταξύ 50.000 και 100.000 δραχμών και τό 32,9% (360.830 άτομα) δήλωσαν οικογενειακό εισόδημα μεταξύ 100.000 και 200.000 δρχ. Δηλαδή, τό 54,5% των φορολογουμένων δήλωσαν οικογενειακό εισόδημα κάτω από 200.000 δραχμές, όταν τό μέσο εισόδημα που δηλώθηκε έφτασε τις 233.221 δρχ., και ή μέση σχετική τιμή τις 172.604 δραχμές.

Οι δαπάνες κατά νοικοκυριό μας δείχνουν τις ανισότητες που υπάρχουν ανάμεσα στις κοινωνικοεπαγγελματικές ομάδες και τις αναντιστοιχίες ανάμεσα στις δαπάνες και τά εισοδήματα. Δυστυχώς, ή τελευταία έρευνα για τούς οικογενειακούς προϋπολογισμούς έγινε τό 1974. Τά αποτελέσματά της όμως είναι ένδιαφέροντα.

Τό 20% των νοικοκυριών των αστικών κέντρων έχουν συνολική κατανάλωση (σύνολο αγορών και απολαβών σέ είδος) που κυμαίνονται ανάμεσα στο 17,9% και τό 41,2% της μέσης συνολικής κατανάλωσης των νοικοκυριών αυτής της κατηγορίας. Τό 14,3% των νοικοκυριών έχει συνολική κατανάλωση που φθάνει τό 56,3% της μέσης συνολικής κατανάλωσης.

Στις ήμιαστικές και αγροτικές περιφέρειες, τό 26,2% των νοικοκυριών έχει συνολική κατανάλωση που κυμαίνεται ανάμεσα στο 18,4% και τό 45% της μέσης συνολικής κατανάλωσης και τό 19,9% των νοικοκυριών έχει συνολική κατανάλωση που φθάνει τό 63% της μέσης συνολικής κατανάλωσης.

Όταν τό εισόδημα είναι πολύ χαμηλό οι δαπάνες συγκεντρώνονται στη διατροφή και τη στέγαση. Για τά νοικοκυριά που ήταν στο τέλος της εισοδηματικής κλίμακας τό 1974, ή διατροφή απορροφούσε τό 52,1% των μηνιαίων δαπανών τους και ή στέγαση τό 35%.

Αντίθετα, για τά νοικοκυριά με μεγάλη κατανάλωση, ή διατροφή απορροφούσε τό 19,6% και ή στέγαση τό 17,2%. Οι ανισότητες ανάμεσα στις κοινωνικοοικονομικές κατηγορίες, εκδηλώνονται και στο επίπεδο των δαπανών.

Αν μέ βάση τά δεδομένα του 1974, δούμε την κατάσταση τό 1981, διαπιστώνουμε ότι υπάρχει μία ανατιστοιχία ανάμεσα-στα εισοδήματα και τις ανάγκες.

Για να διατηρηθεί τό καταναλωτικό πρότυπο του 1974, τό νοικοκυριό ενός ατόμου στα αστικά κέντρα, τό Φεβρουάριο του 1981, πρέπει να καταναλώνει 16.811 δρχ. τό μήνα, τό νοικοκυριό 2 ατόμων 25.378 δρχ., τό νοικοκυριό 3 ατόμων 32.335 δρχ. και τό νοικοκυριό των 4 ατόμων 34.745 δρχ. Την ίδια περίοδο, σύμφωνα με τά δεδομένα του ΙΚΑ, ό μηνιαίος μισθός (έκτός υπερωριών) ανέρχεται στο ποσό των 18.153 δρχ. για τούς άνδρες, των 13.450 δρχ. για τις γυναίκες και των 9.713 δρχ. για τούς μαθητευόμενους. Βλέπουμε λοιπόν ότι ό μισθός του

άνδρα καλύπτει τό 52,2% τών δαπανών μιᾶς οἰκογένειας 4 ἀτόμων καί ὁ μισθός τῆς γυναίκας τό 38,7%. Καί οἱ δύο μαζί καλύπτουν τό 90,9% αὐτῶν τών δαπανῶν.

Σήμερα, τό κατώτερο ἡμερομίσθιο εἶναι 825 δρχ. καί ὁ κατώτερος μηνιαίος μισθός 18.500 δρχ. Ἄν λάβουμε ὑπόψη μας τήν αὐξηση τῶν δείκτη τιμῶν καταναλωτῆ τῆ χρονιά πού πέρασε, βλέπουμε ὅτι οἱ κατώτεροι μισθοί ἐξακολουθοῦν νά μὴν καλύπτουν τίς ἀνάγκες τῶν νοικοκυριῶν. Ἀνάμεσα στό Φεβρουάριο τοῦ 1981 καί τόν Ἰανουάριο τοῦ 1982 ὁ δείκτης τιμῶν καταναλωτῆ αὐξήθηκε κατά 19,8%.

Ἡ κατάσταση χειροτερεύει αἰσθητᾶ ὅταν τό νοικοκυριό δέν διαθέτει ἰδιόκτητη στέγη. Γιατί στό δείγμα τοῦ 1974, τό 60% τῶν νοικοκυριῶν ἦταν ἰδιοκτῆτες τῆς κατοικίας τους καί τό γεγονός αὐτό μειώνει τή μέση μηνιαία δαπάνη γιά στέγαση.

Συγχρόνως, πρέπει νά λάβουμε ὑπόψη μας ὅτι τό καταναλωτικό πρότυπο μεταβάλλεται συνεχῶς. Ἀνάμεσα στό 1974 καί τό 1979, ἡ ἰδιωτική κατανάλωση αὐξήθηκε κατά 29,1%. Ἡ ἀγορά ὅμως ἰδιωτικῶν μέσων κυκλοφορίας αὐξήθηκε κατά 291%, τά ἐξοδα γιά τή συντήρηση καί τήν κίνηση τῶν μέσων κυκλοφορίας κατά 127%, ἡ κατανάλωση οἰνοπνευματῶν κατά 62% καί καπνοῦ κατά 35%. Πάνω ἀπό τό μέσο ὄρο ἦταν καί ἡ κατανάλωση γιά ἐστιατόρια, καφενεῖα καί ξενοδοχεῖα (61%). Ἡ κατανάλωση γιά στέγαση, θέρμανση καί φωτισμό κινήθηκε στά ἐπίπεδα τοῦ μέσου ὄρου αὐξησης, μικρότερες δέ ἀπό τό μέσο ὄρο ἦταν οἱ αὐξήσεις στίς δαπάνες γιά τήν ὑγεία καί τήν κατανάλωση τροφίμων.

Τό καταναλωτικό αὐτό πρότυπο βοήθησε βέβαια μεγάλες κατηγορίες τοῦ πληθυσμοῦ νά καλύτερεύσουν σημαντικά τίς συνθήκες ζωῆς τους. Συγχρόνως ὅμως ἡ γενίκευσή του δημιούργησε γιά τίς ἀσθενέστερες οικονομικά τάξεις ἕνα ἐπιπλέον πρόβλημα: Πῶς θά ἀποκαταστήσουν τήν ἰσορροπία ἀνάμεσα στά εἰσοδήματά τους καί τίς δαπάνες πού τοὺς ἐπιβάλλονται.

Οἰκονομικοί καί κοινωνικοί μηχανισμοί πού ἐπηρεάζουν τό φαινόμενο τῆς φτώχειας

Ἐπάρχουν ὀρισμένες ἰδιομορφίες τῆς ἐλληνικῆς κοινωνίας, ἀπό τίς ὁποῖες ἄλλες ἀμβλύνουν καί ἀποκρύπτουν τό φαινόμενο τῆς φτώχειας κι ἄλλες τό ἐπιτείνουν.

Ἡ ὑπάρξη μιᾶς παράλληλης οἰκονομίας ἐπέτρεψε σέ πολλά άτομα χωρίς εἰσοδήματα, ἡ μέ χαμηλά εἰσοδήματα, τήν ἱκανοποίηση ἑνός τμήματος τῶν ἀναγκῶν τους. Ἡ βιοτεχνική ἀπασχόληση στό σπίτι (κυρίως στόν κλάδο τῶν ἐνδυμάτων καί τῶν πλεκτῶν), ὀρισμένες ὑπηρεσίες (λογιστές, οἰκιακοὶ βοηθοί, καθαρίστριες κ.λπ.), ἡ παράνομη ἀπασχόληση σέ ὀρισμένους κλάδους καί κυρίως στήν οἰκοδομή, ἐπιτρέπουν σέ πολλά νοικοκυριά τήν κάλυψη τῆς ἀπόστασης ἀνάμεσα στά νόμιμα εἰσοδήματα καί στίς δαπάνες τους. Ἡ παράλληλη οἰκονομία εἶναι ἐκείνη πού διαφεύγει ἀπό τόν κρατικό ἔλεγχο στό ἐπίπεδο τῆς φορολογίας καί τῶν πάσης φύσεως εἰσφορῶν. Ὅταν αὐξάνεται ἡ ἀνεργία, ἴσως εἶναι ἕνας πρόσφορος τρόπος γιά τή δημιουργία ἀπασχόλησης, ἀρκεῖ βέβαια νά ἀποφεύγεται ἡ ἐκμετάλλευση τῶν ἐργαζομένων σ' αὐτό τόν τομέα, γιατί τότε ἡ παράλληλη οἰκονομία γίνεται παράγοντας γενεσιουργός τῆς φτώχειας. Κι αὐτό μπορεῖ νά γίνει ὅταν οἱ ἐπιχειρήσεις αὐτοῦ τοῦ τομέα λειτουργοῦν σέ συνεταιριστική βάση, ἔχουν πρόσβαση στό πιστωτικό κύκλωμα κι ἔχουν, ἐπίσης, μιᾶ ἐξασφαλισμένη ἀγορά γιά τά προϊόντα τους. Ἡ παράλληλη οἰκονομία γίνεται γενεσιουργός αἰτία φτώχειας ὅταν τό άτομο βγεῖ ἀπό τήν παραγωγή. Ὅταν ἡ πηγή αὐτοῦ τοῦ μοναδι-

κοῦ, ἡ τοῦ συμπληρωματικοῦ, εἰσοδήματος σταματήσει, ὁ ἐργαζόμενος βρίσκεται χωρίς ἐπίδομα ἀνεργίας καί χωρίς σύνταξη.

Εἶναι δύσκολο νά ὑπολογίσουμε τόν ἀριθμό τῶν ἀτόμων πού ἀπασχολοῦνται στήν παράλληλη οἰκονομία. Ἀπό τήν ἔρευνα ἀπασχολήσεως στίς ἀστικές καί ἡμιαστικές περιφέρειες γιά τό 1980 (ἐκεῖ ὅπου κυρίως ἀπαντᾶται ἡ παράλληλη οἰκονομία) βλέπουμε ὅτι τό ἐργατικό δυναμικό ἀποτελεῖται ἀπό 2.274.250 άτομα καί οἱ μὴ ἐργαζόμενοι ἀπό 2.847.925 άτομα.

Αὐτοί πού ἀναφέρονται στή στατιστική ὡς μὴ ἐργαζόμενοι εἶναι ἐκεῖνοι πού στηρίζουν κατά μέρος τήν παράλληλη οἰκονομία. Βέβαια, ἡ τελευταία τροφοδοτεῖται ἐπίσης καί ἀπό τοὺς ἀπασχολούμενους, οἱ ὁποῖοι συχνά καταφεύγουν σέ δεύτερη ἔργασία, καί ἀπό τοὺς ἀνεργούς. Μιά ἄλλη κατηγορία πού στηρίζει τήν παράλληλη οἰκονομία εἶναι ἡ ὑπαρξη ξένων πού ἐργάζονται παράνομα στήν Ἑλλάδα. Στό τέλος Σεπτεμβρίου 1981, εἴχαμε στήν Ἑλλάδα 29.072 ξένους πού εἶχαν ἄδεια ἐργασίας, καί ἕναν πολύ μεγάλο ἀριθμό ξένων πού ἐργάζονταν παράνομα. Εἶναι ἀδύνατο νά ἔχουμε ἀκριβεῖς ἀριθμούς ὡς πρὸς τόν ἀριθμό τῶν ξένων πού βρίσκονται παράνομα στήν Ἑλλάδα. Τό πρόβλημα ὅμως ἀποκτᾶ μιᾶ ὄλο καί πιό τραγική διάσταση.

Ἡ παράλληλη οἰκονομία δέν εἶναι ἡ μόνη προσφερόμενη δυνατότητα στά άτομα πού ἔχουν χαμηλά εἰσοδήματα σέ σχέση μέ τίς δαπάνες τους.

Στήν Ἑλλάδα, μέσα στή διαδικασία τῆς οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης καί τῆς γρήγορης ἀστικοποίησης, δημιουργήθηκαν σέ χρόνο σχετικᾶ μικρὸ σημαντικὲς ἀξίες ἀπό τήν αὐξηση τῆς τιμῆς τῶν ἀγροτεμαχίων πού ἐντάχθηκαν στό σχέδιο πόλεως ἢ πήραν ἀξία ἀπό κάποιο ἔργο ὑποδομῆς κι ἀπό τήν αὐξηση τῆς τιμῆς τῶν διαμερισμάτων. Ἀπό τήν μιᾶ μέρα στήν ἄλλη, μέ νομοθετικό διάταγμα, συχνά γιά νά ἱκανοποιηθεῖ καί νά ἐνισχυθεῖ ἡ ἐκλογική πελατεία τοῦ κυβερνῶντος κόμματος, μεγάλες περιοχές μπαίνουν στό σχέδιο πόλεως καί οἱ κάτοχοί τους ἀποκοτῶν ἕνα σημαντικό κεφάλαιο. Δεδομένης τῆς κατατημένης ἰδιοκτησίας τῆς γῆς, ὁ μηχανισμός αὐτός εὐνόησε ἕνα μεγάλο ἀριθμὸ προσώπων. Τό κεφάλαιο αὐτό λειτουργεῖ ὡς ἐγγύηση γιά τήν ἐξασφάλιση τῶν ὄρων διαβίωσης τῆ στιγμῆ πού ἕνα, τυχαῖο ἢ μὴ, γεγονός (ἀρρώστια, ἀνεργία κ.λπ.) διασπᾶ τήν εὐθραυστή ἰσορροπία ἀνάμεσα στά εἰσοδήματα καί τίς ἀνάγκες. Μποροῦμε νά πούμε ὅτι πρόκειται γιά ἕναν πλοῦτο πού δέν μετατρέπεται σέ κεφάλαιο καί ὁ ὁποῖος καταλώνεται ἀνάλογα μέ τίς ἀνάγκες τῶν κατόχων του. Μ' αὐτόν τόν τρόπο ἡ διαδικασία τῆς οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης μένει κάπου στή μέση τοῦ δρόμου.

Ἐπιπλέον, τήν τελευταία περίοδο ὁ πληθωρισμός ὄδηγησε στήν αὐξηση τοῦ κόστους τῆς κατασκευῆς καί τῆς τιμῆς τῶν διαμερισμάτων. Ἐνα σημαντικό τμήμα τῶν ἀποταμιεύσεων, πού γίνονται γιά τήν ἀγορά διαμερισμάτων, χρησιμοποιοῦνται γιά τήν ἱκανοποίηση ἄλλων ἀναγκῶν τῶν νοικοκυριῶν καί ἰδιαίτερα γιά τήν ἀγορά διαρκῶν καταναλωτικῶν ἀγαθῶν (αὐτοκίνητα, ἠλεκτρικὲς συσκευές κ.λπ.). Λόγω τοῦ πληθωρισμοῦ καί τῆς ἀβεβαιότητας πού κυριαρχοῦσε, δημιουργήθηκε ἕνα ρευστό κεφάλαιο, πού δέν μποροῦσε πλέον νά καλύψει τόν ἀρχικό του προορισμό καί προσανατολίστηκε πρὸς στόχους πιό περιορισμένους. Μ' αὐτόν τόν τρόπο δημιουργήθηκε ἕνα καταναλωτικό πρότυπο, προσαρμωμένο στό ἀντίστοιχο πρότυπο τῶν χωρῶν τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης. Ἀνάμεσα στό 1970 καί στό 1979 ἡ ἰδιωτική κατανάλωση διαρκῶν ἀγαθῶν πολλαπλασιάστηκε ἐπὶ 8, τά δέ κυκλοφοροῦντα ἐπιβατικά αὐτοκίνητα ἀπὸ 226.893 τό 1971 αὐξήθηκαν σέ 839.341 τό 1979.

Ἡ αὐξηση ὅμως τῆς κατανάλωσης διαρκῶν ἀγαθῶν πλήττει τήν ἀποταμιευτική ἱκανότητα τῶν νοικοκυριῶν

καί επιτείνει την εϋθραυστη ισορροπία ανάμεσα στα εισοδήματα και τις δαπάνες, τη στιγμή όπου ένα τυχαίο ή μη γεγονός οδηγεί στον περιορισμό των εισοδημάτων. Ένας μεγάλος αριθμός νοικοκυριών, για ν' άντεπεξέλθουν στο καταναλωτικό πρότυπο που υιοθέτησαν, χρεώνονται χωρίς ή χρεοληπτική τους ικανότητα να είναι αρκετή και, κυρίως, σταθερή. Αν η μεγάλη κατανάλωση μη διαρκών καταναλωτικών αγαθών και ειδικότερα των τροφίμων, σε σχέση με το εισόδημα, είναι ένδειξη φτώχειας, ή μεγάλη κατανάλωση διαρκών καταναλωτικών αγαθών σε σχέση με το εισόδημα μπορεί να οδηγήσει σε κατάσταση φτώχειας.

"Όπως λέει ο Ίβαν Ίλιτς υπάρχουν κοινωνίες όπου η μοντέρνα έκφραση της φτώχειας είναι η διατήρηση στενών δεσμών στο εσωτερικό της οικογένειας. Η πυρηνική οικογένεια (οικογένεια-πυρήνας), καθώς και η διευρυμένη οικογένεια εξακολουθούν να χαρακτηρίζονται από ισχυρούς δεσμούς αλληλεγγύης. Ο άνεργος, και ειδικότερα ο νέος άνεργος, μπορεί ακόμα να στηρίζεται στην οικογένειά του σε πολύ μεγαλύτερο βαθμό απ' ό,τι στις κοινωνίες όπου η διευρυμένη οικογένεια έχει διασπαστεί και οι σχέσεις αλληλεγγύης μέσα στην οικογένεια-πυρήνα έχουν αρχίσει να χαλαρώνουν. Στην ελληνική κοινωνία οι νέοι ζουν με την οικογένειά τους πολύ περισσότερο χρόνο απ' όσο στις άλλες ευρωπαϊκές κοινωνίες. Σε πολλές περιπτώσεις τα νέα ζευγάρια ζουν με τους γονείς τους, οι οποίοι και καλύπτουν ένα μέρος των δαπανών τους. Ακόμα δέ και όταν ζουν χωριστά από τους γονείς τους συχνά καταφεύγουν στη βοήθειά τους. Η οικογένεια καλύπτει το κενό που υπάρχει από την έλλειψη μίας κοινωνικής πολιτικής για τα πρόσωπα που βρίσκονται σε κατάσταση ανάγκης.

Είδαμε ότι η έλλειψη συστηματικών στατιστικών στοιχείων κάνει αδύνατο τον ακριβή προσδιορισμό του αριθμού των φτωχών. Μπορούμε όμως να ορίσουμε τις κατηγορίες εκείνες του πληθυσμού όπου απαντάται η φτώχεια. Θα αναφερθώ σε ορισμένες κατηγορίες που ίσως δημιουργούν πρόβλημα. Πιστεύω όμως ότι αφού δεχτήκαμε πως η φτώχεια είναι πολυδιάστατο φαινόμενο, θα πρέπει να την αναζητήσουμε εκεί όπου δεν ικανοποιούνται οι βασικές ανάγκες αλλά και εκεί που υπάρχει στέρση, οικονομικός και κοινωνικός αποκλεισμός, ανέξαρτητη από τον τρόπο που εκδηλώνονται. Για μερικές κατηγορίες ή ικανοποίηση των αναγκών του κοινωνικού συνόλου κάνει υποχρεωτικές ορισμένες στερήσεις και καταναγκασμούς. Όμως σε κάθε κοινωνία, υπάρχει πάντα το πρόβλημα της προσαρμογής των δομών και των ρυθμιστικών μηχανισμών στις ανάγκες της εποχής ή πιο καλά στις ανάγκες των ανθρώπων, γιατί συχνά πίσω από τις χρονικές περιόδους ξεχνάμε αυτούς που τις ζουν. Και συχνά οι δομές και οι ρυθμιστικοί μηχανισμοί έχουν τόση καθυστέρηση που οδηγούν σε παράλογες στερήσεις.

Οι κατηγορίες του πληθυσμού όπου απαντάται η φτώχεια είναι:

1. Οι πληθυσμοί που κατοικούν στις προβληματικές περιφέρειες της χώρας και ιδίως στις όρεινες. Το 1971, 10% περίπου του πληθυσμού ζούσαν σε όρεινες κοινότητες (500 μ. από την επιφάνεια της θάλασσας).

2. Οι νέοι που πρωτομπαίνουν στην αγορά εργασίας.

3. Οι εργαζόμενες γυναίκες όταν είναι υπεύθυνες του νοικοκυριού.

4. Τα άτομα της τρίτης ηλικίας που δεν έχουν κανένα εισόδημα ή που ανήκουν σε ασφαλίστικα ταμεία, όπως ο ΟΓΑ, το ΤΕΒΕ και σε πολλές περιπτώσεις το ΙΚΑ, και δεν έχουν άλλα εισοδήματα.

5. Οι εργαζόμενοι που συνδυάζουν επαγγελματικά, κοινωνικά και συχνά άτομικά μειονεκτήματα.

6. Τα άτομα που βγαίνουν από την αγορά εργασίας χωρίς να φτάσουν στην ηλικία της συνταξιοδότησης. Το 1971, 118.000 περίπου άτομα 15-64 ετών δήλωσαν ότι δεν εργάζονται γιατί είναι ανίκανα προς εργασία είτε λόγω αρρώστιας είτε λόγω ατυχήματος.

7. Οι άνεργοι, ανάλογα με τη διάρκεια της ανεργίας. Το 1980, το 17% των ανέργων ήταν χωρίς δουλειά πάνω από 12 μήνες.

8. Οι πρόσφυγες που επιστρέφουν στην Ελλάδα. Σύμφωνα με στοιχεία του Υπουργείου Κοινωνικών Υπηρεσιών, οι πρόσφυγες που επιστρέφουν από τις ανατολικές χώρες παίρνουν ένα εφάπαξ 1.000 δρχ., 35.000 για τη μεταφορά οικοσκευής και 800 δρχ. το μήνα όταν είναι υπερήλικες.

9. Οι πληθυσμοί που ανήκουν σε εθνικές μειονότητες, και κυρίως η μουσουλμανική μειονότητα που ζει στα γκέτο της Ροδόπης, και της Ξάνθης.

10. Οι ξένοι εργάτες.

11. Τα έγκλειστα σε ορφανοτροφεία, άσυλα, και φυλακές άτομα. Το 1978 έχουμε 50.000 άτομα που περιθάλπονται στα κρατικά ιδρύματα και στα ιδρύματα ιδιωτικής πρωτοβουλίας, εκ των οποίων πάνω από 40.000 είναι ανήλικοι. Από αυτούς (τους ανήλικους), οι 14.285 ανήκουν στα φτωχά και στερημένα άτομα που ζουν σε ορφανοτροφεία, οικότροφεία, ιδρύματα αναπήρων και νοητικά καθυστερημένων, άσυλα ανιάτων και πρεβαντόρια. Επίσης, έχουμε 18.785 παιδιά που μεγαλώνουν σε διάφορες οικογένειες, οι οποίες επιδοτούνται από οργανώσεις κοινωνικής πρόνοιας.

12. Οι νέοι που υπηρετούν τη θητεία τους.

Η έντοπιση των διαφόρων κατηγοριών του πληθυσμού όπου απαντάται η φτώχεια, μάς επιτρέπει να περάσουμε από τον προβληματισμό σε επίπεδο εισοδημάτων (ό οποίος βέβαια είναι απαραίτητος, κυρίως όταν οι ανισότητες όπως στην περίπτωση της Ελλάδας είναι σημαντικές) στην αντιμετώπιση των αιτίων που γεννούν τη φτώχεια. Από την αντιμετώπιση των συνεπειών της φτώχειας στην αλλαγή των συνθηκών στις οποίες ζουν, δουλεύουν και αναπαράγονται οι φτωχοί πληθυσμοί. Από τη βοήθεια στους φτωχούς που τολμούν να χτυπήσουν την πόρτα του κράτους ή της ενορίας στην αντιμετώπιση της φτώχειας ως κοινωνικού φαινομένου.

ΝΙΚΟΣ ΓΑΒΡΙΗΛ ΠΕΝΤΖΙΚΗΣ

Ο ΠΕΘΑΜΕΝΟΣ ΚΑΙ Η ΑΝΑΣΤΑΣΗ

Τρίτη Έκδοση

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΑΓΡΑ

ΑΘΗΝΑ 1982

Πλατεία Σταδίου 5, Αθήνα 501, τηλ. 7228-263

Δασικοί πόροι καί περιφερειακή υπανάπτυξη

του Μιχάλη Μοδινού

Τό πρόβλημα τής υποβάθμισης τών δασικών πόρων τής χώρας δέν είναι τόσο καινούριο όσο πιστεύουν πολλοί. Βέβαια, μόνο κατά τό τραγικό διήμερο τής 4ης καί 5ης Αύγούστου 1981, ή φωτιά κατέστρεψε πάνω από 300.000 στρέμματα δασικών εκτάσεων πού ισοδυναμούν χονδρικά μέ τίς εκτάσεις πού κάηκαν τά δυό προηγούμενά καλοκαίρια, ενώ μέχρι τίς 16 Αύγούστου είχαν καεί 548.192 στρέμματα (στοιχεία Γεν. Διεύθυνσης Δασών) από τά όποια 285.449 στρ. ήταν δάση, 102.272 στρ. εν μέρει δασοσκεπείς εκτάσεις καί καλλιέργειες καί 160.471 στρ. βοσκότοποι. Όμως ή ιστορία είναι πολύ παλιότερη. Άνεπίσημες εκτιμήσεις θεωρούν ότι τό 50% τής έκτασης τής χώρας ήταν δασωμένο άμέσως μετά τήν άπελευθέρωση, ενώ μετά τίς πρόσφατες πυρκαγιές τό ποσοστό θά πρέπει νά έχει πέσει κάτω από τό 18%. Η κατάσταση έχει ιδιαίτερα επιδεινωθεί τήν τελευταία δεκαετία, κατά τήν όποια κάηκαν 2.120.260 στρ. δασών καί ένμέρει δασοσκεπών εκτάσεων, ενώ δέν έχουν αναδασωθεί στό διάστημα αυτό περισσότερα από 650.000 στρέμματα. Πρόσφατο δημοσίευμα άνεβάζει τίς ζημιές από τίς πυρκαγιές του περασμένου καλοκαιριού σέ 2 δισεκατ. δραχ. περίπου, χωρίς νά περιλαμβάνονται σ' αυτές οι εξωτερικές επιβαρύνσεις από τίς συσσωρευτικές επιπτώσεις στό οικοσυστήματα.

Πιστεύουμε ότι στή βάση του «ζητήματος τών δασών» βρίσκεται τό πρόβλημα τής περιφερειακής υπανάπτυξης τής χώρας, πρόβλημα πού συντίθεται από πολλά έπιμέ-

ρους, όπως τό πολύπλοκο καθεστώς ιδιοκτησίας τής δασικής γής, ή άπογύμνωση τής υπαίθρου, ό διοικητικός ύπερσυγκεντρωτισμός, τό «μοντέλο» οικονομικής ανάπτυξης πού ίσχυσε μεταπολεμικά, οι έντονες άνισότητες κατά γεωγραφικά διαμερίσματα, ή έμπορευματοποίηση καί ιδιαίτερα ή οίκοπεδοποίηση τής γής. Άν όλοι οι παραπάνω παράγοντες ώθησαν προς τή ραγδαία μεταβολή τών χρήσεων τής γής, είναι προφανές ότι οι πιέσεις πού άσκήθηκαν, από τήν επέκταση τών οικιστικών περιοχών, τήν αναζήτηση διεξόδου από τό αύξανόμενο μεταπολεμικά κτηνοτροφικό κεφάλαιο καί τήν αναζήτηση τουριστικών παραδείσων, θρήκαν τή μικρότερη αντίσταση στις φθίνουσες οικολογικά καί δημογραφικά δασικές περιοχές τής χώρας.

Δασικές χρήσεις γής

Στόν πίνακα 1 φαίνονται οι γενικές χρήσεις γής πού επικρατούν σήμερα στό έλληνικό έδαφος. Συνάγεται ότι τά χαρακτηριζόμενα ως δασικά έδάφια (κατηγορίες 2, 3, 4) καλύπτουν μιά έκταση 82,4 έκατ. στρεμμ. πού αντιστοιχεί στό 62,4% του έθνικού έδάφους.

Οι καθαρά δασικές εκτάσεις (25,1 έκατ. στρ.) άντιστοιχούν στό 19% τής επιφάνειας τής χώρας καί μειώνονται συνεχώς. 18 έκατ. στρ. από τήν πιο πάνω έκταση καταλαμβάνονται από έκμεταλλεύσιμα δάση μέ ξυλώδες κε-

φάλαιο, πού έκτιμάται σέ 135 έκ.ατ. κυβικά μετρα, και καθαρή έτήσια προσαύξησή του κεφαλαίου αυτού τής τάξεως των 4 έκ.ατ. κυβικών μέτρων.

Έντούτοις μόνο τό 6% τής έπιφάνειας τής χώρας, δηλαδή περίπου 8 έκ.ατ. στρ., καλύπτεται από παραγωγικά δάση μέ αισθητική πληρότητα, πού προσφέρονται για παραγωγή ξυλείας και παράλληλα ικανοποιούν τις προϋποθέσεις ως προς την προστασία των εδαφών και την όρεινή ύδρονomia. Οι δασικές αυτές έκτασεις βρίσκονται κυρίως σέ όρεινες περιοχές τής Πελοποννησου και τής Εύβοιας, στον κορμό τής Πίνδου και στα βόρεια-βορειοδυτικά σύνορα τής χώρας.

Τά δάση των κωνοφόρων, μέ κυριότερα δασοπονικά είδη τό Έλατο, τήν Μαύρη Πεύκη και τή Χαλέπια Πεύκη, υπολογίζεται ότι καλύπτουν τό 60% περίπου του ξυλωδους κεφαλαίου, αλλά μόνο τό 25% του έτήσιου λήμματος. Τά πλατύφυλλα (Όξιά και διάφορα είδη Δρυών) καλύπτουν βασικά τό υπόλοιπο ξυλώδες κεφάλαιο, ενώ σέ μικρό ποσοστό (8-10%) συνεισφέρουν οι έκτασεις των άειφύλλων - πλατυφύλλων (θάμνοι, πουργάρια κ.λπ.). Ακόμη, όπως φαίνεται και στον πίνακα (1), 32,4 έκ.ατ. στρ. δασικής γής (24,5% τής έπιφάνειας τής χώρας) χαρακτηρίζονται ως μερικώς δασοσκεπείς έκτασεις και 24,9 έκ.ατ. στρ. (18,9% τής έπιφάνειας τής χώρας) ως δασικοί βοσκότοποι.

Οι πιο πάνω χαρακτηρισμοί συχνά δέν έχουν παρά σχετική σημασία. Ός δάσος μέ τήν κλασική έννοια του όρου μπορεί νά θεωρηθεί μόνο ή πρώτη κατηγορία) 19% του έθνικου εδάφους) ενώ οι βοσκότοποι και οι μερικώς δασοσκεπείς έκτασεις συχνά έπικαλύπτονται σέ βαθμό ώστε νά υπάρχουν βασικές διαφωνίες για τά ακριβή όρια τους. Έτσι, σέ χάρτες χρήσεων γής, χρησιμοποιείται συχνά ό χαρακτηρισμός «θαμνώδεις έκτασεις» ή «άειφύλλα - πλατύφυλλα» πού συνήθως αντιστοιχούν στή συνηθισμένη χαμηλή θλάση των έλληνικών όρεινων ή ήμιορεινων σχηματισμών και δέν χρησιμοποιούνται απαραίτητα ως βοσκότοποι. Για λόγους εύκολίας πάντως, αλλά και έπειδή τά έπίσημα στοιχεία αναφέρονται κατά κανόνα στις τρεις πιο πάνω βασικές κατηγορίες χρήσεως τής δασικής γής, στή συνέχεια δέν θά ξεφύγουμε από τήν όρολογία αυτή.

Η γενική λοιπόν εικόνα των τριών αυτών κατηγοριών χρήσεως γής στον έλληνικό χώρο έχει σέ γενικές γραμμές ως εξής:

- Τά έλληνικά δάση υποβαθμίζονται συνεχώς από ποιοτική και ποσοτική άποψη. Ένώ οι κλιματικές και εδαφικές συνθήκες είναι γενικά εύνοϊκές για τήν ανάπτυξη ξυλαποδοτικών δασών, ή παραγωγή προϊόντων ξύλου μετά βίας καλύπτει σήμερα τό 20% των αναγκών τής χώρας. Η επί δεκαετίες νομαδική - ποιμενική κτηνοτροφία, ή κακή διαχείριση, οι συνεχείς πυρκαγιές, ή άποψί-

λωση των όρεινων όγκων τής χώρας από τις νεες και υγιείς ομάδες ηλικιών του πληθυσμού, οι όγκουμένες πιέσεις για μετατροπή των χρήσεων τής δασικής γής σε τουριστικές, γεωργικές ή οικιστικές χρήσεις και ή άλόγηστη καυσοξύλευση, αποτελούν μερικά μόνο από τα αίτια του θεαματικού περιορισμού των καθαρα δασικών έκτασεων, τής υποβαθμίσης τής ποιότητας τους και τής μείωσης τής συμμετοχής τους στο άκαθαριστο έγχωριο προϊόν. Η άνυπαρξία έργων ύποδομής (δασικό όδικο δικτυο, προφυλακία, παρατηρητήρια, ζώνες πυρασφαλείας κ.λπ.) έχει συντελέσει σέ μεγάλο βαθμό στην καταστροφή αυτή που περιορίσε τα δάση τής χώρας στο 19% του έλληνικου εδάφους, από 50% περίπου που υπολογίζεται ότι καλύπταν άμεσαως μετά την άπελευθέρωση.

- Αναλογη εικόνα παρουσιάζουν οι μερικώς δασοσκεπείς έκτασεις, όπου ή συνεχιζόμενη και σήμερα έντατική καυσοξύλευση και ύπερβοσκήση άποληγει σέ μια διαρκή άπώλεια του παραγωγικού εδάφους, με άποτέλεσμα να μην ικανοποιούνται σήμερα οι στοιχειωδστερες ύδρονomicές άπαιτήσεις.

- Τέλος οι δασικοί βοσκότοποι, με λίγες έξαιρέσεις, δέν παίζουν σήμερα τό σταθεροποιητικό ρολο που έπαιζαν παλιότερα στα όρεινά οικοσυστήματα. Η ύπερογκη πίεση του κτηνοτροφικού κεφαλαίου, που σφείλεται κυρίως στην άλλαγή των διαιτολογικών προτυπων του πληθυσμού, αλλά και στην εκδίωξη τής κτηνοτροφίας από τις πεδινές ή λοφώδεις περιοχές πού έχουν πια άποδοθεί σέ γεωργικές χρήσεις, άπολήγουν συνηθως σέ βοσκοφόρτωση μεγαλύτερη από τις δυνατότητες που παρεχει το έδαφος, με άποτέλεσμα τήν ύποβάθμιση τής θλάσης και τήν έντονη έπιφανειακή και χαραδρωτική διαβρωση του εδάφους. Η κακή αυτή χρήση των όρεινων βοσκοτόπων και των άραιά δασωμένων έκτασεων έχει ως συνέπεια τή βαθμιαία μετατροπή των εδαφών αυτών σέ άχρηστα από οικονομική και οικολογική σκοπία, έφόσον τουλάχιστον 17 έκ.ατ. στρ. σήμερα έχουν μετατραπεί σέ λεκάνες άπορροής καταστρεπτικών χειμάρρων.

Η έλλειψη έθνικου κτηματολογίου και ειδικών μελετών ταξινόμησης των έθνικων γαιών, άπ' όπου θα προεκυπτε ένας σαφής διαχωρισμός των ζωνών βοσκήσης από τις δασικές έκτασεις ή τις άλλες βασικές χρήσεις, άποτελεί καθοριστικά άνασταλτικό παράγοντα για τήν άποφυγή των συγκρούσεων για τις μορφές χρήσεων γής και μπορεί νά έρμηνεύσει σέ σημαντικό βαθμό τις αλόγιστες πιέσεις πού έχουν άσκηθεί στις δασικές έκτασεις. Θα είχε μεγάλο ένδιαφέρον ή ακριβής γνώση του τμήματος του κτηνοτροφικού κεφαλαίου πού τρέφεται στους δασικούς βοσκότοπους, μπορεί όμως νά γίνει χοντρικά παραδεκτό ότι τά έγχώρια άβελτίωτα βοοειδή και τά ποιμενικά αιγοπρόβατα τρέφονται έποχιακά από τήν βοσκήσιμη ύλη των δασικών βοσκοτόπων. Έτσι τό γεγονός ότι τά είδη αυτά έχουν έμφανίσει μία μάλλον θεαματική μείωση τά τελευταία χρόνια δέν μπορεί παρά νά συνδέεται μέ τή γενικότερη ύποβάθμιση των δασικών εδαφών και τους συνακόλουθους περιορισμούς στή βοσκήση πού έπιβάλλονται από τά δασαρχεία, παράλληλα βεβαίως μέ τά φαινόμενα κοινωνικής κατάρρευσης πού άπεικονίζουν σέ μεγάλο βαθμό τό περιφερειακό πρόβλημα τής χώρας. Πολύ περισσότερο γιατί ή διατήρηση σέ σταθερά έπίπεδα τής οικόσιτης αιγοπροβατοτροφίας δείχνει έμμεσα, πλήν σαφώς, τή στροφή σέ άλλα καταναλωτικά και αναπτυξιακά πρότυπα, όπως π.χ. εισαγωγές ζωοτροφών. Πάντως, άν και ή αξία τής βοσκήσιμης ύλης δέν προστίθεται στον ύπολογισμό του έγχωριου προϊόντος παρά μέσω τής κτηνοτροφικής παραγωγής (γάλα, κρέας, μαλλί), πρόχειροι ύπολογισμοί τήν άνεβάζουν σ' ένα τουλάχιστον 12% του ΑΕΠ.

Είναι όμως θέβαιο ότι στα 56,3 έκ.ατ. στρ. των δύο τελευταίων κατηγοριών εδαφών περιλαμβάνονται σημαντικές έκτασεις πού, μέ κατάλληλη διαχείριση και καλλιέργεια, θά μπορούσαν νά συμβάλουν στην αύξηση τής κτηνοτροφικής παραγωγής και ή ανάπτυξη άλλωστε παραγωγικών δασών θά μπορούσε νά συμβάλει στην διατήρηση ή έπαναφορά ζωικών και φυτικών ειδών πού τείνουν νά εκλείψουν σήμερα. Τό Έθνικό Χωροταξικό Σχέδιο (Δο-

Πίνακας 1

α/α	Βασικές Χρήσεις Γής	Έκταση σέ εκατομμύρια στρέμματα	%
1.	Καλλιεργούμενες έκτασεις και άγροναπαύσεις	39,6	30,0
2.	Δάση	25,1	19,0
3.	Μερικώς δασοσκεπείς έκτασεις	32,4	24,5
4.	Δασικοί βοσκότοποι	24,9	18,9
5.	Έκτασεις καλυπτόμενες από νερά	3,1	2,3
6.	Δομημένες έπιφάνειες	4,7	3,6
7.	Άλλες έκτασεις	2,2	1,7
	Σύνολο	132,0	100,0

Πηγή ΚΕΠΕ: Πρόγραμμα Άναπτύξεως 1976-80

ξιάδη) έχει συνοψίσει χαρακτηριστικά την έδω και αρκετά χρόνια κατάσταση: «Εκχερώσεις, αποφυλώσεις, αλόγιστη και έντονη ύλοτομία, υπερβολική βόσκηση, οικολογική έκτασεων και πυρκαγιές εξακολουθούν να καταστρέφουν δασικές εκτάσεις με ρυθμό επικίνδυνο για το μέλλον της χώρας». Καί παρακάτω: «Η αυστηρή προστασία, ή προγραμματισμένη βελτίωση των δασικών περιοχών της χώρας και ή οργανωμένη ανάπτυξη νέων δασικών περιοχών, κυρίως σε περιοχές που σήμερα καλύπτονται από άραιη ή θαμνώδη βλάστηση, πρέπει ν' αποτελέσουν βασικές επιδιώξεις της κρατικής πολιτικής, με στόχο την κάλυψη του ελλείμματος και την μείωση εισαγωγών ξυλείας, την βελτίωση της υδρονομικής ισορροπίας και της προστασίας των πεδινών εκτάσεων από τους χειμάρρους, την προφύλαξη της φυσικής πανίδας, τη βελτίωση του φυσικού περιβάλλοντος στο σύνολο της χώρας και στις περιοχές με μεγάλη πληθυσμιακή συγκέντρωση, τη δασική εκμετάλλευση της οριακής απόδοσης γεωργικών εδαφών που θά έγκαταλειφθούν». Απλό ευχολόγιο ή αναπόδραστη αναγκαιότητα;

Η Οικονομική Διάσταση

Η συμβολή του τομέα στο σχηματισμό του ΑΕΠ είναι ελάχιστη έως άμελητη. Βασικό αίτιο τό ότι μικρό μόνο μέρος των άγαθών (ξύλα, ρητίνη, ρίζες κ.λπ.) που τό δάσος προσφέρει μπαίνει στους μηχανισμούς της αγοράς. Έτσι, σύμφωνα με τό ΚΕΠΕ, ή δασοπονία συμμετείχε τό 1950 κατά 1,24% στη διαμόρφωση του Έθνικου Προϊόντος για νά ακολουθήσει μιά θεαματικά πτωτική τάση μέχρι τό 1974, όπου ή συμμετοχή έπεσε στο 0,26%, δηλ. ο έτήσιος ρυθμός μεταβολής της 25ετίας ήταν της τάξεως του -0,40%. Τό χαμηλό αυτό επίπεδο συμμετοχής στο ΑΕΠ πολύ απέχει θέβαια από την πραγματική συνεισφορά των δασών στην έθνικη οικονομία, μιά και άγνοει μιά σειρά από όφελή που δέν ύπεισέρχονται στις συναλλαγές διότι ή άξία τους δέν μπορεί νά άποτιμηθεί με χρηματικά κριτήρια (άναψυχή, προστασία όρειών γαιών, συγκράτηση επιφανειακών ύδάτων, έμπλουτισμός ύδροφόρου όρίζοντα, προστασία τεχνικών έργων κ.λπ.). Παραπέρα, ή συμμετοχή αυτή πολύ απέχει από την πραγματική παραγωγική ικανότητα των δασών, άφου ή σημερινή μέση πυκνότητα όπως παρατηρεί ή Γενική Διεύθυνση Δασών μετά θίας ξεπερνά τά 6 κυβ. μέτρα ανά στρέμμα, σε σχέση με μιά μέση δυνατή πυκνότητα, της τάξεως του 20 κυβ. μέτρα ανά στρ. Ακόμη δέ, όπως τονίζουμε και παρακάτω, για διαφόρους λόγους, από τους όποιους ή έλλειψη ικανοποιητικού όδικού δικτύου δέν είναι ο λιγότερο σημαντικός, τό πραγματοποιούμενο λήμμα είναι τό 1/4 περίπου της έτήσιας προσαύξησης του ξυλώδους κεφαλαίου. Έτσι είναι κυρίως διαρθρωτικοί οι λόγοι που όδηγούν σε μιά άποδοτικότητα του κεφαλαίου που σπάνια ξεπερνά τό 50% της άποδοτικότητας του συνόλου των κλάδων της Έθνικης Οικονομίας.³ Είναι εύνόητο ότι, μ' αυτές τις συνθήκες, ή χώρα παραμένει έντονα έλλειμματική σε δασικά προϊόντα. Για παράδειγμα, σύμφωνα με τά έπίσημα στοιχεία, τό 1971, ενώ ή συνολική παραγωγή ξυλείας άνερχόταν σε 606.000 κυβ. μέτρα, ή κατανάλωση έφτασε τά 2.594.000 κ.μ. Δηλαδή 1.988.000 κ.μ. ή τό 78% περίπου της συνολικής κατανάλωσης καλύφθηκε με εισαγωγές από τό έξωτερικό. Αντίστοιχα, με στοιχεία του 1975, οι εισαγωγές άντιπροσώπευαν 7,7 δισ. δρχ. ενώ οι έξαγωγές 1,0 δισ. μόνο. Τό ύψος αυτό εισαγωγών άντιστοιχούσε περίπου στο 5,7% των συνολικών της χώρας, ποσοστό όχι άμελητέο, αν ληφθεί ύπόψη ή χαμηλή συμβολή του τομέα στο σύνολο της έθνικης οικονομίας.

Οι έλλειμματικές συνθήκες λειτουργίας του τομέα επιδεινώθηκαν ουσιαστικά την τελευταία 30ετία, μιά και ή αύξηση της έγχώριας δασικής παραγωγής δέν μπόρεσε τουλάχιστον νά παρακολουθήσει τις μεταβολές της έσωτερικής ζήτησης. Τό ΚΕΠΕ και πάλι παρατηρεί ότι, ενώ κατά την περίοδο 1950-74 ή παραγωγή βιομηχανικής ξυλείας από έλληνικά δάση αύξήθηκε με μέσο έτήσιο ρυθμό 4,7%, την ίδια περίοδο ή ζήτηση δασικών προϊόντων αύξήθηκε με μέσο έτήσιο ρυθμό 5,8%. Έτσι ή εξάρτηση της χώρας άνερχόταν τό 1975 σε 65% για τά προϊόντα ξύλου

και σε 79% για τά προϊόντα χαρτίου. Αντίστοιχα ή σημερινή παραγωγή βιομηχανικού ξύλου δέν έχει ξεπεράσει τό 1.000.000 κυβ. μέτρα συγκρινόμενη με τά 3.000.000 κυβ. μέτρα περίπου της έτήσιας κατανάλωσης. Έτσι, παρά την ύπαρξη σημαντικών άνεκμετάλλετων δασικών πόρων, ή μεγάλη άναλογία των άναγκών σε ξύλο καλύπτεται με εισαγωγές. Σε συνάλλαγμα ή άξία των εισαγωγών αυτών αύξήθηκε από 60.000.000 δολ. ΗΠΑ τό 1965 σε 265.000.000 δολ. τό 1977 (άπό τά όποια τό 90% ήταν προϊόντα μηχανικής κατεργασίας και τό 60% χαρτί και κυτταρίνη), ήδη κινείται σε επίπεδα άνωτερα των 300.000.000 δολ. και άναμένεται ν' άγγίξει τά 500.000.000 δολ. τό έτος 1990 (σε τιμές 1977). Τό μόνο ένθαρρυντικό στοιχείο είναι ότι τά έλληνικά δάση είναι πιά υπερωριμα - φυσιολογική συνέπεια της συντηρητικής μεταπολεμικής διαχειριστικής πολιτικής - και πιθανότατα μπόρουν νά παράγουν έως και τρεις φορές περισσότερο ξύλο άπ' αυτό που συγκομίζεται σήμερα, υπό όρισμένους φυσικά εύνοϊκούς όρους (και έφόσον δέν προφτάσουν οι πυρκαγιές). Με άλλα λόγια, σημαντικές δασικές εκτάσεις έμφανίζονται σήμερα με μεγαλύτερο του optimum ξυλώδες κεφάλαιο και όρισμένες ομάδες δέντρων σαφώς γηρασμένες λόγω της συντηρητικής διαχείρισης και των άλλων έλλειψεων που ήδη αναφέρθηκαν (π.χ. σε ύποδομή). Τά γηρασμένα δέντρα άφενός έχουν χαμηλή προσαύξηση και άφετέρου παρεμποδίζουν τη βέλτιστη προσαύξηση των νεαρών δέντρων, με φυσικό άποτέλεσμα τη χαμηλή παραγωγικότητα των εκτάσεων αυτών. Από την άλλη μεριά, σημαντικές δασικές εκτάσεις έχουν ξυλώδες κεφάλαιο αίσθητά χαμηλότερο του optimum, κυρίως εξαιτίας των υπερβολικών πληθυσμιακών πιέσεων. Ας σημειωθεί έδω ότι από τά 15 εκατομμύρια στρέμματα πλατύφυλλα είδη της χώρας μας, που θά μπόρουν νά χρησιμοποιούν για παραγωγή τεχνικής ξυλείας, ή σημερινή πρακτική χρησιμοποιεί λιγότερο από τό 1/3. Τά υπόλοιπα 2/3 ύφίστανται μιά διαχείριση προσανατολισμένη είτε προς την παραγωγή καυσοξύλων είτε προς την ποιμενική αίγοτροφία, άπ' όπου ξεκινά και ο φαύλος κύκλος της περιβαλλοντικής ύποβάθμισης, πέρα από τις καθαρά οικονομικές έπιπτώσεις.

Η εικόνα της χαμηλής άποδοτικότητας του τομέα ολοκληρώνεται, αν άναφερθούμε στα στοιχεία της παραγωγικότητας των ύλοτομικών εργασιών, που έκτιμάται ότι άνέρχεται στο 1/4 έως 1/5 της αντίστοιχης παραγωγικότητας των χωρών που χρησιμοποιούν προηγμένη τεχνολογία και διαχείριση. Η περιορισμένη εκμηχάνιση, τό γηρασμένο εργατικό δυναμικό, ή κατ' έπιλογήν ύλοτομία, ή τακτική άποφλοίωσης των κορμών μέσα στο δάσος και όχι στο έργοστάσιο και ή άνυπαρξία έργων άποδομής είναι μερικοί από τους παράγοντες που περιορίζουν την παραγωγικότητα σε 2-3 κ.μ. ανά άνθρωπο-μέρα, ενώ και ή μετατόπιση της ξυλείας μέχρι τό δασόδρομο κινείται σε αντίστοιχα επίπεδα. Με στοιχειώδεις βελτιώσεις δέν θά ήταν άνέφικτος ένας τριπλασιασμός της παραγωγικότητας σχετικά σύντομα.

Έλος, οι λόγοι που ή παραγωγή καυσοξύλων, ρητίνης και λοιπών δασικών προϊόντων (πλήν βιομηχανικής ξυλείας) ακολουθεί κατακόρυφη πτώση τά τελευταία χρόνια, θά πρέπει νά άναζητηθούν στην πλευρά της ζήτησης και κυρίως στη ραγδαία άλλαγή καταναλωτικών προτύπων, π.χ. στον τομέα της οικιακής ένεργείας.

Συστήματα διαχείρισης

Η έλληνική δασική πολιτική έδωσε την τελευταία τριακονταετία έμφαση στη δασοκάλυψη και στη δημιουργία κεφαλαίου μέσω μιας εφαρμογής *έπιλεκτικών ύλοτομιών* που διατηρούν τη φυτική κάλυψη του εδάφους άποκομίζοντας μικρή άναλογία ξυλώδους όγκου σε κάθε περιοχή. Έτσι, τουλάχιστον από τις διαχειριστικές εκθέσεις, φαίνεται ότι τό έπιτρεπόμενο λήμμα δέν ξεπερνά τό 30% της έτήσιας προσαύξησης του ξυλώδους όγκου για τά κωνοφόρα και τό 60% για τά πλατύφυλλα. Τό γεγονός ότι τό πραγματικά άποκομιζόμενο λήμμα είναι, για διάφορους λόγους, κατώτερο από τό κατά την παραπάνω

συντηρητική διαχείριση επιτρεπόμενο οδηγεί συχνά σε υπεραύξηση του ξυλώδους κεφαλαίου που παρεμποδίζει την αναγέννηση και ευνουεί τη θνησιμότητα.

Φαίνεται λοιπόν ότι η εντατικότερη διαχείριση δεν έρχεται αναγκαία σε αντίφαση με τις αυτόνομες προσπάθειες για επάνοδο του ξυλώδους όγκου τουλάχιστον στα πριν από τον πόλεμο επίπεδα, υπό τον όρο ότι οι περιοχές εντατικής εκμετάλλευσης θα επιλεγούν προσεκτικά, χωρίς να άγνοηθούν ή συχνά εϋθραυστη ύψη των όρεινων έδαφών και οι μεγάλες κλίσεις. Έτσι ή περιορισμένη επιτυχία των, άναιμικών έστω, προσπαθειών για εισαγωγή μηχανικών μεθόδων μετά τον πόλεμο, μπορεί να υπερκερασθεί σ' ένα βαθμό, μιά και τέτοιες μέθοδοι απαιτούν μεγαλύτερες και πιό συγκεντρωμένες επιφάνειες για να γίνουν αποδοτικότερες.

Στή Γενική Διεύθυνση Δασών του υπουργείου Γεωργίας, που είναι οργανωμένη σε 9 Διευθύνσεις με συνολικό προσωπικό 1500 περίπου ατόμων, ανήκει ή εϋθύνη για τη διαχείριση των δασικών εκτάσεων της χώρας. Το μεγαλύτερο μέρος του προσωπικού αυτού (τό 50% του οποίου είναι πτυχιούχοι της Δασολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης και τό υπόλοιπο 50% τεχνικό και βοηθητικό προσωπικό) ζει και εργάζεται στην περιφέρεια και ανήκει οργανικά στα Δασαρχεία (100 περίπου) που είναι κυρίως υπεύθυνα για τη δασική παραγωγή, την προστασία και την εκπόνηση των διαχειριστικών προγραμμάτων. Τά δασαρχεία έχουν συνήθως στή δικαιοδοσία τους ανεξάρτητες δασικές εκτάσεις που, τυπικά τουλάχιστον, αποτελούν αυτόνομες μονάδες διαχείρισης.

Φορείς της εκμετάλλευσης των δασών είναι, σύμφωνα με τό νόμο, οι ιδιοκτήτες της δασικής γης. Μ' αυτή την έννοια, τό Δημόσιο διαχειρίζεται τά δημόσια δάση μέσω των Δασικών Συνεταιρισμών Έργασίας, είτε με αϋτεπιστασία είτε με μίσθωση της παραγωγής του δάσους. Πιό συγκεκριμένα, στή πρώτη περίπτωση τό Δημόσιο αναθέτει την ύλοτομία στους Δασικούς Συνεταιρισμούς που αποζημιώνονται ανάλογα με τη συνολική παραγωγή ξυλείας, ενώ στή δεύτερη εκμισθώνεται ή συνολική παραγωγή στους Συνεταιρισμούς, με υποχρέωση των τελευταίων να καταβάλουν ένα ποσό ανά μονάδα παραγόμενου προϊόντος, που καθορίζεται από τό νομάρχη (χωρίς δημοπρασία). Με αϋτεπιστασία των Δασαρχείων γίνονται αντίστοιχα οι βελτιωτικές ύλοτομίες, όπως και όσες άλλες εργασίες έχουν άμεση σχέση με την εκμετάλλευση

του δάσους (π.χ. έργα ύποδομής, άναδασώσεις, άντιπυρική προστασία, άραιώσεις κ.λπ.) και κατά τίς όποιες οι ύλοτόμοι άμείβονται με ήμερομίσθιο.

Γιά τά μη δημόσια δάση, οι διαχειριστικές εκθέσεις εκπονούνται από ιδιώτες δασολόγους και έγκρίνονται από τη ΓΔΔ. Οι δασοκτήμονες είναι και σ' αυτή την περίπτωση φορείς της εκμετάλλευσης που διενεργείται είτε με πρόσληψη ύλοτόμων, άμειβομένων με ήμερομίσθιο ή ανά μονάδα παραγόμενου προϊόντος, είτε με εκμίσθωση της παραγωγής (λήμματος) σε έμπόρους ή δασικούς συνεταιρισμούς. Σε όριακές περιπτώσεις, οι κάτοχοι μικρών δασοτεμαχίων μπορούν να τά ύλοτομήσουν μόνοι τους. Πάντως, στήν περίπτωση της μη δημόσιας δασοπονίας, κυριαρχεί σε μεγαλύτερο βαθμό ό ληστρικός καρπωτικός χαρακτήρας της εκμετάλλευσης, ενώ καλύτερες ή βελτιωτικές ύλοτομίες γίνονται σπανιότατα. Φαίνεται έτσι ότι, προς τό παρόν, τό Δημόσιο είναι ό ένδεξιγμένος φορέας διαχείρισης των δασικών εκτάσεων και, παρά τίς όποιες άδυναμίες τους, οι έντεταλμένες Δασικές Ύπηρεσίες διαθέτουν σημαντικές προϋποθέσεις για όρθολογική αντιμετώπιση των προβλημάτων της περιοχής τους.

Η θέση αυτή ένισχύεται από τίς ιδιομορφίες της δασοπονίας ως οικονομικού κλάδου, από τά μη άποτιμούμενα όφέλη του δάσους (που δέν συνυπολογίζονται, μιά και δέν μπαίνουν στους μηχανισμούς της άγοράς) και άκόμη από τίς ιδιοκτησιακές ιδιομορφίες που επικρατούν στή χώρα (μεγάλος αριθμός συνιδιοκτητών, πολύπλοκο νομικό καθεστώς, μικρό μέγεθος ιδιοκτησίας). Βέβαια, τό «αίσθημα δυσφορίας των παραδασόβιων πληθυσμών» που όφείλεται στή μη δυνατότητα πρόσβασης τους σε πόρους που αϋτοδίκαια θεωρούν ότι τους ανήκουν, δημιουργεί εύλογα έρωτηματικά ως προς τη μακροπρόθεση σκοπιμότητα διαχείρισης των εκτάσεων αϋτών από τίς κεντρικές ύπηρεσίες του υπουργείου Γεωργίας. Άλλωστε, άν και τά Δασαρχεία γενικά θεωρούνται από τίς καλύτερα άποκεντρωμένες διοικητικές μονάδες, ή έπιβολή «άνωθεν» γραμμών και κατευθύνσεων παραμένει μιά συνηθισμένη πρακτική στό ελληνικό Δημόσιο.

Θά πρέπει πάντως να σημειωθεί ότι από τό σύνολο των 24.000.000 στρεμμάτων δασών που άπογράφηκαν τό 1975 μόνο στα 17.930.000 στρέμματα εφαρμοζόταν διαχείριση για παραγωγή ξυλείας, ενώ σε 2.000.000 στρέμματα από τά πιό πάνω ή εκμετάλλευση ήταν χαλαρή και περιστασιακή. Ό πιό κάτω πίνακας 2 έμφανίζει αϋτήν

ΑΝΤΙΔΕΣΕΙΣ

Κυκλοφόρησε το τεύχος 9

● **Κύρα Αδάμ:** Τα Φώκλαντ κι εμείς ● **Λάζαρου Δουκάκη:** Εκσυγχρονισμός και συσσώρευση ● **Άγγελου Ιωάννου:** Επενδύσεις, ΠΑΣΟΚ και βιομήχανοι ● **Δημήτρη Κωνσταντινίδη:** Κυπριακό, επεμβάσεις και ΚΚΕ ● **Δημήτρη Κωνσταντινίδη:** ΚΚΕ εσ., τίτλος και επώνυμοι ● **Παύλου Νεράτζη:** Ο αγώνας συνεχίζεται στο Σαλβαδόρ ● **Αντρέα Παππά:** Πρωτοπορίες... και θερμομέτρα ● **Κώστα Ριζιτη:** Τύπος και εξουσία ● **Γιάννη Τούντα:** Ιμπεριαλισμός και υγεία ● **Αλέξη Φωτεινού:** Ένας χρόνος Μιτεράν.

ΦΑΚΕΛΛΟΣ ΑΥΤΟΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ

● **Δημήτρη Βεργίδη:** Για μια αυτοδιαχειριστική εκπαίδευση ● **F. Engels-K. Marx:** Επιλογές από κείμενα ● **Μιχαήλο Μάρκοβιτς:** Νέες μορφές δημοκρατίας στο σοσιαλισμό ● **Υβ Μπουρντέ:** Η πορεία της αυτοδιαχείρισης ● **Θόδωρου Πάγκαλου:** Η επικαιρότητα της αυτοδιαχείρισης ● **Αντρέα Παππά:** Η πρώτη ελληνική εμπειρία.

τήν κατάσταση κατά μορφή ιδιοκτησίας. Σέ ποσοστά φαίνεται ότι τά δημόσια δάση άνέρχονται στό 65% του συνόλου. Από τά υπόλοιπα δάση, τό 12% περίπου άνήκει σέ κοινότητες, ένα 4% σέ νομικά πρόσωπα καί ένα 18% σέ φυσικά πρόσωπα. Σημαντικό μέρος των πιό πάνω εκτάσεων (20% περίπου) έχει χαρακτηρισθεί ως απαλλοτριωτέο υπέρ του δημοσίου, σύμφωνα με τό Σύνταγμα. Τό πολύπλοκο καθεστώς δασικής ιδιοκτησίας έχει σχέση με τό ιστορικό πλαίσιο τής βαθμιαίας απέλευθέρωσης των έθνικών εδαφών καί τίσ θεσμοθετημένες ή μη χρήσεις καί δουλείες πού διαχρονικά δημιουργήθηκαν, δημιουργεί όμωσ σήμερα τεράστια διοικητικά καί οργανωτικά προβλήματα, κυρίως στό συνιδιόκτητα δάση, όπου ή συμμετοχή φυσικών προσώπων δημιουργεί συχνά άξεπέραστα διαχειριστικά εμπόδια καί μακροπρόθεσμα υποβαθμίζει τούς δασικούς πόρους.

Πίνακας 2

Μορφή ιδιοκτησίας δασικών εκτάσεων	Έκταση δασών σέ στρ.		
	Διαχειρι- ζόμενα	Μή διαχει- ριζόμενα	Σύνολο
Δημόσια	12.157.450	2.354.900	14.512.350
Κοινοτικά	1.913.130	794.130	2.707.260
Μοναστηριακά	228.630	136.060	364.690
Ίδιωτ. Φυσ. Πρόσωπα	1.052.260	691.730	1.743.990
Βαρυνόμενα με 1/5 δημοσίου	615.400	181.600	797.000
Λοιπών Νομικών Προσ.	290.730	235.990	526.720
Συνιδιόκτητα	36.970	87.950	124.920
Διακατεχόμενα	1.536.400	1.560.920	3.097.320
ΣΥΝΟΛΟ	17.830.970	6.043.280	23.874.250

Σέ λιγότερο από τό μισό των δημοσίων δασών, πού πάντως είναι τά παραγωγικότερα, εφαρμόζεται από τά δασαρχεία εκμετάλλευση με αύτεπιπασία. Στά δάση αυτά γίνονται κατά κανόνα οί επιβεβλημένες ύλοτομίες, όπως καί εργασίες καλλιεργητικές καί βελτιωτικές, χωρίς πάντως οί καλλιεργητικοί χειρισμοί νά είναι πάντα οί ένδεδειγμένοι ούτε νά εφαρμόζονται σέ όλη τήν έκταση. Θά πρέπει ακόμη νά παρατηρηθεί ότι από τό μέσο έτήσιο λήμμα των 2.000.000 κ.μ. άπολαμβάνεται ή μισή περίπου ποσότητα, στην όποία βέβαια θά πρέπει νά προστεθεί καί ή ποσότητα πού οί κάτοικοι παίρνουν άτελώς καί πού διπλασιάζει τελικά τό συνολικό μέγεθος. Παραμένει γεγονός ότι τό έγκεκριμένο έτήσιο λήμμα κατά κανόνα δέν άπολαμβάνεται, διότι υπάρχει ή τάση για εκμετάλλευση των καλής ποιότητας δένδρων χωρίς νά παραγνωρίζεται καί ό παράγοντας «ευκολία» στις ύλοτομικές εργασίες. Από τίσ σημαντικότερες διαφορές μεταξύ τής μέσης έτήσιας προσαύξησης (περί τά 4.000.000 κ.μ.) καί τής άπολαμβανόμενης ποσότητας (περί τά 1.000.000 κ.μ.) προκύπτει ότι υπάρχει ή βραχυπρόθεσμη δυνατότητα μιάς όχι άμελητέας αύξησης τής έτήσιας συνολικής παραγωγής ξύλου. Εύλογα όμως προβάλλει ή αναγκαιότητα για μιά όρθολογικότερη διαχείριση των δασικών εκτάσεων βάσει όλοκληρωμένων δασοπονικών σχεδίων καί μέσω μιάς ουσιαστικότερης ενεργοποίησης των Δασικών Συνεταιρισμών (πού σημαντικό μέρος τους άργει σήμερα), χωρίς νά παραγνωρίζεται ή σημασία τής απαλλοτρίωσης των εκτάσεων πού ή διαχείριση καί καλλιέργεια τους είναι σήμερα από χαλαρή έως άνύπαρκτη.

Μεταφορές – Έμπορία – Μεταποίηση δασικών προϊόντων

Τό κόστος μεταφοράς τής ξυλείας, πού συνήθως πραγματοποιείται με φορτηγά 8-10 τόν., είναι σχετικά χαμηλό στην Ελλάδα. Οί δημοπρασίες των προϊόντων πού προέρχονται από Δημόσια Δάση γίνονται στό Δασαρχεία, ενώ σέ όρισμένες περιπτώσεις οί συνεταιρισμοί

πουλάνε οί ίδιοι τά προϊόντα τους στό δρόμο (όταν έχουν μισθώσει τήν παραγωγή από τήν ΓΔΔ.). Η περιορισμένη εκμηχάνιση των δασικών εργασιών, τό φθινον καί γηρασμένο εργατικό δυναμικό καί ή έλλειψη ζώνων μεταφοράς (μουλαριών) στις όρεινες περιοχές τής χώρας, δημιουργούν συχνά άξεπέραστα εμπόδια για τή μεταφορά τής στρογγυλής ξυλείας από τό σημείο κοπής μέσα στό δάσος στό δασόδρομο όπου τήν παραλαμβάνουν οί έμποροι ή τά τοπικά πριστήρια καί βιομηχανίες. Άλλά καί τό υποβαθμισμένο έπαρχιακό καί δασικό οδικό δίκτυο, ή άνυπαρξία εργασιών συντήρησης καί οί περιορισμένες πιστώσεις του Περιφερειακού Προγράμματος Δημοσίων Έπενδύσεων άπολήγουν σέ σοβαρότατες έλλειψεις στό μεταφορικό δίκτυο των προβληματικών περιοχών, έτσι ώστε οί δασικές περιοχές νά μήν άρθρώνονται με τό ύφιστάμενο δίκτυο οικισμών σ' ένα δυναμικό παραγωγικό πλέγμα.

Σήμερα λειτουργούν στην χώρα 1.500 περίπου πριστήρια με προσωπικό 3.500 άτομα καί ικανότητα επεξεργασίας 2,5 εκατ. κ.μ. ξυλείας. Λειτουργούν ακόμη 11 βιομηχανίες μορισανίδων, 7 άντικολλητών, 2 χαρτομάζας, 1 ίνοσανίδων καί 6 χαρτιού. Τήν τελευταία 15ετία, ή παραγωγή βιομηχανικού ξύλου αύξήθηκε με έλαφρά ταχύτερο ρυθμό από τό σύνολο τής μεταποιητικής παραγωγής στην χώρα. Άν καί ό συνολικός αριθμός των μονάδων μειώνεται, ή άπασχόληση αύξάνει, έτσι ώστε μεγαλύτερες καί σχετικά καλύτερα οργανωμένες μονάδες νά καλύπτουν αύξημένη πλέον παραγωγή. Θά πρέπει πάντως νά τονισθεί ή έποχιακότητα των βιομηχανιών αυτών πού λειτουργούν λίγους μόνο μήνες τό χρόνο, βασικά κατά τήν ύλοτομική περίοδο των 21/2 – 3 μηνών, κυρίως λόγω έλλειψης πρώτης ύλης καί παρά τό ότι τά 3/4 των αναγκών τής χώρας σέ στρογγυλή ξυλεία καλύπτονται με εισαγωγές. Έτσι δέν φαίνεται νά ύπάρχει άνάγκη αύξησης τής συνολικής ίπποδύναμης του κλάδου για τά προσεχή χρόνια, παρά μόνο άνάγκη εκσυγχρονισμού καί καλύτερης όργάνωσης τής παραγωγής υφισταμένων μονάδων. Η θέση αυτή ενισχύεται από τή διεθνή τάση των χωρών παραγωγών ξυλείας (Άφρική, Ν Α. Άσία) νά περιορίσουν μέχρι μηδενισμού τίσ εξαγωγές των άκατέργαστων προϊόντων τους.

Πρός μιά Περιφερειακή θεώρηση

Οί δασικές εκτάσεις περιλαμβάνουν τό μεγαλύτερο μέρος των λιγότερο αναπτυγμένων περιοχών τής χώρας. Άν οί προβληματικές περιοχές είναι ακριβώς αυτές πού «έξαιτίας μιάς σειράς περιοριστικών παραγόντων δέν μπόρεσαν νά προσαρμοστούν στις νέες οικονομικές συνθήκες»,⁴ άποκτά έξαιρετικό ενδιαφέρον ή εξέταση του σέ ποιό βαθμό ή γεωγραφική όροθέτηση των όρεινων προβληματικών περιοχών, όπως π.χ. καθορίζεται από τή σχετική όδηγία 75/268 τής ΕΟΚ, περιλαμβάνει τίσ δασικές εκτάσεις τής χώρας. Άπό προσωπική έμπειρία καί έρευνες στις Περιφέρειες Ήπειρου, Θεσσαλίας καί Κρήτης, διαπίστωση ότι τουλάχιστον τό 90% των δασικών καί μερικώς δασοσκεπών εκτάσεων έντάσσονται σέ προβληματικές κοινότητες,⁵ καί μάλλον άσφαλώς μπορεί νά αναφερθεί κανείς σέ άνάλογης τάξης μεγέθους ποσοστά καί για τό σύνολο τής χώρας. Άπό τά 9,7 εκατ. κατοίκων τής χώρας (άπογραφή 1981 – προσωρινά στοιχεία) περί τά 2,5 εκατ. ζουν σέ άγροτικές περιοχές, ενώ από πρόχειρες εκτιμήσεις συνάγεται ότι 500.000 άτομα περίπου ζουν σέ όρεινά χωριά κοντά ή μέσα στό δάσος καί έξαρτώνται σέ μεγάλο βαθμό άπ' αυτό για τήν επιβίωσή τους. Η έπιδημική μορφής εγκατάλειψη τής ελληνικής ύπαιθρου, εκτός από τήν έπιδείνωση των συνθηκών διαβίωσης του έναπομείναντος πληθυσμού λόγω τής σταδιακής εξαφάνισης τής κοινοτικής ζωής, των πολιτισμικών στοιχείων καί τής κοινωνικής ύποδομής, συντέλεσε καί στην εξασθένηση των άντιστάσεων άπέναντι σέ κάθε είδους πιέσεις για άλλαγή των χρήσεων του εδάφους, πού στην Ελλάδα διέπονται έπιπρόσθετα από μιά καθαρά κερδοσκοπική λογική. Έτσι ή ιστορία τής παρακμής του ελληνικού δάσους καί των περι αυτό παραγωγικών δομών ταυτίζεται σέ μεγάλο βαθμό με τήν παραγωγική

και δημογραφική καταρρευση της ελληνικής περιφέρειας. Το γεγονός ότι ο αγροτικός πληθυσμός της χώρας, που το 1951 ήταν το 47% του συνολικού πληθυσμού, περιορίστηκε στο 26% σήμερα αποτελεί ίσως γεγονός ελάσσονος σημασίας σε σχέση με τη δυσμενή παραμόρφωση της πυραμίδας των ηλικιών του πληθυσμού που παρέμεινε στην περιφέρεια, ώστε η ύπαιθρος σήμερα να κατοικείται από άτομα που συχνά δεν διαθέτουν ούτε την ικανότητα φυσικής αναπαραγωγής. Από την άλλη μεριά, το οξύτατο πρόβλημα εξάντλησης φυσικών πόρων που η αντικατάσταση ή υποκατάστασή τους απαιτεί πολλές - τουλάχιστον - δεκαετίες (εδαφικών πόρων, χλωρίδας, πανίδας κ.λπ.) δημιουργεί τον κίνδυνο οικολογικών καταστροφών μεγάλης κλίμακας. Αυτός ο συνδυασμός δημογραφικής-οικολογικής υποβάθμισης των ορεινών περιοχών πιστεύουμε βρίσκεται στη βάση του περιφερειακού προβλήματος πολύ περισσότερο από την ανεπαρκή έκβιομηχάνιση, τουλάχιστον μακροπρόθεσμα.

Η δασοπονία παρέχει σήμερα απασχόληση σε λιγότερα από 40.000 άτομα, που πραγματοποιούν περί τα 75 ημερομίσθια το χρόνο κατά μέσο όρο (2,8 - 3,0 έκκατ. ανθρωπομέρες). Όμως το 90% του εργατικού αυτού δυναμικού απασχολείται εποχιακά σε καθαρά ύλοτομικές εργασίες, για 50 το πολύ μέρες το χρόνο. Το 20% περίπου του ενεργού πληθυσμού των ορεινών περιοχών έχει τη δασοπονία ως κύριο πόρο ζωής, ενώ η μεγάλη μάζα των πληθυσμών αυτών ασχολείται συμπληρωτικά (ή κύρια) και με άλλες εργασίες (γεωργία, τουρισμό κ.λπ.). Τόσο η παροχή κοινωνικών υπηρεσιών όσο και το κατά κεφαλήν εισόδημα βρίσκονται σε αισθητά χαμηλότερα επίπεδα από τον εθνικό μέσο όρο. Έτσι η μεγάλη πλειοψηφία δύσκολα μπορεί να θεωρηθεί ότι ξεπερνά το όριο της φτώχειας με οποιαδήποτε κριτήρια.

Το 35% περίπου των ύλοτόμων των ορεινών περιοχών είναι οργανωμένοι στους 420 δασικούς συνεταιρισμούς εργασίας, οι οποίοι, αν και θεωρητικά προορίζονται από την ισχύουσα νομοθεσία ν' αποτελέσουν τον κύριο φορέα εκμετάλλευσης του δάσους, συμμετέχουν διαρκώς λιγότερο στις παραγωγικές εργασίες του τομέα. Τα αίτια της κατάστασης αυτής, εκτός από τους γενικότερους λόγους που κάνουν ανεπιθύμητη την απασχόληση στο δάσος (εποχιακότητα, ανασφάλεια, μέτριες αμοιβές, σκληρές συνθήκες κ.λπ.) μπορούν ν' αναζητηθούν πιθανότατα τόσο στο σύστημα εξίσωσης της αμοιβής των μελών του συνεταιρισμού όσο και στη γήρανση του πληθυσμού. Αν, όπως ισχυρίζεται το ΚΕΓΠΕ, η απόδοση των Ελλήνων δασεργατών εμφανίζεται κατά 30-40% μειωμένη σε σχέση με την αντίστοιχη σε χώρες με παρόμοιες εδαφικές συνθήκες, ή δυσμενής παραμόρφωση της πυραμίδας ηλικιών σίγουρα δεν έχει τη μικρότερη μερίδα σ' αυτή την ευθύνη.

Από την άλλη μεριά, οι δημόσιες επενδύσεις στον τομέα υπήρξαν διαχρονικά - έπιεικώς - ανεπαρκείς. Έτσι, την 25ετία 1950-1975, ο τομέας απορρόφησε 4.650 έκκατ. δρχ. (σταθερές τιμές 1970), όπου η μερίδα του λέοντος διατέθηκε σε έργα δασικής οδοποιίας (38%), για ν' ακολουθήσουν κατά σειρά οι αναδασώσεις (26%) και τα δασοτεχνικά έργα ορεινής υδρονομίας - διευθέτησης χειμάρρων (23%), ενώ το υπόλοιπο διαμοιράστηκε στις λοιπές δραστηριότητες. Όσο κι αν φαίνεται εκπληκτικό το σύνολο των παραπάνω επενδύσεων, δεν ξεπερνάει το 4,0% των διατεθεισών πιστώσεων στον πρωτογενή τομέα. Χαρακτηριστικό είναι επίσης το γεγονός ότι, ενώ μέχρι το 1960 οι πιστώσεις ακολουθούσαν μία σταθερά αύξουσα πορεία, στη συνέχεια παρουσίασαν συνεχή μείωση. Θυσία ή μή στο βωμό της αύξησης του κατά κεφαλήν ΑΕΠ, ή αντίστροφη αυτή πορεία ως προς την (με οποιοδήποτε αντίτιμο) αναπτυξιακή έκρηξη της 10ετίας του '60 είχε τους αντικτύπους της στην διαμόρφωση ιδεολογικών μηχανισμών που είδαν το δάσος ως εμπόδιο στις άλλες κερδοφόρες χρήσεις που σταδιακά το καταβροχθίζουν. Το νά διατίθεται το 0,4% των συνολικών επενδύσεων στην οικονομία σ' ένα τομέα που ο σταθεροποιητικός του χαρακτήρας ως προς το περιβάλλον της

χώρας δεν μπορεί με καμιά έννοια ν' άμφισβητηθεί (καί που καλύπτει άλλωστε σε έκταση τη μισή χώρα) δείχνει τις πραγματικές συνέπειες της δύναμης των μηχανισμών της αγοράς και την πλήρη κυριαρχία του νόμου της ανταλλακτικής αξίας, παράλληλα με την έθελούσια άγνοηση της αξίας χρήσης.⁶ Αν, παραπέρα, αναλογισθεί κανείς ότι τα κριτήρια με τα οποία οι επενδύσεις κατανέμονται στην περιφέρεια σπάνια διαμορφώνονται σε τοπικό επίπεδο και ότι η συγκεντρωτικότητα του διοικητικού μηχανισμού δεν αφήνει πολλά περιθώρια για επί τόπου έπιλογές, τότε το αίσθημα της αποξένωσης των ορεινών πληθυσμών από το ίδιο το περιβάλλον τους, ή δυσπιστία και συχνά ή έχθρότητα απέναντι στις δασικές υπηρεσίες και ή συνακόλουθη άδιαφορία ως προς την τύχη των δασικών πόρων μπορούν, σ' ένα βαθμό, νά έρμηνευθούν.

Η Πολιτική των Δημοσίων Επενδύσεων, για διαφόρους λόγους, δεν αποτέλεσε ποτέ στη χώρα αυτή ένα αποφασιστικό εργαλείο για την άσκηση ουσιαστικής περιφερειακής πολιτικής. Χαρακτηριστικό είναι ότι οι σχετικές με την αποκέντρωση αποφάσεις του Έθνικού Συμβουλίου Χωροταξίας και Περιβάλλοντος ξεκίνησαν από το «πρόβλημα Αθήνα», για νά υπογραμμίσουν την ανάγκη αποκέντρωσης, και όχι από την αναγκαιότητα αναδόμησης σ' όλα τα επίπεδα της περιφέρειας, που θα είχε ως συνέπεια την άνακοπή του ρεύματος της άστικοποίησης και την ανάδειξη παραγωγικά δυναμικών ενότητων. Η αντίστροφη αυτή της λογικής των πραγμάτων δεν αφήνει νά φαίνεται καθαρά ή απλή αλήθεια ότι υπάρχουν πόροι, όπως τα δασικά έδάφη, που, ενώ παίζουν έναν ειδικό ρόλο στην πραγματική (και όχι απλά σε δραχμές αποτιμώμενη) αναπτυξιακή διαδικασία, απαιτούν έντοτους πολλά χρόνια για νά επανέλθουν στην αρχική τους κατάσταση, εάν ή οικολογική τους ισορροπία διαταραχθεί. Έτσι αγνοούνται τα γενικότερα κοινωνικά όφελιά ενός τομέα όπως ή δασοπονία, όφέλι πού, στο μεγάλο τους ποσοστό, έμφανίζονται έμμεσα σε άλλους τομείς⁷ (γεωργία, τουρισμός, άστικά δίκτυα). Έτσι αγνοήθηκε το άπλό γεγονός ότι ή ανακατανομή των επενδύσεων μέσα στο χώρο, μέσω της διοχέτευσης αύξημένων πιστώσεων στην ορεινή οικονομία, δεν αποτελεί μόνο κοινωνική αλλά και καθαρά αναπτυξιακή πολιτική δεδομένου ότι τα όφέλι στην οικονομία θα έμφανιστούν άργα ή γρήγορα.⁸ Αποτελεί άκόμη περιφερειακή πολιτική μέ όλη τη σημασία του όρου, αν αναλογιστεί κανείς τις πολλαπλασιαστικές επιδράσεις πού έχει ή διοχέτευση, στην οικονομία της περιφέρειας, αύξημένων πιστώσεων,⁹ με δεδομένο μάλιστα ότι ή άμοιβή εργασίας στις περιοχές αυτές ξεπερνά το 50% της συνολικής επένδυσης στα δημόσια έργα. Έπιγραμματικά θα λέγαμε ότι ή περιφερειακή πολιτική δεν έρχεται σε αντίφαση με την αναπτυξιακή πολιτική σε έθνικό επίπεδο, ενώ οι έντονες πε-

ΠΙΝΑΚΑΣ 3:

Κατανομή των Δημοσίων και Κοινοτικών δασών κατά μορφή και μέγεθος δασικής ιδιοκτησίας

Βαθμίδες μεγέθους έπιφανείας δασικών ιδιοκτησιών	Μορφή ιδιοκτησίας					
	Δημόσια		Κοινοτικά		Σύνολο	
	Αριθ.	Συνολική έκταση Ηα	Αριθ.	Συνολική έκταση Ηα	Αριθ.	Συνολική έκταση Ηα
0 - 10	31	191	18	102	49	293
11 - 20	18	300	11	186	29	486
21 - 50	36	1.366	33	1.256	69	2.622
51 - 100	39	3.058	44	3.456	83	6.514
101 και άνω	1.361	4.971.032	599	858.406	1.960	5.829.438
Σύνολο	1.485	4.975.947	705	863.406	2.190	5.839.353

Πηγή: Γενική Διεύθυνση Δασών ΚΕΓΠΕ

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

Δάση της χώρας κατά ιδιοκτησιακή και έδαφοπονική μορφή (1976)

Έκταση σε Ha

α/α	Μορφή ιδιοκτησίας	Αριθμός δασών	Έδαφοπονικές μορφές					Σύνολο
			Δασο-σκεπής	Μερικώς δασο-σκεπής	Γυμνή	Γεωργική	Άγρονη	
1	Δημόσια	1.485	1.451.235	1.492.074	806.290	905.572	320.776	4.975.947
2	Κοινοτικά πλήρους ιδιοκτησίας	705	270.726	204.989	169.218	159.281	59.192	863.406
3	Μοναστηριακά πλήρους ιδιοκτησίας	137	36.469	14.867	4.582	5.421	4.284	65.623
4	Λοιπών Νομικών προσώπων πλήρους ιδιοκτησίας (έκτός Κοινοτικών και Μοναστηριακών)	86	52.672	5.689	10.746	18.800	2.039	89.946
5	Ίδιωτικά Φυσικών προσώπων πλήρους ιδιοκτησίας	1.265	174.399	65.914	28.238	28.796	14.081	311.428
6	Μή δημόσια δάση βαρυνόμενα με συγκυριότητα υπέρ του Δημοσίου κατά τό 1/5	252	79.700	17.630	21.282	9.370	5.001	132.983
7	Συνιδιοκτητή Νομικών μετά Φυσικών προσώπων	14	12.492	767	1.890	2.394	628	18.171
8	Διακατεχόμενα	1.314	309.732	80.295	168.355	170.379	433.886	1.162.647
Σύνολο		5.258	2.387.425	1.882.225	1.210.601	1.300.013	839.887	7.620.151

Πηγή: Γεν. Δνση Δασών ΚΕΠΕ

ριφερειακές ανισότητες στο γεωγραφικό επίπεδο μπορούν να εξομαλυνθούν, εάν και μόνο σταματήσει να άγνοείται ή οικολογική διάσταση του προβλήματος.

Αλλά βέβαια το δασικό μας πρόβλημα δεν μπορεί να ιδωθεί παρά μέσα από τις μεταπολεμικές αναπτυξιακές διαδικασίες, τη ραγδαία αστικοποίηση, το οικιστικό παραλήρημα, τη θεαματική αύξηση του τουρισμού, την αύξηση της αξίας της γεωργικής γης και την πίεση του κτηνοτροφικού κεφαλαίου. Όλες οι παραπάνω πιέσεις ανταγωνιστικών χρήσεων γης τείνουν να εκτοπίσουν τις δασικές χρήσεις, μέσω των διαδικασιών εμπορευματοποίησης που αφήνουν κατά μέρος τις περιβαλλοντικές παραμέτρους και που βρήκαν συνεργό τους ένα κράτος που αγνόησε τη σημασία της έρευνας στον τομέα, την αναγκαιότητα κατάρτισης εθνικού κτηματολογίου και απογραφής των πλουτοπαραγωγικών πόρων της χώρας, την εκπόνηση και κυρίως την εφαρμογή αναπτυξιακών προγραμμάτων.¹⁰ Έπρεπε ίσως οι περυσινές πυρκαγιές ν' αγγίζουν τα αθηναϊκά προάστια για να εξεγερθεί η κοινή γνώμη. Μόνο που η καταστολή δεν μπορεί ποτέ να υποκαταστήσει την πρόληψη. Και πρόληψη, τή στιγμή αυτή, σημαίνει αποφασιστική Περιφερειακή Πολιτική, εκτεταμένες αναδασώσεις¹¹, υλοποιήσιμες μελέτες, πολιτική γης και, το κυριότερο, έποικισμό του δάσους μέσω παροχής ουσιαστικών κινήτρων, υποδομής και δικτύου υπηρεσιών που ν' αντιμετωπίζουν τις minimum ανάγκες του πληθυσμού. Άλλωστε ο έποικισμός, δηλ. μιά ενεργός δημογραφική πολιτική, παράλληλα με την αναζωογόνηση των όρεινων κοινοτήτων, τήν άρθρωσή τους σ' ένα δίκτυο οικισμών που ν' λειτουργεί παραγωγικά και τήν απόδοση των όρεινων εκτάσεων στους χρήστες τους, δηλ. τις κοινότητες, δεν αποκλείει τον έλεγχο ούτε μειώνει τον έπιστημονικό ρόλο των Δασαρχείων. Αντίθετα αποτελεί τή μόνη λύση στο σημερινό φαύλο κύκλο τής οικολογικής και περιφερειακής μας κατάρρευσης.

Αν οι περυσινές πυρκαγιές είχαν μέσα στήν τραγικότητά τους και ένα θετικό στοιχείο, αυτό σίγουρα βρίσκεται στο γεγονός ότι ίσως συνειδητοποιείται το δασικό μας πρόβλημα και η σύνδεσή του με τό βιασμό του ελληνικού χώρου.¹²

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Για μιά αποτίμηση του ρόλου του δασικού εδάφους δες Τ.

Άλεξανδρή «Δασικό έδαφος και δασική βλάστηση σάν ρυθμιστές Ισορροπίας του φυσικού περιβάλλοντος», ΓΕΩΤΕΧΝΙΚΗ, τόμος ΙΙ, Τ. 34, Οκτώβριος.

2. ΚΕΠΕ: Πρόγραμμα Αναπτύξεως 1976-80: «ΤΟΜΕΥΣ ΔΑΣΩΝ», ΑΘΗΝΑ, Αύγουστος 76.

3. ΚΕΠΕ: όπ. παρ.

4. Δες σχετικά: Έλ Γιουμπρέ «Προβληματικές αγροτικές περιοχές: ή περίπτωση των κρατών μελών τής Κοινότητας και τής Ελλάδας», Σύγχρονα θέματα, τ. 7.

5. Δες μεταξύ άλλων τό «Πρόγραμμα Αναπτύξεως Ορεινού Τμήματος Ν. Καρδίτσας» ΥΠΑΘ, Λάρισα, 1980.

6. Allen V. Kneese "Economics and the Environment", εκδ. Penguin Books, 1977.

7. Δες σχετικά τό ενδιαφέρον άρθρο: «Καταστρέφονται τά δάση μας», Σοσιαλιστική Πορεία, τεύχος 2, 10-25/9/1977.

8. Στήν ουσία πρόκειται για μεταφορά τής αξίας μέσα στο χώρο. Για παράδειγμα, τό δεσμευμένο από τά δάση θρόχινο νερό αποδίδεται τελικά στίς καλλιεργούμενες πεδινές εκτάσεις μέσω του υπόγειου υδροφόρου ορίζοντα. Έτσι μπορεί νά αυξηθεί ή σέ χρήμα αποτιμώμενη αξία τής γεωργικής παραγωγής ή νά δεσμευθεί νερό για άστικές και βιομηχανικές χρήσεις. Ανάλογα θά μπορούσε ίσως νά εκφρασθεί σέ καθαρά οικονομικούς όρους ή σταθεροποιητική επίδραση του δάσους στά χειμαρρικά φαινόμενα, όπου σέ έτήσια βάση έχουμε 30 περίπου εκατ. κυβικά μέτρα φερτών υλών (έκτιμήσεις του Υπ. Γεωργίας) μέ ζημιές τής τάξεως του 1 δισ. δρχ. Δυσκολότερη είναι ίσως ή δραστικοποίηση κοινωνικών όφελών, όπως ή περιαστική μείωση του θερμού, ή συγκράτηση τής σκόνης και των αιωρούμενων σωματιδίων ή ή αισθητική πληρότητα που τό δάσος προσφέρει. Άλλωστε δεν είναι και απαραίτητη...

9. Για μιά ανάλυση τής έννοιας του «περιφερειακού πολλαπλασιαστή», δες μεταξύ άλλων: Η. W. Richardson «Περιφερειακή Οικονομική» Έκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1972.

10. Ένδιαφέρον παρουσιάζει σχετικά τό άρθρο του Δ. Αναγνωστόπουλου «Η συμβολή του δασικού κτηματολογίου στή σωστή χάραξη τής δασικής πολιτικής», περ. ΓΕΩΤΕΧΝΙΚΑ, τεύχος 2, Άπρ. - Ιουν. 1979.

11. Τό μέσο κόστος τής αναδάσωσης ανέρχεται σέ 6.000 δρχ. περίπου ανά στρέμμα (τιμές 1981). Μεγάλο ενδιαφέρον παρουσιάζει τό σχετικό άρθρο του Δ. Μουλαλή «Τό αναδασωτικό υλικό στήν Ελλάδα και τής Εύρωπαϊκές Κοινότητες», περ. ΓΕΩΤΕΧΝΙΚΑ, τεύχος 1, Ιαν.-Μαρτ. 1980. Ακόμη τό περ. Ecologist αφιερώνει τό τεύχος του 11, Νο 2, 1981, στο πρόβλημα των αναδασώσεων μέ τό γενικό τίτλο REFORESTING BRITAIN, που παρουσιάζει τεράστιο ενδιαφέρον, μιά και θίγει και τό ενεργειακό πρόβλημα, στή μακροπρόθεση διάστασή του.

12. Παρά βέβαια τήν ενδιαφέρουσα πρόσφατη άρθρογραφία του καθηγητή Οικολογίας του ΑΠΘ Ν. Μάργαρη, που σωστά υποστηρίζει ότι μέρος των Μεσογειακών πυρκαγιών αποτελούν αναγκαία συνθήκη για τήν ανανέωση των δασών (ΒΗΜΑ 3/82).

Γιά τό μονοτονικό

τοῦ Γιάννη Κωνσταντέλλη

1. Τά προβλήματα μεταρρύθμισης τῆς ὀρθογραφίας ἀνακύπτουν ἐφόσον ἡ γλῶσσα ἀπό τό ἓνα μέρος, ὡς ζωντανός ὀργανισμός, συνεχῶς ἐξελισσεται καί παρακολουθεῖ τή ζωή, ἐνῶ ἀπό τό ἄλλο μέρος ἡ γραφή ἔχει τήν τάση νά μὴ μεταβάλλεται καί νά μὴν ἀκολουθεῖ τό ρυθμό τῆς ἐξέλιξής της. «Ἡ κυριότερη αἰτία τῶν ὀρθογραφικῶν δυσχερειῶν καί ζητημάτων... ἔγκειται στήν ἀδυναμία τῆς ὀρθογραφίας νά παρακολουθεῖ τή γλῶσσα στή φυσική της ἐξέλιξη». (J. Vendryes, *Le Langage*, Paris, 1921, σ. 392). Ἔτσι καμιὰ ὀρθογραφία – ἀκόμα καί ἀπό τίς φωνητικές – δέν εἶναι ἀπόλυτα ἀκριβής. Ἡ ἀτέλεια ὀφείλεται στό γεγονός ὅτι κανένα ἀλφάβητο δέν εἶναι δυνατό νά εἶναι ἢ νά παραμείνει σύμφωνο μέ τό φωνητικό σύστημα τῆς γλῶσσας. Διότι ἡ ὀρθογραφία ἔχει τήν τάση νά ἀποκρυσταλλώνεται σ' ὀρισμένο πάντοτε τύπο (κι αὐτό εἶναι πολύ σημαντικό γιά τήν ἱστορία τοῦ πολιτισμοῦ), ἐνῶ ἀντίθετα ἡ προφορά τήν ἀντίρροπη τάση νά ἐξελισσεται καί νά ἀλλοιώνεται.

Ἡ διάσταση – τό χάσμα – μεταξύ γραφῆς καί προφορᾶς καθιστᾶ, κατ' ἀνάγκη, τήν ὀρθογραφία ἱστορική. Αὐτό συμβαίνει μέ τήν ἑλληνική ὀρθογραφία, ὅπως ἀκριβῶς καί μέ τή γαλλική, ἀγγλική, γερμανική κ.ἄ.

Μετά τήν καθιέρωση τοῦ ἰωνικοῦ ἀλφαβήτου στήν ἀρχαία ἑλληνική γλῶσσα (στήν Ἀττική ἐπίσημα τό 403 π.Χ.), ἡ πιό ἀξιοσημείωτη μεταβολή εἶναι ἡ προσθήκη τῶν τόνων καί τῶν πνευμάτων ἀπό τόν Ἀριστοφάνη τό Βυζάντιο στούς Ἀλεξανδρινούς χρόνους, ἀρχικά στίς ἐκδόσεις τῶν ἀρχαίων κειμένων. Σ' ὅλα τά χειρόγραφα ὁ τονισμός δηλώνεται κανονικά μόλις τόν θ' αἰ. μ.Χ., δηλαδή ἀπό τήν εἰσαγωγή τῆς μικρογραμμάτης γραφῆς.

Ἔτσι τό πρόβλημα μεταρρύθμισης τῆς ὀρθογραφίας μας πηγάζει ἀπό τό χάσμα πού ὑπάρχει μεταξύ γραφῆς καί προφορᾶς κι ὀφείλεται α) στήν ἀπλοποίηση τῶν περισσοτέρων διφθόγγων καί μεταβολή τῆς παλιᾶς προφορᾶς τῶν ἄλλων β) στήν ἀπλοποίηση τῶν διπλῶν συμφώνων γ) στήν ἀπώλεια τῆς ἀρχαίας προσωδίας πού ἐπέφερε τήν ταύτιση μακρῶν καί βραχέων (συνεπῶς καί τήν ταύτιση τῶν τόνων. Πρέπει νά σημειώσουμε ὅτι καί οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες τόνιζαν, ὅπως φαίνεται ἀπό τόν Πλάτ., *Κρατύλ.*, 399 a, b, δέ σημείωναν ὅμως τόν τόνο, διότι ἦταν γνωστός στούς ἀναγνώστες) δ) στή φωνητική ταύτιση μερικῶν ἄλλων φθόγγων.

Μιά ὀρθογραφική μεταρρύθμιση, λοιπόν, ἀποβλέπει στό νά γεφυρώσει τό χάσμα κι ἔτσι νά συμπέσουν γραφή καί προφορά, στήν οὐσία πράγμα ἀνέφικτο ἢ

μάταιο, ἀφοῦ ἡ προφορά ἐξελισσεται διαρκῶς, ἐνῶ ἡ γραφή ἔχει τήν τάση νά παγιώνεται, εὐτυχῶς, σέ τύπους.

Τά ὀρθογραφικά συστήματα πού προτάθηκαν κατά καιρούς γιά νά «θεραπεύσουν» τήν ὀρθογραφία τῆς ἑλληνικῆς γλῶσσας ἀπέβλεπαν εἴτε α) στή ριζική μεταβολή τοῦ ὀρθογραφικοῦ συστήματος καί καθιέρωση καθαρᾶ φωνητικῆς γραφῆς (χρήση λατινικοῦ ἀλφαβήτου στή βενετοκρατούμενη Κρήτη, πρῶ. καί Γ. Χορτάση, Ἐρωφίλη, ἐκδ. Legrand, 1875 καί 1881, πού συνιστοῦν καί οἱ: Ἄλ. Πάλλης, Ν. Χατζιδάκις, Δ. Γληνός, Μ. Φιλήντας, Φ. Γιοφύλης. Ἡ ριζική μεταρρύθμιση ἀλλά μέ τό ἑλληνικό ἀλφάβητο πού πρότειναν: Γ. Βηλαρᾶς, Τιμόθ. Κούστας, Ἐμίλιος Ἐβρότας, Ἀθ. Ψαλίδας, Ἀθ. Χριστόπουλος) εἴτε β) στό συμβιβασμό ἱστορικῆς ὀρθογραφίας καί φωνητικῆς γραφῆς μέ ἀπλοποιήσεις, χωρίς μεγάλη μεταβολή τῆς ἱστορικῆς ὀρθογραφίας (εἶναι τά ὀρθογραφικά συστήματα πού πρότειναν μεταξύ ἄλλων καί οἱ: Ν. Σοφιανός 16ος αἰ., Ν. Φαρδύς 1884, Ἰσιδωρίδης Σκυλίτσης 1886, Ι. Ψυχάρης, βλπ. «Πρωτοπορία» 1929, ἀρ. 4, σσ. 101-102 καί πραγματεία Μ. Τριανταφυλλίδη «Ἡ ὀρθογραφία μας» στό Δελτίο τοῦ Ἐκπαιδευτικοῦ Ὁμίλου, τόμ. Γ' 1913, σ. 28 κ. ἔξ. – «Τό πρόβλημα τῆς ὀρθογραφίας μας», Ἀθήνα, 1932, σ. 74 κ. ἔξ.).

Εἶναι φανερό, βέβαια, (προκύπτει ἀπ' τήν ἴδια τή φύση, τήν ἱστορία καί λειτουργία τῆς γλῶσσας) ὅτι ὀποιαδήποτε μεταρρύθμιση τῆς ὀρθογραφίας λύνει μόνο προσωρινά τό σχετικό πρόβλημα. Ὅποτε τίθεται τό ἐρώτημα τῆς σκοπιμότητας τῶν ὀρθογραφικῶν μεταρρυθμίσεων, ὅταν μάλιστα αὐτές δέν προκύπτουν ἀδίαστα ἀπό τή φυσική ἀνέλιξη τῆς γλῶσσας, ἀλλά ἐπιβάλλονται νομοθετικά, ἄρα βίαια.

Ἡ τονική μεταρρύθμιση ἐγγράφεται στήν προσπάθεια συμβιβασμοῦ ἱστορικῆς ὀρθογραφίας καί φωνητικῆς γραφῆς κι εἶχε στό παρελθόν προταθεῖ ἀπό σοφούς ἐπιστήμονες, γλωσσολόγους, ἑλληνιστές – «συντηρητικούς» καί «προοδευτικούς», μεταξύ τῶν ὁποίων οἱ: Ι. Ψυχάρης, Ν. Φαρδύς, Χρ. Τσουντας, Γ. Σωτηριάδης, Π. Λορεντζάτος, Ν. Χατζιδάκις, Ἀχ. Τζάρτζανος, Γ. Χατζιδάκις, Κ. Ἀμαντος, Γ. Ἀναγνωστόπουλος, Μ. Τριανταφυλλίδης, Γ. Κακριδῆς, Ε. Κριαρᾶς, Σ. Μενάρδος, Δ. Μπαλάνος, Wilamowitz, Maas, Pernot.

Ἐάν στό παρελθόν οἱ τονικές μεταρρυθμίσεις πού προτάθηκαν (καί ὀφείλονται λίγο ἢ πολύ στήν ἀπόγνωση γιά τήν τονική ἀκαταστασία πού δημιουργήσαν τά πολλά ὀρθογραφικά συστήματα πού ἐφαρμόστηκαν, ἀποτελοῦσαν δέ ριζοσπαστικούς τρόπους ἐπίλυσης τοῦ σχετικοῦ προβλήματος) δικαιώνονται καί ἐξηγοῦνται ἀπό τήν τότε γλωσσική κατάσταση,

συζήτηση

σήμερα ή ανακαίνιση και η «ἐπίλυση» (νομοθετική μάλιστα) του «τονικού προβλήματος» είναι, κατά τη γνώμη μου, και άκαιρη και επιβλαβής.

Τό τονικό άποτελεί, στή σημερινή φάση ἐξέλιξης τής γλώσσας μας, «ψευδοπρόβλημα», άφου, μετά τή λήξη του κινήματος του δημοτικισμού (έχουν περάσει μερικές δεκαετίες) και τήν κατάπαυση των γλωσσικών αγώνων, μπορούμε νά δούμε σήμερα καθαρά ότι άλλες (όχι οί τόνοι και τά πνεύματα), βαθύτερες, είναι οί αίτίες τής γλωσσικής μας κακοδαιμονίας.

Μπορούμε, λοιπόν, σήμερα νά άποδεσμεύσουμε τήν άγλωσσία (πού είναι ουσιαστικά άμορφία) των νεοελλήνων άπό τό τονικό. Έάν ή άγλωσσία μας θά είναι τονισμένη ή άτονη, νομίζω, είναι τό λιγότερο πού θά έπρεπε νά μάς ενδιαφέρει και νά μάς άπασχολεί. ένώ θά έπρεπε σοβαρά νά μάς άπασχολήσει ή μελέτη και έρευνα για νά βρούμε τά βαθύτερα (ιστορικά-πολιτικά-κοινωνικά-γλωσσικά) αίτια πού τήν προκαλούν και τά μέσα θεραπείας τής.

Τό τονικό δέν ήταν σήμερα ένα πρόβλημα. Μπορεί ν' άποτελούσε όντως πρόβλημα τό 1931, όταν ή 'Ακαδημία 'Αθηνών μέ έπιτροπή πού συνέστησε (Δ. Αίγληνίτης, Κ. 'Αμαντος, Ι. Καλλιτσουνάκης, Γ. 'Αναγνωστόπουλος, 'Αχ. Τζάρτζανος) προσπάθησε νά θεραπεύσει τήν τότε όρθογραφική σύγχυση και άκαταστασία τής γλώσσας μας, χωρίς βέβαια έπιτυχία. Πολλά άπό τά τότε γλωσσικά προβλήματα ή ίδια ή ανέλιξη τής γλώσσας μας τά έχει επιλύσει. 'Από τό 1931 μέχρι σήμερα πολλά έχουν αλλάξει και στή ζωή και στή γλώσσα μας.

'Αντίθετα τώρα πράγματι τό τονικό γίνεται ένα πρόβλημα, άφου ή τονική άναρχία πού θά επέλθει στις προσεχείς δεκαετίες θά δημιουργήσει πολλά και ποικίλα ζητήματα. Θά υπάρχουν λ.χ. έλληνες πού θά τονίζουν σύμφωνα μέ τό πολυτονικό ή σύμφωνα μέ τό μονοτονικό· πού θά τονίζουν σωστά ή λανθασμένα μέ τό μονοτονικό ή τό πολυτονικό. Βιβλία τυπωμένα σύμφωνα μέ τά διάφορα πολυτονικά συστήματα και βιβλία τυπωμένα σύμφωνα μέ τό μονοτονικό.

'Αποτελεί, άρα, άυταπάτη νά νομίζουμε ότι λύνουμε ένα «πρόβλημα». Έάν πράγματι τό τονικό ήταν ένα πρόβλημα, θά τό έλυne ή ίδια ή γλώσσα στήν εξέλιξη τής. 'Η χειρότερη πάντως ρύθμιση είναι ή νομοθετική, διότι εκδιάζει, χωρίς τελικά νά επιφέρει λύσεις.

2. 'Η ιστορία του δημοτικισμού, ουσιαστικά, αρχίζει τή δεύτερη περίοδο του νεοελληνικού Διαφωτισμού (1774-1820) και συνδέεται άναπόσπαστα μέ τήν έκφραση του καθολικού ανανεωτικού πνεύματος πού αντιπροσωπεύει ό Διαφωτισμός ως φαινόμενο ιστορικό, πολιτικό, κοινωνικό και πνευματικό.

Τό γλωσσικό ζήτημα, πού ανακαινίζει ό δημοτικισμός, εγγράφεται στήν ιστορία των αγώνων των καλλιεργημένων άστών για ουσιαστικές αλλαγές: στά εκπαιδευτικά προγράμματα, μεθόδους διδασκαλίας, γλώσσα των σχολείων, πού εκείνοι ιδρύουν και συντηρούν.

Τίς συζητήσεις και διαμφισθητήσεις καθορίζουν στήν ουσία έξωγλωσσικοί παράγοντες, όπως ή κοινωνική τοποθέτηση, οί πολιτικές ιδέες και τά προσωπικά πάθη. Στο δάθος, ή αντίδραση (προεξάρχουν: Πατριαρχείο Κ/πόλεως, Ν. Δούκας, Π. Κοδρικας, Α. Πάριος) στο δημοτικισμό (πρωταγωνίζονται: Γ. Μοισιόδακας, Δ. Καταρτζής, Γρ. Κωνσταντάς, Δ. Φιλίπιδης, Ι. Βηλαράς, Α. Χριστόπουλος) εκπηγάζει άπό διαφορετική αντίληψη και στάση μπροστά στή

ζωή και συνακόλουθα άπό τίς ιδιαίτερες εκτιμήσεις και διαμφισθητήσεις τής πολιτικής εξουσίας. 'Η «μέση όδος» (Α. Κοραής, Κ. Κούμας, Α. Γαζής, Κ. Οικονόμος, Θ. Καίρης, κ.ά.) είναι ή έκφραση τής μετριοπάθειας, του συμβιβασμού σύμφωνα μέ αντίληψεις και μεθόδους του Διαφωτισμού.

Μέ τήν ίδρυση του νεοελληνικού κράτους τό γλωσσικό εμπλέκεται στήν παράδοση κατάσταση πού δημιούργησε ή άπογοήτευση των φιλελλήνων, πού περιμεναν τήν άνάσταση και αναβίωση του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού, και τό σύμπλεγμα ένοχών και φόβων τής πολιτικής εξουσίας και των λογίων, πού επιστρατεύει, για τό άδύνατο πραγματοποίησής τής. 'Η αντίληψη καθαρισμού τής γλώσσας άπό κάθε μη ελληνικό - ώστε νά μοιάζει ότι είναι ίδια ή γλώσσα των αρχαίων ελλήνων - πού επιβάλλει τήν «καθαρεύουσα» ως έπίσημη γλώσσα του κράτους, έχει πολιτική και κοινωνική καταγωγή. Σ' αυτή τή σκοπιμότητα θυσιάστηκε ή πολιτική και πνευματική αναγέννηση πού είχε αρχίσει μέ τόσες έλπίδες και προοπτικές στα μέσα του 18ου αί. 'Η διακήρυξη του Π. Σούτσου: «'Η γλώσσα των αρχαίων ελλήνων και ήμών των νεωτέρων έσεται μία και ή αυτή...» (1853) είναι διακήρυξη πολιτική στήν ουσία τής και συνδέεται λίγο ή πολύ μέ τήν πολιτική εξασθένιση τής άστικής τάξης.

'Η αναγέννηση και ενδυνάμωση τής άστικής τάξης, ύστερα άπό τή μεταπολίτευση του 1864, θά όδηγήσει, τό 1880, στήν ήρωική περίοδο του δημοτικισμού (Ψυχάρης - Παλαμάς)· ή άδυναμία τής όμως νά επιφέρει βαθιές αλλαγές στήν πολιτική και κοινωνική δομή του κράτους καταλήγει στή χρεωκοπία του 1893 και τον τραγικό πόλεμο του '97.

Τό κίνημα τής γενιάς του 1880 ολοκληρώνεται και ώριμάζει άνάμεσα στο 1900-1912 και βρίσκει τή νέα του πολιτική έκφραση μετά τήν «άστική επανάσταση» του 1909 στον προοδευτικό φιλελευθερισμό του Ε. Βενιζέλου. Στο μεταξύ ή πιο σημαντική νίκη του δημοτικισμού είναι ή άπόλυτη σχεδόν κυριαρχία του στο χώρο τής λογοτεχνίας, ιδίως στήν ποίηση και ή παραδοχή τής άπό τό πολιτικό κατεστημένο.

Τό παιχνίδι παίζεται τώρα στον πεζό λόγο πού θά μπορούσε νά δημιουργήσει προβλήματα στήν κρατική γλώσσα - τής διοίκησης και νομοθεσίας - και εξαεργάται άπό τή συσχέτιση και σύνθεση των πολιτικών δυνάμεων πού συγκρούονται.

'Αναλύοντας τά γεγονότα άπό τό 1900-1922/25 πού άποτελούν τίς αιχμές των γλωσσικών - πολιτικών - κοινωνικών στήν ουσία τους - αγώνων (Εδαγγελικά 1901, 'Ορεστειακά 1903, έταιρεία «'Η έθνική γλώσσα» 1905, Κοινωνιολογική έταιρεία 1908, Φοιτητική συντροφία 1910, 'Επαιδευτικός 'Ομιλος 1910, Σύνταγμα 1911, Δίκη Ναυπλίου 1914, εκπαιδευτική μεταρρύθμιση 1917, αντιμεταρρύθμιση 1920 - Μαρσλειακά, έθνικό συνέδριο 1925) διαπιστώνουμε στο γλωσσικό πεδίο πολιτικούς και κοινωνικούς ανταγωνισμούς, λίγο ή πολύ φανερούς, μεταξύ προοδευτικών φιλελευθέρων άπό τό ένα μέρος και των δυνάμεων τής συντήρησης άπό τό άλλο.

'Επίγονοι των γλωσσικών αγώνων οί κομμουνιστές θά κάνουν διάκριση μεταξύ προλεταριακού και άστικού δημοτικισμού (Ριζοσπάστης, 16 Δεκέμβρη 1927) και θά υποστηρίξουν «πώς ό τελικός θρίαμβος του δημοτικισμού έχει άμεση σχέση μέ τήν πολιτική επικράτηση του προλεταριάτου... Γι αυτό και τή ριζική λύση του γλωσσικού τή σχετίζουν μέ τήν κοινωνική επανάσταση» (Γ. Κορδάτος).

Ἡ κατάρρευση στό μικρασιατικό μέτωπο θά ἐπιφέρει ψυχική κόπωση καί ἀπαγοήτευση, πού θά συμπαράσῃ καί τό γλωσσικό. Ὁ δημοτικισμός ὡς κίνημα, ὅπως τό προσδιορίσαμε παραπάνω, ἀφοῦ χάραξε τό πλαίσιο καί μεταγενεστέρων ρυθμίσεων, ἔχει ἐξαντλήσει ὅλες τίς ἱστορικές φάσεις του. «Ὀψιμες» ἐμφανίσεις του δέν εἶναι παρά ἐπιδιώσεις ἢ ὀφείλονται σέ ἐξίσου ὀψιμες καί παράκαιρες ἀντιδράσεις πού μερικές φορές ἔχουν προσωπικά ἐλατήρια ἢ ὑπερασπίζον συντεχνιακά συμφέροντα (πρβ. δίκη τῶν τόνων, 1942).

Ἀπό τήν πολύ σύντομη ἀναδρομή στήν ἱστορία τοῦ δημοτικισμοῦ προκύπτουν τά ἐξῆς πορίσματα: τό κίνημα τοῦ δημοτικισμοῦ α) συνδέεται μέ τούς ἀγῶνες καί τίς ἀπό μέρους τους διαμφισθητήσεις ἐξουσίας τῶν προοδευτικῶν ἀσπῶν, β) ἀποτελεῖ κίνημα μέ εὐρύ ἰδεολογικό περιεχόμενο (πολιτικό – κοινωνικό – ἐκπαιδευτικό – γλωσσικό – λογοτεχνικό), γ) ἀποσκοπεῖ στήν ἀφύπνιση τῆς συνείδησης τοῦ ἔθνους, τῶν δυνάμεων πού θά ἀνακαινίσουν τήν ἐθνική μας ζωή, δ) ἡ δημοτική γλώσσα ἀποτελεῖ τό μέσο καί τήν ἐκφραση τῶν διεκδικήσεων πού θά ὀδηγήσουν στήν ἀναγέννηση καί ἀνανέωση τοῦ ἑλληνισμοῦ, ε) ὡς φαινόμενο πολιτικό-πνευματικό εἶναι καί χρονικά λίγο ἢ πολύ προσδιορισμένο, στ) γονιμοποίησε τήν ἐθνική μας ζωή σέ καιρούς καί στιγμές ὀριακές, ζ) ἐπέτυχε στούς βασικούς στόχους του, ἀφοῦ δημιούργησε τίς ἀπαραίτητες προϋποθέσεις, τήν περιρρέουσα ἀτμόσφαιρα, γιά μεταγενέστερες σχετικές ρυθμίσεις, η) μετά τό 1922/30 μποροῦμε νά μιλάμε μόνο γιά ἐπιδιώσεις του, θ) ὁ «δημοτικισμός» τῶν κομμουνιστῶν συνδέεται μέ τή μεσοανιική ἀντίληψη καί ἐλπίδα ὅτι τά πάντα θά ἐπιλύσει ἢ μεγάλη κοινωνική ἐπανάσταση καί συνεπῶς αὐτοαναίρεται.

Τό νά ὑποστηρίζει κανεῖς, ἄρα, σήμερα, ὅτι συνεχίζει τούς ἀγῶνες τῶν δημοτικιστῶν ἀποτελεῖ πολύ ὀψιμο ἐπιγονισμό.

Ἡ τονική μεταρρύθμιση δέ συνδέεται ἀποκλειστικά μέ τούς ἀγῶνες τοῦ δημοτικισμοῦ. Κι ἂν πολλοί θεωρητικοί τοῦ δημοτικισμοῦ τήν διακήρυξαν, ὑποστήριξαν ἢ καί ἐφάρμοσαν, τό ἴδιο ἔκαναν καί πολλοί ἀντίπαλοί του «καθαρολόγοι». Ἄν τήν ὑποστηρίζει τελικά ὁ Ψυχάρης («Τό ταξίδι μου», ἐκδ. γ' Ἀθήνα 1926), ὁ ἀντίπαλός του Γ. Χατζιδάκις τήν ἔχει προτείνει ἀπό τό 1909 (Ἐπ. Ἐπετ. Παν. Ἀθην. τόμ. στ', σ. 85 καί ἐπανέρχεται στή «Γενική γλωσσική» του, τόμ. Β', σ. 559, Ἀθήνα 1916 καί σέ ἀνακοίνωσή του τό 1930 στήν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν). Θά μπορούσαμε νά ἀναφέρουμε κατάλογο ὀλόκληρο ὀνομάτων λογίων πολιτικά ἢ γλωσσικά «συντηρητικῶν», ὅπως ὁ Ν. Φαρδύς («Διατριβή περὶ ἀτόνου καί ἀπνευματίστου γραφῆς τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης», Μασσαλία, 1884), ὁ Ἰσιδωρίδης Σκυλίτσης (1886), πανεπιστημιακῶν καθηγητῶν καί λογίων νεοτέρων, πού προτείνουν ἢ δέχονται τήν «ἄτονον καί ἀπνευματίστον γραφήν».

Ἦδη ὁμως ἡ γλωσσική ἐξέλιξη ἔχει ξεπεράσει καί τίς θεωρητικές θέσεις καί τήν πρακτική τοῦ Ψυχάρη πού χρησιμοποιοῦντας τούς φωνολογικούς νόμους τῆς δημοτικῆς θέλησε νά ὑποτάξει σ' αὐτούς κάθε γλωσσική ἰδιομορφία, καταλήγοντας ἔτσι σέ ἀπαράδεκτους διασμούς τῆς γλώσσας. Κι ἂν οἱ ὑπερβολές του δικαιολογοῦνται ἀπό τήν κοινωνική καί γλωσσική κατάσταση τῆς ἐποχῆς του ἢ δικαιώνονται ἀπό τόν ἑκούσια ἐριστικό καί προκλητικό χαρακτήρα τους, σήμερα ἔχουν ἐκλείψει οἱ ἀντικειμενικές προϋποθέ-

σεις τῶν ἀγῶνων του. Ἐξίσου ἔχει ξεπεράσει τίς θέσεις καί τήν πρακτική τοῦ Χατζιδάκι, πού ἐνώ ἀνάλωσε ὀλόκληρη ζωὴ ὑποστηρίζοντας μιὰ γλώσσα, τήν «καθαρεύουσα», πού ἔκλεινε μέσα τῆς ἑναν κοινωνικοπολιτικό κομπορμισμῶ, θεωρεῖ ὅτι «...σήμερον, εἰς τήν ἐποχὴν τοῦ τηλεγράφου, τοῦ αὐτοκινήτου καί τοῦ ἀεροπλάνου, ὁ καιρὸς μας εἶναι τόσο πολὺτιμος, ὥστε νά μὴ μᾶς περισσεύει γιά παρόμοια μπιχλιμπίδια» (τόνους-πνεύματα). Ἀκριβῶς μ' αὐτὴ τὴ θέση καί πρακτικὴ διαφωνῶ, σήμερα κυρίως, ἐποχὴ τῶν διαστημοπλοίων καί τῶν διηπειρωτικῶν πυραύλων.

Ἐάν τώρα τό μονοτονικό ἀποτελεῖ ἐκφραση γλωσσικῆς (καί πολιτικῆς) προοδευτικότητος – σ' ἀντίθεση μέ τό πολυτονικό πού ἐκφράζει γλωσσικό (καί πολιτικό) συντηρητισμῶ – θά ἤθελα νά μάθω πραγματικά σέ τί συνίσταται αὐτὴ ἢ προοδευτικότητος, τί «καινὰ δαιμόνια» εἰσάγει, στὰ πλαίσια ποιᾶς ἰδεολογίας δικαιώνεται, ποιές ταξικὲς ἢ ἄλλου εἶδους (λαϊκές;) διεκδικήσεις προβάλλει ἢ ἐκφράζει· τέλος πάντων, ἀφοῦ προωθεῖ καί δλοκληρῶνει μάλιστα τούς ἀγῶνες τοῦ «δημοτικισμοῦ», ποιά εἶναι ἡ φιλοσοφία τῆς σχετικῆς μέ τήν κοινωνία, γλώσσα, ἐκπαίδευση, λογοτεχνία;

Ἡ τονική μεταρρύθμιση σήμερα, ἔξω ἀπό τό ἱστορικό, κοινωνικό, πολιτικό πλαίσιο μέσα στό ὁποῖο γεννήθηκαν, ἀνδρώθηκαν καί ἐξέπνευσαν οἱ γλωσσικοὶ ἀγῶνες ἀποτελεῖ πράξη θυζαντινισμοῦ· δέν πηγάζει ἀπό φλέβα δημιουργική, εἶναι ἐπιστροφή σέ διεκδικήσεις γενιῶν καί ἀνθρώπων πού ἔχουν πεθάνει καί προβλημάτων πού σήμερα δέν ὑπάρχουν ἀντικειμενικά. Ἐνῶ ἀπό τό ἄλλο μέρος συγκαλύπτονται, παρακάμπτονται καί συσκοτίζονται τά πραγματικά προβλήματα τῆς γλώσσας μας.

3. Χωρὶς ἀμφιβολία, μέ τήν ἐφαρμογὴ τοῦ μονοτονικοῦ, πλήττεται καιρία ἢ ἱστορικὴ ὀρθογραφία. Ἐφόσον ἐξαλείφουμε ἀπὸ τὴ λέξη στοιχεῖα, ἔστω καί μὴ λειτουργικά πλέον, πού ἀπέκτησε ἡ γλώσσα μας σέ κάποια στιγμή τῆς ἱστορίας τῆς καί μεταβάλλουμε τό ὀπτικό μέρος, τὴν εἰκόνα τῆς λέξης, ὅπως τὴν ἀναγνωρίζουμε ἐδῶ καί αἰῶνες (ἀπὸ τό θ' αἰ. μ.Χ.), δέν μπορεῖ παρά νά παραδεχτοῦμε ὅτι ἐπιφέρουμε ριζοσπαστικὴ μεταβολὴ στήν ἱστορικὴ ὀρθογραφία.

Ἡ ἀντίθετη ἀποψη εἶναι ἀθαίρετη καί ὑποκριτικὴ. Τό ἐπιχείρημα πού προβάλλεται συνήθως εἶναι ὅτι, ἐφόσον στήν ἀρχαία ἑλληνικὴ γλώσσα δέ σημειώνονταν οἱ τόνοι καί τὰ πνεύματα, μέ τὴν ἐξάλειψή τους ἐπιστρέφουμε στίς ρίζες τῆς γλωσσικῆς μας παράδοσης. Εἶναι ἀθαίρετη, γιατί μέ κανένα ἐπιχείρημα (ἱστορικό, γλωσσολογικό, λογικό) δέν εἶναι δυνατὸ νά ὑποστηριχτεῖ ὅτι δέν πλήττεται ἡ ἱστορικὴ ὀρθογραφία, καί ὑποκριτικὴ, γιατί παραπέμπει αὐτόματα στό κήρυγμα τῶν ἀττικιστῶν «πίσω στὴ γλώσσα τοῦ Ξενοφῶντος», πού ἀσφαλῶς, φαντάζομαι, θά ἀποποιοῦνται – δίκαια βέβαια – οἱ ὑποστηρικτές τοῦ μονοτονικοῦ συστήματος. Τό ἐπιχείρημά τους λοιπὸν αὐτὸ εἶναι σοφιστικὸ, γιατί δέν πιστεύω ὅτι θά πρότειναν σοβαρὰ νά ἐπιστρέψουμε στήν κεφαλαιογράμματη γραφή. Γιατί ἐξᾶλλου νά μαθαίνουν τὰ παιδιά μας δύο ἀλφάβητα; Τό ἓνα ἀρκεῖ γιά τὴν «ἐπικοινωνία» μας, τό δοῦναι καί τό λαβεῖν τῆς καθημερινῆς (ἐμπορικῆς-τεχνοκρατικῆς) χρήσης καί ἡ οἰκονομία ἀσφαλῶς θά εἶναι μεγάλη.

Ἡ οἰκονομία πού θά ἔχουμε μέ τὴν κατάργηση τῶν τόνων καί τῶν πνευμάτων εἶναι ἀκριβῶς τό δεῦτερο

συζήτηση

κύριο επιχείρημά τους· αλλά τό θέμα αυτό θά τό έξεπάσουμε παρακάτω (4).

Μέ τήν τονική άπλοποίηση παραιτούμαστε, αστόχαστα καί χωρίς σπουδαία άνταλλάγματα, από ένα στοιχείο πού μαζί μέ άλλα συνθέτουν, είτε τό θέλουμε είτε όχι, τήν ιστορία μας. Στο όνομα τής άπλοποίησης καί εύκολίας οδηγούμε τή γλώσσα σέ μιά αισθητική έκβαρβάρωση καί σημασιολογική στένωση, στεγνώνουμε τήν άτμόσφαιρα μέσα στήν όποία άναπνέει αισθητικά ή λέξη.

Τήν λέξη συνιστούν τρία στοιχεία: ήχος (φωνήματα-φθόγγοι), εικόνα (σημεία-γράμματα) καί σημασίες (νόημα). Κάθε λέξη συνδέεται επίσης μέ μιά όρισμένη κίνηση, πού κάνει τό χέρι γιά τή γραφική της παράσταση. Οί λέξεις λοιπόν δέν είναι άπλως πράγματα αλλά σύμβολα, φορείς νοημάτων. Όλα τά στοιχεία πού συναποτελούν τή λέξη δέονται σφιχτά μέσα στή συνείδησή μας, έτσι πού τό καθένα, π.χ. ό ήχος, ξεχωριστά άνακαλεί τό άλλο (είκόνα, κίνηση) ή μέρη του τρίτου (σημασίες). Η λέξη μεταφέρει ένα φορτίο σημασιών, πού έξαρτάται από τήν έτυμολογική της καταγωγή καί τίς ένγένει ιστορικές της περιπέτειες· συνεχώς μπορεί νά φορτίζεται μέ νέες σημασίες. Η μεταβολή του όπτικού μέρους (είκόνας) τής λέξης αυτόματα έξασθενίζει τό δεσμό μέ τά ύπόλοιπα στοιχεία, πράγμα πού γίνεται φανερό κυρίως στήν ποιητική (τήν πιό ευαίσθητη) χρήση τής γλώσσας. Η λέξη ωραίος, όπωσδήποτε, δέν είναι ή ίδια μέ τή λέξη ώραίος, ούτε μέ τίς λέξεις ΩΡΑΙΟΣ ή ορεος ή OREOS· λίγο ή πολύ άνήκουν σέ διαφορετικές γλώσσες.

Ό στίχος:

Τη γλώσσα μου έδωσαν ελληνική·
καί το σπίτι φτωχικό στις αμμουδιές του Ομήρου.
δέν είναι οί στίχοι του Έλύτη:
ΤΗ ΓΛΩΣΣΑ μου έδωσαν ελληνική·
τό σπίτι φτωχικό στις αμμουδιές του Όμήρου.

Όσο καί νά θέλουμε νά πιστεύουμε τό αντίθετο. Δέν πρόκειται άπλως, κατά τή γνώμη μου, γιά μιά μεταβολή τής όπτικής τής εικόνας του στίχου· είναι μεταβολή τής ούσίας του, άφου άναγνωρίζουμε βέβαια πόσο προσδιοριστικό τής ούσίας ενός στίχου είναι ή μορφή του· καί ή όπτική εικόνα του είναι ένα από τά στοιχεία πού τή συνιστούν. Άν τώρα επιχειρήσουμε νά μεταβάλλουμε ριζικά στούς στίχους τήν όρθογραφία των λέξεων, θά διαπιστώσουμε τί κίνδυνο θά διατρέξει ίσως στο μέλλον ή γλώσσα μας, εάν, εφαρμόζοντας τήν αρχή τής άπλοποίησης, εύκολίας καί οικονομίας, μεταβάλλουμε (έχει προταθεί έδώ καί πολλές δεκαετίες) ριζικά τήν όρθογραφία της καθιερώνοντας φωνητική γραφή. Η αισθητική καί σημασιολογική μείωση, ή έκφραστική καί χρωματική πενία τής νέας γλώσσας θά είναι καταληπτική, έφόσον εκτός των άλλων συσκοτίζεται ή έτυμολογική καταγωγή των λέξεων, πού είναι λειτουργία βασική γιά τήν πλαστικότητα τής γλώσσας, τήν παραγωγή-σύνθεση κ.τ.λ. Σημαντικό επίσης είναι ότι θά έκφορτισθεί ή λέξη από περιεχόμενα πού έχει προσαποκτήσει στις διάφορες περιόδους τής ιστορίας της. Έτσι μέ τήν όρθογραφική άπλοποίηση (μέρος της άποτελεί καί ή τονική) δημιουργούμε νέα γραπτή γλώσσα (Vendryes), χωρίς συνέχεια ιστορική. Αυτό δέ θά φανεί στον προφορικό όσο κυρίως στο γραπτό λόγο καί ιδιαίτερα στή λογοτεχνία.

Πολλοί ύποστηρίζουν ότι ό νέος πού θά «παιδευτεί» μέ τό μονοτονικό δέ θά αντιμετώπιζε τά παραπάνω προβλήματα, άφου θά έχει μιά νέα πιά όπτική

άντίληψη τής λέξης. Τόσο τό χειρότερο τότε· θά είναι ό έντελώς άνυποψίαστος. Θά βρεί έτοιμη τή φτώχεια καί τήν άσχήμια, ενώ ή γενιά πού πήρε τήν άπόφαση θά τήν έχει συνηθίσει (;) ή θά συμβιδιαστεί.

Δέν είναι μόνον αισθητικές βέβαια οί επιπτώσεις σέ βάρος τής γλώσσας μας από τήν εφαρμογή μιάς άπλοποιημένης (ώς προς τούς τόνους τώρα, κατόπιν...) όρθογραφίας. Διάλεξα μόνον τίς αισθητικές κυρίως γιά νά άντιπαρατάξω τόν αισθητικό χαρακτήρα (τό ήθος) τής λέξης στον τεχνοκρατικό καί στείο «οικονομικό» χαρακτήρα των επιχειρημάτων των «μονοτονικών».

Άπό τό άλλο μέρος, οί δυσκολίες πού θά προκύψουν καί πού θά αντιμετωπίσουν οί νέες γενιές στήν έπαφή τους μέ τήν παλαιότερη ελληνική γραμματεία (άρχαία, μεσαιωνική, νέα) δέν είναι λιγότερο άμελητέες, άν λάβουμε ύπόψη μας ότι θά πρέπει νά έξοικειωθούν μέ μιά εικόνα των λέξεων διαφορετική άπ' αυτή πού θά διδάσκονται στο σχολείο. Κι ούτε βέβαια είναι τόσο εύκολο νά τυπωθούν μέ τό νέο όρθογραφικό σύστημα τά γραπτά έργα μιάς πνευματικής παραγωγής αίωνων.

4. Η εκμάθηση τής μητρικής μας γλώσσας σέ βαθμό πού νά έχουμε ακριδή καί σαφή άντίληψή της είναι έργο επίπονο. Είναι άγώνισμα όπου μετράμε τό βάθος τής σκέψης καί τήν ποιότητα τής ευαισθησίας μας.

Είναι γνωστό ότι όσο πιό πλούσια είναι ή ιστορική πείρα ενός λαού, όσο πιό βαθιά καί ποικίλη ή έσωτερική έμπειρία του, όσο πιό όδυνηρά άκονισμένη ή ευαισθησία καί άκμαία ή δύναμη τής σκέψης του, τόσο πιό πλούσια σέ λέξεις (νοήματα), ευαισθησία, ακρίβεια καί σαφήνεια, έκφραστικότητα καί πλαστική εύκαμψία είναι ή γλώσσα του. Δέν ύπάρχει άμφιβολία ότι σκεφτόμαστε καί συναισθανόμαστε μέ λέξεις, ότι «δλέπουμε τόν κόσμο μέ τή γλώσσα». Μιά άπλοϊκή γλώσσα δέν μπορεί νά έκφράσει σύνθετα πράγματα.

Ήχουν λοιπόν κάπως παράτονα καί παράδοξα κηρύγματα όπως: άπλοποίηση τής όρθογραφίας - άπλούστευση τής γλώσσας, ώστε νά «ξοδεύουμε» όσο τό δυνατό λιγότερο χρόνο γιά τήν εκμάθησή της. Σέ λίγο χρόνο όμως δέ μαθαίνουμε γλώσσα. Η αρχή τής εύκολίας καί οικονομίας δέ θρίσκει έδώ εφαρμογή. Θά π λ η ρ ω θ ε ι ς ανάλογα μέ τήν ένταση, διάρκεια καί ποιότητα του μόχθου καί τής εργασίας σου.

Ένώ ή ακριδής άντίληψη τής γλώσσας είναι συνέχεια επίπονου έργου καί μακροχρόνιας προσπάθειας, ή κατ' έπίφαση αναχώνευση καί ό μηρυκασμός μιάς «γλώσσας» συμβατικής, άποστεωμένης καί κομφορμιστικής, όπως κινδυνεύει νά γίνει ή νεοελληνική στις μέρες μας (καί ύπήρξε στο παρελθόν ή «καθαρεύουσα»), είναι έργο σχετικά εύκολο· άχαρο όμως καί στείο.

Η ελληνική είναι πράγματι μιά δύσκολη γλώσσα. Κι είναι φυσικό, άφου έμπεριέχει καί έκφράζει τήν πείρα ζωής ενός λαού μέ μακρόχρονη ιστορία, δύναμη σκέψης καί λεπτότητα συναισθήματος. Κι είναι φυσικό επίσης τά σύμβολα (λέξεις) μέ τά όποια έξωτερικεύει καί έκφράζει τή ζωή καί τήν πείρα του νά είναι φορτωμένα μέ τά σημάδια των περιπετειών του, πού είναι καί περιπέτειες τής γλώσσας του. Τά έντελως περιττά, πού καταλήγουν έμπόδια στήν άνέλξη καί πλαστικότητά της, ή ίδια άδιάστα άποβάλλει ή

διαφοροποιεί στην πορεία της. Αυτό ακριβώς μπορεί να τό παρακολουθήσει και να τό ερμηνεύσει ή 'Ιστορία της γλώσσας και ή Γλωσσολογία.

Προβάλλουν λοιπόν αμείλικτα τά ερωτήματα: οί τόνοι και τά πνεύματα είναι πράγματι εμπόδια στην ανέλιξη, πλαστικότητα και έκφραστική δύναμη της νεοελληνικής; Καταδυναστεύουν, αλήθεια, τή γλώσσα μας και τήν οδηγούν σ' έναν άποστεωμένο φορμαλισμό; Δέν επιτρέπουν πλέον να γραφούν σημαντικά λογοτεχνικά ή επιστημονικά έργα; 'Αν όχι, και έτσι συμβαίνει στην πραγματικότητα, προς τί ή σπουδή απάλειψής τους; Κατά συνέπεια αξίζει τον κόπο (και γιατί) να μαθαίνει κανείς σήμερα τήν νεοελληνική, όπως τήν έγραψαν ο Παλαμάς, ο Κάλβος, ο Παπαδιαμάντης, ο 'Ελύτης, ο Σεφέρης; 'Αν ναι, ως τή μάθουμε όπως τήν έγραψαν· αν όχι, ως σπεύσουμε να μεταβάλλουμε τή γλώσσα σ' ένα συνθημάτιο κακογραφιών, σ' ένα έκκωφαντικό ήχειο θορύβων, πού θά ανανεούν ή θά συγκατανεύουν στις επιθυμίες και έμπορευματικές μας συναλλαγές. Σέ τί, άραγε, οί τόνοι και τά πνεύματα εμπόδισαν τό Σεφέρη να γράψει, όπως έγραψε, και σε τί ή απάλειψή τους θά «ευκολύνει» εμάς να γράψουμε «γλώσσα» μέ τήν ποιότητα και τό ήθος πού διακρίνει εκείνη του Σεφέρη;

Πιστεύω ότι ή προσπάθεια πού καταβάλλεται στό σχολείο για τήν εκμάθηση του τονισμού των λέξεων δέν είναι ούτε άσκοπο ξόδεμα χρόνου ούτε σχολαστική και μάταιη άπομνημόνευση κανόνων. Μετρήσαμε, άραγε, ποτέ τό χρόνο πού «σκοτώνουμε» για τελείως άχρηστα και περιττά έργα; 'Αναρωτηθήκαμε ποτέ πόσο χρόνο σπαταλάμε για τήν εκμάθηση άλλων - όχι τόσο αναγκαίων και σημαντικών για τή ζωή μας - μη γλωσσικών συμβόλων; 'Αν ναι, θά έχουμε βρει ότι δαπανούμε πολύ λιγότερο χρόνο για τήν εκμάθηση των κανόνων τονισμού της γλώσσας μας.

'Αντίθετα ή εκμάθηση των κανόνων του τονισμού είναι, εκτός των άλλων, ένα ζωντανό μάθημα Γλωσσολογίας και 'Ιστορίας της γλώσσας (άρκει να είναι σωστή ή διδασκαλία και ή μέθοδος αυτή πού πρέπει), άσκηση ήθους, έσωτερικής πειθαρχίας και ακόμα άσκηση χειροκινητική (μέθοδος σήμερα συναισθηματικής άγωγής), διότι ή γραφή της λέξης είναι ένα μικρό έργο ζωγραφικής, όπως κι ή καλή άνάγνωση είναι έργο μουσικής.

'Αν δέ δοϋμε κι απ' αυτή τήν άποψη τή γλώσσα, αλλά τήν αντιμετώπισουμε σαν επιστήμονες - ανατόμοι ή σαν έμποροι, τότε οί τόνοι και τά πνεύματα είναι «μυχιλιμπίδια» (Γ. Κατζιδάκις) και ασφαλώς δέ βρισκουμε καμιά διαφορά μεταξύ των λέξεων (γιατί πρόκειται πράγματι για λέξεις διαφορετικές): ψυχή - ψυχή και παίζω - πέζο. 'Απεναντίας ελπίζουμε «να φέξη γλήγορις ή άγια ώρα μιας όλοτικής, τελειωτικής, αποφασιστικής μεταρρύθμισης της στραβής μας ορθογραφίας...» (Γ. Ψυχάρης, «Πρωτοπορία» 1929, αρ. 4, σ. 101-102). 'Αλλά και ο Ψυχάρης και ο Κατζιδάκις είχαν μία τελείως διανοητική σχέση μέ τή γλώσσα. Γι' αυτούς ήταν αντικείμενο επιστημονικής έρευνας και έρμηνείας ή άφορμή πολιτικών, επιστημονικών και προσηπικών άνταγωνισμών.

'Ακόμα δέν μπορώ να καταλάβω σε τί ακριβώς ή τονική απλούστευση - εκτός από τήν άφαίρεση μικρού ή μεγάλου(;) κόπου, πού δέν είναι πάντοτε και παιδαγωγικά ένδεδειγμένη - θά διευκολύνει τή σχολική πράξη. Μήπως τό νέο τονικό σύστημα είναι τό μόνο ίκανό να έκφράσει νέες παιδαγωγικές αντιλήψεις. να εισάγει καλύτερες μεθόδους διδασκαλίας, να

εκθέσει νέες ιδέες; Πράγματι είναι δυνατό να πιστέψουμε σοβαρά ότι ή τονική άπλοποίηση θά συμβάλει ώστε να μαθαίνουμε καλύτερα τά ελληνικά; 'Αν ναι, νομίζω ότι άγνοούμε τή φύση και τήν ουσία του γλωσσικού μας προβλήματος, σήμερα. 'Ισως τό πιο εύκολο στή γλώσσα μας είναι ή εκμάθηση των κανόνων του τονισμού και ασφαλώς οί τόνοι και τά πνεύματα εκείνο πού λιγότερο από άλλα μάς έμποδίζει να μάθουμε καλά και σωστά τά ελληνικά.

'Από τό άλλο μέρος θά ήταν μεγάλη άφέλεια να θεωρήσουμε ότι οί τόνοι και τά πνεύματα είναι μία σημαντική αίτία της κακοδαιμονίας πού επικρατεί στό σχολείο. Τό σχολείο δέν είναι όντότητα μεταφυσική, ούτε υπάρχει εκτός τόπου και χρόνου, αλλά ζει και δρᾶ μέσα σε κοινωνία, πού λίγο ή πολύ έκφράζει. 'Εκεί ως άναζητήσουμε τις αίτιες της κακοδαιμονίας. Και για να είμαστε δίκαιοι, θά πρέπει να άναγνωρίσουμε ότι μέσα απ' αυτό τό σχολείο, πού τόσο εύκολα και άχάριστα πολλές φορές άπορρίπτουμε, βγήκε ο,τι καλύτερο έχει να επιδείξει ή κοινωνία μας, πού όχι σπάνια άντιμάχεται τό έργο του.

Τό επιχείρημα της «οικονομίας» δέ θά ήθελα να τό συζητήσω καθόλου, μολονότι τό έχω έξαγγείλει (3). Είμαι φιλόλογος (και καθόλου σχολαστικός), δέν «άγοράζω» ούτε «πουλώ» λέξεις· ή σχέση μου μέ τή γλώσσα δέν είναι έμπορική. 'Αρνούμαι τήν έμπορευματική αντίληψη της γλώσσας. 'Ο τεχνοκράτης ως καταμετρήσει τά «οικονομικά» όφέλη στους προγραμματισμούς, άπολογισμούς και ίσολογισμούς του. Πράγματι ποιά ή διαφορά μεταξύ ψυχής και ψυχής στό κλείσιμο ενός λογιστικού διβλίου ή στό χτίσιμο μιας δύσμορφης και ά-σημης πολυκατοικίας; 'Υπάρχουν αξίες, όπως ή γλώσσα, πού δέν έμπορευματοποιούνται. 'Αρνούμαι ακόμα να γίνω καταναλωτής λέξεων στα σύγχρονα γλωσσικά Supermarket.

Δέ φταίνε, λοιπόν, οί τόνοι και τά πνεύματα πού ή ελληνική είναι μία δύσκολη γλώσσα. Να εϋχόμαστε να εξακολουθήσει να είναι και να χρειάζεται πάντα κόπο, χρόνο και πόνο ή κατάκτησή της.

5. 'Ως φιλόλογος πού υπηρετεί στό Δημόσιο θά ύποχρεωθώ να διδάξω άργά ή γρήγορα τή νέα γραμματική μέ τήν τονικά άπλοποιημένη ορθογραφία. Στα προσωπικά μου γραπτά θά εξακολουθήσω να χρησιμοποιώ τό πολυτονικό σύστημα, όχι βέβαια από «γλωσσαμυντορισμό» (θά ήταν άστεία μία τέτοια μομφή) ή συνέπεια ή συνήθεια ή άλλα ήχηρά παρόμοια. 'Αλλά επειδή δέ βρίσκω εύλογη και φυσική τήν τονική άπλοποίηση, για τους λόγους πού εξέθεσα· προσέτι επειδή πιστεύω ότι ή έξάλειψη των τόνων και πνευμάτων φτωχαίνει τή γλώσσα και άνοίγει τό δρόμο στή διάλυσή της. Τή μειώνει αισθητικά και τήν άπομακρύνει από τήν ιστορία της.

Θά θεωρούσα επί πλέον άνεπίτρεπτη και άντιιδεολογική επέμβαση, αλλοίωση της μορφής, τήν άντιγραφή ή εκτύπωση ενός κειμένου μέ άπλοποιημένη τονικά ορθογραφία, όταν ο συγγραφέας του χρησιμοποιήσει τό πολυτονικό σύστημα στή σύνταξη και γραφή του.

Βεβαίως για όλες τις αντιλήψεις μου θά διακινδύνενα εϋχαρίστως τόν τίτλο του «προοδευτικού». 'Η τρέχουσα χρήση έχει τόσο πολύ φθείρει τή λέξη, ώστε να είναι πλέον τίτλος χωρίς πραγματικό άντίκρουσμα...

Μονότονα ή μονοτονικά

(Σημειώσεις στο περιθώριο

του άρθρου του Α. Ήλεφάντη
«Η μονοτονική “ἐπανάσταση”»)

του Γιάννη Η. Χάρη

Τό σημείωμα αυτό, γραμμένο από έναν λάτρη του πολυτονικού αλλά πιστό του μονοτονικού συστήματος, δέν φιλοδοξεῖ νά προσθέσει οὔτε κεραία στά ἐπιχειρήματα ὑπέρ του μονοτονικού· ἡ σχετική φιλολογία εἶναι πλουσιότατη. Σημειώνει ἀπλῶς κάποια ἐρωτηματικά καί ἀνοίγει μερικές παρενθέσεις στό περιθώριο του άρθρου του Ἄγγελου Ήλεφάντη, «Η μονοτονική “ἐπανάσταση”» (*Πολίτης* 47-48, σ. 59-62).

Ἡ πρώτη παρένθεση περιέχει ἕνα ἐξομολογητικό στοιχείο: ὁ ὑπογραφόμενος ἔχει συνεργαστεῖ κατά καιρῶν, μέ διαφόρους τρόπους, μέ τό περιοδικό πού φιλοξενεῖ αυτό τό σημείωμα, καί ἡ ἀναφορά στόν προσωπικό του δεσμό μέ τόν *Πολίτη* καί μέ τόν Α. Ήλεφάντη ἀποσκοπεῖ νά τονίσει ὀρισμένα αὐτονόητα: ὅτι ὁ ὑπογραφόμενος γνωρίζει τήν ἐγρήγορη πολιτική συνείδηση του Α.Ε., καί ἔτσι διαβάσει καί παρακολουθεῖ τήν πολιτική σκέψη πού διατρέχει τό κείμενο γιά τή «Μονοτονική ἐπανάσταση». Καί ἂν τό παρόν σημείωμα θεωρηθεῖ σχολαστικό, δέν ἀπαντᾷ σέ κάποιο σχολαστικισμό του Α.Ε., οὔτε παραβλέπει τήν πολιτική διάσταση τῶν ἐπιχειρημάτων του· οἱ ἀντιρροήσεις ἀρχίζουν ἀπό ἕνα σημείο καί πέρα, καί πάντως καταγράφουν κάποιο φόβο γιά τό πού μπορεῖ νά ὀδηγήσει ἡ συλλογιστική του Α.Ε., λιγότερο αὐτόν καί περισσότερο ἐμᾶς.

Καί ἄλλη μιά παρένθεση, προσωπικού χαρακτήρα κι αὐτή, πού θά χρειαστεῖ παρακάτω καί σ' ἐμένα καί στόν ἀναγνώστη: Ὁ ὑπογραφόμενος ἐργάζεται ὡς ἐπιμελητής ἐκδόσεων, πού σημαίνει, πρῶτα πρῶτα, ἐπαγγελματίας ἀναγνώστης καί, ἔπειτα, διορθωτής χειρόγραφων κειμένων καί τυπογραφικῶν δοκιμῶν, καί χρησιμοποιεῖ, παρότι «μονοτονιστής» ἐκ πεποιθήσεως, τό πολυτονικό σύστημα μέ τή βαρεία του, ἀκόμη καί στά ἰδιωτικά γραψίματά του. Οἱ λόγοι, προφανεῖς. Ἀκραία συνέπεια, μιά κάποια δυσφορία ὅταν διαβάσει κείμενο τυπωμένο πολυτονικά ἀλλά χωρίς βαρείες (ἐντονη ἢ αἰσθησιμὴ πῶς ἡ σελίδα γέρνει δεξιά, κατά τήν κλίση τῆς ὀξείας), καί σχετική δυσκολία νά διορθώσει ἕνα τέτοιο κείμενο.

(Ποιός τή θυμάται, ἀλήθεια, τή βαρεία; Καταργήθηκε κι αὐτή μέ νόμο, μέσ στή γενική ἀδιαφορία, μιά καί εἶχε περιπέσει πολλά χρόνια πρὶν σέ γενική ἀνυποληψία καί πλήρη ἀχρηστία, καί κανένας δέν τήν ἤξερε, ἐκτός ἀπό τούς παλιούς τυπογράφους καί κάποιους διορθωτές – καί τούς φιλόλογους, τήν ὥρα μόνο πού τή διδάχτηκαν. Ἐπρεπε ὅμως νά τή θυμᾶ-

ται ὁ Α. Ήλεφάντης καί ὅποιος μιᾷ σήμερα γιά πολυτονικό. Θά ἐπανέλθουμε ὅμως στή βαρεία, καθώς καί στόν ἀναντικατάστατο ρόλο της στό πολυτονικό.)

Ἄς περιδιαβάσουμε στό ἄρθρο του Α.Ε., ἄρθρο γραμμένο μέ χιούμορ καί μέ νεῦρο, ἀλλά ὄχι καί μέ ψυχραιμία.

Παράγραφος πρώτη (=Βερυδάκης, Ὁμάδα Ἐργασίας γιά τή μελέτη του μονοτονικού καί Σύμβουλοι του ΚΕΜΕ, διάφοροι ἐπιστολογράφοι καί ἀρθρογράφοι «πού κάθε τόσο τά βάζουν μέ τούς τόνους καί τά πνεύματα»), καί ἐντύπωση πρώτη πῶς ἡ καθέρωση του μονοτονικού (Μ ἢ ΜΣ) ἀποτελεῖ προϊόν παρθενογένεσης, ἕνα ἀκόμη σκέρτσο τῆς «ἀλλαγολαγνείας» τῶν ἡμερῶν.

Ποῦ χωροῦν ὅμως αὐτοῖ πού «κατά καιρούς ἔχουν ἐκφραστεῖ» «ὑπέρ τῆς τονικῆς ἀπλοποίησης του τονικού συστήματος ἢ τῆς ἐφαρμογῆς του μονοτονικού», οἱ «Ν. Φαρδύς, Ι. Σκυλίτσης, Ἄλέξ. Πάλλης, Π. Βλαστός, Μ. Τριανταφυλλίδης, Γ. Χατζιδάκις, Ε. Γιανίδης, Δ. Γληνός, Ι. Κακριδῆς κ.ἄ., ἀπό τούς παλαιούς, καί πολλοί σύγχρονοι ἄνθρωποι τῶν γραμμάτων καί τῆς ἐπιστήμης»; (Παρέθεσα, γιά νά εἶμαι πιό δίκαιος μέ τόν Α.Ε. ἀπ' ὅ,τι ὁ ἴδιος μέ τόν ἑαυτό του, ἀπό παλαιότερο ἄρθρο του, *Πολίτης* 25, σ. 13 σημείωση.) Οἱ «παλαιοί», γιά τήν ὥρα, πουθενά. Καί οἱ «σύγχρονοι» (ὁ Ἐμμ. Κριαράς, ὁ Ἰω. Ν. Ξηροτύρης, ὁ Λίνος Πολίτης, ὁ Βασ. Δ. Φόρης, γιά νά ἀναφέρω ἐγὼ μερικούς) ἐλπίζω ὄχι στούς «ἐπιστολογράφους καί ἀρθρογράφους». Καί ἐλπίζω, πάλι, ὄχι στούς «ἐνδοξοὺς μακρινούς πρωτοπόρους της [= τῆς μονοτονικῆς ἐπανάστασης], πού μόνοι κι ἀγνοημένοι ἐκήρυτταν τό λόγο της» ἢ στούς «πρώτους τολμηροὺς πού ἀναστάτῳναν τήν ὀρθογραφική συμβατικότητα του πλήθους... », ἢ σέ «μιά νέα γενιά ἐλπιδοφόρα, ἀντισυμβατική καί εἰκονοκλαστική... » (= παράγραφος β', ὅπου σκιαγραφεῖται – δείγμα παραθέσαμε – κάποια προϊστορία του θέματος, καί αἶρεται ἡ πρώτη ἐντύπωση σχετικά μέ τόν «παρθενογενετικό» χαρακτήρα του). Καί δέν κηρύχνω σεβασμό πρὸς λευκασμένες καί σοφές κεφαλές. Σημειῶνω ἀπλῶς ὅτι κάποια πρόσωπα κατονομάζονται μόνο, σέ ὑποσημείωση παλαιότερου κειμένου, ἀπουσιάζει – μοιραῖο, βέβαια, γιά ἕνα ἄρθρο σέ περιοδικό – τό ἔργο τους, οἱ ἀπόψεις τους, καί ἀντιμετωπίζονται οἱ θλιβερές, τῶντι, πομφόλυγες τῆς κ. Δαμανάκη καί του κ. Βερυδάκη.

Προχωροῦμε: Ἱστορικό τῆς ὁμόθυμης ἀποδοχῆς

του ΜΣ από κόμματα και από εφημερίδες, «μέ εξαίρεση τή *Μεσημβρινή*», από εκδοτικούς οίκους και περιοδικά. «Εθνική όμοψυχια πλήρης, ἀκηλίδωτη και ἀρραγής» γράφει ο Α.Ε.· μόνο η διχογνωμία στους κόλπους του ΚΕΜΕ για τον τύπο του ΜΣ πού θα προκριθεί (τόνος ή όχι στα μονοσύλλαβα κτλ.). «Κατά τά άλλα καμιά φωνή διαμαρτυρίας [...] ή σχεδόν καμιά», και εδώ, σέ υποσημείωση, ο Α.Ε. παραπέμπει στο παλαιότερο άρθρο του, τό οποίο σημειώσαμε παραπάνω, σ' ένα άρθρο της Σοφίας Σκοπετέα στο περιοδικό *Έποπτεία* 55, Μάρτιος 1981, και σέ «μερικά σχόλια και άρθρα της *Μεσημβρινής*».

Αν τό «άντιμονοτονικό» μέτωπο περιορίζεται – και μού φαίνεται περίεργο αυτό – στή Σοφία Σκοπετέα και στον Άγγελο Έλεφάντη, σπεύδω νά δηλώσω τήν ἀμνηχανία μου. (Λόγοι δικαιοσύνης απαιτούν, νομίζω – και ἐλπίζω νά συμφωνεί και ο Α.Ε. –, νά εξααιρεθεί ή *Μεσημβρινή*: δέν ετυχε νά δώ κανένα σχόλιο ή άρθρο της για τό ΜΣ, μά έχω δει πλείστα άλλα, θρηνητικά, για τή θέσπιση του πολιτικού γάμου, λ.χ., ή για τήν κατάργηση της σχολικής ποδιάς. Επίσης δέν θά έπρεπε νά αντιμετωπιστεί σοβαρά και κάποιο μνημόνιο λογοτεχνών – Ν. Ήσαϊα, Α. Καρατώνης, Ν. Λούρος, Δ. Μυράτ, Ι. Τσάτσου, Κ. Τσιρόπουλος κ.ά., σύνολο 27 – στο οποίο δηλώνεται τό γνωστόν, ότι αυτοί, πάντως, θά εξακολουθήσουν νά γράφουν και νά τυπώνουν «μέ σέβας προς [...] τήν πλήρη μορφή των λέξεων...») Άμνηχανία, γιατί δύσκολα διακρίνω τά έπιχειρήματά τους: Πέρα από τήν εκδηλη αντίδραση στή γενική ευκολία των καιρών και στα «άποφασίζομεν και διατάσσομεν», όπως αντιλαμβάνεται τή νομοθετική ρύθμιση του συστήματος τονισμού ο Α.Ε., τό ΜΣ δέχεται πυρά πού προορίζονται κυρίως, αν όχι αποκλειστικά, για τό άτονικό και για τήν –προεξοφλούμενη– κατάργηση της ιστορικής ορθογραφίας. Άλλά πριν από όλα αυτά, έντονη είναι ή αίσθηση ότι και στήν έπιχειρηματολογία της Σ.Σ. και στο άρθρο του Α.Ε. υπόκειται μιά βασική σύγχυση: ή γλώσσα και ή ορθογραφία θεωρούνται μεγέθη ίσα, λανθάνει μιά ταύτιση γλώσσας και γραφής.

Συνεχίζουμε. Στή σ. 60, στήλη 6', απαριθμούνται «οί λόγοι πού επέβαλαν τή μονοτονική μεταρρύθμιση», και σέ υποσημείωση ο Α.Ε. δηλώνει: «άντιπαρέρχομαι τό οικονομικό έπιχείρημα, παρόλο πού είναι τό μόνο πού έχει πραγματική βάση. Και τό αντιπαρέρχεται, επειδή κανένας, λέει, δέν μάς είπε «πόσο θά στοιχίσει σέ χρήμα ή εφαρμογή του Μ [...]· πόσο ακριβώς ή περίπου κερδίζει ή εθνική οικονομία [...]· τίνος ή οικονομία θά κερδίσει, του καταναλωτή γραπτών κειμένων ή των παραγωγών (εκδοτών)· και τέλος αν τό κέρδος αυτό θά συνεπάγεται ανάλογη μείωση της τιμής των εφημερίδων, βιβλίων κτλ.» (υπογραμμίσεις Α.Ε.).

Μέ τά έρωτήματα αυτά έλέγχονται προφανώς οι παραλείψεις κάποιων αρμόδιων φορέων και ή άγνόητης ή μή του «μονοτονικού πάθους» των παραγωγών (εκδοτών). Άποσιωπητικά! (Πάντως έπιμένω νά μήν καταλαβαίνω πώς μπορεί μέ αυτό τον τρόπο ο Α.Ε. νά αντιπαρέρχεται ένα κεντρικό σημείο, όταν, άλλωστε, τίς άπαντήσεις πού ζητά τίς έχει – και τό ξέρει –, έστω έμμεσα.)

Και φτάνουμε σ' ένα έπιχείρημα-κλειδί (σ. 61, στήλη α'): Μέ τό ΜΣ «έχουμε ήδη κάνει τό πρώτο

βήμα για τήν κατάργηση της ιστορικής ορθογραφίας. Τό Μ άποδεικνύεται, υπερθεματίζω, ένα άπλως μεταβατικό στάδιο ως τήν πλήρη κατάργηση των τόνων» (άπό τό άρθρο της Σ.Σ.· παραθέτει ο Α.Ε. – υπογράμμιση δική μου).

Ρωτούμε: πώς «άποδεικνύεται»; (Πάντως, όπως δήποτε όχι από τό ότι «οί συνεπείς [;] μέ τίς αρχές του Μ» διεκδικούν «τήν κατάργηση, πλύν εξαίρεσεων, του τόνου και στα μονοσύλλαβα» όπως γράφει ο Α.Ε.)

Και ρωτούμε ακόμη, πηγαίνοντας πιο πίσω: τί ήταν τότε ή κατάργηση της βαρείας;

(Άς τονίσουμε σ' αυτό τό σημείο και τό γνωστό, πώς ή ιστορική ορθογραφία πού ακολουθούμε σήμερα δέν είναι και τόσο ιστορική· είναι *άπλοποιημένη* ιστορική ορθογραφία, ένας συμβιβασμός τον οποίο έπιχείρησε ο Μανόλης Τριανταφυλλίδης ανάμεσα στήν ιστορική και τή φωνητική ορθογραφία. Και για νά προχωρήσουμε προς τίς μέρες μας, δέν είναι ιστορική ορθογραφία, λ.χ., τό -ει και τό -ο της Ύποτακτικής. Και ή έπίσημη κατάργηση των αντίστοιχων -η και -ω –δηλαδή άλλο ένα «πρώτο βήμα για τήν κατάργηση της ιστορικής ορθογραφίας»– έγινε λίγα μόλις χρόνια πριν. Και αξίζει εδώ νά θυμηθούμε πώς γι' αυτό τό θέμα ο Ψυχάρης κατέκρινε κάποτε τον Α. Πάλλη!)

«Χαρακτηριστικά τό άτονικό σήμερα» συνεχίζει άμέσως ή Σ.Σ. (και τό άλλα έχει πραγματοποιηθεί) «υποστηρίζεται από μή Έλληνες έπιστήμονες, άτομα μέ ένδεχομένως εκτεταμένη γνώση της γλώσσας, όμως μέ καθαρά διανοητική σχέση μαζί της, και άπ' όσο δύναμαι νά γνωρίζω μέ μιά σχετική έως άπόλυτη άδιαφορία άπέναντι στήν ποιητική.»

(Έστω για τό άτονικό ο λόγος, πού είναι πρόβλημα κυρίως ορθογραφικό: λαθεύω όταν διαβάξω εδώ ταύτιση γλώσσας και γραφής; Παρακάτω μάλιστα ή ίδια ή Σ.Σ. οδηγείται μέ μαθηματική ακρίβεια στή «διάλυση της ελληνικής γλώσσας εις τά έξ ών συνετέθη».)

Κινδυνεύει, λοιπόν, ή ποιητική: «Η σύνδεση έγινε ώραία / Ώραία έγινε ή σύνδεση» σημειώνει ή Σ.Σ. και παραθέτει ο Α.Ε. Ίδου ή σύγχυση «μεταξύ του έπιρρήματος και του κατηγορηματικού προσδιορισμού θηλυκού γένους». Άς σταθούμε εδώ. Άγγίζουμε τό μόνο σοβαρό, κατά τή γνώμη μου, έπιχείρημα, πού έχει ολοφάνερα πρακτικό αντίκρισμα: πρόκειται για τή σαφήνεια της όπτικής εικόνας, έγγύηση για τήν πρόσληψη του όρθου μηνύματος από τον άναγνώστη.

Και άς μή ρωτήσουμε πόσοι Νεοέλληνες γνωρίζουν ορθογραφία, και πόσοι διακρίνουν τό έπίθετο από τό έπίρρημα ανάλογα μέ τον τόνο. Νά ρωτήσουμε όμως τί είναι ή λ. «καλά», έπίθετο ή έπίρρημα, στήν άπλουστάτη πρόταση (πολύ πριν από τήν «ποιητική»): «τά παιδιά είναι καλά». Ή, τί γίνεται στή φράση: «άντιμετώπισε σοβαρά προβλήματα και δυσκολίες»; Στήν (όρθή) άπάντηση ότι, έπιτέλους, είναι θέμα (όρθης) σύνταξης, σειράς των λέξεων, συμφραζομένων κτλ., ο Α.Ε. θά διαμαρτυρηθεί: «έχουμε νά κάνουμε μέ τήν έκφραστική διάσταση της γλώσσας (...) πού δέν τήν καλύπτει ο θεός των συμφραζομένων» (σ. 61, στήλη 6'· υπογράμμιση δική μου). Όρθά! Μόνο πού ή παρατήρησή του αυτή ξεκινά από τά πνεύματα και τους τόνους. Μήπως διυλίζεται ο κώνωψ;

συζήτηση

Μήπως, πάλι, έπρεπε νά επιμείνουμε στο χώρο της ποιητικής; Πώς θά εκφραστεί, λοιπόν, μονοτονικά ό ποιητής τών στίχων «ή σύνδεση έγινε ώραία / ώραία έγινε ή σύνδεση»; Τά ανακλαστικά μου μοιάζουν αβ-θάδη: "Όπως εκφράστηκε ό Σεφέρης, σχηματίζοντας μέ τίς λέξεις δέντρα, ανθρώπινα πρόσωπα, παραστάσεις όλόκληρες (έννοώ τά «Καλλιγραφήματα» στό *Τετράδιο γυμνασμάτων Β'*). Μήπως χρειάζεται τώρα τό αλφάβητό μας και ζωγραφιές και ιδεογράμματα; Και πώς εκφράζεται ό ποιητής, κ. Σ.Σ., όταν τυπώνει πολυτονικά αλλά χωρίς βαρείες;

(Στή βιβλιοθήκη μου υπάρχει ή μελέτη της Σ. Σκοπετιά, *Τά μανιάτικα μοιρολόγια*, Αθήνα 1972. Ξεφυλλίζω, και στή σ. 36 διαβάζω τό στίχο: *τι έγω είμαι*. Πώς τυπώνετε σήμερα, κ. Σ., πολυτονικά αλλά χωρίς βαρείες, και πώς διαβάσετε: (α) τό *αιτιολογικό* «τι». (β) τήν έγκλιση του τόνου στό «έγω», αφού έτσι κι αλλιώς παίρνει πιά όξεία, ενώ στό «είμαι» μοιάζει άπλώς νά λείπει ή περισπωμένη; Και πώς τό *αιτιολογικό* «γιατί» του στίχου: *γιατί δέν άφησες παιδί*, στή σ. 29; Αλλά πώς θά διάβαζε, και πώς διαβάξει, και τό τι και τό *γιατί* ό μέσος, έστω, άναγνώστης, αυτός για τόν όποιο τόσος λόγος γίνεται τώρα; Γνωρίζετε πολύ καλά. Όπότε; Πώς εκφράζεται και πώς λειτουργεί – και πρός τά πού – ή ποιητική; Μέ τά συμφραζόμενα; Ό Α.Ε. θά διαμαρτυρηθεί και πάλι – και όρθά! Ξεκίνησα όμως από τό άρθρο του Α.Ε., όπου, χαρακτηριστικά, δέν αναγράφεται καν ή λέξη «βαρεία», και έφτασα στή Σ.Σ. Όφείλω λοιπόν νά σημειώσω ότι στό έξασέλιδο άρθρο της υπάρχει και μία παράγραφος άφιερωμένη στή βαρεία [σ. 264, στήλη β']. Ό τόνος όμως έχει πέσει: «Ακόμα και ή βαρεία [...] βοηθούσε στίς διακρίσεις...», γράφει, και παραθέτει στίχους Καβάφη, Σικελιανού και Σεφέρη, όπου μέ τή βαρεία διακρίνεται τό *αιτιολογικό* από τό *ερωτηματικό* «γιατί». Θα συνεχίσω έγω, μέ ένα στίχο του Ο. Έλύτη, από τό ποίημα «Τής Σελήνης της Μυτιλήνης», πού βρίσκεται στά *Έτεροθαλή: γιατί μου όμόρφυνες τή δυστυχία...* Αντέγραψα όμως από τήν άνθολογία πού έκαμε ό ίδιος ό ποιητής και κυκλοφόρησε στίς εκδόσεις Ακμων, Αθήνα 1979, τυπωμένη «πολυτονικά», χωρίς βαρείες. Στήν εκδοχή του Ίκαρου, Αθήνα 1974, δέν υπάρχει *ερώτηση: γιατί μου όμόρφυνες τή δυστυχία...* Η καταστροφή, λοιπόν, πού θά επέλθει, κατά τή Σ.Σ., μέ τό άτονικό, τό όποιο θά ακολουθήσει, κατά τή Σ.Σ., τό μονοτονικό, έχει ήδη επέλθει;)

Όπότε; Έπιστροφή στή βαρεία; Προφανώς όχι. Νά θυμούμαστε μόνο ότι πολυτονικό σύστημα σημαίνει και όξεία και βαρεία και περισπωμένη, και μόνο τότε είναι πολυτονικό. Νά θυμούμαστε πώς ή βαρεία στό πολυτονικό σύστημα ήταν, και είναι, θεωρητικά, «λειτουργικό σύμβολο», τουλάχιστον όσο και ή περισπωμένη – αλλά όχι ή όξεία· αυτή μόνη της, χωρίς τή βαρεία, δέν είναι.

Γιατί [διάβαζε: διότι!] στό κολοβωμένο ΠΣ έχει περιπέσει σε μαρασμό τό *αιτιολογικό γιατί*, τό ποιητικό (κ. Σ.Σ.!) *αιτιολογικό τι*, μαζί μέ τό βουλευτικό και τό δεικτικό *νά*, τό όρκωτικό *μά*, τό διαχωριστικό και τό προτρεπτικό *γιά*. (Και για νά μή θεωρηθεί ότι έξ επαγγελματικής διαστροφής βυζαντινολογώ, παραπέμπω στή διάκριση άναφορικών και *ερωτηματικών πού-πού* και *πώς-πώς*.)

(Μέ άφορμή τό *ερωτηματικό γιατί* θυμίζω και τήν παλαιά πρόταση νά σημειώνεται άνάποδο *ερωτημα-*

τικό στήν άρχή της *ερωτηματικής* περιόδου – ό καθένας γνωρίζει τό «κοκοράκι» στή φωνή του άναγνώστη, όταν τήν τελευταία στιγμή *αντιλαμβάνεται* τό *ερωτηματικό* σημάδι και *εκτρέπεται* σε *ερώτηση*, αφού έχει χρωματίσει ως τότε λάθος μιά μακρά περίοδο. Άνάποδα *ερωτηματικά*, λοιπόν, μπορεί νά χρειάζομαστε· και τόνο στά κεφαλαία, νά ξέρουμε άν τό βιβλίο του ΜΠΑΤΣΗ πού διαβάζουμε είναι του Μπάτση ή του Μπατση· και τούς φθόγγους b, d, g. Και χρειάζομαστε ίσως τό τελικό -ν στήν *αιτιατική* του *αρσενικού* άρθρου πριν από *επίθετο*, και *όπωσδήποτε* πριν από *άλυσίδα* *επιθέτων*. Και τό -ν του *δέν*, και άλλα πολλά· *περισπωμένες*, όμως, όχι.)

Τώρα μπορούμε, θαρρώ, νά καταλήξουμε πώς κλασικά κείμενα, της αρχαίας γραμματείας κυρίως, και ποιητικά κείμενα τυπωμένα μέ ΠΣ χωρίς βαρεία δέν διαβάγονται. Μέ τό ΜΣ, ναι – ή πολύ περισσότερο. Η «ποιητική», λοιπόν, νά *ώφεληθει* έχει, και όχι νά χάσει. Τό ίδιο και ό *άναγνώστης*.

Έμεινα λίγο παραπάνω στή βαρεία, γιατί ή *έλλειψη* της *ύποδεικνύει* τήν *άτροφία* και τή *μή λειτουργικότητα* του ΠΣ. Και άν ή *έκλειψη* της βαρείας *στοιχειοθετεί* μιά *φυσική* φθορά τών πραγμάτων, *τεκμαίρεται*, *νομίζω*, και μιά *φυσική* φορά, πού οδηγεί, *ένδεχομένως*, στό *μονοτονικό*. Λέγω *έγω* «ένδεχομένως» στό Μ· *ας μάς πεί* ό Α.Ε. πού άλλου. Πάντως κάπου πρέπει νά οδηγεί· και σίγουρα όχι πρός τά πίσω, στό πολυτονικό. Διαφορετικά, οί *σημερινοί* πολυτονιστές *οφείλουν* νά *άποκαταστήσουν* τή *διαφορετική* μορφή τών *διαφορετικών* λέξεων *γιατί-γιατί* κτδ., πού τώρα έχουν *ίσοπεδωθεί*. (Μήπως μπει από τή δική τους πόρτα ή φωνητική *όρθογραφία*, πού θά τούς ρωτήσει: *αφού γιατί* και *γιατί* ίσον ένα και τό αυτό, *γιατί* όχι και ό *χίρος* μέ τόν *χήρο* = «*χίρος*»;))

Έπιστρέφουμε στό άρθρο του Α.Ε. Περονούμε στή θεωρητική *τεκμηρίωση* του *κινδύνου* τόν *όποιο* *άντιπροσωπεύει* τό ΜΣ. Έδώ *έπιστρατεύεται* και ό *καθηγητής* *γλωσσολογίας* Γ. Μπαμπινιώτης, ό *όποιος* ζητά νά *διατηρηθεί* ή *δασεία*, *έπειδή* ή *κατάργησή* της «σημαίνει στήν πράξη *άλλοίωση* του «*έτυμολογικού* *ινδάλματος*», της *έτυμολογικής* *εικόνας* και *συνάφειας* της *λέξεως*» (παραθέτει ό Α.Ε. – *άντιγράφω* από τήν *Καθημερινή* 24.1.1982). Και συμφωνεί ό Α.Ε.: «ή *δασεία* λοιπόν είναι *λειτουργικό* *σύμβολο*, αφού έτσι *κατανοούμε* τό *σχηματισμό* τών *παραγώγων* και τών *σύνθετων* μέ *δέυτερο* *συνθετικό* *δασυνόμενη* *λέξη*, και *ταυτόχρονα* *δημιουργικό*, αφού *επιτρέπεται* και στό *μέλλον* τήν *άπρόσκοπη* *γλωσσοπλαστική* *διαδικασία*... »

Στόν κ. Μπαμπινιώτη *άπάντησε* ό *καθηγητής* Ίω. Ξηροτύρης (*έπιστολή* στήν *Καθημερινή* 5.2.1982). *Άντιγράφω* ένα τμήμα:

«... *Έπίορκος* λέμε κι *όχι* *έφορκος*. Οί Έδεσσαίοι *ίδρυσαν* *φρουτενώσεις* κι *όχι* *φρουθενώσεις*. Ό κ. Μπ. *μπαίνει* στήν *αυτοκινητάμαξα* κι *όχι* στήν *αυτοκινηθάμαξα* κτλ.» Νά ρωτήσω κι *έγω* άν στή λ. *έφετος* *άναγνωρίζουμε* *κάποιο* *έτος*, μέ *δασεία*, ή στή λ. *μεθαύριο*, ένα *δασυνόμενο* *αύριο* (μεθ' ήμέραν *αύριο*)!

Και ως πρός τήν «*άπρόσκοπη* *γλωσσοπλαστική* *διαδικασία*», θυμίζω (*άλλωστε* και ό ίδιος ό Α.Ε. έχει πολλές φορές *άναφερθεί*, *άκόμη* και στό *συγκεκριμένο* *άρθρο* του, σε *άνάλογα* *τέρατα*) πώς *συνθέτει* ό *Νεοέλληνας* μέ τό «*ποίηση*»: *τιμαριθμοποίηση*, όπου *παρατηρούμε*, *έκτός* από τό *τέρας* *καθαυτό*,

σύνθεση με τό ουσιαστικό, αντί με τό επίθετο, όπου «τιμαριθμοποίηση τῶν μισθῶν» = οἱ μισθοὶ νά γίνουιν τιμάρημος! Καί πῶς συνθέτει με τό «ἀπό»: ἀποελληνοποίηση (ποῦ ἢ συνδρομή, ἔστω, τῆς δασείας;)

Αὐτά βέβαια δέν εἶναι ἀπάντηση, θά ἀντιτείνει ὁ Α.Ε., καί δέν ἔχει ἀδικο. Τό ἀμβλυμένο γλωσσικό μας αἶσθημα θά ἀμβλυνθεῖ ἀκόμη περισσότερο με τό Μ: ἕνα ἀκόμη σκαλοπάτι παρακάτω στή σκάλα τοῦ κακοῦ. Αὐτή ὅμως ἡ βεβαιότητά του (καί ἐδῶ δεχόμεστε πρὸς στιγμήν τήν ταύτιση γλώσσας καί ὀρθογραφίας) πρέπει να καλύπτει καί τό ἐρώτημα πῶς καί γιατί ἀκούμε σήμερα παντοῦ καί διαβάζουμε κάλεσμα ἀντί πρόσκληση, θεσμοποίηση ἀντί θεσμοθέτηση, στοχεύω ἀντί ἀποσκοπῶ, δημοκρατικοποίηση ἀντί ἐκδημοκρατισμός κ.ἄ. (γιά νά περιοριστῶ ἀποκλειστικά σέ βαρβαρισμούς πού τείνουν νά ἐκτοπίσουν λέξεις δόκιμες, πού ἤδη ὑπάρχουν). Καί σ' αὐτό πιά τό σημεῖο φοβοῦμαι πῶς θά προλάβουν νά ἀπαντήσουν ἄλλοι, πού μᾶς περιμένουν «στή γωνία», καί θά ποῦν ὅτι φταίει ἡ καθιέρωση τῆς δημοτικῆς (ἢ μήπως ἡ «πρόωρη» καθιέρωση τῆς δημοτικῆς;)... Ἐδῶ, κι ἄς μού συγχωρεθεῖ ὁ ἀμαρτωλὸς συνειρμός, θά ἔπρεπε νά διαδιαστεί τό ἀτύχες κείμενο τῆς ἀτυχεστάτης χειρονομίας πού σημειώθηκε πρόσφατα ἐπτασφράγιστη, με τήν ἐπωνυμία Ἑλληνικός Γλωσσικός Ὅμιλος.

Ξεμακρύνουμε ὅμως. Ἐπιστρέφουμε στά περὶ «λειτουργικῶν» καί «δημιουργικῶν συμβόλων»:

«Τά ἴδια ἰσχύουν» συνεχίζει ὁ Α.Ε. (ὑπογράμμισή δική μου) «καί γιά τήν ψιλὴ καί τήν ὀξεία καί τήν περισπωμένη γιατί, σέ κάθε περίπτωση, ἔχουμε νά κάνουμε με τό ἐτυμολογικὸ ἵνδαμα...»

Τά ἴδια, ὄχι. Τί λογῆς «λειτουργικῶν» καί «δημιουργικῶν [κυρίως] σύμβολο» εἶναι ἡ ὀξεία καί ἡ περισπωμένη, τουλάχιστον σύμφωνα με ὅσα γράφει ὁ Α.Ε. γιά τή δασεία; Μένει τό «ἐτυμολογικὸ ἵνδαμα». Καί πῶς ἐπιδιώνει ἡ γλώσσα ὅταν τό ἐτυμολογικὸ ἵνδαμα κύμα ἔχει γίνει πρὸ πολλοῦ κύμα; Τί γίνεται ὅταν ἔχουμε δύο ἐτυμολογικά ἵνδαμα: *γυναῖκα* (Λεξικό Σταματάκου) καί *γυναίκα* (Λεξικό Δημητράκου); Καί τά σχετικὰ παραδείγματα μπορεῖ ὁ καθένας νά τά πολλαπλασιάσει ἐπάπειρον, ἀπάντηση στή συναισθηματικῆς τάξεως ἀντίρρηση ὅτι με τό μονοτονικό ἀλλοιώνεται καί γίνεται πιά ἀγνώριστη ἡ εἰκόνα κάθε λέξης: ἀλλοίωση ὑπάρχει ὅταν ὑπάρχει εἰκόνα.

Στίς τελευταῖες παραγράφους τοῦ ἀρθρου ἐκφράζονται ἔντονες ἀνησυχίες. Πῶς ἡ ἐφαρμογή τοῦ ΜΣ – «θά δυσχεράνει τήν ἐκμάθηση τῶν ἀρχαίων [...] στή Μέση Ἐκπαίδευση, γιατί ἡ μετάφραση καί τό κλασικὸ κείμενο θά εἶναι ἡ μέρα με τή νύχτα».

– «θά δυσχεράνει ἢ θά καταστήσει ἀδύνατη τήν ἐπαφή τοῦ Νεοέλληνα με τά κείμενα τῆς ἑλληνικῆς γραμματείας ἀπὸ ἐποχῆς Γουτεμβέργιου μέχρι σήμερα. Θά ἀποκόψει δηλαδή τήν ἀνετη καί φυσικὴ σχέση τοῦ Νεοέλληνα με τά κείμενα τοῦ ἀρχαίου, τοῦ βυζαντινοῦ καί τοῦ νεοελληνικοῦ πολιτισμοῦ» (ὑπογραμμ. δικές μου).

Ἡ μετάφραση καί τό κλασικὸ κείμενο δέν εἶναι ἡ μέρα με τή νύχτα, καί θά γίνουιν ὅταν τυπωθεῖ μονοτονικά ἢ μετάφραση; (Καί γιατί ὄχι μονοτονικό καί στό ἀρχαίο; Νά ποῦμε πάλι κάτι γιά τή βαρεία; Ἐν πάση περιπτώσει, προβλήματα ρυθμιστικά ὑπάρχουν πολλά καί σοβαρά: λ.χ. πού θά ἀρχίσει καί πού θά σταματήσει ἢ ἐφαρμογή τοῦ μονοτονικοῦ· ἀλλά αἰ-

φνιδίως, ἕναν ὀλόκληρο αἰῶνα ἀφότου ἔχει τεθεῖ τό θέμα τῆς τονικῆς ἀπλοποίησης, φαντάζουιν κι αὐτά πρῶιμα.)

Ποιά εἶναι ἡ «ἀνετη» καί ποιά ἡ «φυσικὴ» σχέση τοῦ Νεοέλληνα με τά κείμενα τοῦ ἀρχαίου, τοῦ βυζαντινοῦ καί τοῦ νεοελληνικοῦ πολιτισμοῦ; Ὅταν ὁ Παπαδιαμάντης (γιά νά ξεκινήσω ἀπὸ τό τέλος) διαβάζεται, καί ὄχι μόνο ἀπὸ τόν μέσο ἀναγνώστη, μονάχα με γλωσσάρι; Ἡ ὅταν, γιά νά πᾶμε πῶς πέρα, τό σημερινὸ παιδί ἀγνοεῖ τή λέξη, λ.χ., «ἀραμπάς» (πολυτονικά, μονοτονικά ἢ ἄτονα γραμμῆν);

Καί ἄς μὴν τρέφουμε ἀυταπάτες: Πρόβλημα προσαρμογῆς στό ΜΣ ἔχει μεγαλύτερο ὁ Α.Ε., καί ὁ ὑπογράφόμενος ἀκόμη πῶς μεγάλο, ἀπὸ τόν «μέσο» ἀναγνώστη: ἕνας δείκτης πρέπει νά εἶναι ἡ σταθερὴ κατανάλωση ἐντύπων (ἐφημερίδων, περιοδικῶν, βιβλίων) πού χρησιμοποιοῦν διάφορους τύπους μονοτονικοῦ. (Ἡ σχετικὴ πολυτυπία καί ἡ ἀλλοπρόσαλλη, συχνά, ἐφαρμογή κάθε λογῆς «μονοτονικοῦ» νομίζω πῶς ἐνισχύει ἀκριβῶς τήν ἀποψή μου. Ἄσε πού θά ὑπάρχουν, σίγουρα, κι ἐκεῖνοι – φοβοῦμαι οἱ περισσότεροι – πού δέν ἔχουν πάρει εἶδη τύπου.) Ἀκόμη, πιστεύω πῶς πολὺ πῶς εὐκόλα θά διαβάξει πολυτονικά τυπωμένο κείμενο ὁ διδαγμένος τό ΜΣ ἀπ' ὅσο μποροῦμε σήμερα ἐμεῖς νά ἐξοικειωθοῦμε με αὐτό. Αὐτά περὶ προσαρμογῆς (πού σημαίνει, μὴν τό ξεχνοῦμε, κάποια «ψιλικὴ» περὶ τάλαιπωρίας δύο-τριῶν γενεῶν).

«Τὴν ἐπανάσταση τοῦ δημοτικισμοῦ – καί ἦταν πραγματικὴ ἐπανάσταση – σήμερα θέλουιν νά τὴ συνεχίσουν με τό ζόρι κάποιοι σύγχρονοι δημοτικιστές, κι ἄς μὴν ὑπάρχει ἀντικείμενο» συνοψίζει ὁ Α.Ε., σ. 62, στήλη β'.

Ἀντικείμενο λοιπὸν ὑπάρχει, τό εἶδαμε, καί οὔτε ὁ Α.Ε. μᾶς ἔδειξε τό ἀντίθετο ἐπειδὴ ἀπλῶς «ἀντιπαρέρχεται» κάποια πράγματα, ἢ πολεμᾶ κάποια ἐπερχόμενα, κατὰ τήν ἀποψή του, δεινά. Παραμερίζουμε καί τήν ἔνστασή μας γιά τούς «σύγχρονους δημοτικιστές»: οὔτε σύγχρονοι, μόνο, οὔτε δημοτικιστές, μόνο – γνωστά κι αὐτά στόν Α.Ε. Μένει ἡ «συνέχεια» τῆς «ἐπανάστασης τοῦ δημοτικισμοῦ». (Ἐδῶ πρέπει νά τεθεῖ τό ἐρώτημα ἂν τιλοφοροῦνται «ἐπαναστατικές» ὅλες οἱ φάσεις καί μεταλλαγές τοῦ δημοτικισμοῦ· διαφορετικά, πρέπει νά ὀριστεῖ σέ ποιά φάση του ὁ δημοτικισμὸς εἶναι ὄντως σῆμα με πολιτικὴ διάσταση, καί μάλιστα ἐπαναστατικὴ – καί θεωρῶ κρίσιμο τό ἐρώτημα αὐτό, ὅταν ἀπέναντί μας ἔχουμε τόν «ἰδεολογισμό» τοῦ Βερυβάκη καί τῶν ὁμοίων.) «Ἡ ἱστορία ἐπαναλαμβάνεται σάν φάρσα. [...] Ὁ δημοτικισμὸς, σήμερα πιά, δέν εἶναι παρά ἰδεολογία χωρὶς ἀντικείμενο» συνεχίζει ὁ Α.Ε. Φτάσαμε στήν καρδιά τοῦ ἀρθρου του, στό σημεῖο ὅπου ριζώνει καί ἀναπτύσσεται ἡ ἐπιχειρηματολογία του. Ἐδῶ καταγγέλλεται ἡ πολιτικὴ φενάκη πού ἐπενδύει σήμερα με ριζοσπαστισμὸ τό μονοτονικό, γιά νά τό ἐκμεταλλεῖτε στό χρηματιστήριον τῶν ἰδεολογημάτων τῆς ἐποχῆς. Καί ὡς ἐδῶ συμφωνεῖ κανεὶς με τόν Α.Ε. Ἀλλὰ μόνον ὡς ἐδῶ: στήν ὅλη ἱστορία εἶναι προφανῆς ὁ παραλληλισμὸς με τήν πρόσφατη καθιέρωση τῆς δημοτικῆς γλώσσας. Καί ὁ παραλληλισμὸς αὐτός στηρίζεται τὴν καταγγελία τοῦ Α.Ε., ἐνῶ στηρίζεται ὁ ἴδιος σέ δύο σημεία: (α) στό γεγονὸς ὅτι ἡ δημοτικὴ καθιερώθηκε με νόμο τῆς πολιτείας τό 1976, δηλαδή ὅταν εἶχε μειωθεῖ ἡ ἀκόμη καί μηδενιστεῖ ἡ πολιτικὴ τῆς διάστασης· (β) στήν κατὰ Δαμανάκη ἐξίσωση «μονο-

τονικό = προοδευτισμός» και «πολυτονικό = σκοταδισμός». Ο παραλληλισμός όμως αυτός είναι προφανώς πλαστός: Ἄν συμφωνούμε πώς τό ΜΣ είναι μιὰ τολμηρή, ἴσως, μὰ ὀρθογραφική οὐσιαστικά καινοτομία, ἔστω ἐπανάσταση, ποιὰ ἢ ἀναλογία του μέ τό δημοτικισμό; πῶς ἀναγορεύεται σέ γλωσσικό πρόβλημα; Ἄπό τίς κορόνες τῆς κ. Δαμανάκη καί τοῦ κ. Βερυβάκη; Εὐκολοί ἀντίπαλο; Θά μοῦ συγχωρεθεῖ αὐτή τή φορά ὁ «καθ' ὑπαγόρευσιν» συνειρμός πού ἀνακαλεῖ τούς γλωσσαμύντορες οἱ ὁποῖοι ἀντιμετώπιζαν τή δημοτική στό πρόσωπο τῶν μαλλιαρῶν καί μόνο, ἢ τῶν βουλγαρόφωνων κομμουνιστῶν. Ὡστόσο, στό σημεῖο αὐτό, στήν καταγγελία τῆς πολιτικῆς φενάκης, θά ἔπρεπε νά ἀρχίζει καί νά ἐπιμένει περισσότερο τό ἄρθρο τοῦ Α.Ε. Ἄπό κεῖ καί πέρα ἀνοίγονται μονοπάτια ἐπικίνδυνα: Ὡς πού θά ἔπρεπε νά φτάσει τελικά ὁ γνήσιος δημοτικιστής πού καταγγέλλει τήν πολιτική φενάκη «δικαίωσης τῶν ἀγῶνων τοῦ δημοτικισμοῦ» κατά τό σωτήριο ἔτος 1976; Ὁχι, βέβαια, ἐλπίζω, στήν αὐτοκτονία τοῦ δημοτικισμοῦ. (Ἄλλά, ἐν προκειμένω, ὁ Α.Ε. δέν εἶναι μονοτονιστής. Καί προχωρεῖ, στηρίζοντας ὁ ἴδιος τήν ψευδή ἀναλογία πού καταγράψαμε. Καί ἀπό δῶ καί πέρα φοβοῦμαι πῶς τό νόμισμα τῆς πολιτικῆς φενάκης μπορεῖ νά μᾶς δείξει τήν ἄλλη του ὄψη.)

Τό ἄρθρο σφραγίζεται μέ τόνους ἀποκαλυπτικούς: «... τά ἐρωτήματα εἶναι ἀλλοῦ κι ἄς ξεκινοῦν ἀπό τό μονοτονικό. Ἄξιζει τόν κόπο νά γράφουμε στήν ἑλληνική γραφή τά ἑλληνικά; Ἄξιζει τόν κόπο νά καταστραφεῖ ἓνας ἔστω περιφερειακός πολιτισμός; Σίγουρα ἢ ἀνθρωπότητα θά συνεχίσει τό δρόμο τῆς καί χωρίς τή γραφή μας. Ὁχι ὁμως κι ἐμεῖς».

Ἔχω τήν αἴσθησις ὅτι καί οἱ ἐσχατολογικές αὐτές προτάσεις ταυτίζουν κατ'ἀρχήν γλώσσα καί γραφή, καί μέ ἀντίστοιχο λογικό ἄλμα ἐξαντλοῦν τά σύνθετα προβλήματα τῆς γραφῆς στό ὀρθογραφικό μόνο πρόβλημα τοῦ τονισμοῦ. Καί ἐν πάσῃ περιπτώσει, ἂν πρόκειται νά ἐπαληθεύσουν ἀργά ἢ γρήγορα οἱ σκοτεινές προφητείες τοῦ Α.Ε., αὐτό ἀσφαλῶς δέν θά γίνῃ ἐξαιτίας τῆς καθιέρωσης τοῦ μονοτονικοῦ. Προφανῶς ὁ Α.Ε. ἀντιλαμβάνεται τό μονοτονικό ὡς κερκόπορτα γιά τήν ἄλωση τῆς νεοελληνικῆς γλώσσας. Εἶμαι ὑποχρεωμένος νά δηλώσω πῶς διαφωνῶ μέ τή δραματική αὐτή μεταφορά, ἐνῶ συμμερίζομαι σέ κάποιο βαθύτερο ἐπίπεδο τούς ἄλλους φόβους τοῦ Ἄγγελου Ἐλεφάντη.

Μάρτιος-Ἀπρίλιος 1982

Ὁ «Ἑλληνικός Γλωσσικός Ὀμίλος» καί ἡ συνείδησις τῆς γλώσσας μας

τοῦ Ἀριστοτέλη Νικολαΐδη

Ἐκπληξη μοῦ προκαλεῖ ἡ ἐντύπωση τῆς Ἄννας Φραγκουδάκη ὅτι στή Διακήρυξη τοῦ «Ἑλληνικοῦ Γλωσσικοῦ Ὀμίλου» ὑποστηρίζονται πολὺ «συντηρητικές ἰδέες» γιά τήν γλώσσα μας. Ἀντίθετα πιστεύω πῶς οἱ ἰδέες πού προτείνονται εἶναι σαφῶς ριζοσπαστικές, ἂν λάβει κανεῖς κυρίως ὑπόψιν ὅτι ἀπευθύνονται ἐπίσης καί σέ ὀρισμένους ἐγκεφάλους δημοτικιστῶν πού ἔχουν πάθει μιὰ γλωσσική ἀρτηριοσκλήρωση, συνεπεία ἑνός δογματικοῦ καί «τεχνητοῦ» δημοτικισμοῦ πού ἐμποδίζει μᾶλλον παρά βοηθεῖ τήν ἀνάπτυξη τῆς νεοελληνικῆς γλώσσας, συμφώνως πρὸς τίς ἀπαιτήσεις τῆς ἐποχῆς καί τίς δυνατότητές τῆς.

Ἡ Α. Φραγκουδάκη, παίζει κάπως μέ τίς προτάσεις τῆς «Διακήρυξης» περνώντας τίς ἀπό παραμορφωτικούς καθρέπτες γιά νά φτάσει στήν πρόταση πού ἐπιθυμεῖ νά προβάλλει ὡς ἐνδότερο σκεπτικό τοῦ Ὀμίλου. Στήν πραγματικότητα ἐκφράζει τό δικό της ἐπιθυμητόν σκέπτεσθαι.

Δέν ξέρω πότε ἀνεκάλυψε τόν Τσόμσκυ, ἢ Α. Φραγκουδάκη, ἀλλά τουλάχιστον σ' ὅτι ἀφορᾶ ἐμένα

δέν εἶναι ὁ γλωσσολόγος τῆς ἐκλογῆς μου κι' αὐτό γιατί ἐκτός τῶν ἄλλων οἱ ἀπόψεις του νομίζω πῶς περιορίζονται ἀρκετά ἀπό τή δομική ἀνάλυση τῆς ἀγγλικῆς γλώσσας, ἐλάχιστα πρωτογενοῦς ὅπως ἡ ἑλληνική λ.χ. ἢ γερμανική ἢ ἡ ρωσική. Ὁ σχετιζόμενος στρουκτουραλισμός του, τοῦ τύπου Λεβί-Στρῶς, ἐπίσης, εἶναι κάπως περιοριστικός καί ἐν πολλοῖς ξεπερασμένος. Ξαναπεράσαμε πάλι ἀπό φωνολογίες καί γραμματικισμούς πού ἀναμφισβήτητα ἔχουν μιὰ τεράστια σημασία πάντοτε, στήν βαθύτερη φαινομενολογία τῆς γλώσσας πού συνίσταται στά ἐτυμολογικά της δυναμικά καί τίς λέξεις, τήν ποιητική τῆς δηλονότι καταγωγή πού ἀπό καιρὸ ἐπεσήμαναν οἱ Τρουμπετσκῶ, Γιάκομπσον καί οἱ ἀντιπρόσωποι τῆς σχολῆς τῆς Μόσχας καί τῆς Πράγας. Οἱ ἠχολογικές συνάψεις τοῦ Ἡράκλειτου, ἐξάλλου, καί οἱ ἐτυμολογικές ἀναλύσεις τοῦ Χάϊντεγκερ (τοῦ μεγαλύτερου ἴσως γλωσσολόγου-φιλοσόφου τῆς ἐποχῆς μας) ἀποτελοῦν ἀσφαλῶς ἓνα διαφοροτικό πλησίασμα τῆς γλώσσας, ὅπου ὁ Φερντινάντ ντέ Σωσσὺρ μέχρι τόν Ζάκ Λακάν παίζουν ἓνα συνεκτικό καί ἐνδιάμεσο ρόλο.

Μετά τόν Πλάτωνα οτιδήποτε και αν κάνουμε μέσα στα πλαίσια της Πολιτείας, είναι και πολιτική πράξη, ό υπεύθυνος δέ λόγος, γραπτός ή προφορικός δέν είναι άσφαλώς εξαίρεση, μολονότι επιβεβαιώνει τόν κανόνα. Συμφωνώ λοιπόν μέ τήν άρχική πρόταση τής Α. Φραγκουδάκη, προφανώς περιττή. "Όσο για τά έτυμολογικά δυναμικά τής Έλληνικής πού άνέκαθεν έπηρεάζουν δημιουργικά τίς άλλες γλώσσες - συννεπεία μιās πολύπλοκης ιστορικής, πολιτιστικής και γλωσσικής διεργασίας - γιατί αυτή ή τόσο άρνητική στάση; Οί Άγγλοσάξωνες από παλιά παράδοση και μέχρι σήμερα λέγουν πάντοτε όταν έχουν ένα λεκτικό πρόβλημα: «Υπάρχει μιá ελληνική λέξη γι' αυτό» και ψάχνουν συνεχώς μέσα στα ελληνικά λεξικά για νά τήν βρούν ή νά τήν δημιουργήσουν αν δέν υπάρχει πρσάγει. Τό ίδιο φαινόμενο παρατηρείται βέβαια σ' άλλες τίς γλώσσες τής Εϋρώπης και όλόκληρου τού κόσμου, στήν εποχή μας. Δέν αποτελεί τό γεγονός αυτό μιās τεράστιας σημασίας ιδιαιτερότητα τής ελληνικής γλώσσας; Έπειδή όλοι μας κολυμπάμε μέσα στή γλώσσα πού μιλάμε και γράφουμε - όπως και στήν ίδια μας τήν ψυχολογία - νομίζουμε συχνά ότι ή γνώση αυτών τών πραγμάτων είναι εύκολη ή δεδομένη. Κι' όμως τό μεγαλύτερό μας γλωσσικό πρόβλημα από τόν Σολωμό και έντεϋθεν είναι ότι δέν σκεφθήκαμε έπαρκώς τήν γλώσσα μας, ένα πολύ δύσκολο πράγμα βέβαια, αλλά απαραίτητο και άντί γι' αυτό συχνότατα τήν αφήσαμε νά καταστεί άντικείμενο ξριδας και ξιφουλκίας.

Στή διακήρυξη τού ΕΓΟ δέν αναφέρεται πουθενά ή λέξη «προστασία» ή «άμυνα» για τή γλώσσα (μας!) - πού συμβαίνει νά είναι αν δέν άπατώμαι και ή γλώσσα τής Α. Φραγκουδάκη - αλλά μιλήσαμε μόνο για μέριμνα και φροντίδα. Για ν' άμυνθοϋν έντούτοις οί Γάλλοι από τό περίφημο *franglais* από χρόνια δημιουργησαν έπιτροπές εργασίας κ.λπ. «για τήν άμυνα τής Γαλλικής γλώσσας» πού βρήκαν έν τέλει τήν κοινή συναίνεση σ' όλους σχεδόν τούς διανοούμενους τής χώρας αυτής. Συχνά μάλιστα ή άγγλογενής λέξη πού άντικαθιστούν είναι έλληνογενής στή προέλευσή τους γιατί συνήθισαν γλωσσικώς και πολιτιστικώς νά θεωρούν τά ελληνικά έτυμολογικά δυναμικά και τίς ελληνικές λέξεις τμήμα τής γλώσσας τους. "Όλες περίπου οί ελληνικές έφημερίδες, δημοσίευσαν προσφάτως μιá σχετική είδηση, ότι ή Κυβέρνηση Μιττεράν, δηλαδή, έδωσε έντολή στα μέσα μαζικής επικοινωνίας τά όποια έλέγχει νά μήν μεταχειρίζονται πλέον τό *franglais* αλλά τίς αντίστοιχες γαλλικές λέξεις. Κανένας δέν διανοήθηκε νά χαρακτηρίσει τήν ένέργεια τούτη σοβινιστική. Στήν Έλλάδα όπου ό αυτοσεβασμός και ό σεβασμός οτιδήποτε ελληνικού είναι σχεδόν ύποπτος, όπου τό γενικό ξεπούλημα τών πάντων έφθασε στα όρια τού γελοίου, ακούγονται τέτοιες αντιδράσεις. Υπάρχει ένα είδος Έλλήνων πού ακόμα και τήν άγωνία μας για τήν Κύπρο τήν θεωρεί «σοβινιστική».

Ο Νίκος Φωκάς στο ένδιαφέρον δοκίμιό του «Η άποδυνάμωση τής γλώσσας» (Έπιχειρήματα για τή Γλώσσα και τή Λογοτεχνία) γράφει μεταξύ τών άλλων τ' ακόλουθα: «Πραγματικά, όρισμένες φορές είναι νά τρομάζει κανένας μέ τό "δημοτικιστικό" έφησυχασμό τών λογίων, τών συγγραφέων, τών δασκάλων και τών φοιτητών μας και νά άναρωτιέται αν άλήθεια τό πνεϋμα τού λογικωτατισμού δέν πέρασε ήδη από τήν καθαρεύουσα στή δημοτική κι αν έχει

πιά κανένα νόημα στίς μέρες μας ό "Διάλογος" τού Σολωμού». Και ό μέν «Διάλογος» τού Σολωμού έχει κατά τή γνώμη μου τό νόημά του πάντοτε. Δέν συμφωνώ επίσης μέ τήν άπόλυτη άπαισιοδοξία τού κ. Φωκά για τήν μοίρα τής γλώσσας μας ούτε για τό τί θά γίνει ένδεχομένως σε δυό-τρεις γενιές στα «άριστοκρατικά» προάστεια τής Φιλοθέης ή τού Ψυχικού. Οί γραικύλοι δυστυχώς ύπήρξαν πάντοτε άνάμεσά μας και τά καταφέραμε νά έπιζήσουμε. Άπ' αυτήν τή βούληση για γλωσσική και έθνική επιβίωση, από τήν άγάπη μας για τή γλώσσα αναλάβαμε τήν πρωτοβουλία τής δημιουργίας τού «Έλληνικού Γλωσσικού Όμίλου».

Άπό πολύ καιρό ήταν διαπιστωμένο πώς προβλήματα πού άφορούσαν τή νεοελληνική γλώσσα τά διαχειρίζονταν συχνότατα πρόσωπα μέ μειωμένη γλωσσική άντίληψη και άίσθηση τών προβλημάτων: Αύτοί είναι οί έφησυχάζοντες σε τυποποιήσεις και στίς «παιδικές άρρώστειες» ενός γλωσσικού έξτρεμισμού τού παρελθόντος. Μήπως έτσι έξηγεΐται και ό τίτλος τής Άνας Φραγκουδάκη πού γραφικώτατα στολίζει τό κείμενό της; «Σελδζούκοι ροπαλοφόροι καρδακούν». Θά πρόσθετα εύχαρίστως ένα θαυμαστικό, αν δέν φοβόμουν ότι θά μπορούσε νά τήν τρομοκρατήσει. Ίσως ό φεμινιστικός της μιλιταντισμός (για τόν όποίο τής εύχομαι τό καλύτερο) έξηγει μερικές άταβιστικές γυναικείες άμφιθυμίες: Έκείνο τό ροπαλοφόρο!

«Μήγαρις... πάρεξ έλευθερία και γλώσσα»; Ο ελληνικός λαός δέν έπαυσε νά διδάσκεται από τά λόγια τούτα τού Σολωμού και θεωρεί τήν γλώσσα του - πράγμα πού επικυρώνεται και άντικειμενικώς - ταυτόσημη μέ τήν ύπαρξή του. Τό ένδιαφέρον μας, λοιπόν, άκόμη και ή άγωνία μας γι' αυτήν είναι αυτονόητο. Σπάνια μιá διακήρυξη ήταν τόσο σαφής και τόσο προσεκτικά διατυπωμένη παρ' όλες τίς αναπόφευκτες συμπυκνώσεις της. Ο λόγος μας δέν είναι για διαπραγμάτευση, παραποίηση ή λογοκρισία αλλά για συζήτηση και φιλία.

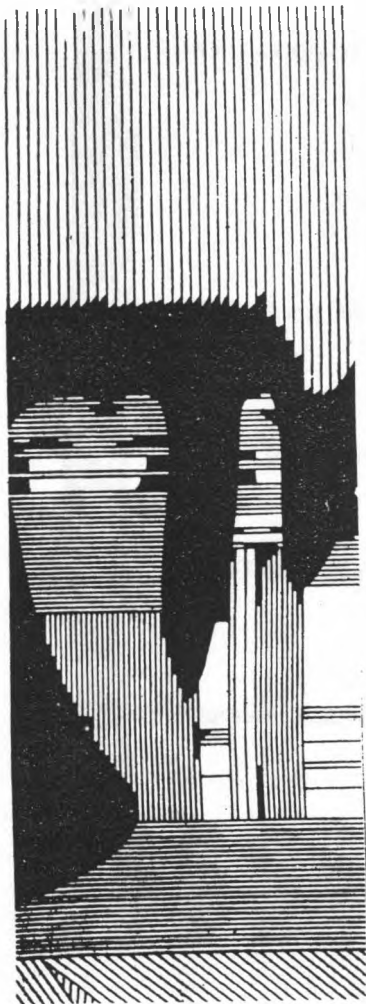
ΚΥΚΛΟΦΟΡΕΙ

Ο 15ος τόμος του «ΑΝΤΙ»
β' εξάμηνο 1981 (τχ. 181 - 195)

Το «ΑΝΤΙ» σε τόμους
ένα πολύτιμο απόκτημα

ΓΙΑ ΤΑ «ΙΩΤΑ ΚΑΙ ΤΙΣ ΚΕΡΑΙΕΣ»

του Μιχάλη
Ζουμπουλάκη

Όχι από βίτσιο ή από αντίδραση ή επειδή θέλω και γώ να προστεθώ στον κατάλογο των δημοσίων αντιρρήσεων για τό μονοτονικό, αλλά MONO γιατί κάποια στιγμή ένοιωσα να θίγεται ή γλωσσική μου υπόσταση, θέλησα να στείλω αυτήν την επιστολή στον *Πολίτη*. Είχα εξάλλου τόσο πολύ μαζευτεί στο καβούκι μου, μπροστά στην όρμη του «ώριμου λαϊκού αίτηματος» για τό μονοτονικό, στην δύναμη των επιχειρημάτων, στον κίνδυνο να θεωρηθώ ότι «παίζω τό παιχνίδι της αντίδρασης», πού τό άρθρο του κ. Έλεφάντη, στο διπλό τεύχος, και της Θ. Σταίικου, στο έπδομενο, ήρθαν σαν «κεραυνός έν αίθρία» δίνοντας μου πάτημα γι' αυτήν την δημόσια έξοδο.

Τό θέμα όχι μόνο μās αφορά όλους αλλά και δέν ανήκει σέ κανέναν τό δικαίωμα της βαρύνουσας γνώμης για την εφαρμογή ή όχι του μονοτονικού. Γιατί, αφού ό καθένας από μās έχει από μόνος του κάποιες ρίζες πού του δίνουν μίαν ιστορική συνέχεια και καταγωγή, έχει αυτόματα κατακτήσει τό ισότιμο και τό ισόκυρο δικαίωμα ν' αποφανθεί σέ ποιά γλώσσα θά γράψει και τί γλώσσα θά γράψουν τά παιδιά του (κι είναι, πιστέψτε με, ό πιο άρμόδιος νά κρίνει άν αυτά ταλαιπωρούνται και σπαταλιούνται νά μάθουν ορθογραφία, όπως και άν τρώνε τό φαί τους ή έχουν άνήσυχο ύπνο!). Γιατί τιμώ και σέβομαι τή γνώμη των είδημόνων και τούς άναγνωρίζω τήν πρόθεση νά πράξουν σωστά θέλοντας ν' άνανεώσουν τή γλώσσα. Δέν τούς άναγνωρίζω όμως (και κανείς δέν μπορεί άλλωστε) σέ καμιά περίπτωση τήν ιστορική εθύνη ν' αλλοιώσουν σέ τέτοιο βαθμό μιά γλώσσα όπως εξέλιχτηκε αιώνες τώρα. Τό μονοτονικό δέν είναι δυστυχώς ένα βήμα μπρός, είναι ένα βήμα στό κενό.

Και τί ν' αντιπαραθέσεις στή γνώμη πού ισχυρίζεται ότι «οί τόνοι και τά πνεύματα δέν αποτελούν στοιχείο της ελληνικής γραφής και παράδοσης γιατί, ως γνωστόν, οί άρχαίοι δέν είχαν αυτά τά σημάδια πού ισχύουν από τήν εποχή των Άλεξανδρινών πού τά εισήγαγαν και ή συντηρητική (;;) παράδοση τά κράτησε ως τίς μέρες μας» (*Πολίτης*, 47-48). Μά ποιός σάς ζήτησε ν' άποκαταστήσετε τήν άρχαία ελληνική παράδοση και μάλιστα μόνο κατά τούς τόνους και τά πνεύματα. Δηλαδή κρατάμε τήν παράδοση για τό άτονικό, αφήνουμε αυτήν της γραμματικής και του συντακτικού και πλάθουμε τή νέα ελληνική γλώσσα! Τί κρίμα! Κι εγώ πού νόμιζα πώς ή έν-

νοια παράδοση έχει μιά συνέχεια πού δαμορφώνεται καθημερινά μέσα στην ίδια τή ζωή κι όχι σέ μιά συζήτηση μερικων ειδικών γύρω από ένα τραπέζι. Μάλιστα πίστεψα σ' αυτήν τή συνέχεια και ήθελα νά κάνω ό,τι μπορώ για νά τήν συνεχίσω. Άμ δέ τό Ξερα, νά πάω στή γκαρνταρόμπα της γλωσσικής ιστορίας και νά διαλέξω ότι μου άρέσει: άτονικό άπ' τήν άρχαιοελληνική παράδοση, δημοτική άπ' τούς νεότερους χρόνους, ξενικές λέξεις από τόν διαφωτισμό, οικονομικούς και κοινωνικούς όρους άπ' τά κοινωνικά κινήματα, βάζω και λίγες βούλες για γαρνίρισμα και νά την πού «ξανά προς τή δόξα τραβά» ή γλώσσα του νεοέλληνα!!!

Αυτό όμως πού είναι πέρα από κάθε λογική είναι τό κριτήριο της έξοικονόμησης κινήσεων και χρημάτων. Σίγουρα αυτοί πού τό βρήκαν δέν έχουν ιδέα τί σημαίνει επιστημονική μέθοδος, κριτήριο, μεθοδολογία και πώς εφαρμόζεται. Γιατί τό νά κρίνεις μιά γλώσσα μέ κριτήρια οικονομικά είναι σά νά μετράς τό ύψος σέ δραχμές και τόν ήχο σέ έκτάρια! Γιατί ακόμη έτσι μπορεί νά κρίνεις ότι είναι πιο συμφέρον νά αντικαταστήσουμε τά η, ι, υ, οι, ει μέ ι τ ά ε, αι μέ ε και τ ά ο, ω μέ ο γιατί έτσι βολεύει στους τυπογράφους και τούς δακτυλογράφους. (Μά και στους οικοδόμους άρέσει νά κτίζουν κατά μήκος κι όχι σέ ύψος!) (...)

Στό κάτω-κάτω, δείτε πού μās έφτασε αυτή ή μανία της άπλοποίησης και της έξοικονόμησης: τετράγωνα κι άχαρες πολυκατοικίες, δρόμοι κατά πώς βολεύει τ' αυτοκίνητα, λές και πεζοί δέν υπάρχουν πιά, πλαστικό και μέταλλο παντού. Κι έπειτα τί μās αφήσατε έμάς τούς νέους για νά καυχιόμαστε και νά θυμόμαστε τίς ρίζες μας; Δείτε γύρω: τυποποίηση, μαζική παραγωγή προϊόντων (κι ένθυμίων), ξεπεσμένες ανθρώπινες σχέσεις, νέφος, άγχος, άβεβαιότητα, «τείχη» παντού. Φτηνή ζωή κι άνεραστη. Αφήστε μας τουλάχιστον μιά γλώσσα όμορφη, πολύχρωμη, εύπλαστη, εύχηνη, πολυποικίλη.

Και μιά πρόταση: Άπ' όσο ξέρω κανείς δέν απαγόρευσε ποτέ σέ κανέναν νά κάνει χρήση όποιου γλωσσικού συστήματος θέλει. Άς νομοθετηθεί ή έλευθερία του κάθε πολίτη νά γράφει όπως θέλει. Ή επίσημη όμως γλώσσα του κράτους ν' άπαιτήσουμε νά'ναι αυτή πού κληρονομήσαμε όλοι μας, μέ «ιώτα και κεραίες».

Ο λογοτεχνικός Πολίτης

Επιμέλεια τεύχους: Μαριάννα Δήτσα

●
Χρήστος Μπράβος

Άνεπίδοτο, Γαμήλια φωτογραφία, Μήκος χρόνου, Τό Ταξίδι τής Έλένης Τ., Θάνατος μισθωτού, Άνάκυκλος, Άναστάσιμο, Τά καρφιά, Οίκογενειακό νεκροταφείο.

●
Gzeslaw Milosz

Ένας ποιητής μπροστά στην Άλληλεγγύη. (μετάφραση Έφη Άβδελά)

●
Έλιás Κανέτι

Η τύφλωση (άπόσπασμα), Πώς γλίτωσε ή γλώσσα μου (μετάφραση ΤΖ. Μαστοράκη).

●
Laurie Hart

Γιώργος Σεφέρης: μυθολογικό και κοσμικό σύστημα (μετάφραση, επιμέλεια: Γιώργης Γιατρομανωλάκης).

●
Μ.Ζ. Κοπιδάκης

Σχόλια στο ποίημα «Άριάδνη» του Γ. Σεφέρη.

●
Μάρθα Θωμαΐδου-Μώρου

Στοιχεία από τή Βίβλο και τή χριστιανική εικονογραφία σέ ποιήματα του Σεφέρη

●
Γιώργος Κεχαγιόγλου

Μιά δική μας ιστορία (Τάκη Γραμμένου: Τρίτη Άιστορία).

●
Δ. Πλάκας

«Οί ψαλμοί του Δαυίδ υπό Άνδρέα Κάλθου» Εισαγωγή-Σχόλια Γιάννη Δάλλα.

●
Μιχαήλα Κ. Άιατρού

Η ύποδειγματική ανάγνωση του Μίλτου Σαχτούρη από τόν Δ.Ν. Μαρωνίτη.

●
Γιαν. Η. Χάρης

«Έκατό χρόνια μοναξιάς»

Χρῆστος Μπράβος

Ποιήματα

Ἄνεπίδοτο

Ἑλένη Γ.

Πραματευτής κατέβαινε πάν' ἀπό τήν Αὐλώνα
καί σύ λιώνεις στή Λάρισα μέ ταραγμένο νοῦ
ἄγριο πουλί τά δόντια του τροχίζει σέ κυκλώνα
καί καρτεράει τό μήνυμα στήν πόρτα τ' οὐρανοῦ

Σέρνει καί μιά καλόμουλα νά περπατεῖ καβάλα
θά σ' ἔχει πισωκάπουλα σέ δημοσιὰ ἀνοιχτή
μαστόροι πού σ' ἀγάπησαν στεριώνουνε τή σκάλα
κι ἀράχνες σοῦ ὑφαίνουνε νυφιάτικο σταχτί

Τό λόγο δέν ἀπόσωσε κι οὔτε τόν ἀποσώνει
καί σύ τά μάτια ἐκάρφωσες ἀπάνω μου καί κλαῖς
Φάντασμα τό τραγούδι σου νά ἔρχεται μέσ στό χιόνι
καί νά φυσάει τό γέλιο σου στοῦ κήπου τίς μηλιές.

21.5.81

Γαμήλια φωτογραφία

Μνήμη Κώστα Ταφύλη

Ἡ πεθαμένη θειά μου στ' ἄσπρα
κι ὁ μπάρμπας στό θυζί
ἔφραξαν πέρυσι οἱ ἐσώδρομοί του
βασίλεψε στήν πίσσα

Ἐ28 - Χροιά ξεθυμασμένη

Σέ λέγανε Θανάση τότε
Θανάση σ' ἔλεγαν ἀκόμα
Ποιός ἔγραψε τά ὕστερα
κι ἐτύλιξε βαμπάκια τό κορμί σου;

Ἐ28 - Χροιά ξεθυμασμένη
λέπι στό νύχι
μαῦρο νερό

Ἄχνύζω ὅταν ἀκούω
τά κουπιά
ν' ἀνοίγουν δρόμο
νά ξεχύνεται ἡ νύχτα.

Μῆκος Χρόνου

Στόν Μιχάλη Γκανᾶ

Θά εἶναι νύχτα καί θά οὐρλιάζουν τά βατράχια
καί τά σκυλιά θά σεργιανοῦν στήν ἀγορά
καί σύ μ' ἓνα μαχαίρι στά νεφρά
θά συντροφεύεις τά φαντάσματα στά βράχια.

Ἐκεῖνος θά ῥχεται ἀπ' τ' ἀνέμου τόν κρυψώνα
– ξύλινα πόδια πού κοντεύουν τήν ὀργιά –
καί σύ μέ τόν ἀνάπηρο σουγιά
θά σκάβεις πάλι τ' ὄνομά του στόν αἰώνα.

Σέ κούφια μέρα θά γλιστρᾶς τυφλός σακάτης
θά 'ν' ὄλος αἶμα τοῦ σκυλιοῦ σου ὁ ζουρνάς
κι' ἄν φύγεις ὄλο πίσω θά γυρνᾶς
στά μαυρολίθαρα δεμένος ἀπελάτης.

Τό Ταξίδι τῆς Ἑλένης Τ.

Παραχωμένη κι ἄφοβη στῆς γῆς τό μέγα μαῦρο

Τῆς πεθαμένης μοναξιά οἱ ἄκρες σου πού νά 'ναι;

1.2.82

Θάνατος μισθωτοῦ

Στή νεκροψία θά βροῦν
σφηνωμένη στό λαρύγγι του
τή λέξη πού κατάπιε

Ἀνάκνκλος

Κάρβουνο πού τό γδύνουν φουσερά - Τό σίδερο στή λάδα ● Χτυ-
ποῦν τήν κόψη του σφυριά ● Ὑστερα τό βαφτίζουν ● Κόκκινο
σ' ἄλλη πτώση μᾶς διπλώνει

Ἀναστάσιμο

Πεθάνανε νωρίς.

Τούς ἔμαθα νύχτες παλιές
ξυπνοῦσαν ἕνας ἕνας
στοῦ πατέρα τά θαύματα
Κάποτε τούς μυρίζω στόν ἀέρα
– βαρὺ ἄλιωτο κόκκινο.

Ἐδῶ κανεῖς δέν ἄλλαξε τούς φράχτες
μιά χλόη τούς κυκλώνει
ἄλλου πυκνή ἄλλου ἀτάιστη.
Σημαδιακές παλάμες ὄλ' αὐτά
μέ τόν καιρό μπορεῖς
καί τίς διαβάξεις

Φωτογραφίζεις ἀπό μνήμης
τούς ἀπόντες.

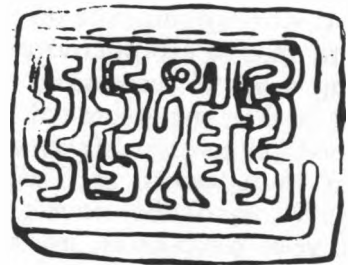
Τά καρφιά

Δέν ἦταν οἱ Λυτές βραδιές.

Πῶς ξύπνησε ὀλάνθιστος ὁ δρόμος
Ἄνάποδα καρφιά σπαρμένος
πῶς ἐξύπνησε;

Ἡ μάνα εἶπε ἄκουγε σφυριά
πνιγμένους χτύπους εἶπε ὀληνύχτα
σά νά ἴρχονταν τοῦ δάθους
Αὐτός μέ τήν τανάλια
τραβοῦσε κι ἔδγανε
τραβοῦσε κι ἔδγανε
ἄσωστο τό καρφί μακρὺ σάν πόνος
Κι ἦρθαν αὐτοί μέ τά σφυριά
γονάτισαν τίς πρόκες μέσ στό χῶμα.

Ποῖός ξέρει τί ταβάνια
ἔχει ἡ γῆς, κουνούσες μ' ἕνα φόβο
τό κεφάλι.

Οἰκογενειακό νεκροταφεῖο

Μὴν περπατήσεις
τοῦτα τά βουνά

Ἡ μάνα λέει
δέν κάνει νά πατᾶμε
πεθαμένους.

Gzeslaw Milosz

Ἔνας ποιητής μπροστά στήν Ἀλληλεγγύη

Ὁ Czeslaw Milosz, πού τιμήθηκε μέ τό βραβεῖο Νόμπελ λογοτεχνίας τό 1980, μίλησε σέ μιά ἰδιωτική συγκέντρωση τοῦ Πέν Κλάμπ, στό Παρίσι, τό Σάββατο 27 Φεβρουαρίου. Δημοσιεύουμε ἐδῶ τό πλήρες κείμενο τοῦ λόγου του.

Ἡ πολωνική ποίηση τῆς ἐποχῆς μας εἶναι σηματοδεδιμημένη ἀπό τήν τραυματική ἐμπειρία τῶν ἐτῶν 1939-1945. Στίς δεκαετίες πού ἀκολούθησαν, ἡ ποίηση προσπάθησε καταρχήν νά ἀφομοιώσει καί νά διυλίσει τήν ἐμπειρία αὐτή ἀνεξάρτητα ἀπό τό ὅτι ἦρθαν νέες γενιές πού δέν τήν εἶχαν ζήσει. Αὐτό δείχνει σέ ποιό βαθμό ὀρισμένα γεγονότα ριζώθηκαν τόσο βαθιά στή συλλογική συνείδηση ὥστε τό πρόβλημα τῆς τρομοκρατίας νά παραμείνει ζωντανό στήν πολωνική ποίηση, ἔστω κι ἂν ἐμφανίζεται καμιά φορά μέ τή μορφή ἐνός ἀριθμοῦ ἢ μιᾶς ἱερογλυφικῆς καλλιγραφίας. Ἀρχίζω μέ τήν ὑπενθύμιση αὐτή γιατί στήν Πολωνία ὑπάρχει μιά ἐξαιρετικά ζωντανή ἱστορική μνήμη καί ὅλα συμβαίνουν μέ λίγο διαφορετικό τρόπο ἀπ' ὅ,τι ἄλλου, γεγονός πού δέν ἀντιλαμβάνονται πάντα οἱ φίλοι καί οἱ ἀντίπαλοί της.

Πρόβλημα τῆς τρομοκρατίας ἀλλά καί πρόβλημα μιᾶς χαμένης πατρίδας. Κάθε προσεκτικός ἀναγνώστης τῆς πολωνικῆς ποίησης θά βρεῖ σ' αὐτήν ἕνα κατηγορητήριο ἐνάντια στήν εὐρωπαϊκή κουλτούρα, ἀλλά καί στήν ἴδια τήν ἰδέα τῆς Εὐρώπης. Ἐνάντια στήν εὐρωπαϊκή κουλτούρα γιατί χρησίμευσε σάν ἐξωραϊσμένη πρόσοψη, ἐνῶ στά παρασκήνια τά τέρατα ἐτοιμάζονταν νά ὀρμήσουν. Ἐνάντια στήν ἰδέα τῆς Εὐρώπης γιατί τό ἀποικιακό παζάρεμα σέ βάρος ὀλόκληρων λαῶν ἔγινε πρὸς ὄφελός της, μέσω τοῦ χωρισμοῦ της σέ ζῶνες ἐπιρροῆς, πρῶτα μέ τή συνθήκη μεταξύ Χίτλερ καί Στάλιν στίς 23 Αὐγούστου 1939 κι ὕστερα μέ τή συμφωνία τῆς Γιάλτας.

Γιά νά καταλάβει κανεῖς τήν προέλευση τῆς Ἀλληλεγγύης πού εἶναι ἔργο νέων ἀνθρώπων, πρέπει νά ἀντιληφθεῖ ὅτι οἱ γονεῖς τους ἔζησαν σέ μιά χώρα ταπεινωμένη, ὅπου κανένα σύνθημα δέν μποροῦσε νά ἐξαλείψει τήν ἀλήθεια, δηλαδή ὅτι ἡ ἦττα τοῦ 1939 διαιωνίστηκε, ἡ νίκη ὑπεξαίρεθηκε.

Τό Σοσιαλιστικό Πολωνικό Κόμμα ἰδρύθηκε στά τέλη τοῦ 19ου αἰῶνα, ὅταν ἡ Πολωνία δέν ὑπῆρχε στό χάρτη τῆς Εὐρώπης. Τό πρόγραμμα του συνδύαζε τήν κοινωνική ἐπανάσταση μέ τήν πάλη γιά τήν ἀνεξαρτησία τῆς χώρας. Ἡ ἐργατική τάξη ὀφείλε νά πάρει στά χέρια της τήν κληρονομιά ὀλόκληρης τῆς ἐθνικῆς παράδοσης καί τήν ἡγεσία τοῦ ἀγῶνα γιά τήν ἐλευθερία. Οἱ προβλέψεις αὐτές τῶν ἰδρυτῶν τοῦ πολωνικοῦ σοσιαλισμοῦ ἀποδείχθηκαν ὀρθές, ἀλλά μέ μιά ἀπρόβλεπτη καθυστέρηση. Χρειάστηκε πρῶτα ἡ ἐκβιομηχάνιση τῆς Λαϊκῆς Δημοκρατίας τῆς Πολωνίας νά μεταφυτεύσει ἑκατομμύρια ἀγρότες στίς πόλεις καί νά ὀλοκληρώσει ἔτσι τή σύμμεξη ἐνός ἀστικοῦ πληθυσμοῦ.

Ἦταν ἡ ἐπανάληψη σέ τελείως διαφορετική κλίμακα τῆς πρώτης φάσης τῆς ἐκβιομηχάνισης, στίς ἀρχές τοῦ αἰῶνα, ὅταν οἱ Πολωνοί ἐργάτες ἀρχισαν τήν ἐπανάσταση τοῦ 1905 κι ἔπαιξαν τόσο σημαντικό ρόλο

Solidarnosc

στό επαναστατικό κίνημα που αναπτύχθηκε στην αυτοκρατορία των τσάρων. Στη δεύτερη όμως αυτή φάση, μετά τον πόλεμο, δέν υπήρχαν πιά μεγάλοι γαιοκτήμονες ούτε καπιταλιστές. 'Από τήν άλλη, ή τομή μεταξύ εργατών και διανοουμένων εξαλείφθηκε κι αυτή γιατί και οι μέν και οι δέ ήταν πλέον γιοί και κόρες των ίδιων οικογενειών. Νάτο τό τελώνιο, ελευθερώνεται από τό άγγείο πού τό κρατούσε φυλακισμένο! 'Η νέα γενιά εργατών επαλήθευσε επιτέλους τίς ελπίδες των σοσιαλιστών των αρχών του αιώνα, έκανε πραγματικά δικές της τίς αξίες πού επεξεργάστηκε παλαιότερα μιά ριζοσπαστική διανόηση – πού προερχόταν από μιά μικρή άριστοκρατία κατεστραμμένη και στερημένη από τή γή της ύστερα από διαδοχικά μέτρα –, οργανώθηκε από τή βάση και στράφηκε ενάντια στό γραφειοκρατικό μηχανισμό.

Γιά πρώτη φορά από τό 1939 ή Πολωνία ένιωσε ελεύθερη τόν Αύγουστο του 1980.

Πρέπει νά τό πούμε καθαρά: 'Η 'Αλληλεγγύη μπόρεσε νά γίνει μαζικό κίνημα γιατί ακριβώς ένωσε τίς κοινωνικές μέ τίς εθνικές προσδοκίες. Σέ αντίθεση μέ τήν προηγούμενη εκατονταετία, ή Εύρώπη του είκοστου αιώνα μās έδωσε τό δλέθριο υπόδειγμα ενός εθνικισμού της δεξιάς. 'Η 'Αλληλεγγύη κατόρθωσε νά εξαλείψει αυτό τό υπόδειγμα γυρίζοντας στά δημοκρατικά κινήματα της ρομαντικής εποχής ή ακόμα και στό υπόδειγμα της Κομμούνας του Παρισιού πού ήταν επαναστατική όσο και πατριωτική. Κάθε Πολωνός ποιητής – γιατί απ' αυτή τήν άποψη δέν αποτελώ εξαίρεση – ένιωσε μαζί μέ εκατομμύρια Πολωνούς τήν τεράστια ιστορική βαρύτητα των γεγονότων του 1980 και 1981. 'Οποιοσδήποτε όρισμούς κι αν έχει δώσει ο αιώνας μας στην ποίηση, είναι σίγουρο ότι ή πολωνική ποίηση συνδέεται αναπόσπαστα μέ τή σπασμωδική ιστορία μιάς χώρας, γεγονός πού μπορεί νά είναι αδυναμία, αλλά πού σε προνομιούχες στιγμές προσδίνει μιά ιδιαίτερη δύναμη. 'Ορισμένες ήμερομηνίες της ιστορίας της Πολωνίας αποτελούν άπαραίτητα κλειδιά για νά κατανοήσει κανείς τήν ποίησή της. 'Από τόν Αύγουστο του 1980 οι ποιητές συνειδητοποίησαν για μιά φορά ακόμα ότι συμμετείχαν σε γεγονότα πού τίποτα δέν θά μπορούσε πιά νά σβήσει από τή μνήμη των μελλοντικών γενεών. Μιά αναλογία επιβαλλόταν: μέ τή Δίαιτα πού ψήφισε στη Βαρσοβία τό δημοκρατικό Σύνταγμα στις 3 Μαΐου 1791.

Ευτυχισμένος ο ποιητής πού έμελλε για μιά ακόμα φορά στη ζωή του νά αποτινάξει τό ζυγό του μοναχικού ατομικισμού και νά συγχρωτιστεί μέ τούς ανθρώπους ίσος προς ίσους. 'Αναφέρομαι φυσικά στό έσωτερικό εκείνο ξεπέρασμα της απομόνωσης πού είναι δυνατό μόνο μέσα από τήν εμπειρία της αδελφοσύνης, της εκτίμησης και του θαυμασμού. Τήν γνώρισα αυτή τήν ευτυχία τό καλοκαίρι του 1981, στη διάρκεια του ταξιδιού μου στην Πολωνία. 'Ενας άμερικανός συνάδελδος μου πού επισκέφθηκε τήν Πολωνία τήν εποχή της 'Αλληλεγγύης μου είπε ότι έζησε ένα μοναδικό φαινόμενο: μιά χώρα ολόκληρη χωρίς άλλοτρίωση. Δέν λάθευε. Λές κι ο φόβος είχε μείνει στο περιθώριο, ο φόβος αυτός πού για δεκαετίες ύψωνε φραγμούς ανάμεσα στα άτομα από τή μιά, ανάμεσα στο άτομο και τό Κράτος από τήν άλλη. Γνώρισα και μιά άλλη ευτυχία. 'Η ανάγκη μου νά θαυμάζω, κατά τή γνώμη μου από τίς βαθύτερες ανάγκες του ποιητή, συνάντησε τό αντικείμενό της στο πρόσωπο του Λέχ Βαλέσα. Του είπα: «Είμαι έτοιμος νά σε ακολουθήσω» και κατάλαβα ότι δέν είναι μικρό πράγμα μιά χώρα όπου ένα ολόκληρο έθνος ακολουθεί έναν εργάτη.

Στους δεκάξι μήνες πού έδρασε ή 'Αλληλεγγύη, ο αστυνομικός μηχανισμός δέν άφοπλίστηκε και έτοιμάζε τήν άντεπίθεσή του. Προσωρινά

περιοριζόταν σέ τοπικές προκλήσεις. Ἡ ἐγκαθίδρυση τῆς κατάστασης πολιτορκίας ἀπό τή στρατιωτική χούντα θά μπορούσε ἴσως νά διασώσει τά προσχήματα μιᾶς δράσης ἐμπνευσμένης ἀπό στρατηγούς-πατριώτες, ὅπως θέλει ἡ προπαγάνδα τους, ἀλλά μόνο σέ μιᾶ χώρα ὅπου ἡ ἱστορική μνήμη εἶναι πιό ἀδύνατη ἀπ' ὅ,τι στήν Πολωνία. Πράγματι, ἡ κοινή γνώμη ἐξομοίωσε ἀμέσως τήν ἡμερομηνία τῆς 13ης Δεκεμβρίου 1981 μέ ἄλλες ἡμερομηνίες ἤττας καί εἰσβολῶν. Ἀπό τή μιᾶ εἶναι ἡ ἀνάμνηση τῆς Ὁμοσπονδίας τῆς Targowica τό 1792, ὅταν κάποιοι ἰσχυροί καί πᾶμπλουτοί μεγαστάνες ἔδρασαν σάν πράκτορες τῆς Αἰκατερίνης τῆς Μεγάλης καί τοῦ στρατοῦ τῆς. Τά ὀνόματά τους παραμένουν ὡς σήμερα γιά τούς Πολωνούς συνώνυμα τῆς προδοσίας καί τά ὀνόματα τῶν νέων κυβερνῶντων φαίνεται πώς συμπληρώνουν αὐτό τόν κατάλογο. Ἀπό τήν ἄλλη, ὁ τραυματισμός τῆς ναζιστικῆς κατοχῆς τοῦ 1939-1945 διατηρεῖται τόσο ζωντανός στή συλλογική συνείδηση ὥστε ἓνα σχεδόν αὐτόματο ἀνταντακλαστικό παραπέμπει στίς ἀντιστασιακές συμπεριφορές.

Ἡ ποιητής μπορεί νά βρεθεῖ ἀπό τή μεριά ἐκείνων πού βρίσκουν ἐλαφρυντικά στήν τρομοκρατία τῆς Πολωνίας, ἄς ποῦμε ἀπό τή μεριά ὀρισμένων δυτικῶν τραπεζιτῶν; Ὁχι. Κι αὐτό ὄχι μόνο γιά ἠθικούς λόγους. Εἴχαμε ὅλοι ὑλική ὑπόσταση. Τά τεθωρακισμένα δέν θά διασώσουν μιᾶ ἰδεολογία πού ἄλλωστε χτυπήθηκε κι αὐτή ἀπό ἀδράνεια καί πού ἔχει ἐναντίον τῆς τή θέληση τοῦ λαοῦ. Ἡ ποίηση δέν περιορίζεται σέ μιᾶ διάσταση πού μετριέται μέ χρόνια ἢ καί μέ δεκαετίες. Ἡ δική τῆς διάσταση εἶναι αἰώνια. Ὁ Πολωνός ποιητής θά πρόδιδε τόν ἑαυτό του, θά πρόδιδε τό πνεῦμα τῶν μεγάλων προκατόχων του, πού κανένας τους δέν ὑποστήριξε τήν καταπίεση, ἄν δέν ἐπαιρνε σήμερα μιᾶ ξεκάθαρη θέση. Γιά μιᾶ ἀκόμα φορά τά βιβλία του δέ θά δημοσιευτοῦν στή χώρα τῆς μητρικῆς του γλώσσας, γιά μιᾶ φορά ἀκόμα θά ἐπιβεβαιωθεῖ ἡ ἀνικανότητα τῶν λογοκριτῶν μπροστά στόν ποιητικό λόγο, ἄν λείει τήν ἀλήθεια.

Στή διάρκεια τοῦ 19ου αἰῶνα ἡ Ρωσία δοκίμασε διάφορες λύσεις τοῦ «πολωνικοῦ προβλήματος», δείχνοντας ταυτόχρονα μιάν ὀρισμένη πονηριά καί μιᾶ παντελή ἔλλειψη κατανόησης τῶν ἱστορικῶν προσδιορισμῶν πού προφύλασσαν τούς Πολωνούς ἀπό κάθε προσπάθεια νά ἀπορροφηθοῦν σ' αὐτό πού ὁ Πούσκιν ὀνόμαζε «σλάβικη θάλασσα». Παρατηροῦμε σήμερα τό ἴδιο μείγμα πονηρίας καί τύφλωσης. Ἡ εἰσβολή στήν Τσεχοσλοβακία τό 1968 ὑπῆρξε – μακροπρόθεσμα – λάθος. Οἱ Τσέχοι, οἱ πιό ρωσόφιλοι παραδοσιακοί Σλάβοι, ὑπαναχώρησαν ἀρκετά γρήγορα σέ ἓνα συγκαλυμμένο μίσος ἐνάντια στόν εἰσβολέα πού ἐξέδιδε τά διατάγματά του ἀπό τόν πυργίσκο ἑνός τεθωρακισμένου. Θά μπορέσουμε κάποια μέρα νά μετρήσουμε τίς συνέπειες.

Στήν περίπτωση τῆς Πολωνίας, ἀκόμα καί ἡ ἰδέα νά δεσπόσουν σ' ἓνα ἔθνος τριανταεξί ἑκατομμυρίων κατοίκων χωρίς νά πάρουν ὑπόψη τους τή ρητά ἐκφρασμένη θέλησή του, μοιάζει τρέλα. Τό καθεστῶς πού ἐπέβαλαν φανέρωσε τίς καθαρά φασιστικές ιδιότητές τους. Γιά τήν πολωνική ποίηση εἶναι ἡ ἀρχή μιᾶς νέας περιόδου πού θυμίζει ἐκείνη τῆς γερμανικῆς κατοχῆς. Μέσα σέ τριάντα χρόνια περίπου ἡ ποίηση αὐτή ἐπεξεργάστηκε μιάν ὑπαινικτική γλώσσα ἱκανή νά ἐξαπατήσει τίς ἀπαγορεύσεις τῆς λογοκρισίας. Σήμερα, νάτη γιά μιᾶ φορά ἀκόμα μπροστά σέ στυγνά γεγονότα πού κανένα δόγμα δέν μπορεί νά συγκαλύψει.

μετάφραση: Ἐφη Ἀβδελά

Ἐλίας Κανέττι

Πῶς γλίτωσε ἡ γλῶσσα μου

Ὁ Ἐλίας Κανέττι γεννήθηκε στό Ρουσσούκ τῆς Βουλγαρίας στίς 25 Ἰουλίου τοῦ 1905. Ἀκολουθώντας τίς οικογενειακές μετακινήσεις βρέθηκε στή Βιέννη, ὅπου σπούδασε φυσικές ἐπιστήμες καί πῆρε τό διδακτορικό του, καί τό 1938 ἐγκαταστάθηκε στό Λονδίνο.

Ἔργα: Μάζα καί Ἐξουσία (ἐλληνικά ἀπό τίς ἐκδόσεις Ἡριδανός σέ μετάφραση Ἀγγέλας Βερυκοκάκη-Ἀρτέμη), 1960· τά θεατρικά: Ὁ γάμος· Ἡ κωμωδία τῆς ματαιοδοξίας καί Οἱ ἀριθμημένοι (τό τελευταῖο παίχτηκε ἀπό τό κρατικό Θέατρο Βορείου Ἑλλάδος τό 1974/5, σέ μετάφραση καί σκηνοθεσία Μίνου Βολανάκη), 1964· Οἱ φωνές τοῦ Μαρακές (1968)· Ἡ ἄλλη Δίκη. Τά γράμματα τοῦ Κάφκα στή Φελίτσε (1969)· Τό διχασμένο μέλλον (1972)· Ἐξουσία καί ἐπιδίωση (1972)· Ἡ ἐπαρχία τῶν ἀνθρώπων (1973)· Αὐτήκοος μάρτυς (1974)· Ὁ ἐπιζῶν (1975)· Ἡ συνείδηση τῶν λέξεων (1975), καί τό αὐτοβιογραφικό Ἡ σωσμένη γλῶσσα (1977).

Σπουδαιότερο ἔργο του θεωρεῖται Ἡ τύφλωση, πού πρωτοκυκλοφόρησε στή Βιέννη τό 1935. Τό κλίμα ἦταν δυσμενές, κι ἔτσι τό ἔργο ξαναγύρισε μέσω Ἀγγλίας, Γαλλίας καί Ἀμερικῆς στή γερμανική λογοτεχνία, γιά νά καταλάβει τελικά μιά θέση ἐφάμιλλη τοῦ τζουσικοῦ Ὀδυσσεά, μέ τόν ὁποῖο τό συγκρίνει συχνά ἡ κριτική. Τό 1963 ὁ Κανέττι ξαναδούλεψε τήν Τύφλωση ἐπανξάγοντάς την κατά τό ἕνα τρίτο.

T.M.

Elias Canetti, *Die gerettete Zunge. Geschichte einer Jugend**Ἡ πρώτη μου ἀνάμνηση*

Ἡ πρώτη μου ἀνάμνηση εἶναι βουτηγμένη στά κόκκινα. Μιά κοπέλα μέ κρατάει ἀγκαλιά, βγαίνουμε ἀπ' τήν πόρτα, μπροστά μου τό πάτωμα εἶναι κόκκινο, κι ἀριστερά κατεβαίνει μιά σκάλα, κόκκινη κι αὐτή. Ἀπέναντί μας, στό ἴδιο ὕψος, ἀνοίγει μιά πόρτα καί βγαίνει ἕνα ἄντρας, χαμογελάει, μέ πλησιάζει φιλικά. Ἔρχεται κοντά, πολύ κοντά, σταματάει καί μοῦ λέει: «Γιά νά δῶ τή γλῶσσα σου!» Βγάζω τή γλῶσσα, ψάχνει στήν τσέπη του, τραβάει ἕνα σουγιά, τόν ἀνοίγει, ζυγώνει τή λεπίδα στή γλῶσσα μου, λέει: «Στάσου τώρα νά τοῦ κόψουμε τή γλῶσσα!» Δέν τολμῶ νά ξαναβάλω μέσα τή γλῶσσα, ἐκεῖνος ὅλο πλησιάζει, σέ λίγο θά τήν ἀγγίξει μέ τή λεπίδα. Τήν τελευταία στιγ-

μή κάνει πέρα τό σουγιά καί λέει: «Ὁχι σήμερα, αὔριο». Κλείνει τό σουγιά καί τόν χώνει στήν τσέπη του.

Κάθε πρωί βγαίνουμε ἀπό τήν πόρτα στόν κόκκινο διάδρομο, ἡ ἄλλη πόρτα ἀνοίγει, βγαίνει κι ὁ ἄντρας, χαμογελάει. Ξέρω τί θά πεῖ καί περιμένω τή διαταγή, νά βγάλω τή γλῶσσα μου. Ξέρω πῶς θά μοῦ τήν κόψει καί φοβᾶμαι, κάθε φορά καί πιό πολύ. Ἔτσι ἀρχίζει ἡ μέρα, κι αὐτό τό πράγμα συμβαίνει πολλές φορές.

Τό κρατάω μέσα μου, περνᾶνε χρόνια, ρωτᾶω τή μητέρα. Ἀπό τό κόκκινο παντοῦ ἀναγνωρίζει μιά πανσιόν στό Κάρλσμπαντ, ἐκεῖ εἶχαμε μείνει μέ τόν πατέρα τό καλοκαίρι τοῦ 1907. Ἐγώ ἤμουνα δύο χρονῶ,

πήραν μαζί τους μιά κοπέλα από τή Βουλγαρία νά μέ νταντεύει, δέν εἶχε κλείσει τά δεκαπέντε.

Ἡ νταντά φεύγει πρωί πρωί μέ τό μωρό ἀγκαλιά, μιλάει μόνο βουλγάρικα, κι ὁμως θρῖσκει παντοῦ τά κατατόπια στό πολυσύχναστο Κάρλσμπατ καί γυρίζει πάντοτε στήν ὥρα τῆς μέ τό παιδί. Μιά φορά τήν πετυχαίνουν στό δρόμο μ' ἕναν ἄγνωστο νεαρό, τή ρωτᾶνε, δέν τόν ξέρει, μιά τυχαία γνωριμία. Σέ λίγες βδομάδες φανερώνεται πῶς ὁ νεαρός μένει στό ἀπέναντι δωμάτιο, στήν ἄλλη πλευρά τοῦ διαδρόμου. Καμιά φορά, τίς νύχτες, ἡ κοπέλα τρυπώνει κρυφά στήν κάμαρά του. Οἱ δικοί μου αἰσθάνονται ὑπεύθυνοι γιά τή μικρή, τήν ξαναστέλνουν ἀμέσως στή Βουλγαρία.

Οἱ δύο τους, κοπέλα καί νεαρός, ἔβγαιναν πολύ πρωί ἀπ' τήν πανσιόν, ἔτσι πρέπει νά συναντήθηκαν πρώτη φορά, ἔτσι πρέπει ν' ἄρχισε ἡ ἱστορία. Ἡ ἀπειλή τοῦ σουγιά ἔφερε ἀποτέλεσμα, τό παιδί σώπασε δέκα ὁλόκληρα χρόνια.

Οἰκογενειακή περηφάνεια

Ἦρθα στόν κόσμο στό Ρουσσούκ τοῦ κάτω Δούναβη, πόλη ὄνειρεμένη γιά ἕνα παιδί, κι ἂν πῶ μονάχα ὅτι βρίσκεται στή Βουλγαρία, θά σᾶς δώσω μιά τελείως ἀόριστη ἰδέα γιά τόν τόπο, γιατί ἔμεναν ἐκεῖ ἄνθρωποι πού κρατοῦσαν ἀπό τίς πιό διαφορετικές ρίζες – μέσα σέ μιά μέρα μόνο μπορεί ν' ἀκουγες ἑφτά κι ὀχτώ γλώσσες. Ἐκτός ἀπό τοὺς Βούλγαρους, πού ἔρχονταν κάθε τόσο ἀπό τήν ἐπαρχία, εἶχε καί Τούρκους, πολλούς, πού ἔμεναν σέ δική τους γειτονιά· μ' αὐτήν συνόρευε ἡ γειτονιά τῶν Ἰσπανῶν, ἡ δική μας. Εἶχε Ἑλλήνες, Ἀλβανούς, Ἀρμένιους, τσιγγάνους. Ἀπό τήν ἄλλη ὀχθη ἔρχονταν Ρουμάνοι – κι ἡ παραμάνα μου, πού πιά δέν τή θυμᾶμαι καθόλου, Ρουμάνοι ἦταν κι αὐτή. Κάπου κάπου ἔβλεπε καί κανά Ρῶσο.

Μικρός, δέν κατάφερα ποτέ νά διακρίνω αὐτή τήν πανπερημία, μά τήν ἐπίδρασή της τήν ἔνωθα ἀδιάκοπα. Κάποιες μορφές χαραχτήκαν στή μνήμη μου μόνο γιατί ἀνήκαν σέ μιά εἰδική φυλετική ὁμάδα καί ξεχώριζαν ἀπό τίς ἄλλες μέ τή φορεσιά τους. Στους ὑπηρετές πού εἶχαμε σπίτι ἐκεῖνα τά ἔξι χρόνια, ἦτανε μιά φορά ἕνας Τσερκέζος, κι ἀργότερα ἕνας Ἀρμένιος. Ρωσίδα ἦταν ἡ καλύτερη φίλη τῆς μητέρας, ἡ Ὀλγα. Μιά φορά τήν ἑβδομάδα ἔρχονταν στήν αὐλή μας τσιγγάνοι, πολλοί, πλήθος ὁλόκληρο μού φαίνονταν, κι ἀκόμα ἔχουν νά τό λένε γιά τήν τρομάρα πού μ' ἔπιανε.

Τό Ρουσσούκ ἦταν παλιό λιμάνι τοῦ Δούναβη καί γι' αὐτό εἶχε τή σημασία του. Ὅπως κάθε λιμάνι, τραβοῦσε ἀνθρώπους ἀπ' ὅλα τά μέρη, καί πάντα γιά τό Δούναβη μιλοῦσαν. Ἐλεγαν ἱστορίες γιά κείνες τίς χρονιές πού πάγωνε ὁ Δούναβης, γιά τά ἔλκηθρα πού ταξίδευαν πάνω στόν πάγο καί περνοῦσαν ἀντίπερα, στή Ρουμανία, καί γιά τοὺς πεινασμένους λύκους πού ἀκολουθοῦσαν καταπόδι τ' ἄλογα.

Οἱ λύκοι ἦταν τά πρῶτα ζῶα πού ἔμαθα ἀπ' τίς κουπνές τῶν ἄλλων. Στά παραμύθια πού μοῦ λέγαν οἱ ὑπηρετρίες, κάτι βουλγάρες χωριατοπούλες, εἶχε λυκάνθρωπους, καί μιά νύχτα ὁ πατέρας μέ τρομάζε μέ μιά μάσκα λύκου πού φοροῦσε.

Δέν εἶν' εὐκολο νά σᾶς παραστήσω τό χρῶμα ἐκείνων τῶν πρῶτων χρόνων στό Ρουσσούκ, τό πάθος

καί τοὺς τρόμους τους. Ὅλα ὅσα ἔζησα ἀργότερα εἶχαν ἤδη συμβεῖ ἀπό τότε, στό Ρουσσούκ. Τόν ὑπόλοιπο κόσμο ἀπό κεῖ καί πέρα τόν ἔλεγαν Εὐρώπη κι ὅταν ἀνέβαινε κανεῖς τό Δούναβη κατά τή Βιέννη ἔλεγαν πῶς πάει ταξίδι στήν Εὐρώπη· ἡ Εὐρώπη ἄρχιζε ἐκεῖ πού τέλειωνε ἄλλοτε ἡ τουρκικὴ αὐτοκρατορία. Ἀπό τοὺς Ἰσπανούς, οἱ περισσότεροί ἦταν ἀκόμα Τούρκοι ὑπήκοοι. Τά πηγαιναν πάντα καλά μέ τοὺς Τούρκους, πιό καλά παρά μέ τοὺς σλάβους χριστιανούς τῶν Βαλκανίων, μά ἐπειδὴ πολλοὶ Σπανιόλοι ἦταν εὐκατάστατοι ἔμποροι, τό νέο βουλγάρικο καθεστῶς διατηροῦσε μαζί τους σχέσεις ἀγαθές, κι ὁ βασιλιάς Φερδινάνδος, πού βασίλευε πολλὰ χρόνια, θεωροῦνταν φίλος τῶν Ἑβραίων. [9-11]

Τό σπίτι τοῦ Τούρκου. Οἱ δύο παπποῦδες

Καμιά φορά μέ πηγαιναν στό σπίτι τοῦ παπποῦ Κανέττι, ὅταν ἔλειπε στό μαγαζί, γιά νά κάνω ἐπίσκεψη στή γιαγιά. Τήν ἔβρισκα καθισμένη στόν τουρκικο σοφά, κάπνιζε κι ἔπινε μαῦρο καφέ. Πάντα σπίτι ἔμενε, δέν ἔβγαινε καθόλου, κι οὔτε θυμᾶμαι νά τήν εἶδα ποτέ ἔξω ἀπ' τό σπίτι. Λάουρα τήν ἔλεγαν. Κι ἦταν ἀπ' τήν Ἀδριανούπολη, ὅπως καί ὁ παππούς. Ἐκεῖνος τή φώναζε «Ογο», πού θά πεῖ χρυσάφι – δέν τό καταλάβαινα τ' ὄνομά της. Ἀπ' ὄλο τό σόι, ἡ γιαγιά εἶχε μείνει ἡ πιό Τουρκάλα. Ποτέ δέ σηκωνόταν ἀπό τό σοφά, οὔτε ξέρω πῶς ἔφτανε ὡς ἐκεῖ, γιατί ποτέ μου δέν τήν εἶχα δεῖ στό πόδι, καί κάπου κάπου ἀναστένανε, ἔπινε ἄλλη μιά κούπα καφέ καί κάπνιζε. Μέ ὑποδεχόταν μ' ἕναν παραπονιαρικό ἦχο, καί πάλι μέ παράπονο μέ κατευόδωνε, χωρὶς νά μοῦ πεῖ λέξη. Μόνο γιά τό συνοδό πού μέ πηγαινε στό σπίτι της εἶχε πάντα καναδυό κλαψιάρικες κουβέντες. Μπορεῖ νά νόμιζε πῶς εἶναι ἄρρωστη, μπορεῖ καί νά 'ταν. Σίγουρα ὁμως ἦτανε τεμπέλα, μ' ἕναν τρόπο πέρα γιά πέρα ἀνατολίτικο, καί τό δίχως ἄλλο πρέπει νά ὑπέφερε ἀπ' τόν παππού καί τή διαβολομένη ζωντάνια του.

Ὅπου κι ἂν πηγαινε ὁ παππούς – ἂν καί δέν τό ἔξερα ἐκεῖνο τόν καιρό – γινόταν ἀμέσως τό ἐπίκεντρο τῆς προσοχῆς, οἱ δικοί του τόν ἔτρεμαν, τύραννος ἦταν, κι ὁμως μποροῦσε νά κλάψει μέ μαῦρο δάκρυ ὅταν τό 'θελε, καί πιό πολύ ἀπ' ὅλα χαρακτηριστιότανα νά κθαται μέ τά ἐγγόνια πού 'χαν τ' ὄνομά του. Φίλοι καί γνωστοί τόν ἀγαποῦσαν, ὁλόκληρη ἡ κοινότητα εἶχε νά τό κάνει μέ τήν ὠραία του φωνή, ἰδίως οἱ γυναῖκες. Ἀμα τόν προσκαλοῦσαν πουθενά, δέν ἔπαιρνε μαζί του τή γιαγιά, τοῦ ἔδινε στά νεῦρα ἡ βλακεία κι ἡ αἰώνια κλάψα της. Τότε ἔκαναν ἀμέσως γύρω του ἕνα μεγάλο κύκλο, κι αὐτός τοὺς ἔλεγε ἱστορίες, ὅπου ἔπαιζε πολλοὺς ρόλους, καί στίς ἐξαιρετικές περιστάσεις τόν κατάφερναν μέ τά παρακάλα νά τραγουδήσει.

Ἐκτός ἀπό τή γιαγιά Κανέττι εἶχε κι ἄλλους Τούρκους στό Ρουσσούκ, πολλούς. Τό πρῶτο παιδικό τραγουδάκι πού ἔμαθα, «Manzanicas coloradas, las que vienen de Stambul» – «μηλαράκια κόκκινα πού ἔρχονται ἀπ' τήν Ἰσταμπούλ» – τέλειωνε μέ τ' ὄνομα τῆς πόλης πού ὄλο ἄκουγα νά λένε τί μεγάλη καί τεράστια πού ἦταν, κι εἶχα μάθει νά τή συνδέω μέ τοὺς Τούρκους πού ἔμεναν κοντά μας. Συχνά πικνά μιλοῦσαν καί γιά τήν Edirne – ἔτσι λεγόταν ἡ Ἀδρια-

νούπολη στά τούρκικα – ἀπ' ὅπου κρατοῦσαν κι οἱ δυό παπποῦδες Κανέτι. Ὁ παππούς τραγουδοῦσε κάτι τούρκικα τραγούδια, τελειωμό δέν είχαν, καί καμιά φορά παρατραβοῦσε τίς ψηλές νότες· ἐμένα μ' ἄρεσαν καλύτερα τὰ σπανιόλικα, πού ἦτανε πιό γρήγορα καί ζωηρά.

Ἐκεῖ κοντά εἶχαν τά σπίτια τους οἱ πλούσιοι Τούρκοι, τά ξεχώριζες ἀπ' τά καφασωτά στά παράθυρα, γιά νά φυλάνε τίς γυναῖκες. Τόν πρώτο φόνου πού ἄκουσα νά διηγούνται τόν ἔκανε ἕνας Τούρκος ἀπό ζήλια. Μιά μέρα πού πηγαίναμε στόν παππού Ἄρνιτίτι, ἡ μάνα μου μέ πέρασε ἀπόνα τέτοιο σπίτι, μου ἔδειξε ψηλά τό καφασωτό καί λέει: Ἐκεῖ πάνω στεκόταν μιά Τουρκάλα καί κοιτάζε ἕνα Βούλγαρο πού περνοῦσε· πάνω στήν ὥρα ἦρθε ὁ Τούρκος, ὁ ἄντρας της, καί τήν ἔσφαξε. Ὡς τότε δέ νομίζω πώς εἶχα καταλάβει πραγματικά τί θά πεί πεθαμένος. Τό ἴμαθ' ὁμως σέ κείνο τόν περίπατο, κρατώντας τό χέρι τῆς μάνας μου. Τή ρώτησα ἂν ξανασηκώθηκε μετά ἡ Τουρκάλα, πού τήν εἶχαν θρεῖ πεσμένη χάμω, σέ μιά λίμνη ἀπό αἷμα. «Ποτέ!» εἶπε. «Ποτέ, ἦτανε πεθαμένη, κατάλαβες;» Ἄκουσα, μά δέν κατάλαβα καί ξαναρώτησα. Ἔτσι τήν ἀνάγκασα νά ἐπαναλάβει τήν ἀπάντηση κανά δυό φορές, ὥσπου ἔχασε τήν ὑπομονή της καί γύρισε ἀλλοῦ τήν κουβέντα. Ἐντύπωση μεγάλη σ' αὐτή τήν ἱστορία δέ μου ἔκανε μόνο ἡ πεθαμένη, μέσα στή λίμνη τό αἷμα, ἀλλά κι ἡ ζήλια τοῦ ἄντρα πού τόν κατάντησε φονιά. Κάτι μου ἄρεσε ἐδῶ, κι ὅσο κι ἂν ἀντιστάθηκα στήν ἰδέα πώς ἡ γυναῖκα ἦταν ἀμετάκλητα νεκρή, δέχτηκα μέσα μου τή ζήλια χωρίς καμιά ἀντίσταση.

Τήν ἐνίωσα καί προσωπικά στό τέλος τοῦ περιπάτου, ὅταν φτάσαμε στοῦ παππού Ἄρνιτίτι. Μιά φορά τήν ἑβδομάδα, κάθε Σάββατο, πηγαίναμε νά τοῦ κάνουμε ἐπίσκεψη. Ἔμενε σ' ἕνα σπίτι μεγάλο, κοκκινωπό. Ἀπό μιά πλαϊνή αὐλόθυρα, σ' ἀριστερά τοῦ σπιτιοῦ, ἔμπαινες στόν κήπο, πού ἦταν παλιός καί πολύ πιό δημορφος ἀπ' τόν δικό μας. Εἶχε μιά μεγάλη μουριά μέ χαμηλούς κλώνους, εὐκόλα τή σκαρφάλωνες. Ἐμένα ὁμως δέ μ' ἄφηναν ἀκόμα ν' ἀνέβω. Ἡ μάνα δέν τήν προσπερνοῦσε ποτέ χωρίς νά μου δείξει ἕνα κλαδί, ψηλά ἦταν ἡ κρυψώνα της, ἐκεῖ καθόταν, μικρό κοριτσάκι, ἅμα ἤθελε νά διαβάσει ἀνενόχλητη. Κρυβότανε στούς κλώνους τῆς μουριᾶς μέ τό βιβλίο της καί καθόταν χωρίς νά κάνει κίχ, καί τά κατάφερνε τόσο καλά, πού κανένας δέν τήν ἔπαιρνε εἶδηση ἀπό κάτω, οὔτε ἄκουγε ἂν τή φώναζαν, τό βιβλίο τῆς ἄρεσε πολύ, ἐκεῖ πάνω διάβασε ὅλα της τά βιβλία. Παραδίπλα ἀπ' τή μουριά ξεκινούσαν οἱ σκάλες πού ἔβγαζαν στό σπίτι, τά δωμάτια ἦταν πιό ψηλά ἀπ' τά δικά μας, μά οἱ διάδρομοι σκοτεινοί. Περνοῦσαμε ἕνα σωρό κάμαρες, ὡς τήν τελευταία ὅπου καθόταν ὁ παππούς σέ μιά πολυθρόνα, χλομό ἀνθρωπάκι, μικροκαμωμένο, κι ὄλο κουκουλωνόταν μέ ζεστά σάλια καί ταξιδιωτικές κουβέρες, ἦταν ἄρρωστιά της.

«Li beso las manos, senor padre!» ἔλεγε ἡ μητέρα – «Σοῦ φιλω τά χέρια, πατέρα ἀφέντη!» Ἐπειτα μ' ἔσπρωχνε μπροστά, ἐγώ δέν τόν συμπαθοῦσα, ἔπρεπε νά τοῦ φιλήσω τό χέρι. Ποτέ μου δέν τόν εἶδα πρόσχαρο, θυμωμένο, τρυφερό ἢ αὐστηρό, σάν τόν ἄλλο παππού, πού εἶχα τ' ὄνομά του· πάντα ὀλόιδιος ἔμενε, καθόταν στήν πολυθρόνα καί δέ σάλευε, ποτέ δέ μου μιλοῦσε, δέ μου χάριζε τίποτα, ἴσα πού ἄλλαξε

κανά δυό κουβέντες μέ τή μάνα μου. Ἐπειτα τέλειωνε ἡ ἐπίσκεψη, πώς τή μισοῦσα, κάθε φορά τό ἴδιο ἦτανε. Μέ κοιτάγε μ' ἕνα πονηρό χαμόγελο καί ρωτοῦσε σιγανά: «Ποιόν ἀγαπᾷς καλύτερα, τόν παππού Ἄρνιτίτι ἢ τόν παππού Κανέτι;» Τήν ἀπάντηση τήν ἔξερε, ὄλοι, μεγάλοι καί μικροί, εἶχαν ἀδυναμία στόν παππού Κανέτι, ἐκείνον δέν τόν χώνευε κανένας. Ἦθελε ὁμως νά μ' ἀναγκάσει νά πῶ τήν ἀλήθεια, μ' ἔφερε σέ δύσκολη θέση, παιδευόμενος καί τό ἀπολάμβανε, κάθε Σάββατο τό ἴδιο γινόταν. Στήν ἀρχή δέν ἔλεγα τίποτα, τόν κοιτοῦσα ἀνυπεράσπιστος, ἐκείνος ξαναρώταγε, ὥσπου μέ τά πολλά ἔβρισκα τή δύναμη νά πῶ τό ψέμα καί ξεστόμιζα «Καί τούς δύο!» Τότε σήκωνε τό δάχτυλο ἀπειλητικά καί φώναζε, ἦταν τό μόνο πράγμα πού ἄκουσα ποτέ ἀπό τό στόμα του: «Fálsy!» – «Ψεύτη!» «καί τό «α» τό τόνιζε καί τό τραβοῦσε, ἡ λέξη ἤχοῦσε ἀπειλητικά καί μαζί παραπονεμένα, τήν ἔχω ἀκόμα σ' αὐτιά μου, λές κι ἦταν χτές πού πῆγα νά τόν δῶ. [28-31]

Λύκοι καί λυκάνθρωποι

Μιά λέξη πού ἄκουγα συχνά, εἰπωμένη μέ ζήλο μά καί τρυφερότητα, ἦταν «La butica». Ἔτσι λέγαν τό μαγαζί ὅπου περνοῦσε τή μέρα του ὁ παππούς μέ τούς γιούς του. Μέ πηγαιναν ἐκεῖ ἀριά καί πού, γιατί ἤμουνα πολύ μικρός. Βρισκότανε σέ μιά ἀπότομη ἀνηφόρα, πού ἔβγαζε ἀπό ψηλά, ἀπό τήν πλούσια συνοικία τοῦ Ρουσσούκ, ἴσια κάτω στό λιμάνι. Σ' αὐτόν τό δρόμο ἦταν ὅλα τά μεγάλα μαγαζιά· ὁ παππούς εἶχε τό δικό του σ' ἕνα τρίπατο σπίτι, πού μου φαινόταν ψηλό κι ἐπιβλητικό, ὅλα τ' ἄλλα σπίτια στό λόφο, ἀπό πάνω, ἦταν μονόροφα. Πούλαγε ἀποικιακά προϊόντα, χοντρικά – ἕνα μαγαζί ἀπλόχωρο πού μύριζε ὄνειρεμένα. Στό πάτωμα εἶχε στημένα κάτι μεγάλα τσουβάλια, ἀνοιχτά ἀπό πάνω, μέ λογιῆς λογιῆς δημητριακά, τσουβάλια μέ κεχρί, κριθάρι, καί μερικά μέ ρύζι. Ὅταν ἦταν καθαρά τά χέρια μου, μ' ἄφηναν νά τά χώνω στό τσουβάλια καί νά πασπατεύω τά σπειριά τοῦ καρπού. Ἐνιωθα ὁμορφα, γέμιζα τή χούφτα μου σπειριά, τή σήκωνα ψηλά, τή μύριζα, τ' ἄφηνα πάλι νά κυλήσουν ἀργά ἀργά· ὄλο αὐτό ἔκανα, κι ἄς εἶχε στό μαγαζί κι ἄλλα ἀξιοπεριέργα, αὐτό μου ἄρεσε πιό καλά ἀπ' ὅλα, καί δύσκολα μέ ξεκολλοῦσες ἀπό τά τσουβάλια. Εἶχε τσάι καί καφέ καί, τό κυριότερο, σοκολάτες. Ὅλα μπόλικα, ὁμορφα πακεταρισμένα, δέν τά πουλοῦσαν λιανικά ὅπως στό συνηθισμένα μαγαζιά, ὁμως ἐμένα μ' ἄρεσαν τ' ἀνοιχτά τσουβάλια στό πάτωμα· δέ μου ἔπεφταν διόλου ψηλά, ἔτσι ν' ἄπλωνα τό χέρι μου, χούφτωνα τά σπειριά πού εἶχαν μέσα.

Τά περισσότερα πράγματα ἐκεῖ ἦταν φαγώσιμα, ὄχι ὄλα. Εἶχε σπίρτα, σαπούνια καί σπερματσέτα. Εἶχε καί μαχαίρια, ψαλίδια, ἀκονόπετρες, δρεπάνια, κλαδευτήρια. Οἱ χωριάτες πού κατέβαιναν γιά ψώνια ἀπ' τά χωριά ἔμεναν ὥρα μπροστά τους καί δοκίμαζαν τήν κόψη τους μέ τό δάχτυλο. Τούς χάξενα μέ ἐνδιαφέρον καί λίγο φόβο, ἐμένα μου εἶχαν ἀπαγορεύσει ν' ἀγγίζω τά μαχαίρια. Μιά φορά, ἕνας χωριάτης, διασκεδασμένος μέ τά μούτρα πού ἔκανα, μου ἔπιασε τό μεγάλο μου δάχτυλο, τό ἔβαλε δίπλα στό δικό του καί μου ἔδειξε τί σκληρό πού ἦταν τό πετσί του. Πάντως ποτέ δέ μέ φίλεψαν σοκολάτα, ὁ παππούς καθότανε στό βάθος, στό γραφεῖο, κι εἶχε ἐπι-

βάλει αὐστηρό καθεστώς, ὅλα ἦταν χοντρικά. Στό σπίτι μου ἔδειχνε τήν ἀγάπη του, γιατί εἶχα τ' ὄνομά του, ὀλόκληρο, ἀκόμα καί τό μικρό. Ἄλλα στό μαγαζί δέ μέ καλόβλεπε ιδιαίτερα καί δέ μ' ἄφηνε νά μείνω πολύ. "Όταν ἔδινε καμιά ἐντολή, ὁ ὑπάλληλος τσακίζοταν νά τήν ἐκτελέσει, καί πάντα κάποιος ἔβγαινε ἀπ' τό μαγαζί φορτωμένος δέματα. Πιό καλά μου ἄρεσε ἕνας ἀδύνατος γεροντάκος, φτωχοντυμένος, πού ὄλο χαμογελοῦσε ἀφηρημένα. Κουνιόταν κάπως σπασμωδικά, καί κατατρόμαζε ὅταν ἔλεγε κάτι ὁ παππούς. Ἐμοιαζε ὄνειροπαρμένος κι ἦταν ἐντελῶς ἀλλιώτικος ἀπό τούς ἄλλους πού ἔβλεπα στό μαγαζί. Πάντα εἶχε μιά φιλική κουβέντα νά μου πεί, μιλοῦσε τόσο ἀόριστα πού δέν τόν καταλάβαινα, μά τό 'νωθα πώς μ' εἶχε συμπαθήσει. Τσελεμπόν τόν ἔλεγαν, φτωχός συγγενής, ἀπελπιστικά ἀνίκανος, τόν πήρανε στό μαγαζί ἀπό λύπηση. Πάντοτε ἀκουγα πού φώναζαν τόν Τσελεμπόν σά νά 'ναι ὑπρέτης, κι ἔτσι τόν κράτησα στή μνήμη μου, ὥσπου, πολύ ἀργότερα, ἔμαθα πώς ἦταν ἀδερφός τοῦ παππού. [14-15]

Ἐο Δούναβης εἶναι πολύ πλατύς στό κάτω του κομμάτι, τό βουλγάρικο. Τό Γκιούργκιου, ἡ ἀντικρινή πόλη, ἀνήκε στή Ρουμανία. Ἀπό κει λέγαν πώς ἦρθε ἡ παραμάνα πού μέ μεγάλωσε μέ τό γάλα της. Ἦταν γερή καί δυνατή χωριατοπούλα, κοντά σέ μένα βύζαινε καί τό δικό της παιδί, πού τό 'χε φέρει μαζί της. "Όλο ἀκουγα νά τήν παινεύουν, καί γιά χάρη της, ἀν καί πιά δέν τή θυμάμαι, ἡ λέξη «ρουμάνικος» ἀπόκτησε μέσα μου μιά ἄλλη ζεστασιά.

Σπάνια ἔρχονταν χρονιές πού πάγωνε ὁ Δούναβης τό χειμώνα, κι εἶχαν τότε νά λένε συναρπαστικές ἱστορίες. Ἡ μάνα, στά νιάτα της, περνοῦσε κάθε τόσο μέ τό ἔλκηθρο ἀπέναντι, στή Ρουμανία, καί μου 'δειχνε τή ζεστή γούνα πού τυλιγόταν γιά τό ταξίδι. "Όταν ἔπιανε μεγάλη παγωνιά, κατέβαιναν ἀπ' τά βουνά οἱ λύκοι κι ἔπεφταν πεινασμένοι πάνω σ' ἄλογα πού ἔσερναν τά ἔλκηθρα. Ἐο ἀμαξιάς πάσκιζε νά τούς διώξει μέ καμτσικιές – δέ γινόταν τίποτα, ἔπρεπε νά τούς ρίχνουν μέ τό ντουφέκι. Σ' ἕνα ἀπ'αὐτά τά ταξίδια ἀνακάλυψαν πώς δέν εἶχαν ντουφέκι. Θά πήγαινε μαζί τους ἕνας ὀπλισμένος Τσερχέζος, τόν εἶχαμε σπίτι ὑπρέτη, μά ἔμεινε πίσω κι ὁ ἀμαξιάς ἔφυγε χωρίς νά τόν πάρει. Παιδεύτηκαν πολύ νά συγκρατήσουν τούς λύκους, εἶδαν τό χάρο μέ τά μάτια τους. Ἄν δέν περνοῦσε πάνω στήν ὥρα ἕνα ἔλκηθρο μέ δύο ἄντρες, πού σκότωσαν τόν ἕνα λύκο καί σκόρπισαν τούς ἄλλους μέ ντουφεκιές, θά εἶχαν κακά ξεμπερδέματα. Ἡ μάνα πέρασε μεγάλη λαχτάρα, ἔλεγε γιά τίς κόκκινες γλώσσες τῶν λύκων, τόσο κοντά εἶχαν πλησιάσει, χρόνια ἀργότερα τούς ἔβλεπε ἀκόμα στόν ὕπνο της.

Κάθε τόσο τή χιλοπαρακαλοῦσα νά μου ξαναπεί τήν ἱστορία, κι ἐκεῖνη δέ μου χάλαγε χατίρι. Ἔτσι, οἱ λύκοι ἔγιναν ἀγρίμια πού πρῶτα γέμισαν τή φαντασία μου. Ἐο τρόμος μου γιά τούς λύκους τρεφόταν καί μέ τά παραμύθια πού ἀκουγα ἀπ' τίς βουλγάρες χωριατοπούλες. Πάντα εἶχαμε σπίτι πέντ' ἔξι ἀπό δαῦτες. Ἦταν μικρούλες καμιά δεκαριά χρονῶ, μπορεῖ καί δώδεκα, οἱ δικοί τους τίς ἔστελναν ἀπ' τά χωριά στήν πόλη καί τίς ἔβαζαν ὑπηρετίες στά σπίτια τῶν ἀστών. Τρεχοβολοῦσαν πέρα δῶθε, ξιπόλητες, κι ἦταν καλά κορίτσια, δέν ἔκαναν βαριές δουλειές, ὅ,τι ἦτανε νά γίνει τό βόλευαν ὅλες μαζί, κι ἔγιναν οἱ πρῶτοι μου σύντροφοι στά παιχνίδια.

Μαζί τους ἔμενα σπίτι τά θράδια πού ἔβγαίνουν οἱ δικοί μου. Γύρω γύρω στούς τοίχους τοῦ μεγάλου κα-

θιστικοῦ περνοῦσαν χαμηλοί τούρκικοι σοφάδες. Ἄν ἔξαιρέσεις τά χαλιά πού εἶχε παντοῦ καί κάτι τραπεζάκια, οἱ σοφάδες ἦταν ἡ μόνη σταθερή ἐπίπλωση πού θυμάμαι σέ κείνο τό δωμάτιο. Μόλις σκοτεινιάζε, φόβος ἔπιανε τά κορίτσια. Κουρνιαζάμε σ' ἕνα σοφά δίπλα στό παράθυρο, σφιγμένοι κοντά κοντά, ἔμένα μ' ἔβαζαν στή μέση, καί τότε πιάναν τίς ἱστορίες μέ τούς λυκάνθρωπους καί τούς θρικόλακες. Μόλις τέλειωνε ἡ μία, ἀρχίζαν τήν ἄλλη. Ἦταν τρομαχτικές, μά ἐνωθα ὁμορφα μέ τίς μικρούλες ζουλιγμένες πάνω μου ἀπ' ὅλες τίς μεριές. Τόσο πολύ φοβόμαστε, πού κανένας μας δέν κόταγε νά σηκωθεῖ, κι ὅταν γύριζαν σπίτι οἱ δικοί μου μᾶς ἔβρισκαν νά τρέμουμε, ἕνα κουδάρι.

Ἀπό τά παραμύθια πού ἀκουσα κράτησα στή μνήμη μου μόνο ἐκεῖνα πού μιλοῦσαν γιά λυκάνθρωπους καί θρικόλακες. Μπορεῖ ὅμως καί νά μὴν ἀκουσα ἄλλα. Δέ γίνεται νά πιάσω στό χέρι βιβλίο μέ βαλκανικά παραμύθια χωρίς νά θυμηθῶ ἀμέσως μερικά. Τά 'χω στό νοῦ μου μέ τό νί καί μέ τό σίγμα, ἀλλά ὄχι στή γλώσσα πού τ' ἀκουσα τότε. Μοῦ τά 'λεγαν βουλγάρικα, κι ἐγώ τά ξέρω γερμανικά, αὐτή ἡ μυστική μετάφραση εἶναι ἴσως τό πιό σημαντικό πού ἔχω νά διηγηθῶ ἀπ' τά νιάτα μου, κι ἀφοῦ ἡ γλωσσική μοῖρα τῶν περισσοτέρων παιδιῶν εἶναι ἀλλιώτικη, πρέπει ἴσως νά πῶ κάτι παραπάνω.

Οἱ γονεῖς μου μιλοῦσαν μεταξύ τους γερμανικά, πού ἐγώ δέν ἔκανε νά τά καταλαβαίνω. Σ' ἐμᾶς τά παιδιά καί σ' ὅλους τούς φίλους καί τούς συγγενεῖς μιλοῦσαν ἰσπανικά. Ἦταν ἡ καθομιλουμένη, κάτι ἰσπανικά τοῦ παλιοῦ καιροῦ, τ' ἀκουγα συχνά, ἀκόμα κι ἀργότερα, δέν τά ξέμαθα ποτέ μου. Οἱ χωριατοπούλες στό σπίτι ἤξεραν μόνο βουλγάρικα, μ' αὐτές κυρίως πρέπει νά τά ἔμαθα. Δέν πῆγα ὅμως ποτέ σέ βουλγάρικο σχολεῖο κι ἔφυγα ἀπ' τό Ρουσσούκ ἔξι χρονῶ, γι' αὐτό σέ λίγο τά ξέχασα ἐντελῶς. "Όλα τά γεγονότα ἐκείνων τῶν πρώτων χρόνων διαδραματίστηκαν στά ἰσπανικά ἢ τά βουλγάρικα. Ἀργότερα, τά πιό πολλά μεταφράστηκαν μέσα μου στά γερμανικά. Μόνο κάποια δραματικά περιστατικά, φόννοι καί σκοτωμοί ἄς ποῦμε ἢ ἀγριοί τρόμοι, ἔμειναν στό νοῦ μου μέ τίς ἰσπανικές τους λέξεις, ἀκριβεῖς καί ἀνεξίτηλες. "Όλα τ' ἄλλα, τά περισσότερα δηλαδή, καί προπάντων ὅλα τά βουλγάρικα, σάν τά παραμύθια, τά 'χω μέσα στό κεφάλι μου γερμανικά.

Πῶς ἀκριβῶς ἔγινε αὐτό, δέν ξέρω νά τό πῶ. Δέν ξέρω ποιά στιγμή, μέ ποιά εὐκαιρία, μεταφράστηκε τό ἕνα ἢ τό ἄλλο. Δέν ἔκατσα ν' ἀσχοληθῶ μέ τό πρόβλημα, ἴσως καί νά φοβόμουν πώς μιά ἔρευνα μεθοδική, στηριγμένη σέ αὐστηρές ἀρχές, θά κατέστρεφε τό πολυτιμότερο πράγμα πού εἶχα στή μνήμη μου. Μόνο ἕνα μπορῶ νά πῶ μέ σιγουριά: τά γεγονότα ἐκείνων τῶν χρόνων τά νιώθω σά νά 'γιναν χτές, μέ ὄλο τό σφρίγος καί τή ζωντάνια τους – μ' ἔθρεψαν πάνω ἀπό ἔξηντα χρόνια, ἀλλά στό μεγαλύτερο μέρος τους ἔχουν συνδεθεῖ μέ λέξεις πού δέ γνώριζα ἐκείνη τήν ἐποχή. Μοῦ φαίνεται φυσικό πού τίς γράφω τώρα δά, ἔχω τήν αἴσθησι πώς οὔτε ἀλλάζω οὔτε παραποιῶ τίποτα. Δέν εἶναι σάν τή λογοτεχνική μετάφραση ἑνός βιβλίου ἀπ' τή μιά γλώσσα στήν ἄλλη, εἶναι μετάφραση πού ἔγινε μόνη της στό ἀσυνείδητο – κι ἐπειδὴ ἀποφεύγω σάν τίς ἀμαρτίες μου τή λέξη ἀσυνείδητο, πού ἀπό τήν κατάχρησι δέ λείει πιά τίποτα, ἄς μέ συχωρέσετε πού τή μεταχειρίζομαι σ' αὐτή τή μιά καί μοναδική περίστασι. [16-19]

μετάφραση: Τζένη Μαστοράκη

Ἐλίας Κανέτι

Ἡ τύφλωση

(ἀπόσπασμα)

Σύνδεση με τὰ προηγούμενα κεφάλαια

Ἄσκησις
 Ὁ Πέτερ Κήν, διάσημος καὶ ιδιόρρυθμος σινολόγος, θεωρεῖται στὰ σαράντα του χρόνια μοναδική αὐθεντία, ἀλλὰ ἀρνιέται πεισματικά νά διδάξει σέ πανεπιστήμιο. Γι' αὐτόν, ὅλος ὁ κόσμος εἶναι ἡ βιβλιοθήκη του.

Ὅχτώ χρόνια ἔχει κοντά του τὴν Τερέζα, μιά κουτοπόνηρη ὑπρέτρια, δεκαπέντε χρόνια μεγαλύτερή του, ἄσκημη, σχεδόν παραμορφωμένη, πού ἔχει στό νοῦ της μόνο τὰ λεφτά καί — ἔμμεσα — τό σέξ. Εἶναι ἐποχή πού τὰ φουστάνια φοριοῦνται ὡς τό γόνατο, ἀλλά ἡ Τερέζα κυκλοφορεῖ μέ μιά φαρδιά μπλέ φούστα, πετρωμένη ἀπ' τό κολλάρισμα, καί νομίζει πῶς ὅλοι οἱ ἄντρες τὴν κοιτᾶνε στό δρόμο.

Πάνω στὰ ὀχτώ χρόνια, ἓνα μικροεπεισόδιο κάνει

τόν Κήν νά πει δύο κουβέντες παραπάνω στήν Τερέζα, κι ἐκεῖνη βρίσκει τὴν εὐκαιρία νά τοῦ ζητήσει ἓνα βιβλίο. Ὁ Κήν πανικοβάλλεται. Τελικά τῆς δανεῖζει ἓνα μυθιστόρημα, πού τό εἶχε ἀπό παιδί, καί βρίσκει πιά σέ κακό χάλι. Τὴν ἄλλη μέρα, ἀγωνιώντας γιά τὴν τύχη τοῦ βιβλίου, τὴν αἰφνιδιάζει στήν κουζίνα καί τῆ βρίσκει νά διαβάσει: φοράει ἄσπρα γάντια γιά νά μὴν τό λερώσει· κι ἔχει μπροστά της ἓνα κεντητό μαξιλάρι γιά νά τό ἀκουμπάει.

Ὁ Κήν πνίγεται στίς τύψεις. Κλείνεται στή βιβλιοθήκη του κι ἀρχίζει μιά φανταστική συζήτηση μέ τόν Κομφούκιω. Ἀπό τὴ συζήτηση αὐτὴ βγάξει τό συμπέρασμα πῶς ἔχει ἀδικήσει τὴν Τερέζα καί σπεύδει νά τό ἐπανορθώσει: τὴ ζητάει σέ γάμο.

Ἡ ἀχιβάδα

Ἄσκησις
 Ὁ γάμος ἔγινε πολὺ ἤσυχχα. Μάρτυρες ἦταν ἓνας γερο-ἄχθοφόρος, πού εἶχε καταντήσει ἐρείπιο μὰ ἔκανε ἀκόμα μικροθελήματα, κι ἓνας τσαγκάρης, κοτσονάτος, πού γλίτωσε τό γάμο μέ διάφορες λοβιτοῦρες, κι ὅλη τὴ μέθυση ζωὴ του τό γλεντοῦσε νά κάνει χάζι τούς γάμους τῶν ἄλλων. Στούς καλοὺς πελάτες συνιστοῦσε ἐπιμόνως νά παντρέψουν τό ταχύτερο γιούς καί κόρες. Εἶχε πολὺ πειστικά ἐπιχειρήματα γιά τὴν ἀξία τῶν πρόωρων γάμων. «Ἔτσι καί ζευγαρώσουν τὰ παιδιά, φτάνουν ὅπου νά ναι καί τὰ ἐγγόνια. Κι ἔπειτα, μικροπάντρεψε τὰ ἐγγόνια, καί νά σου τὰ δισέγγονα!» Στό τέλος τούς ἔδειχνε τὴν καλή του φορεσιά, πού τοῦ ἐπέτρπε μιά ἄλφα ἐμφάνιση. Πρὶν ἀπό τούς καλοὺς γάμους τὴν ἔδινε γιά σιδέρωμα ἔξω, στούς γάμους τῆς σειρᾶς τὴν σιδέρωνε σπῆτι, μέ τὰ χέρια του. Αὐτός ἓνα παρακαλοῦσε: νά τόν εἰδοποιοῦν ἐγκαίρως. Ὅταν ἔκαναν καιρὸ νά τόν φωνάξουν, καταπιανόταν μέ ἐπιδιορθώσεις τῆς στιγμῆς, κι ἄς ἦταν ἀπό φυσικοῦ του ἀργός στή δουλειά. Ὅσες ὑποσχέσεις ἔδινε σ' αὐτό τόν τομέα — ἄνθρωπος ἀναξιόπιστος σέ ὅλα τ' ἄλλα — τίς τηροῦσε κατὰ γράμμα, κι εἶναι ἀλήθεια πῶς εἶχε χαμηλὴ ταρίφα. Μερικά παιδιά — ἀρκετὰ ἔκφυλα γιά νά παντρεύονται παρὰ τὴ θέληση τῶν δικῶν τους, μὰ ὄχι τόσο ἔκφυλα πού νά ξεγράψουν ὀλωσδιόλου τό γάμο — κορίτσια ἰδίως, ζητοῦσαν κάπου κάπου τίς ὑπηρεσίες του. Κι αὐτός, πού ἦταν ἡ ἀκριτομύθεια προσωποποιημένη, σέ κάτι

τέτοια δέν ἔβγαζε τοιμουδιά. Οὔτε ἡ παραμικρὴ νύξη δέν τόν πρόδινε ὅταν ἐξιστοροῦσε καταλεπτῶς σέ ἀνύποπτες μητέρες τό γάμο τῆς ἴδιας τους τῆς κόρης, μέ ὅλα του τὰ μεγαλεῖα. Πρὶν ἀφοσιωθεῖ στό «ιδανικό» του, ὅπως τό ἔλεγε, κρεμοῦσε στήν πόρτα τοῦ τσαγκάρικου μιά πελώρια ταμπέλα μέ κάτι ὀρνιθοσκαλίσματα μαῦρα κάρβουνο, πού ἔλεγε: «Εἶμαι σέ θέλημα. Ἴσως ἐπιστρέψω. Ὁ ὑπογράφων: Χούμπερτ Μπερέντινγκερ».

Αὐτός ἦταν ὁ πρῶτος πού πληροφορήθηκε τὴν καλὴ τύχη τῆς Τερέζας. Καί ἀρνιόταν νά πιστέψει τὰ λεγόμενά της, ὥσπου ἡ ἴδια, πειραγμένη, τόν κάλεσε στό ληξιαρχεῖο. Ὅταν τέλειωσαν ὅλα, οἱ μάρτυρες συνόδεψαν τό ζεῦγος ὡς τό δρόμο. Ὁ ἄχθοφόρος διπλώθηκε στὰ δύο, τσέπωσε τὴν ἀμοιβή του κι ἀπομακρύνθηκε μουρμουρίζοντας εὐχαριστίες: «...ἂν μέ ξαναχρειαστεῖτε...» ἀντήχησε σ' αὐτιά τῶν Κήν. Εἶχε φτάσει στὰ δέκα βήματα, κι ἀκόμα τό ἄδειο στόμα ξεχειλίριζε ζῆλο. Ὅμως ὁ Χούμπερτ Μπερέντινγκερ ἐνιωθε οἰκτρὰ ἀπογοητευμένος. Μωρὲ δέν ξαναπατάει σέ τέτοιο γάμο. Εἶχε δώσει τὰ ρούχα του γιά σιδέρωμα, κι ὁ γαμπρός κουβαλήθηκε μέ τὰ καθημερινά του, παπούτσια στραβοπατημένα καί τριμμένο κουστούμι, ἀνόρεχτος, δίχως ἀγάπη, δέν κοίταζε τὴ νύφη μὰ τὴ ληξιαρχικὴ πράξη. Τό «ναί» τό ξεστόμισε σά νά ἔλεγε «μερσί», κι ἔπειτα δέν πρόσφερε τό μπράτσο του στήν καρακάξα· καί τό φιλί, πού ἔκανε τόν τσαγκάρη νά ζεῖ βδομάδες τώρα — ἓνα ξένο φιλί ἄξιζε εἰκοσι δικά του — τό φιλί, πού θά τό πλήρωνε κι ἀπο-

*Die Blendung. Ἀπό τίς δύο ἐναλλακτικὲς λύσεις («θάμνωμα» καί «τύφλωση») πού προσφέρει ὁ τίτλος, κρατῶ τελικά τὴ δευτέρη, γιατί αὐτὴ ἀκριβῶς δικαιώνεται ἀπὸ τό βιβλίο. Ὁ μοναχικὸς στοχαστὴς Κήν εἶναι τυφλός γιά τὴν πραγματικότητα πού τόν περιβάλλει: «ἓνα κεφάλι χωρὶς κόσμος», ὅπως τιτλοφορεῖ ὁ Κανέτι τό πρῶτο μέρος τοῦ μυθιστορήματος. Στὴν ἀγγλικὴ καί τὴ γαλλικὴ του μετάφραση, ὁ Κανέτι προτίμησε τόν τίτλο Auto da Fé. Σ.τ.Μ.

πάνω, τό φιλί πού κρεμόταν σά «θέλημα» ἔξω ἀπ' τό μαγαζί του, τό δημόσιο φιλί κάτω ἀπ' τό βλέμμα τοῦ υπάλληλου, τό φιλί τό νόμιμο, τό φιλί τό αἰώνιο, τό φιλί, τό φιλί δέ δόθηκε ποτέ. Ὁ τσαγκάρης τούς ἀποχαιρέτησε χωρίς νά τούς δώσει τό χέρι. Ἐκρυψε τήν προσβολή του πίσω ἀπόνα μοχθηρό χαμόγελο. «Μιά στιγμή παρακαλῶ» χασκογέλασε, σά φωτογράφος· οἱ Κήν κοντοστάθηκαν. Καί τότε, ἔκανε ἄξαφνα τή ρεβεράντζα του σέ μιά γυναίκα, τή γαργάλησε στό πηγούνη καί εἶπε δυνατά «γούτσι γούτσι», κι ὕστερα ψαχούλεψε λάγνα τό γεμάτο κορμί της. Τό στοργυλό του μοῦτρο γινόταν ὄλο καί πιό χοντρό, τά μάγουλα τεζάρισαν, τό διπλοσάγονο πετάχτηκε φιλήδονα, γύρω ἀπ' τά μάτια σπαρταροῦσαν σερπετά φιδάκια, τά ξυλιασμένα χέρια ἔγραφαν ὄλο καί πιό φαρδιές καμπύλες. Ἀπό τή μιά στιγμή στήν ἄλλη, ἡ γυναίκα χόντριαινε. Δύο φορές τήν κοίταξε, τήν τρίτη ἔκανε ματάκι τοῦ γαμπροῦ. Μετά τήν τράβηξε πάνω του, πασπάτεψε ξεδιάντροπα τό στήθος της μέ τό ἀριστερό του χέρι.

Βέβαια, ἡ γυναίκα πού πιλάτευε ὁ τσαγκάρης ἦταν ἀνύπαρκτη, ἀλλά ὁ Κήν κατάλαβε τό ξεσίπωτο παιχνίδι καί τράβηξε τήν Τερέζα πού χάζευε γιά νά προχωρήσουν.

«Τύφλα στό μεθύσι, μέρα μεσημέρι!» εἶπε ἡ Τερέζα κι ἀγκιστρώθηκε ἀπό τό μπράτσο τοῦ ἄντρα της· ἦταν κι αὐτή πύρ καί μανία.

Στήν ἄλλη στάση περίμεναν τό τράμ. Ὁ Κήν ἤθελε νά υπογραμμίσει πώς ἡ μέρα ἐκείνη ἦταν σάν ὄλες καί δέ φώναζε ἀγοραῖο ἀμάξι. Τό τράμ ἦρθε· πήδηξε πρῶτος στά σκαλοπάτια. Μόνο ὅταν βρέθηκε στήν πλατφόρμα, θυμήθηκε ξαφνικά πώς πρῶτη ἔπρεπε νά περάσει ἡ γυναίκα του. Ξανακατέβηκε στό δρόμο πισωπατώντας καί κουτούλησε ἄγρια μέ τήν Τερέζα. Ὁ εἰσπράκτορας, τσαντισμένος, ἔδωσε σήμα τοῦ ὀδηγοῦ νά ξεκινήσει. Τό τράμ ἔφυγε χωρίς νά τούς πάρει. «Τί συμβαίνει;» ρώτησε ἐπιτιμητικά ἡ Τερέζα. Τήν εἶχε ξεθυγιάσει. «Ἦθελα νά σᾶς βοηθήσω νά ἀνεβείτε – νά σέ – μέ συγχωρεῖς». «Ἄ μπιά!» ἔκανε· «δέ θά 'ταν κι ἄσκημα».

Ὅταν κάθισαν μέ τά πολλά, ὁ Κήν τῆς πλήρωσε τά ναῦλα, ἐλπίζοντας ἔτσι νά ἐξιλεωθεί γιά τήν ἀδεξιότητά του. Ὁ εἰσπράκτορας ἔβαλε τά εἰσιτήρια στό χέρι τῆς Τερέζας. Ἀντί γιά εὐχαριστῶ, ἐκείνη τοῖτωσε τό στόμα φαρδύ πλατύ καί σκούνηξε μέ τόν ὦμο τόν ἄντρα της πού καθόταν δίπλα. «Ναί;» εἶπε ὁ Κήν. «Τί θά βάζει μέ τό νοῦ του» ἔκανε ναζιάρικα ἡ Τερέζα κι ἀνέμισε τά εἰσιτήρια πίσω ἀπό τίς γεροδεμένες πλάτες τοῦ εἰσπράκτορα. Τόν κοροϊδεύει, σκέφτηκε ὁ Κήν καί δέ μίλησε.

Ἄρχιζε νά νιώθει στενάχωρα. Τό τράμ γέμιζε. Ἀπέναντί του ἦρθε κι ἔκατσε μιά γυναίκα. Εἶχε μαζί της τέσσερα κουτσούβελα, τό ἕνα πιό μικρό ἀπό τ' ἄλλο. Τά δύο τά κράτησε σφιχτά στήν ἀγκαλιά της, τ' ἄλλα δύο ἔμειναν ὀρθια. Ὁ κύριος πού καθόταν στά δεξιά τῆς Τερέζας κατέβηκε. «Μπρός! ἐκεῖ!» φώναξε ἡ μάνα κι ἔκανε γρήγορα νόημα στά μουλικά της. Τά παιδιά ὀρμησαν σπρώχνοντας, ἄγορι καί κορίτσι, προσχολική ἡλικία καί τά δύο. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά πλησίαζε ἕνας ἡλικιωμένος. Ἡ Τερέζα ἄπλωσε τά χέρια νά προσπατήσει τήν ἄδεια θέση. Τά παιδιά πέρασαν ἀποκάτω. Δέν ἔδλεπαν τήν ὥρα νά κάνουν κάτι μόνα τους. Τά κεφάλια τους ξεφύτρωσαν κοντά κοντά στό κάθισμα. Ἡ Τερέζα τά παραμέρισε σά νά 'ταν σκόνη. «Τά παιδάκια μου!» οὐρλιαξε ἡ μητέρα, «τί σᾶς ἔπιασε;»

«Παρακαλῶ», τήν ἔκοψε ἡ Τερέζα καί κοίταξε τόν ἄντρα της μέ σημασία. «Τά παιδιά τελευταία». Στό μεταξύ, ὁ ἡλικιωμένος εἶχε πλησιάσει, εὐχαρίστησε καί κάθισε.

Ὁ Κήν κατάλαβε καλά τό βλέμμα τῆς γυναίκας του. Εὐχήθηκε νά βρισκόταν ἀπό μιά μεριά ὁ ἀδερφός του, ὁ Γκέοργκ. Ἦταν γυναικολόγος, ἐγκαταστημένος στό Παρίσι. Δέν εἶχε κλείσει τά τριανταπέντε, ἀλλά ἔχειρε καλῆς φήμης, πράγμα ὑποπτο. Πιό καλά τά κατάφερε μέ τίς γυναίκες, παρ' ὅτι τά διβλία. Δέν πέρασαν οὔτε δύο χρόνια παρ' ὅτι τέλειωσε τίς σπουδές του, καί ἡ καλή κοινωνία σ' αὐτόν ἔτρεχε κάθε πού ἀρρώσταινε, καί πάντα ἀρρωστη ἦταν, μέ τίς φιλάσθενες γυναίκες της. Ἡ ἐπιφανειακή ἐπιτυχία δέν ἄργησε νά τοῦ ἐξασφαλίσει τή δίκαιη περιφρόνηση τοῦ Πέτερ. Τήν ὁμορφιά τοῦ Γκέοργκ ἴσως καί νά τοῦ τή συχωροῦσε – μ' αὐτήν γεννήθηκε, δέ γινόταν ἄλλιως. Θά μπορούσε νά παραμορφωθεί τεχνικά γιά νά γλιτώσει τίς ὀλέθριες συνέπειες μιᾶς τόσο μεγάλης ὁμορφιάς, μ' ἀντ' αὐτοῦ ἔχε μέσα του, δυστυχῶς ἦταν ἀδύνατος χαρακτήρας. Πόσο ἀδύνατος, τό ἔδειχνε ἕνα γεγονός: εἶχε προδώσει τήν εἰδικότητα πού διάλεξε, καί πέρασε πλησίσιος στήν ψυχιατρική. Ἐκεῖ κάτι κατάφερε, ἔλεγαν. Κατά βάθος ἔμεινε γυναικολόγος. Τήν εἶχε στό αἷμα του τήν ἀνήθικη ζωή. Πρίν ἀπό ὀχτώ χρόνια ὁ Πέτερ, ἐξοργισμένος μέ τήν ἐπιπολαιότητα τοῦ Γκέοργκ, ἔκοψε ἀπότομα τήν ἀλληλογραφία τους κι ἔσκιζε κάμποσα γράμματα, γράμματα ἀνησυχία. Καί, γράμμα πού ἔσκιζε, δέ συνήθιζε νά τό ἀπαντάει.

Τώρα ὁ γάμος θά τοῦ ἔδινε τήν καλύτερη εὐκαιρία γιά ἔπανασύνδεση. Ὁ Γκέοργκ χρωστοῦσε τήν ἀγάπη γιά τήν ἐπιστημονική σταδιοδρομία στίς προτιρόπες τοῦ Πέτερ. Δέν ἦταν ντροπή νά τοῦ ζητήσει μιά συμβουλή, ἀφοῦ ἦταν σχετική μέ τήν πραγματική καί τή φυσική του εἰδικότητα. Πώς νά μεταχειριστεῖ αὐτό τό κλειστό, δειλό πλάσμα; Δέν εἶναι πιά νέα, παίρνει τή ζωή πολύ στά σοβαρά. Ἡ γυναίκα ἀπέναντί της, ἀσφαλῶς πολύ νεότερη, ἔχει κιόλας τέσσερα παιδιά, κι αὐτή ἀκόμα κανένα. «Τά παιδιά τελευταία». Ἡ φράση φαινόταν σαφέστατη, ἀλλά τί νά ἐννοοῦσε σ' ἀλήθεια; Μπορεῖ νά μή θέλει παιδιά· οὔτε κι αὐτός. Ποτέ του δέ σκέφτηκε γιά παιδί. «Ὁμως γιατί νά τοῦ τό πει; Μπορεῖ νά τόν περνάει γι' ἀνήθικο. Ἀφοῦ τήν ξέρει τή ζωή του. Ὀχτώ χρόνια τώρα, ἔμαθε καλά τά συνήθεια του. Ξέρει πώς εἶναι ἄνθρωπος ἰσχυροῦ χαρακτήρος. Μήπως γυρίζει ἔξω τίς νύχτες; Μήπως τόν ἐπισκέφθηκε γυναίκα, ἔστω καί γιά ἕνα τέταρτο τῆς ὥρας; Ὅταν τήν εἶχε πρωτοπροσλάβει, τῆς ἐξήγησε ρητά πώς ἀρχή του εἶναι νά μή δέχεται ἐπισκέψεις, οὔτε ἀρσενικές οὔτε θηλυκές, ἀπό γέρους μέχρι δυζανιάρικα. Ἐπρεπε νά τούς ξαποστελένει αὐτή γιά λογαριασμό του. «Δέν ἔχω καιρό». Ἔτσι τῆς εἶπε, κατά λέξη. Ποιός διάολος μπήκε μέσα της; Αὐτός ὁ ἀσύστολος ὁ τσαγκάρης. Εἶναι ἄθωο πλάσμα, ἀγαθιάρη, κι ὠστόσο, μέσα στήν ἀμορφωσιά της, πού τή βρήκε τέτοια ἀγάπη γιά τά διβλία; Πάντως, τό παιχνίδι αὐτοῦ τοῦ βρωμεροῦ ὑποκειμένου δούλεψε ἀκαριαία. Οἱ χειρονομίες του ἦταν σαφείς. Ἀκόμα κι ἕνα παιδί, χωρίς νά ξέρει γιατί, θά καταλάβαινε πώς ὁ ἀλιτήριος πασπάτευε γυναίκα. Κάτι τέτοιους, πού χάνουν τόν αὐτοέλεγχό τους στή μέση τοῦ δρόμου, πρέπει νά τούς κλείνουνε σέ ἄσυλο. Βάζουν φριχτές ἰδέες στούς ἐργατικούς ἀνθρώπους. Κι αὐτή εἶναι ἐργατική. Ὁ τσαγκάρης τή μόλυνε. Πώς τῆς ἦρθε νά μιλήσει γιά παιδιά; Κάτι θά 'χει ἀκουστά, δέν

ἀποκλείεται. Οἱ γυναῖκες τὰ λένε μεταξύ τους. Πρέπει νά εἶδε καί γέννα, σέ κάποιο ἀπ' τὰ σπίτια πού δούλευε παλιά. Καί τί γίνεται ἂν τὰ ξέρει ὅλα; Πιό καλά, παρά νά χρειαστεῖ νά τῆς τὰ ἐξηγήσει μόνος του. Στό βλέμμα τῆς ἔχει μιά ντροπαλοσύνη κι αὐτό στήν ἡλικία τῆς εἶναι λίγο ἀστεῖο.

Ἐγώ δέ σκόπευα νά τῆς ζητήσω χυδαιότητες, οὔτε κατά διάνοιαν. Δέν ἔχω καιρό. Μόνο ἔξι ὥρες ὕπνο χρειάζομαι. Ὡς τίς δώδεκα δουλεύω, στίς ἔξι πρέπει νά ξυπνήσω. Τά σκυλιά καί τ' ἄλλα ζῶα καταγίνονται μέ κάτι τέτοια μέρα μεσημέρι. Αὐτό μπορεῖ νά περιμένει καί τούτη ἀπό τό γάμο τῆς. Ὅχι δά. Τά παιδιά τελευταῖα. Βλάκα. Ἦθελε νά πει πῶς τὰ ξέρει ὅλα. Ξέρει τήν ἄλυσίδα πού ἔχει στό τέλος τῆς τὰ ἔτοιμα παιδιά. Τό εἶπε κομπιά. Ἀρπάχτηκε ἀπ' τό μικροπεριστατικό, τὰ παιδιά ἦταν ἐνοχλητικά, πολύ σωστά τό εἶπε, ὅμως ἐμένα μου φτάνει τό βλέμμα τῆς, δέ θέλω ἄλλη ἐξομολόγηση. Φυσικά. Εἶναι ὀδυνηρό νά παραδέχεσαι τέτοια πράγματα. Ἐγώ παντρεύτηκα γιά τὰ βιβλία – τὰ παιδιά τελευταῖα. Αὐτό δέ σημαίνει τίποτα. Κάποτε εἶχε συμφωνήσει πῶς τὰ παιδιά δέ μαθαίνουν γράμματα. Τῆς διάβασα ἕνα κομμάτι τοῦ Ἀρά Χακουσέκι. Τρελάθηκε ἀπ' τή χαρά τῆς. Ἔτσι προδόθηκε γιά πρώτη φορά. Ἀλλιῶτικα, ποίος ξέρει ἂν θά καταλάβαινα τί νιώθει γιά τὰ βιβλία. Ἐκείνη τή φορά σά νά ῥθαμε πιό κοντά. Μπορεῖ νά θέλει ἀπλῶς νά μου τό θυμίσει. Ἀκόμα ἴδια εἶναι. Ἡ γνώμη τῆς γιά τὰ παιδιά δέν ἔχει ἀλλάξει ἀπό τότε. Οἱ φίλοι μου εἶναι καί δικοί τῆς φίλοι. Οἱ ἐχθροί μου θά μείνουν ἐχθροί τῆς. Μιά κουβέντα πέταξε, μ' ὅλη τήν ἀφέλειά τῆς. Δέν ἔχει ἰδέα γιά τ' ἄλλα ντραβέρια. Πρέπει νά προσέξω. Μπορεῖ νά τρομάξει. Θά ἔχω τό νοῦ μου. Πῶς νά τῆς τό πῶ; Δέν εἶναι κι εὐκόλο, δέ λέγεται. Δέν ἔχω καί κανένα βιβλίο γι' αὐτά τὰ πράματα. Ν' ἀγοράσω; Ἀποκλείεται. Τί θά πει ὁ διβλιοπώλης; Δέν εἶμαι κτήνος ἐγώ. Νά στείλω ἄλλον; Ποιόν; Αὐτήν – ἄπαπα, τήν ἴδια μου τή γυναῖκα! Μά τί δειλός πού εἶσαι. Πρέπει νά δοκιμάσω. Μόνος μου. Κι ἂν δέ θέλει; Θά βάλει τίς φωνές. Τούς συγκάτοικους – τό θυρωρό – τήν ἀστυνομία – τό συρφετό. Καί τί θά μου κάνουν! Εἶμαι παντρεμένος ἄνθρωπος. Δικαίωμά μου. Φρίκη. Πῶς μου ῥθε; Ἐμένα μόλυνε ὁ τσαγκάρης, ὄχι ἐκείνην. Ντροπή σου. Μετά ἀπό σαράντα χρόνια. Στά καλά καθούμενα. Θά τήν ἀπαλλάξω. Τά παιδιά τελευταῖα. Ἄς ἤξερα τί ἐνοοῦσε πραγματικά. Σφίγγα.

Τότε ἡ μάνα μέ τὰ τέσσερα παιδιά σηκώθηκε. «Προσοχή!» τὰ προειδοποίησε καί τὰ ὀπρωξε νά προχωρήσουν ἀριστερά. Αὐτή σταμάτησε δεξιά, δίπλα στήν Τερέζα, σάν ἀνδρείος λοχαγός. Παρά τίς προσδοκίες τοῦ Κήν, κούνησε τό κεφάλι, χαιρέτησε φιλικά τήν ἐχθρά τῆς καί εἶπε: «Καλά τήν ἔχεις ἐσύ πού εἶσαι ἀκόμα λεύτερη!» καί γέλασε, χρυσά δόντια ἀστραψαν στό στόμα τῆς γνέφοντας ἀντίο. Ὅταν πιά ἡ γυναῖκα βρέθηκε ἔξω ἡ Τερέζα ξέσπασε κι ἄρχισε νά φωνάζει ἀπελπισμένα: «Σέ παρακαλῶ, ἄντρα μου, σέ παρακαλῶ, ἄντρα μου! Μήν κάνουμε παιδιά! Σέ παρακαλῶ ἄντρα μου!» Τόν ἔδειχνε μέ τό δάχτυλο, τόν τραδοῦσε ἀπό τό μπράτσο. Πρέπει νά τήν καλυμῶ, σκέφτηκε. Ἡ σκηνή ἦταν ὀδυνηρή, χρειάζοταν τήν προστασία του, ξεφώνιζε δίχως σταματημό. Στό τέλος ἀνασηκώθηκε, ἴσωσε τό κορμί του καί εἶπε μπροστά σ' ὅλους τούς ἐπιβάτες: «Καλά». Τήν εἶχαν θίξει, ἔπρεπε νά ἀμυνθεῖ. Ἡ ἀμυνά τῆς ἦταν ἄγαρπη, σάν τήν ἐπίθεση. Δέν ἔφταιγε αὐτή. Ἡ Τερέζα βούλιαξε πάλι στό κάθισμα. Κανένας δέν πῆρε τό μέ-

ρος τῆς, οὔτε κἀν ὁ διπλανός τῆς, κι ἄς τοῦ ἔχε φυλάξει τή θέση. Ὁ κόσμος ἦταν μολυσμένος. Ἀπό ἀγάπη γιά τὰ παιδιά. Δυό στάσεις παρακάτω οἱ Κήν κατέβηκαν. Πρώτη πέρασε ἡ Τερέζα. Ἄξαφνα, κάποιο πῆρε τό αὐτί του πού ἔλεγε πίσω του: «Τό πιό ὠραῖο πάνω τῆς εἶναι ἡ φούστα». «Σκέτη μαούνα». «Τό φουκαρά!» «Τί τὰ θές; Κολλαριστή ψαροκασέλα!» Ὅλοι ἔβαλαν τὰ γέλια. Ὁ εἰσπράκτορας δέν ἄκουσε τίποτα, οὔτε κι ἡ Τερέζα, πού εἶχε βγει κιόλας στήν πλατφόρμα. Πάντως ὁ εἰσπράκτορας γέλασε. Κάτω στό δρόμο, ἡ Τερέζα ὑποδέχτηκε τόν ἄντρα τῆς πρόσχαρη: «Ἀστεῖο ἀνθρωπάκι!» Ὁ τύπος κρεμάστηκε ἔξω ἀπ' τό τράμ πού ξεκινούσε, ἔβαλε τὰ χέρια του χανί καί οὔρλιαξε δυό ἀκατάληπτες συλλαβές. Τρανταζόταν ὀλόκληρος, σίγουρα ἀπ' τὰ γέλια. Ἡ Τερέζα τοῦ κούνησε τό χέρι κι ὅταν εἶδε τό ἀπορημένο βλέμμα τοῦ Κήν δικαιολογήθηκε: «Καλέ αὐτός θά πέσει κάτω».

Ὅμως ὁ Κήν περιεργαζόταν μέ τρόπο τή φούστα τῆς. Ἦταν πιό μπλέ ἀπ' τό συνηθισμένο καί πιό σκληρά κολλαρισμένη. Ἡ φούστα τῆς ἀνῆκε, ὅπως τό κέλυφος στήν ἀχιβάδα. Γιά δοκίμασε ν' ἀνοίξει μέ τό ζόρι μιά κλειστή ἀχιβάδα! Μιά ἀχιβάδα γιγάντια, σάν κι αὐτή τή φούστα. Πρέπει νά τήν ποδοπατήσεις, νά τήν κάνεις θρύψαλα καί βλέννα – ὅπως τότε μικρός, στήν παραλία. Ἡ ἀχιβάδα δέν ἄνοιγε οὔτε χαρματιά. Ἀκόμα δέν εἶχε δεῖ γυμνή ἀχιβάδα. Τί λογῆς ζῶο κλείνει τό ὄστρακο μέ τόση δύναμη; Ἦθελε νά τό μάθει ἀμέσως, κρατοῦσε στά χέρια του τό σκληρό πεισματάρικο πράγμα, τό παίδευε μέ νύχια καί μέ δάχτυλα, τόν παίδευε κι ἡ ἀχιβάδα μέ τή σειρά τῆς. Πῆρε ὄρο νά μήν τό κουνήσει θῆμα ἀπό κεῖ ἂν δέν τῆ σπάσει. Ἡ ἀχιβάδα ὀρκίστηκε τό ἀντίθετο, δέν ἤθελε νά τή δοῦν. Γιατί νά ντρεπεται, σκέφτηκε· μετά θά τήν ἀφήσω νά φύγει, ἐγώ θά τήν ξανακλείσω, δέ θά τῆς κανω τίποτα, τό ὑπόσχομαι, κι ἂν εἶναι κουφή, τότε ὁ Θεοῦλης ἄς τῆς μηνύσει τήν ὑπόσχεσή μου. Τό διαπραγματεύτηκε μαζί τῆς κάμποσες ὥρες. Τά λόγια του ἦταν ἀδύναμα, σάν τὰ δάχτυλά του. Μισοῦσε τούς πλάγιους δρόμους, μόνο στά ἴσια τοῦ ἄρεσε νά πετυχαίνει τό σκοπό του. Κατά τό βράδυ πέρασε ἕνα μεγάλο καράβι, πέρα μακριά. Ρούφηξε τὰ χτυπητά μαῦρα γράμματα στό πλευρό του, καί διάβασε τό ὄνομα «Ἀλέξανδρος». Καί τότε, μέσ στό θυμό του, τόν ἔλιασαν τὰ γέλια, φόρεσε τὰ παπούτσια του σάν ἀστραπή, βρόντηξε χάμω τήν ἀχιβάδα μ' ὅλη τή δύναμη καί χόρεψε ἕνα γόρδιο χορό τῆς χαράς. Τώρα ὄλο τό ὄστρακο τῆς ἦταν ἀχρηστο. Τά παπούτσια του τό ποδοπατοῦσαν. Σέ λίγο τήν εἶχε ὀλόγυμνη ἐκεῖ μπροστά του: ἕνα μικρό σωρό, κακομοιριά, βλέννα καί ἀπάτη, καί διόλου ζῶο πιά.

Τερέζα χωρίς ὄστρακο – χωρίς φούστα – δέν ὑπάρχει. Τήν κολλάει πάντα στήν ἐντέλεια. Εἶναι τό περιτύλιγμά τῆς, μπλέ λινό. Δίνει σημασία στό καλό περιτύλιγμα. Οἱ σοῦρες – πῶς δέν πέφτουν μέ τόν καιρό; Θά τή σιδερώνει συχνά, ἔτσι φαίνεται. Μπορεῖ νά ἔχει δύο. Δέν ξεχωρίζεις καμιά διαφορά. Προκομμένη γυναῖκα. Ὅμως δέν πρέπει νά τῆς τσαλακώσω τή φούστα. Θά λιποθυμήσει ἀπό τή στεναχώρια τῆς. Καί τί θά κάνω ἂν μου λιποθυμήσει ξαφνικά; Θά τῆς ζητήσω συνώμη. Προκαταβολικά. Κι ἔπειτα ἂν θέλει, τήν ξανασιδερώνει τή φούστα. Στό μεταξύ ἐγώ θά πάω σέ ἄλλο δωμάτιο. Καί γιατί νά μή φορέσει τή δεύτερη; Ὅλο δυσκολίες μου φέρνει. Ἦταν οἰκονόμος μου, τήν παντρεύτηκα. Τώρα μπορεῖ ν' ἀγοράσει μιά ντουζίνα φοῦστες καί ν' ἀλλάξει πιό συχνά. Φτά-

νει νά τις κολλάει λιγότερο. Τό πολύ σκληρό είναι για γέλια. 'Ο κόσμος στό τραίμ είχε δίκιο.

Δέν ήταν εύκολο τό άνένδασμα τής σκάλας. Χωρίς νά τό προσέξει, σιγάνεψε τό βήμα του. Στο δεύτερο πάτωμα του φάνηκε πώς βρίσκεται κιόλας επάνω, στό δικό του, και τρώμαξε. Τό παιδί τών Μέτσγκερ κατέβαινε όλοταχώς και τραγουδούσε. Πρίν καλοπυλώσει νά δει τόν Κήν, έδειξε τήν Τερέζα μέ τό δάχτυλο: «Αυτή δέ μ' αφήνει νά μπώ! "Όλο μου κλείνει τήν πόρτα. Νά τήν κατασαδιάσετε, κύριε καθηγητά!» παραπονέθηκε.

«Τί έκανε, λέει;» ρώτησε απειλητικά ό Κήν, κι ένωσε εύγνωμοσύνη για τό έξιλαστήριο θύμα πού έπεφτε άναπάντευχα στά χέρια του, λές και τό 'χε φωνάξει.

«Μά άφου έσεις μου δώσατε τήν άδεια. Της τό 'πα κι αυτεινής».

«Ποιάς «αυτεινής;»

«Αυτεινής!»

«Αυτεινής;»

«Ναί. 'Η μαμά μου λέει πώς δέν πρέπει νά βγάζει γλώσσα, άφου είναι σκέτη ύπηρέτρια».

«Κτήνος, ανάγωγε!» φώναξε ό Κήν κι έκανε νά του δώσει χαστούκι. Τό παιδί έσκυψε, παραπάτησε, έπεσε μέ τά μουτρα και, για νά μήν κουτρουβαλήσει τις σκάλες, άρπάχτηκε από τή φούστα τής Τερέζας. Άκούστηκε κολλαρισμένο ρουχο πού έσπαγε.

«Τί!» φώναξε ό Κήν. «Τό θράσος σου δέν έχει όρια!» Τό βρωμόπαιδο, τόν κοροϊδευε! 'Εξαλλος από θυμό, τόν κλότσησε διπλή φορά, κι όπως λαχάνιαζε ακόμα, τόν άνασήκωσε άπ' τό τσουλούφι και τού άστραψε κανά δυό μπάτσους μέ τά κοκαλιάρικα χέρια του. 'Επειτα τόν έσπρωξε πέρα. 'Ο μικρός άνέβηκε τρεχάτος τις σκάλες κλαψουρίζοντας: «Θά τό πώ τής μάνας μου! Θά τό πώ τής μάνας μου!» 'Η πόρτα στό πάνω πάτωμα άνοιξε και ξανάκλεισε. Μιά γυναικία φωνή άρχισε νά διαμαρτύρεται.

«Κρίμα τήν ώραία φούστα!» 'Η Τερέζα δοκίμασε νά δικαιολογήσει τό άγριο ξύλο, σάπηκε άσάλευτη και κοίταξε περιεργά τόν προστάτη της. Τώρα ήταν ή κατάλληλη στιγμή για νά τήν προειδοποιήσει. Κάτι έπρεπε νά τής πεί. Ούτε κι αυτός σάλεψε.

«Ναί, ώραία φούστα, πράγματι. Κι ωστόσο, τί κρατάει για πάντα;» άπάγγειλε, χαρούμενος πού σκέφτηκε νά εκφράσει μέ τά λόγια ένός ώραίου παλιού ποιήματος εκείνο πού έμελλε ν' ακολουθήσει, έτσι κι άλλως. Μ' ένα ποίημα τά λές όλα καλύτερα. Τά ποιήματα ταιριάζουν σε κάθε περίπτωση. Δηλώνουν τό πράγμα μέ τό πιο επίσημο του όνομα, κι όμως τό καταλαβαίνεις. Καθώς άνέβαιναν, γύρισε προς τό μέρος της:

«'Ωραίο ποίημα, έ;»

«'Α βέβαια, πάντα ώραία είναι τά ποιήματα. Φτάνει νά τά καταλαβαίνεις».

«'Όλα πρέπει νά τά καταλαβαίνει κανείς» είπε άργά, τονίζοντας τις λέξεις, κι έγινε κατακόκκινος.

'Η Τερέζα τόν σκούνηξε μέ τόν άγκώνα στά πλευρά, τίνιασε τόν δεξή της ώμο, έστριψε τό κεφάλι από τήν άλλη μεριά κι είπε προκλητικά, όλο φαρμάκι:

«Θά δούμε. Τά σιγανά ποτάμια νά φοβάσαι.»

Είχε τήν αίσθηση πώς αυτόν έννοούσε. Βρήκε τό σχολίο ύποτιμητικό. Μετάνιωσε για τόν πρόστυχο ύπαινιγό του. 'Ο κοροϊδευτικός τόνος στήν άπάντησή της Τερέζας σάρωσε ό,τι είχε άπομείνει από τό θάρρος του.

«Δέ - δέν ήθελα νά πώ αυτό» τραύλισε.

'Η πόρτα του διαμερίσματος τόν έσωσε από τή μεγαλύτερη άμηχανία. Φχαριστήθηκε πού ψαχούλευε στήν τσέπη του νά βρει τά κλειδιά. Τουλάχιστον έτσι μπορούσε νά χαμηλώνει τά μάτια, χωρίς νά φαίνεται παράξενο. Δέν τά βρήκε.

«Ξέχασα τά κλειδιά μου» είπε. Τώρα έπρεπε νά διαρρήξει τό διαμέρισμα, όπως άλλοτε τήν άχιβάδα. 'Η μία δυσκολία πάνω στήν άλλη - δέ γινόταν τίποτα. Του 'ρθε λιγοψυχία. 'Εψαξε και στήν άλλη τσέπη του παντελονιού του. 'Όχι, τά κλειδιά δέν ήταν πουθενά. Ξανάψαξε, και τότε άκουσε κάτι νά χαρχαλεύει στήν κλειδαρότρυπα. Κλέφτες! πέρασε σαν άστραπή άπ' τό νού του. Τήν ίδια στιγμή προσέξε τό χέρι της στήν κλειδωνιά.

«Γι' αυτό τά έχω τά δικά μου!» είπε. Ξεχείλιζε ικανοποίηση.

Πάλι καλά πού δέ φώναξε «βοήθεια». Παραλίγο νά του ξεφύγει. Κι ύστερα θά τή ντρεπόταν μία ζωή. Σά μωρό παιδί κάνει. Μά πρώτη φορά του τύχαινε νά μήν πάρει τά κλειδιά του.

'Επιτέλους, μπήκαν στό διαμέρισμα. 'Η Τερέζα άνοιξε τήν πόρτα του δικού του δωματίου, τόν έβαλε μέσα. «'Εφτασα» είπε, και τόν άφησε μόνο.

Κοίταξε γύρω του κι άνάσανε βαθιά, σά νά 'χε βγει από τή φυλακή, έλεύθερος.

Ναί, αυτή είν' ή πατρίδα του. 'Εδώ δέν μπορεί νά πάθει τίποτα. Χαμογελάει στήν ιδέα πώς κάτι θά μπορούσε νά του συμβεί εδώ μέσα. Τό ντιβάνι όπου κοιμάται άποφεύγει νά τό κοιτάξει. Κάθε άνθρωπος χρειάζεται πατρίδα, όχι όπως τήν έννοούν οι πρωτόγονοι τραμπούκοι πατριώτες, ούτε θρησκεία, άμυδρή γεύση μιās πατρίδας στό ύπερπέραν· όχι, μία πατρίδα όπου τό έδαφος, οι φίλοι, ή δουλειά, ή διασκέδαση και ή σφαίρα τής πνευματικής έκφρασης συνενώνονται σ' ένα φυσικό, συγκροτημένο σύνολο, σ' ένα δικό σου σύμπαν. 'Ο καλύτερος όρισμός τής πατρίδας είναι «βιβλιοθήκη». Τό πιο φρόνιμο είναι νά κρατάς τις γυναίκες μακριά άπ' τήν πατρίδα σου. Κι άν, παρ' όλα αυτά, αποφασίσεις νά πάρεις γυναίκα, κοίτα πρώτα νά τήν ένσωματώσεις άπόλυτα στήν πατρίδα σου. 'Όπως έκανε κι αυτός. Σε όχτώ χρόνια, πού κύλησαν άργά, ήσυχα, καρτερικά, τά βιβλία άνέλαβαν νά ύποτάξουν τή γυναίκα για λογαριασμό του. Προσωπικά, ό Κήν δέν κούνησε ούτε τό μικρό του δαχτυλάκι. Τή γυναίκα τήν είχαν κατακτήσει οι φίλοι του. Βέβαια, λέγονται πολλά για τις γυναίκες - μόνο οι ήλιθιοι παντρεύονται χωρίς νά προηγηθεί μία περιόδος δοκιμής. Αυτός είχε τή φρονιμάδα νά περιμένει ως τά σαράντα του. 'Όποιος μπορεί άς μμηθεί αυτή τήν όχτάχρονη δοκιμή. Τό άποτέλεσμα ώρίμασε σιγά σιγά. Μόνος ό άνθρωπος είναι κύριος τής μοίρας του. 'Αν τό καλοσκεφτείς, δέν του 'λειπε τίποτ' άλλο, μόνο μία γυναίκα. Δέν είναι άνθρωπος του κόσμου - μέ τό «άνθρωπος του κόσμου» βλέπει μπροστά του τόν Γκέοργκ, τόν άδερφό του τό γυναικολόγο. Είναι όλα τ' άλλα, εκτός από άνθρωπος του κόσμου. Πάντως τά κακά όνειρα, τά άνα τελευταία, πρέπει νά 'χουν κάποια σχέση μέ τή ζωή του. Είναι υπερβολικά αυστηρή. Τώρα όλα θ' αλλάξουν.

Είναι γελοίο νά πιέζεται άλλο. Θά κάνει τό καθήκον του. Είναι άντρας. Καί τώρα τί θά γίνει; Θά γίνει; 'Όχι κι έτσι, παραπάει. Πρώτα ν' αποφασίσει πότε πρέπει νά γίνει. Τώρα; Θά του άντισταθεί άπελπισμένα. Δέν κάνει νά τού παραξενοφανεί. Φυσικό

εἶναι, ἡ γυναίκα θ' ἀγωνιστεῖ μέχρι ἐσχάτων. Κι ὅταν τελειώσουν ὅλα, θά τόν θαυμάσει γιατί εἶναι ἄντρας. Ἔτσι εἶναι ὅλες οἱ γυναῖκες. Λοιπόν, θά γίνει τώρα. Σύμφωνα. Δίνει λόγο τιμῆς στόν ἑαυτό του.

Δεύτερον: πού πρέπει νά συμβεῖ; Φοιχτό ἐρώτημα. Στήν πραγματικότητα, ὅλη αὐτή τήν ὥρα ἔχει μπροστά στά μάτια του τό ντιβάνι. Τό βλέμμα του γλιστράει ὅτ' ἀπό κοντά καί τό ντιβάνι. Πάνω του εἶναι ξαπλωμένη ἡ ἀχιβάδα ἀπό τήν παραλία, γιγάντια μπλέ. Ὅπου καί νά σταθοῦν τά μάτια του, στέκεται καί στό ντιβάνι, βουλιαγμένο κι ἄχαρο. Μοιάζει νά σηκώνει τό φορτίο τῶν ραφιών. Ἄν πλησιάσει τό πραγματικό ντιβάνι, μόλις στρίψει τό κεφάλι, τό ντιβάνι θά ξαναβρεθεῖ στή θέση του. Τώρα πού τό ἀποφάσισε μέ λόγο τιμῆς, τό περιεργάζεται ἐπίμονα, πιό πολλή ὥρα. Κι ὅμως τό μάτι του, ἴσως ἀπό συνήθεια, πάλι ξεφεύγει μερικές φορές. Στό τέλος καθηλώνεται. Τό ντιβάνι, τό ἀληθινό ντιβάνι, τό ζωντανό, εἶναι ἄδειο, δέν ἔχει ἀχιβάδα οὔτε φορτίο. Κι ἄν σηκώσει φορτίο τεχνητά; Ἄν τό φορτώσει μόνος του μέ μιά στρώση ὠραία βιβλία; Ἄν τό σκεπάσει ὀλόκληρο μέ βιβλία, νά μήν τό ξεχωρίζεις πιά;

Ὁ Κῆν ὑπακούει στήν αὐθόρμητη ὠθήση. Κουδάλαι μιά στοίβα τόμους καί τούς σωριάζει προσεχτικά πάνω στό ντιβάνι. Θά προτιμοῦσε νά κατεβάσει μερικούς ἀπό ψηλά, ὅμως ὁ χρόνος εἶναι λίγος, τοῦ εἶπε «Ἐφτασα». Παραιτεῖται, ἀφήνει τή σκάλα ὅπως εἶναι, ἀρκεῖται σέ ἔργα πού διαλέγει ἀπό τά κάτω ράφια. Τέσσερις πέντε τόμοι, χοντροί, τούς βάζει τόν ἕνα πάνω στόν ἄλλο καί τούς χαϊδεύει διαστικά πρίν πάει νά φέρει καινούργιους. Δέν παίρνει πράγματα εὐτελή γιά νά μήν προσβάλει τή γυναίκα. Βέβαια, αὐτή ἐλάχιστα καταλαβαίνει ἀπό τέτοια. Θά τό φροντίσει ἐκεῖνος γιά λογαριασμό της. Εἶναι εὐαίσθητη καί διακριτική μέ τά βιβλία. Ὅπου νά 'ναι θά ρθεῖ. Θά δεῖ τό παραφορτωμένο ντιβάνι καί, σά νοικοκυρά πού εἶναι, θά πλησιάσει καί θά ρωτήσει πού πρέπει νά μπουν οἱ τόμοι. Ἔτσι, τό ἀνυποψίαστο πλάσμα θά πέσει στήν παγίδα του. Θά πιάσουν εὐκόλα κουδέντα γιά τούς τίτλους τῶν βιβλίων. Βῆμα δῆμα θά προχωρήσει, θά τήν ὀδηγήσει σιγά σιγά. Τό ξάφνιασμα πού τήν περιμένει εἶναι τό μεγαλύτερο γεγονός στή ζωή μιᾶς γυναίκας. Δέ θέλει νά τήν τρομάξει. Θά τή βοηθήσει. Ἡ μόνη πιθανότητα νά δράσει ἀποφασιστικά, μέ τόλμη. Σχαιίνεται τίς ὑπερβολικές διασύνες. Εὐλογεῖ τά βιβλία. Φτάνει νά μή βάλει τίς φωνές.

Λίγο πρίν, ἄκουσε ἕναν ἐλαφρύ θόρυβο, σά ν' ἀνοίξε ἡ πόρτα τοῦ τέταρτου δωματίου. Δέν τόν προσέχει, πρέπει νά τελειώσει ἄλλα, σπουδαιότερα. Ἄπό τό γραφεῖο του περιεργάζεται τό θωρακισμένο ντιβάνι, νά δεῖ πῶς φαίνεται, καί πλημμυρίζει ἀγάπη κι ἀφοσίωση γιά τά βιβλία. Μετά ἡ φωνή της λέει:

«Ἐδῶ εἶμαι κι ἐγώ!»

Γυρίζει. Στέκεται στό κατώφλι τοῦ διπλανοῦ δωματίου μέ ἕνα ἐκτυφλωτικά λευκό μεσοφόρι στολισμένο μέ φαρδιές δαντέλες. Τά μάτια του ψάχνουν πρῶτα γιά τό μπλέ, τόν κίνδυνο. Ἄνηφορίζουν τρομαγμένα τό κορμί της: φοράει ἀκόμα τή μπλουζά.

Δόξα σοι ὁ Θεός. Δέν ἔχει φούστα. Τώρα δέ θά χρειαστεῖ νά τήν τσαλακώσω. Μά εἶναι σοβαρά πράγματα αὐτά; Τύχη δουνό. Θά ντρεπόμουνα. Πῶς μπορεῖ! Θά 'πρεπε νά τῆς πῶ: Βγάλ' τηνε! Δέ θά τά κατάφερα. Στέκεται τόσο φυσικά. Λές καί γνωρίζομαστε καιρό, Βέβαια, γυναίκα μου. Σέ κάθε γάμο. Πού τό ξέρε. Ἦτανε δούλα. Σ' ἕνα ζευγάρι. Τά 'βλε-

πε ὅλα. Σάν τά ζῶα. Ἐκεῖνα βρίσκουν τό σωστό ἀπό μόνα τους. Αὐτή δέν ἔχει βιβλία μέσα στό κεφάλι της.

Ἡ Τερέζα πλησιάζει κουνώντας τούς γοφούς της. Δέ γλιστράει, τραπαλιζεται σάν πάπια. Ἄρα, τό γλιστρημα ὀφείλεται μόνο στήν κολλαριστή φούστα. Τοῦ λέει φιλικά: «Πῶς τό σκέφτηκες; Ἄχ οἱ ἄντρες!» Λυγίζει τό μικρό της δαχτυλάκι, ἀπειλεῖ καί δείχνει τό ντιβάνι. Πρέπει νά τήν πλησιάσω, σκέφτεται, καί βρίσκεται κιόλας ὀρθιος πλάι της, δέν ξέρε πῶς. Τί νά κάνει τώρα – νά ξαπλώσει πάνω στά βιβλία; Τρέμει ἀπ' τό φόβο, προσεύχεται στά βιβλία, τό τελευταῖο ὄχυρό. Ἡ Τερέζα πιάνει τό βλέμμα του, σκύβει, ἀπλώνει τό δεξιό χέρι καί σαρώνει τά βιβλία στό πάτωμα. Κάνει μιά ἀπελιτισμένη κίνηση πρὸς τό μέρος τους, τοῦ ὄχεται νά ξεφωνήσει, ὁ τρόμος τοῦ πνίγει τό λαιμό, καταπίνει, ἀλλά δέ βγάξει ἄχνα. Σιγά σιγά φουντώνει τρομερό μίσος: ὥστε τόλμησε. Τά βιβλία!

Ἡ Τερέζα θγάζει τό μεσοφόρι, τό διπλώνει προσεχτικά καί τό ἀκουμπάει στό πάτωμα, πάνω στά βιβλία. Ἐπειτα βολεύεται στό ντιβάνι, λυγίζει τό μικρό της δαχτυλάκι, χαμογελάει καί λέει: «Ὅριστε!»

Ὁ Κῆν ὀρμάει μέ μεγάλες δρασκελιές ἔξω ἀπ' τό δωμάτιο, κλειδαμπάρωνεται στό μπάνιο, τό μόνο μέρος τοῦ σπιτιοῦ πού δέν ἔχει βιβλία, καί μέσα ἐκεῖ κατεβάσει μηχανικά τό παντελόνι του, κάθεται στή λεκάνη καί κλαίει σά μωρό παιδί.

Μετάφραση: Τζένη Μαστοράκη

ΤΕΤΡΑΔΙΑ

πολιτικοῦ βιάλογου ἔρευνας καί κριτικῆς

τετράδιο τέταρτο

μάρτης '82

Δῆμος Βεργῆς: ΠΑΣΟΚ καί (στην) ἐξουσία

Σταύρος Λυγερὸς: Ν.Δ., ΠΑΣΟΚ: Μετα τις ἐκλογες.

Ἡ Πολωνική πρόκληση

Ignacio Ramonet: Πολωνία: Ἡ μακριά πορεία πρὸς τὴν ομαλοποίηση

Λουκάς Ἀξελὸς: Γιά τὴν ἐκδοτική δραστηριότητα στήν Ελλάδα

Giulio Russo - Δημήτρης Δεληολάνης: Κοινωνική καί πολιτική αυτονομία – Προβλήματα τῆς «δεύτερης κοινωνίας»

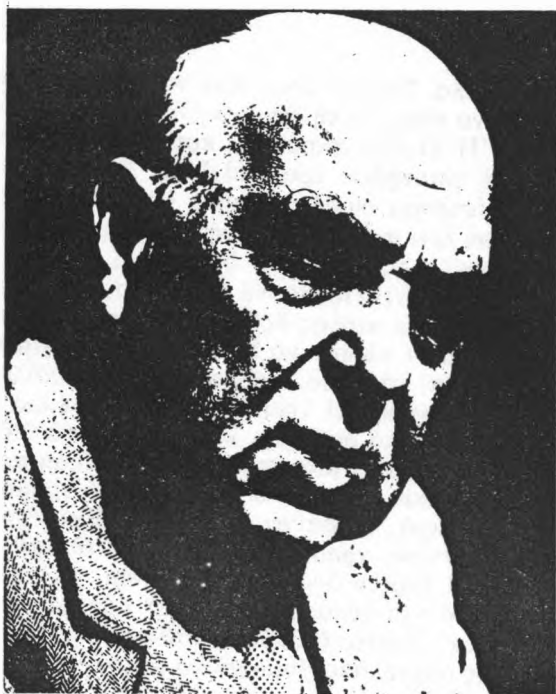
Βαγγέλης Χωραφᾶς: Οἱ θεωρίες γιά τις οικονομικές κρίσεις

Σπύρος Μυλωνᾶς: Ἡ μοῖρα τοῦ ἐλληνισμοῦ τῆς Κύπρου εἶναι δεμένη με τὴ μοῖρα τῆς Ελλάδας

Στάθης Σωτηρίου: Το γάντι

Γ.Ν. Ρουσσέας: Γιά μια ἐναλλακτική ἀριστερά

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΤΙΚΗ: «Ὁ Δυτικός Μαρξισμός» τοῦ Πέρρυ Ἄντερσον

Στοιχεῖα ἀπὸ τῆ Βίβλο
καί τῆ χριστιανικῆ
εἰκονογραφία
σέ ποιήματα τοῦ Σεφέρη

τῆς Μάρθας Θωμαΐδου-Μώρου

«L'angolo franciscano»

- Ἐνάμεσα στίς μέρες τοῦ κερασιοῦ καί τίς μέρες τοῦ βύσσιου,
ὅταν ἀρχίζουν τά βερίκοκα νά γίνονται
καί δέν ἀκούς νά πέφτουνε τά μήλα,
τό μικρό περιβόλι χωρίς ὀρίζοντα
κι οἱ φυλλωσιές δίνουν τά χέρια ὀλοῦθε καί σέ κλείνουν. 5
Ἐνάμεσα σέ τούτα τά βουνά μέ χρῶμα πέρα ἀπ' τή ζωή
σ' αὐτές τίς ἐρημιές, στεγνοῦς βυθοῦς
ἀπό πελάγη πού ἄλλοτε θά νά 'χες ἀρμενίσει,
στό μικρό περιβόλι, νά οἱ καρποὶ 10
νά τά παιδιά τῆς θρησκείας·
ἄγουρες προσφορές ὠριμες προσφορές, προσφορές σάπιες.
– Πῶς γίναμε ἔτσι;
- 12 Ρῶτα καλύτερα
13 τούς ἐπῶδους τούς μάνους καί τούς φαρμακοῦς,
γιά μένα φτάνει 15
νά βλέπω αὐτή τή φυλλωσιά, τούτο τό σῶμα·
ἄγουρες γωνιές ὠριμες γωνιές, γωνιές χτυπημένες.
Τά κεράσια πέρασαν τά μήλα θ' ἀργήσουν ἀκόμη
καί τό φεγγάρι μέ θολωτά φτερά περιστεριῶ
στά λινά ντυμένο 20
καθώς ἀκούω στή μικρῆ δεξαμενὴ τὴν ἀκατάπαυτη στάλα,
κομπολόι μαθητευόμενου, χάντρες ἀπὸ φτωχό πανηγύρι –
22 κι ἡ πόρνη κρατώντας τσακισμένο γυαλί τά μύρα
23 κάτω στίς ἰτιές τῶν Σοδόμων.

1.8.1949

(ΤΓΒ' 27.12-13 καί 22-23)¹

Τό κείμενο πού ἀκολουθεῖ ἀποτελεῖ τμῆμα μιᾶς ἐργασίας μέ τόν ἴδιο τίτλο, ἡ ὁποία ἐπισημαίνει ἀφετηρίες στίχων τοῦ Σεφέρη ἀπὸ τῆ Βίβλο ἢ τῆ χριστιανικῆ εἰκονογραφία. Ἡ ἐργασία αὐτὴ θά συμπληρωθεῖ ἀπὸ μιά συστηματικότερη ἐρευνα σέ ὄλο τό ἔργο τοῦ Σεφέρη, μέ στόχο τῆ διερεύνηση τόσο τῆς σχέσης του μέ τῆ Βίβλο καί τὴν εἰκονογραφία, ὅσο καί τῆς τυχόν ἐδρύτερης λειτουργίας τῆς σχέσης αὐτῆς στήν ποίησή του. Στά δείγματα πού παρουσιάζονται ἐδῶ, ὁ σχόλιασμός ἀποσκοπεῖ στήν κατανόηση τοῦ ρόλου ἢ τῆς λειτουργίας τῶν συγκεκριμένων διδλικῶν ἢ εἰκονογραφικῶν ἀναφορῶν, καθὼς καί ὀρισμένων ἄλλων θεμάτων τῆς ποίησης τοῦ Σεφέρη πού σχετίζονται μέ τίς ἀναφορές αὐτές.

Γυμνοπαιδία, Υ.Γ.
Γενάρης 1945

[.....]

Ἔλεγα κάποτε, τό αίμα
φέρνει τό αίμα κι ἄλλο αίμα – 20
τό πήραν γιά παράσταση σαλτιμπάγκων,
ἄχρηστα παραμύθια.
Ψιθύριζα ἀκόμη, βαριές οἱ πέτρες
κι ἀσήκωτες οἱ μυλόπετρες 25
πού ἄκουσες μιά βραδιά νά σταματοῦν
στό σύνορο τοῦ καιροῦ,
καί τραγικά τά νέα κορμιά πού βούλιαξαν –

«Τριμμένα ρούχα» λέγαν οἱ φαρμακοί.
– Μά πῶς θά ντυθοῦμε στήν παγωνιά 30
ὅταν δέν ἔχουμε καινούργια;
Καί τί νά πεῖς στούς φίλους σου
σάν ἔχουν πίκρα καί σωπαίνουν
καί τά περιπαθῆ τραγούδια τά γλεντοῦν
μόνο οἱ μεγάλες πόρνες;

Καί τοῦτο ἀκόμη· νά ξεχωρίσεις
μιά στιγμή ζωῆς, νά ξεχωρίσεις
τόν ἄνεμο πού κλονίζει τά τριαντάφυλλα
καί τά τριαντάφυλλα, στό μικρό περιβόλι
σέ μιά φούχτα γῆς –
καί τοῦτο τό προσπάθησα, θά ἴλεγα 40
ὄχι καθόλου σάν εἶδος στοχασμοῦ
ἀλλά σάν εἶδος ἀνάσας
δικῆς μου, δικῆς σας,
ἢ καλύτερα σάν εἶδος μιᾶς φωνῆς· 45
ἄνεμος ἢ φωνή καί διαβαίνει.

[.....]

(ΤΓΒ' 10.28)¹

Ἡ ἀντιπαράθεση αὐτή τοῦ ποιητῆ μέ τούς «ἐπω-
δούς τούς μάγους καί τούς φαρμακοῦς», στό ποίημα
«L'angolo franciscano», καί μέ τούς «φαρμακοῦς»,
στό «Γυμνοπαιδία, Υ.Γ.», μᾶς παραπέμπει σέ ὀρισμέ-
να χωρία τῆς Βίβλου, καί ἰδιαίτερα τοῦ βιβλίου τοῦ
προφήτη Δανιήλ²:

– καί ἐπέταξεν ὁ βασιλεύς εἰσενεχθῆναι τούς
ἐπαιδοῦς καί τούς μάγους καί τούς φαρμα-
κοῦς τῶν Χαλδαίων ἀναγγεῖλαι τῷ βασιλεῖ τά
ἐνύπνια αὐτοῦ (Δανιήλ, 2.2).
– καί ὁ βασιλεύς ἐφώνησε φωνῆ μεγάλη καλέ-
σαι τούς ἐπαιδοῦς καί φαρμακοῦς καί Χαλ-

1. Γιά τά ἔργα τοῦ Σεφέρη χρησιμοποιοῦνται οἱ ἀκόλου-
θες συντομογραφίες: ΤΓΒ' = Τετράδιο Γυμνασμάτων, Β',
Ἰκαρος [1976]. – Π = Ποιήματα, δέκατη ἐκδοση, Ἰκαρος
[1976]. – Μετάφραση Σεφέρη = Ἡ Ἀποκάλυψη τοῦ Ἰωάν-
νη. Μεταγραφή: Γιώργος Σεφέρης, Ἰκαρος [1975]. – Ἐξι
νύχτες στήν Ἀκρόπολη = Γ. Σεφέρης, Ἐξι νύχτες στήν
Ἀκρόπολη, Ἐρμῆς 1974. – ΜΓ' = Μέρες, Γ'. 16 Ἀπρίλη
1934-14 Δεκέμβρη 1940, Ἰκαρος 1977. – ΜΔ' = Μέρες, Δ'. 1
Γενάρη 1941-31 Δεκέμβρη 1944, Ἰκαρος 1977. – ΜΕ' = Μέ-
ρες, Ε'. 1 Γενάρη 1945-19 Ἀπρίλη 1951, Ἰκαρος 1977. – Δο-
κιμές, Α' καί Β' = Δοκιμές, πρῶτος καί δεῦτερος τόμος,
Ἰκαρος³ 1974. Ἐρημη χώρα = Θ.Σ. Ἐλιοτ, Ἡ ἔρημη χώρα.
Μετάφραση Γιώργου Σεφέρη, Ἰκαρος 1979. (Στά Π καί στό
ΤΓΒ', ὁ πρῶτος ἀριθμός μετά τή συντομογραφία δηλώνει τή
σελίδα, ὁ δεῦτερος τό στίχο). Οἱ ὑπογραμμίσεις, παντοῦ, δι-

κές μου. Ὅπου παρατίθεται κείμενο ὑπογραμμισμένο ἀπό
τόν ἴδιο τόν Σεφέρη, δηλώνεται ἐδῶ μέ ἀραιά στοιχεῖα.

2. Ὁ Δανιήλ ἐξῆσε στή Βαβυλώνα ἀπό τόν πρῶτο χρόνο
τῆς αἰχμαλωσίας τῶν Ἰουδαίων μέχρι καί δύο χρόνια μετά
τὴν ἐπιστροφή τους (606 π.Χ. ὡς 534 π.Χ.). Ἀνθρωπος ἀπό
ἀρχοντική γενιά, διανοούμενος, πῆρε σημαντικές θέσεις ὡς
φίλος καί σύμβουλος ὄχι μόνο τοῦ Ναβουχοδονόσορα, ἀλλά
καί τῶν πέντε διαδόχων του, εἶδε τὴν πτώση τῆς Βαβυλώνας
στούς Πέρσες (πτώση τὴν ὁποία προφήτεψε: Δανιήλ, 5) καί
ἐξῆσε ὡς τό τρίτο ἔτος τῆς βασιλείας τοῦ Κύρου. (Βλ. πρό-
χειρα Η. Halley, *Συνοπτικὴ ἐγκυκλοπαίδεια τῆς Ἁγίας Γρα-
φῆς*, μετάφρ. Α.-Κ. Διαμαντόπουλου, «Ὁ Λόγος», Ἀθ.
1979, σ. 448).

δαίους και γαζαρηνοὺς ἀπαγγεῖλαι τὸ σύγκριμα τῆς γραφῆς. [/ και εἰσεπορευόντο οἱ ἐπαυδοὶ και φαρμακοὶ και γαζαρηνοὶ, και οὐκ ἦδύνατο οὐδεὶς τὸ σύγκριμα τῆς γραφῆς ἀπαγγεῖλαι (Δανιήλ, 5.7-8).³

Παράλληλα πρὸς τὴ λεξιλογικὴ σύνδεση, ἃς προσπαθήσουμε νὰ ἀνιχνεύσουμε και τὴ συγγένεια τοῦ «συναισθηματικῶν και νοητικῶν τοπίων»⁴ ποὺ μπορεῖ νὰ ὑπάρχει ἀνάμεσα στὰ χωρία τῆς Βίβλου, ἀπὸ ὅπου παίρνονται τὰ παραπάνω παραθέματα, και στὰ συμφραζόμενα τῶν ποιημάτων, ὅπου ἐντάσσεται ἡ ἀναφορὰ τῶν «ἐπωδῶν τῶν μάγων και τῶν φαρμακῶν».

Τὸ πρῶτο ἀπὸ τὰ δύο παραπάνω χωρία ἀναφέρονται στὸ ἐνύπνιο τοῦ βασιλιᾶ, τὸ ὁποῖο δὲν μπόρεσαν οἱ σύμβουλοι του (ἐπωδοὶ – μάγοι – φαρμακοὶ) νὰ ἐρμηνεύσουν και ποὺ τελικὰ τὸ ἐρμήνευσε ὁ Δανιήλ: προφήτεψε γενικὰ τὴν πτῶση και διαδοχὴ τῶν τεσσάρων «βασιλειῶν».⁵ Τὸ δεύτερο χωριὸ ἀφορᾷ τὸ «σύγκριμα τῆς γραφῆς», τὸ ὁποῖο πάλι, ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀδυναμία τῶν συμβούλων τοῦ βασιλιᾶ, ἐρμηνεύει ὁ Δανιήλ: πρόκειται ἐδῶ γιὰ τὴ συγκεκριμένη προφητεία του σχετικὰ μετὰ τὴν πτῶση τῆς Βαβυλώνας.⁶

Στὸ ποίημα «Γυμνοπαιδία, Υ.Γ.», οἱ φαρμακοὶ κατηγοροῦνται ὅτι ἀποδείχτηκαν ἐπίσης ἀνίκανοι νὰ καταλάβουν στὸ παρελθόν τὰ λόγια τοῦ ποιητῆ (στὴν προγενέστερη ὁμοτίτλη σύνθεση τοῦ 1935⁷), τὰ ὁποῖα χαρακτηρίζαν ὡς «παράσταση σαλιμπάγκων», «ἄχρηστα παραμύθια», «τριμμένα ρούχα».⁸ Οἱ στίχοι τῆς «Γυμνοπαιδίας» τοῦ 1935, και ἡ συνόψιση-ὑπό-

μνησὴ τους στοὺς στίχους 19-20⁹ και 23-27¹⁰ τῆς «Γυμνοπαιδίας, Υ.Γ.» τοῦ 1945, ἀποκοτῶν, μετὰ τὴς συνεισφορῆς τοῦ πολέμου ποὺ μεσολάβησε, τὸ χαρακτηρισμὸς μίας προρρησῆς¹¹ και τῆς ὀδύνης δικαίωσῆς τῆς – προρρησῆς τὴν ὁποία δὲν μπόρεσαν νὰ καταλάβουν

χλη»), και κυρίως τοὺς στίχους: «Ὅπως ὅταν / γυρίζεις ἀπὸ τὰ ξένα και τύχει ν' ἀνοιξεις / παλιὰ κασέλα κλειδωμένη ἀπὸ καιρὸ / και θρεῖς κουρέλια ἀπὸ τὰ ρούχα ποὺ φοροῦσες / σὲ ἁμορφες ὥρες, σὲ γιορτές μετὰ φῶτα».

9. Ἀπὸ τὴ σύνθεση τοῦ 1935, πρβ. κυρίως τοὺς στίχους: «Ξέρω πῶς δὲν ξέρουν, ἀλλὰ ἐγὼ / ποὺ ἀκολούθησα τόσες φορὲς / τὸ δρόμο ἀπὸ τὸ φονιά στὸ σκοτωμένο / ἀπὸ τὸ σκοτωμένο στὴν πληρωμὴ / κι ἀπὸ τὴν πληρωμὴ στὸν ἄλλο φόνου» (Π 77-78. 20-24).

10. Ἀπὸ τὴ σύνθεση τοῦ 1935, πρβ. κυρίως τοὺς στίχους μετὰ τὸ θέμα τῆς μυλόπετρας: «Μήτε κι ἡ σιωπὴ εἶναι πιά δική σου / ἐδῶ ποὺ σταματήσαν οἱ μυλόπετρες» Π 78.44-45. [Ἴσως πρόκειται γιὰ τὸ θέμα τῆς σταματημένης μυλόπετρας και στοὺς στίχους: «Λάδι στὰ μέλη, / ἴσως ταγγὴ μυρωδιά / ὅπως ἐδῶ στὸ λιόμυλο / τῆς μικρῆς ἐκκλησιᾶς / στοὺς χοντροὺς πόρους / τῆς σταματημένης πέτρας» (Π 237.6, Ἐπικάλειω τοὺς τὴν θεόν, σύνθεση: 1953)]. – Τὸ σταμάτημα τῆς μυλόπετρας, ὡς σημεῖο καταστροφῆς, ὑπάρχει στὴν Ἀποκάλυψη, και λέγεται γιὰ τὴν πτῶση τῆς Βαβυλώνας: «Και ἤρην εἰς ἄγγελος ἰσχυρὸς λίθου ὡς μύλινον μέγαν, και ἔβαλεν εἰς τὴν θάλασσαν λέγων· οὕτως ὀρημάτι βληθήσεται Βαβυλὼν ἡ μεγάλη πόλις, και οὐ μὴ εὐρεθῆ ἔτι. και φωνὴ κιθαρῶδῶν και μουσικῶν και ἀθλητῶν και σαλιπιστῶν οὐ μὴ ἀκουσθῆ ἔν σοί ἔτι, και πᾶς τεχνίτης πάσης τέχνης οὐ μὴ εὐρεθῆ ἔν σοί ἔτι, και φωνὴ μύλου οὐ μὴ ἀκουσθῆ ἔν σοί ἔτι, [...], και φωνὴ νυμφίου και νύμφης οὐ μὴ ἀκουσθῆ ἔν σοί ἔτι» (Ἀποκάλυψη, 18.21-23· μετάφραση Σεφέρη, σ. 145: «και τὸν ἦχο τῆς μυλόπετρας δὲν θὰ τὸν ἀκούσεις πιά»). – Μία ἄλλη χρῆσις, ὄχι πολὺ ἀπομακρυσμένη ἀπὸ τὴ χρῆσις τοῦ θέματος τῆς μυλόπετρας ὡς σημεῖο ἐπερχόμενης καταστροφῆς, ἔχουμε στὸ «Τρεῖς μέρες στὰ πετροκομμένα μοναστήρια τῆς Καππαδοκίας», Δοκιμὲς, Β', σ. 77: «Μισοκλείνετε τὰ μάτια κι αἰσθάνεσαι νὰ ζωντανεύει κάτω ἡ ἀπεραντὴ νεκρόπολις τῶν καλογέρων. Βλέπεις τοὺς ρασοφόρους τραγωδῶτες νὰ τριγυροῦν μιλιοῦνια, βλοσυροὶ ἢ θεοπαρμένοι, μέσα στὰ λαγούμια τῶν θράχων, μετὰ τὰ πάθη τους, μετὰ τὴς ἀνάγκης τους, μετὰ τὴν ἐξαρσὴ τῶν, μετὰ τὴς γνώριμης χειρονομίας. Κι ὀλοένα μετὰ τὸ φόβο μήπως οἱ δίγλες μὴνυσαν τίποτε γιὰ τοὺς ξένους καθαρὰ ἄρηδες τῆς ἀρπαγῆς· μήπως ἤρθε ἡ ὥρα νὰ κληθῶν σὺς πόρτες τῆς μεγάλης μυλόπετρας και νὰ ταμπουρωθοῦν μέσα στὰ μοναστήρια: “Ἴδου ἡμέρα ἔρχεται καιομένη [= Μαλαχίας, 3.19]. Βοῆθα, Κύριε, νὰ περάσει και τοῦτο τὸ κακό!...”». Και τὸ ἄλλο, και τὸ ἄλλο. Και δὲν ὑπάρχει τέλος γιὰ τὴν ἀνθρωπότητα».

11. Ἐκτός ἀπὸ τὸ θέμα τοῦ σταματήματος τῆς μυλόπετρας, στὴ σύνθεση τοῦ 1935 ἔχουμε και μετὰ ἄλλον τρόπο ἐκφρασμένη τὴ συμφορὰ ποὺ ἔρχεται, στοὺς στίχους: «εἶδα τὰ φῖδια σταυρωτὰ μετὰ τῆς ὀχίης / πλεγμένα πάνω στὴν κακὴ γενιὰ / τὴ μοῖρα μας» (Π 78.30-32). Ὁ Σαββίδης, σχολιάζοντας τοὺς στίχους αὐτοὺς, Π 319, παραπέμπει σὲ στίχους ἐνός δημοτικοῦ τραγουδιοῦ. Πρόκειται γιὰ τὴν παραλογή «Τοῦ κολυμπητῆ», γιὰ τὴν ὁποία ὁ Ν. Πολίτης (Ἐκλογαὶ ἀπὸ τὰ τραγούδια τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, Ἐστία, Ἀθ. 1914, σ. 133) λέει: «Συνήθως ἀποδίδεται εἰς τὸ ἄσμα ἀλληγορικῆ ἐννοια, ἣτοι ὁ ἄωρος διὰ πνιγμοῦ θάνατος ἀκμαίων νέων, δι' ὃ πολλῶν παραλλαγῶν γίνεται χρῆσις ἐν μοιρολογίοις». Πρβ. τοὺς στίχους Π 76.44 και Π 77.12 ἀπὸ τὴ «Γυμνοπαιδία» τοῦ 1935, τὸ στίχο: «και τραγικὰ τὰ νέα κορμιά ποὺ βούλιαξαν» ἀπὸ τὴ «Γυμνοπαιδία, Υ.Γ.» (ΤΓΒ' 10.27), καθὼς και τῆς ΜΓ' (Αὐγούστου 1936) 33: «Ὅλοι τους βούλιαξαν...». – Γιὰ τὴν «κακὴ γενιὰ / τὴ μοῖρα μας», βλ. μιὰ σύγχρονη μετὰ τὸ ποίημα τοῦ 1935 ἐγγραφή, στίς ΜΓ' (6 Σεπτ. 1935) 28: «Γενιά θυσιασμένη. Γενιά ποὺ ἔχει τὴ νιότη τῆς ἀκουμπισμένη σ' ἕναν πόλεμο. Ποὺ περιμένει ἕναν ἄλλο πόλεμο γιὰ τὴν ὄρμη τῆς ἡλικίας».

3. Γιὰ τὰ χωρία τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης ποὺ παραθέτω, χρησιμοποίησά τὸ κείμενο τῆς ἔκδοσης τῶν Ἑβδομήκοντα ἀπὸ τὸν Α. Rahlf, Stuttgart 1935. Γιὰ τὴν Καινὴ Διαθήκη, τὴν ἔκδοση τοῦ E. Nestle, Stuttgart 25/1963.

4. Ἡ ἐκφραση εἶναι τοῦ Σεφέρη, ὅταν μιλά γιὰ τὸν τρόπο μετὰ τὸν ὁποῖο λειτουργοῦν οἱ «παραθέσεις ἢ παραφράσεις ξένων κειμένων» στὸ ποιητικὸ ἔργο τοῦ Ἐλιοτ (βλ. «Ἐρημὴ χώρα», σ. 39).

5. Ὁ Δανιήλ, ἐφηβος ἀκόμα, ἐξήγησε στὸν Ναβουχοδονόσορα τὸ «ὄνειρον τῆς εἰκόνας», τοὺς «καιροὺς» δηλ. τῶν τεσσάρων βασιλειῶν ποὺ ἡ μία θὰ καταλύεται ἀπὸ τὴν ἄλλη (Δανιήλ, 2· ἀπὸ τοὺς ἱστορικοὺς ἐρμηνευτῆς τῆς Βίβλου, οἱ τέσσερις αυτοκρατορεῖς θεωροῦνται ὅτι ἦταν ἡ Βαβυλωνιακὴ, ἡ Περσικὴ, ἡ Ἑλληνικὴ, και ἡ Ρωμαϊκὴ [βλ. Halley, ὁ.π., σ. 451X]).

6. «τοῦτο τὸ σύγκριμα τῆς γραφῆς· ἠρίθμηται ὁ χρόνος σου τῆς βασιλείας, ἀπολήγει ἡ βασιλεία σου, συντέμνεται και συντετέλεσται ἡ βασιλεία σου, τοῖς Μήδοις και τοῖς Πέρσας δίδεται» (Δανιήλ, 5.28).

7. Ὁ συσχετισμὸς τῶν στίχων 19-27 τῆς «Γυμνοπαιδίας, Υ.Γ.» μετὰ τὴν «ὁμώνυμη δίπτυχη σύνθεση τοῦ 1935» τῶν Π γίνεται ἀπὸ τὸν Σαββίδη, στίς «Σημειώσεις» τοῦ ΤΓΒ' 142.

8. Γιὰ τὴ χρῆσις τῆς ἐκφρασης «τριμμένα ρούχα», διαφωτιστικὰ εἶναι ἴσως δύο χωρία ἀπὸ τῆς «Μέρες»: α) «Συνεχίζω ἀπὸ τὴν περασμένη Πέμπτη. Πάντα γιὰ νὰ μὴν ξεχνῶ τὴ συνεθετὴ τῆς γραφῆς. Τὸ ξανάγραψα ἐδῶ, νομίζω: Τέτοιες σημειώσεις δὲν εἶναι γιὰ τὰ σπουδαία. Εἶναι τὰ φτωχὰ μας ἰχνη και τὰ κατελυμένα μας ρούχα» (ΜΔ', 5 Ἰουλίου 1942, 219). β) «Τὸ “Shepherds”, αὐτὸ τὸ καρδανασεράκι ὅλων τῶν περαστικῶν, ἔχει μιὰν ἀπεραντὴ μονοτονία. Και τὴ μονοτονία τοῦ καινούριου προσώπου ἀκόμη. Κάθε τόσο συναντᾷς και ἕναν ἄνθρωπο ποὺ ἄφησες σὲ κανονικὴς ἢ σὲ ἀνώμαλες περιστάσεις: ξαφνίζεται και ξαφνίζεισαι· τοῦ λές τί ἔκανες και σοὺ λέει τί ἔκανε ἀπὸ τότε. Ἐπειτα λογαριάζεις κι αὐτὰ τὰ συναίσθηματά σου μιὰ τριμμένη φορεσιά» (ΜΔ', 22 Νοέμβριου 1942, 261). – Πρβ. και Π 222-223. 40-54 («Κί-

Μάρθα Θωμαΐδου-Μώρου

καί τήν όποία αντιμετώπισαν μέ άλαζονική άδιαφορία οί σύγχρονοι του ποιητή «έπωδοί μάγοι και φαρμακοί».

Έκτός από τούς («έπωδούς μάγους και φαρμακούς» - στοιχείο που εμφανίζεται σχεδόν στο κέντρο και των δύο ποιημάτων -, υπάρχουν και άλλα κοινά θεματικά στοιχεία ανάμεσα στα ποιήματα «L'angolo franciscano» και «Γυμνοπαιδιά, Υ.Γ.»:

- τό «μικρό περιβόλι» («Γυμνοπαιδιά, Υ.Γ.», στ. 38· «L'angolo franciscano», στ. 9)

- ή «πόρνη» - «πόρνες» («L'angolo fr.», στ. 22· «Γυμνοπαιδιά», στ. 34).

Τά τρία αυτά κοινά θεματικά στοιχεία παρουσιάζονται μέ διαφορετικό τρόπο, εμφανίζονται κάτω από διαφορετικές συνθήκες στα δύο ποιήματα:

α) Στο ποίημα του 1945 («Γυμνοπαιδιά, Υ.Γ.»), ή εκτίμηση των φαρμακών «τριμμένα ρούχα» έρχεται, όπως είδαμε, ύστερα από ένα είδος υπόμνησης παλιότερων στίχων του ποιητή. Άκολουθει ένας μονόλογος, σάν άπάντηση στή φράση «τριμμένα ρούχα» που εκφωνούν οί φαρμακοί (χαρακτηρίζοντας έτσι τούς παλιότερους στίχους), μονόλογος που έχει κάποια άναλογία θεματική μέ τούς στίχους που ακολουθούν τήν έρώτηση «-Πώς γίναμε έτσι;», του ποιήματος «L'angolo franciscano»· ή διαφορά έδω, στο ποίημα του 1949, είναι ότι ό μονόλογος παρατίθεται χωρίς πιά ό ποιητής νά ενδιαφέρεται γιά τήν άπόκριση των έπωδών, των μάγων και των φαρμακών. Άντίθετα, διαχωρίζοντας σαφώς τή θέση του από όποιον θά επιθυμούσε τώρα πιά νά ζητήσει τή γνώμη τους,¹² συνεχίζει σέ καθαρό πρώτο πρόσωπο τή μέτρηση τής διαδοχής των έποχών¹³ μέσα στο «μικρό περιβόλι», όπου έχει άποφασίσει («γιά μένα φτάνει», στ. 14) νά «(αυτό)εγκλειστεί».

β) Η άναλογία του μονόλογου-άπάντησης («Γυμνοπαιδιά, Υ.Γ.», στ. 29-45) και του μονόλογου («L'angolo franciscano», στ. 14-22) των δύο ποιημάτων επικεντρώνεται σ' αυτό τον άυτοπεριορισμό τοί

12. Παραπέμποντάς τον, μέ ένα είδος άποδοκιμαστικής άποστροφής, σ' αυτούς: «Ρώτα καλύτερα / τούς έπωδούς τούς μάγους και τούς φαρμακούς» (στ. 12-13). Ό τρόπος αυτός τής άποστροφής και τής «παραπομπής» μάς όδηγεί και σ' ένα άλλο χωρίο τής Βίβλου, όπου ό Ήσαϊας, άπευθυνόμενος προς τή Βαβυλώνα και προλέγοντας τήν πτώση της, τήν παραπέμπει στις «έπαιιδές» της και στήν «πολλή φαρμακεία» της: «Και ήξει επί σέ έξαρπίνης άπώλεια, και ού μή γνώς. στήθι νύν έν ταις έπαιιδαις σου και τή πολλή φαρμακεία σου, ει δυνήση ώφελήθηναι. κεκοπίακας έν ταις δουλαίς σου· στήτωσησας και σωσάτωσάν σε οί άστρολόγοι του ούρανού, οί όρώντες τούς άστέρας άναγγειλάτωσάν σοι τί μέλλει επί σέ έρχεσθαι» (Ήσαϊας, 47.11-14).

13. Πρέπει νά παρατηρήσουμε τήν έπιμονή του ποιητή στις «μέρες» που διαδέχονται ή μία τήν άλλη ως έποχές καρπών, και τή δόμηση του ποιήματος πάνω σ' αυτή τή διαδοχή· πρόκειται ίσως γιά μία άνάπλαση του θέματος των «καιρών» στην ποίηση του Σεφέρη (βλ. Π 212.63, και τό αντίστοιχο σχόλιο του Σαββίδη στα Π333), έτσι όπως τό έρμηνεύει ό ίδιος στις ΜΓ' (18 Σεπτ. 1935) 29: «Σκέψη του παροδικού που σέ παραλύει. Σπίτια, θάνατοι, χωρισμοί. Η ζωή του άνθρώπου είναι καιωμένη από καιρούς: καιρός νά σπείρεις, καιρός νά θερίσεις, καιρός τής θλίψης, καιρός τής χαράς, καιρός τής αγάπης, καιρός τής μοναξιάς. Άν τό σκεφτείς έτσι, θά μπορέσεις και στή χαμηλότερη στιγμή νά σηριχτείς, γιατί κι αυτή θά άνήκει σ' έναν από τούς καιροί σ' ής τής ζωής σου». (Άς σημειωθεί άκόμη ή χρήση των «ήμερών» και των «καιρών» και στο βιβλίο του Δανιήλ, γιά νά προσδιοριστούν τά γεγονότα των προρρησών του).

ποιητή στο «μικρό περιβόλι».¹⁴ Άλλά, ένώ στο ποίημα του 1949 ό «έγκλεισμός» αυτός έχει γίνει πιά τρόπος ζωής, είναι μία άπόφαση ειλημμένη από καιρό (τό ποίημα αρχίζει μέ τή διαδοχή των «ήμερών» μέσα στο «μικρό περιβόλι»), στο ποίημα του 1945 βρίσκεται άκόμη «έν τῷ γίγνεσθαι», τό «μικρό περιβόλι» εμφανίζεται προς τό τέλος του ποιήματος (στ. 38), όπου άποφασίζεται (στ. 35 κέ.) ότι είναι ό μοναδικός χώρος ζωής που άπομένει, ύστερα από έναν έπώδυνο άπολογισμό.¹⁵

γ) Τό τρίτο κοινό θέμα, τό θέμα τής πόρνης, εμφανίζεται επίσης διαφορετικά στα δύο ποιήματα: Στο παλιότερο ποίημα, προηγούνται οί «μεγάλες πόρνες» που, μόνο αυτές, μπορούν άκόμη νά «γλεντούν» τά «περιπαθή τραγούδια» (στ. 33-34), σέ αντίθεση μέ

14. Η λέξη «περιβόλι» χρησιμοποιείται από τον Σεφέρη, σέ μία έγγραφή στις ΜΔ' (26 Γενάρη 1941) 15, γιά νά χαρακτηρίσει στίχους που διαβάξει: «Τό μεσημέρι, μετά τό φαγητό, διάβασα λίγους στίχους του Lawrence. Δέν είναι δέβαια ένα περιποιημένο περιβόλι, αλλά σου δίνει κάποτε τήν έντύπωση πώς μπήκες σ' ένα μεγάλο δάσος». Άλλά και στα Π βρίσκουμε τό «περιβόλι» νά συνδέεται μέ τό «ποίηση»: «Στό μικρό περιβόλι δέκα δρασκειλιές / μπορείς νά ιδείς τό φώς του ήλιου / νά πέφτει σέ δυό κόκκινα γαρύφαλα / σέ μίαν έλιά και λίγο αγιόκλημα. / Δέξου ποιός είσαι. Τό ποίημα / μήν τό καταποντίζεις στα βαθιά πλατάνια / θρέψε το μέ τό χόμα και τό θράχο που έχεις» (Π 299.13-19, Θερινό ήλιοστάσι, Ζ' πρβ. και Π 246.20). Πρβ. και τό άπόσπασμα από τό ποίημα του Παλαμά «Οί Πατέρες», τό όποιο παραθέτει ό Σεφέρης στις Δοκιμές, Α', σσ. 226-227.

15. Μία μορφή άπολογισμού, που έχει ως άποτέλεσμα τήν άπόφαση γιά ένα είδος «άποστράτευσης», συναντάμε και σέ έγγραφές στις ΜΕ', σύγχρονες μέ τό ποίημα του 1945 (τόν άπολογισμό του όποίου ίσως έρμηνεύουν)· συγκεκριμένα, ύστερα από τήν έγγραφη του ποιήματος «Γυμνοπαιδιά, Υ.Γ.» (ΜΕ' 12), έχουμε ένα κενό δύο μηνών και, άμέσως μετά, έγγραφές του Άπριλίου, όπου (ΜΕ', Άπριλίου 1945,14) διαβάζουμε: «Πήρα τήν άπόφαση νά κάνω δ,τι μπορώ γιά νά τεματίσω αυτή τήν κατάσταση που βαστά έφτά χρόνια τώρα - τήν κατάσταση που ένιωθα δεμένος, υποχρεωμένος από τον Πόλεμο. Έκανα δ,τι μπορούσα, έδωσα τό καλύτερο που είχα γιά νά βοηθήσω. Γιά νά συνεχίσω, θά έπρεπε νά μω έμπρακτα στην πολιτική· δέν τό θέλω. Θά δουλεύω γιά τό μόνο πράγμα που μπορώ νά κάνω έ γ ω · που έξαρτάται από έμένα». Και παρακάτω, ΜΕ' (6 Μάη 1945) 16: «Χρησιμοποιώ τώρα τίς νύχτες· ως τίς 3-3^{1/2} τό πρωί. Ό μόνος τρόπος νά πραγματοποιήσω τήν «άποστράτευση» μου. [...] Όλα τούτα δύσκολα· τά περασμένα έφτά χρόνια μέ βαραίνουν, και θά μέ βαραίνουν γιά πολύ άκόμη» και ΜΕ' (24 Μάη 1945) 16: «Στήν Άντιβασιλεία· ή «άποστράτευση» μου όνειρο μάταιο». (Η ιδέα και ή άναμονή τής άποστράτευσης πρωτοεμφανίζεται τον Γενάρη του 1944· βλ. ΜΔ' 321 και 329). - Γιά τον έπώδυνο χαρακτηρισμό του άπολογισμού των χρόνων αυτών, βλ. ΜΕ' (13 Ιουνίου 1945) 17: «Δόλος, άπάτη και χολή τόσα χρόνια». Η ημερολογιακή αυτή σημείωση θυμίζει έντονα ένα παράθεμα από τον Μακρυγιάννη, τό όποιο εμφανίζεται τρεις φορές σέ κείμενα του Σεφέρη (α) στις Δοκιμές, Α', σ. 255-256· βλ. και τήν αντίστοιχη σημείωση, στή σ. 496, (β) στο πεζό του «Έξι νύχτες στην Άκρόπολη», σ. 230, και γ) στο στ. 44 του ποιήματος «Τελευταίος σταθμός»· βλ. και αντίστοιχη σημείωση, στα Π 333): «Διατί τά τραθήσαμεν αυτά; Δι' αυτήν τήν πατρίδα. Και τώρα δικαιωθεί δέν βρίσκομεν από κανέναν-όλο δόλο και άπάτη». (Στρατηγού Μακρυγιάννη, Άπομνημονεύματα. Κείμενο, εισαγωγή, σημειώσεις Γιάννη Βλαχογιάννη, εκδ. Βαγιονάκη, 1947, τόμ. Β', σ. 19).

τήν «πίκρα» (στ. 32) τοῦ ποιητῆ, ὁ ὁποῖος σωπαίνει¹⁶ καί ἀρχίζει πιά νά καθορίζει, μιλώντας «εἰς ἑαυτόν» (στ. 35 κέ.) καί περιχαρᾶκῶνοντας τὰ ὄρια τοῦ δικοῦ του χώρου («τό μικρό περιδόλι»), τή στάση του. Στό ποίημα τοῦ 1949, τό θέμα τῆς πόρνης ἐρχεται ξαφνικά, ἀφοῦ παρακολουθήσουμε τή σχεδόν ἀσκητική¹⁷ μέτρηση τῆς διαδοχῆς τῶν «ἡμερῶν» μέσα στό «μικρό περιδόλι», νά διακόψει αὐτή τή μέτρηση· ἀκόμη, τό θέμα παρουσιάζεται ἐδῶ μέ μιὰ ἐντελῶς διαφορετική εἰκόνα: ἡ πόρνη βρῖσκεται πιά «κάτω στίς ἰτιές τῶν Σοδόμων».

Τό ὕλικό τῆς σύνθεσης τοῦ στίχου 22 τοῦ ποιήματος «L' angolo franciscano» προέρχεται ἀπό τήν εἰκονογραφική περιγραφή ἑνός ἐπεισοδίου ἀπό τό Εὐαγγέλιο. Ἡ περιγραφή αὐτή καταγράφεται στό ἡμερολόγιο τοῦ Σεφέρη, ἕνα χρόνο πρῖν ἀπό τή σύνθεση τοῦ ποιήματος, στίς ΜΕ' (8 Ὀκτώβρη 1948) 125:

«Διαβάζω αὐτές τίς μέρες τήν Ἑρμηνεία τῆς ζωγραφικῆς τοῦ ἐκ Φουρνᾶ πού δα-

νείστηκα στήν Πόλη (Πετρούπολη, 1910): “Σπίτι καί ὁ Χριστός καθήμενος εἰς τράπεζαν, μέ τόν Σίμωνα καί μέ τούς Ἀποστόλους, καί ἡ πόρνη ὀπισθεν τοῦ Χριστοῦ βαστάζουσα ἐπάνω τῆς κεφαλῆς του γυάλινον ἀγγεῖον τσακισμένον” (§ 76)»¹⁸.

Τή γενετική ἐξέλιξη τοῦ στίχου 22 μποροῦμε νά τήν παρακολουθήσουμε, ἂν διαβάσουμε καί τήν ἀμέσως ἐπόμενη ἀπό τήν παραπάνω ἐγγραφή: Στίς ΜΕ' (Ὀκτώβρης 1948) 126, βρῖσκουμε μιὰ πρώτη ἀπόπειρα ἐκμετάλλευσης τοῦ θέματος τῆς πόρνης, πού στέκει ἀνάμεσα στό ὕλικό τῆς εἰκονογραφικῆς περιγραφῆς καί στήν τελική μορφή τοῦ στίχου 22 τοῦ ποιήματος «L' angolo franciscano»:

Ὅπως ὅταν
ἡ πόρνη πού κρατᾶ φιάλη
γεμάτη πνιγερή μυρωδιά
καί σπάσει τό γυαλί¹⁹
καί τό χυμένο μύρο μένει γιά μέρες,
ἔτσι ἄπλωσε στό πετσί μας τό φονικό
δέν ξεκοιλᾶ –

Μιά ἐξίσου ἐνδιαφέρουσα (παλαιότερη ἴσως) ἐκμετάλλευση τοῦ θέματος τῆς πόρνης, ἀλλά μέ «μποτίλια» κολόνιας ἀντί τοῦ «γυαλιῦ» μέ τό μύρο, καί μέ πιό προβλημένο τό στοιχεῖο τῆς ἀπέχθειας πρὸς τήν «πνιγερή μυρωδιά»²⁰ τῆς κολόνιας, βρῖσκουμε στό πεζοῦ τοῦ Σεφέρη «Ἐξι νύχτες στήν Ἀκρόπολη», σ. 245:

«Τέλος, ἡ Δόμνα, βαριά, μέ τό πουκάμισο

16. Τό θέμα τῆς σιωπῆς τῶν «δικαίων» ἐμφανίζεται, στήν ποίηση τοῦ Σεφέρη, ἤδη ἀπό τόν Γενάρη τοῦ 1942: «Τό σπῆτι γέμισε τριζόνια / χτυποῦν σάν ἄρρυθμα ρολόγια / λαχνασιασμένα. Καί τὰ χρόνια // πού ζοῦμε σάν αὐτὰ χτυποῦν / καθὼς οἱ δίκαιοι σιωποῦν / σά νά μὴν εἶχαν τί νά ποῦν // [...] Κι ἐγὼ πονῶ κι ἐσεῖς πονεῖτε / μά δέ φωνάζουμε καί μῆτε / κάν ψιθυρίζουμε, γιατί // ἡ μηχανή εἶναι διαστικῆ / στή φρίκη καί στήν καταφρόνια / στό θάνατο καί στή ζωή» (Π 198-199. 1-6 καί 16-21, Τριζόνια).

17. Τήν «ἀσκητική» αὐτή διάθεση πού ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα τόν «αὐτοεγκλεισμό» τοῦ ποιητῆ στό «μικρό περιδόλι» (καί πού ἐκφράζεται σχεδόν ἅμεσα στό στ. 21: «κομπολόι μαθητευόμενου») πρέπει νά τή συνδέσουμε καί μέ τόν τίτλο τοῦ ποιήματος («L' angolo franciscano»), γιά τόν ὁποῖο ὁ Σαββίδης σημειώνει (ΤΓΒ' 146): «ιδιωτικῆ ὀνομασία τοῦ κήπου τοῦ ποιητῆ στήν Ἀγκυρα, πού θύμιζε σέ Ἰταλό συναδέλφο του γωνιά μοναστηριοῦ τοῦ τάγματος πού ἴδρυσε ὁ Ἅγιος Φραγκίσκος τῆς Ἀσίζης». Καί εἶναι ἐνδιαφέρον ὅτι τήν πρώτη νύξη μιᾶς τέτοιας διάθεσης τή βρῖσκουμε σέ ἡμερολογιακές ἐγγραφές τοῦ τέλους τοῦ 1944, στήν Cava dei Tirreni (λίγες μέρες πρῖν ἀπό τό ταξίδι τοῦ γυρισμοῦ στήν Ἑλλάδα, πού «δέν εἶναι σάν ὅλες τίς ἄλλες περιπληρήσεις τῆς ἐποχῆς τοῦ πολέμου»: ΜΔ', 19 Ὀκτώβρη 1944, 368), μέσα σέ συμφραζόμενα πού ἐκφράζουν τήν ἐντονη ἀποστροφή τοῦ Σεφέρη γιά τόν «ἐλληνισμό τῆς Κάβας» (ΜΔ', 4 Ὀκτώβρη 1944, 363), «τοῦτο τό συρφετό τῶν πολιτικατζήδων» (ΜΔ', 29 Σεπτέμβρη 1944, 362): «Καμιά φορά λέω πῶς εἶμαι φτιαγμένος νά ζῶ ἀδιάκοπα μέσα σ' αὐτό τόν κλειστό μικρόκοσμο, χωρίς ἐπιθυμία ἐξόδου. Κατά βάθος τ' ἄλλα δέ μ' ἐνδιαφέρουν. Ψυχολογία, μέ κάποιον τρόπο, καλογέρου» (ΜΔ', 24 Σεπτέμβρη 1944, 359-360). «Τό πρῶι στό Μοναστήρι τῆς Κάβας, πάνω στό βουνό, μ' ἔνα μόνιπλο. Μοῦ πέρασε ἡ ἰδέα πῶς ὁ μόνος τρόπος νά κῆνα καλό στόν ἑαυτό μου καί στοὺς ἄλλους εἶναι νά ζήσω τή ζωή τοῦ καλόγερου» (ΜΔ', 4 Ὀκτώβρη 1944, 363).

18. Τό στοιχεῖο τοῦ «τσακίσματος τοῦ γυαλιῦ» δέν ὑπάρχει παρά μόνο στό Εὐαγγέλιο τοῦ Μάρκου, 14.3, ἀπό ὅπου ὁμως λείπει ἡ ἐκφραστικῆ συγγένεια πού βρῖσκουμε στήν εἰκονογραφικῆ περιγραφή: «...ἦλθεν γυνή ἔχουσα ἀλάστρον μύρου νάρδου πιστικῆς πολυτελοῦς· συντρίψασα τήν ἀλάστρον κατέχεεν αὐτοῦ τῆς κεφαλῆς». – Κι ἕνα ἄλλο, δηλωμένο ἀπό τόν ἴδιο τόν ποιητῆ, παράθεμα: «“Λελύπημαί ἐπὶ τῆ κολοκύνθη” / μουρμούριζε ὁ προφήτης Ἰωνᾶς» (ΤΓΒ' 43.51-52, Γράμμα στόν Rex Warner), προέρχεται ἀπό τήν ἀντίστοιχη εἰκονογραφικῆ περιγραφή τοῦ ἐκ Φουρνᾶ: Ἡ φράση «Λελύπημαί ἐπὶ τῆ κολοκύνθη» εἶναι ἐπιγραφή πού βρῖσκει ὁ Σεφέρης στήν «Ἑρμηνεία» τοῦ ἐκ Φουρνᾶ, τήν ὁποία μάλιστα καταγράφει στίς ΜΕ' (8 Ὀκτώβρη 1948) 126, καί δέν προέρχεται ἀπό τήν ΠΔ, ὅπου τό κείμενο ἔχει ὡς ἐξῆς: «καί εἶπεν ὁ θεός πρὸς Ἰωνᾶν: εἰ σφόδρα λελύπησαι σὺ ἐπὶ τῆ κολοκύνθη; καί εἶπεν: Σφόδρα λελύπημαί ἐγὼ ἕως θανάτου» (Ἰωνᾶς, 4.9).

19. Οἱ στίχοι 1-4 δίνουν τήν πρώτη μορφή τῆς τελικῆς σύνθεσης τοῦ στίχου 22. Ἡ λέξη *φιάλη*, πού δέν ὑπάρχει στήν τελική μορφή τοῦ στίχου, ἀπαντᾶ στήν Ἀποκάλυψη, ὅπου μεταφράζεται ἀπό τόν Σεφέρη μέ τή λέξη *τάσι* (Μετάφραση Σεφέρη, σσ. 57, 121, 123 κτλ.). Ἄλλα στήν Ἀποκάλυψη πρόκειται γιά τίς ἐπτά φιάλες τοῦ «θυμοῦ τοῦ Θεοῦ» (Ἀποκ., 15.7), ὁ ὁποῖος χύνεται διαδοχικά ἀπό τούς ἐπτά ἀγγέλους πάνω στή γῆ. Πάντως, ἡ *φιάλη* ἀποροῦλεται στήν τελική μορφή τοῦ στίχου, καί μένει ἡ λέξη *γυαλί* [= ποτήρι], πού τή βρῖσκουμε σέ δημοτικά τραγούδια: «Τώρα οὐρανέ μου, βρόντησε, τώρα, οὐρανέ μου βρέξε, / ρίξε στοὺς κάμπους τῆ βροχή καί στά βουνά τό χιόνι, / στοῦ πικραμένου τήν ἀλή *τρία γυαλιά φαρκάκι*» (Ν. Πολίτη, *Ἐκλογαί ἀπό τὰ τραγούδια τοῦ ἐλληνικοῦ λαοῦ*, δ.π., σ. 205, ἀριθ. 173 [Μοιρολόγια]).

20. Ἀρνητικῆ λειτουργία τῆς «πνιγερῆς μυρωδιάς», μέσα σέ αἰσθησιακό περίγυρο, ἔχουμε καί στοὺς στίχους: «Ὅ, τι μοῦ λέγαν ἔπρεπε νά τό ψηλαφήσω / ὅπως ὅταν σέ κρῦψουν

Μάρθα Θωμαΐδου-Μώρου

άναερο και μιά μποτίλια στο χέρι. [7 'Η πόρτα ξανάκλεισε αφήνοντας μόνη την κοντόχοντρη ξέστητη πόρνη. Έμεινε ακίνητη σαν τό χρωματισμένο ξόανο. 'Ο Στράτης ξεκόλλησε από τόν τοίχο κι έκανε νά τήν άγγίξει. 'Εκείνη έβγαλε ένα βαθύ ούρλιαγμα και ή μποτίλια θρυμματίστηκε χάμω. Μιά μυρωδιά φτηνής κολόνιας αναδύθηκε από τό τσιμέντο, διώχνοντας τό Στράτη».

Και στην πρώτη άπόπειρα ποιητικής έκμετάλλευσης του θέματος της πόρνης (ΜΕ' 126), όπου ή «πνιγερή μυρωδιά» του «χυμένου μύρου» που «μένει για μέρες» παραβάλλεται με τό «άπλωμα» του «φονικού», και στο πεζό του Σεφέρη,²¹ όπου ή «μυρωδιά της κολόνιας» άπωθεί και «διώχνει» τό Στράτη, έχουμε μια χρησιμοποιήση του θέματος της πόρνης έντελώς άρνητική, πράγμα που μάς άπομακρύνει άρκετά από τήν εικόνα της πόρνης του Εύαγγελίου, από όπου κατάγεται. 'Η διάσταση αυτή από τήν άρχική εικόνα γίνεται πιο φανερά και για τή χρήση του θέματος στο στίχο 22, αν επιχειρήσουμε νά κατανοήσουμε τό «σκηνικό» μέσα στο όποιο έντάσσει ό ποιητής τήν πόρνη, με τόν έπόμενο στίχο (23):

κάτω στίς ίτιές των Σοδόμων,

ένα τοπίο που είναι κι αυτό ξένο προς τήν άρχική εικόνα.

'Ο συνδυασμός της λέξης *κάτω* με τή δίδυμη πόλη των Γομόρρων ύπάρχει σε προγενέστερο ποίημα του Σεφέρη:

*Στή Νεκρή θάλασσα
όχιτρός και φίλους
παιδιά, γυναίκα
και συγγενείς,
άει νά τούς βρείς.*

*Είναι στά Γόμορρα
κάτω στον πάτο
πολύ εύτυχεις
που δέν προσμένουν
καμιά γραφή*

(Π 206.71-80, 'Ο Στράτης Θαλασσιός στη Νεκρή Θάλασσα).

Οί στίχοι αυτοί βοηθούν στην κατανόηση της λέξης *κάτω* του στίχου 23: Τά Σόδομα και τά Γόμορρα τιμωρήθηκαν (άπό θεϊκή παρέμβαση) με καταστροφή, λόγω της διαφθοράς τους, και καλύφθηκαν από τά νερά της Νεκρής Θάλασσας²². 'Ετσι, στο ότι ή πόρνη

κνηνημένο νύχτα σε στάβλο / ή φτάσεις τέλος τό κορμί βαθύκολπης γυναίκας / κι είναι γεμάτη ή κάμαρα πνιγερές μυρωδιές / ό,τι μου λέγαν δορά και μετάξι» (Π 233. 9-13, 'Αγιάννα, α'· οί ύπογραμμίσεις θνιμίζουν αυτούσιες λέξεις ή και τόν τρόπο με τόν όποιο άρχίζει (δπως) τό ήμερολογιακό ποίημα στίς ΜΕ' 126). 'Αντίθετα, ή λέξη «άρώματα» εμφανίζεται με θετικό τρόπο, ιδίως εκεί όπου συνδέεται με τό θέμα της μνήμης: Π 47.30 (Μυθιστόρημα, Δ'), Π 223.46 («Κίχλη», Β'), Π 269.47 ('Εγκωμη).

21. 'Αν δεχτούμε ότι μπορεί νά ύπάρχει κι εδώ κάποια άπήχηση από τήν εικόνα της βιβλικής πόρνης.

22. Βλ. Η. Halley, *Συνοπτική έγκυκλοπαίδεια της 'Αγίας Γραφής*, δ.π., σ. 110-112.

εδώ βρίσκεται «κάτω στίς ίτιές των Σοδόμων», πρέπει νά έχουμε τό στοιχείο της τιμωρίας που βλέπει ό ποιητής νά επιφυλάσσεται γι' αυτήν, τιμωρία που ίσως δέν είναι άσχετη με τήν προγενέστερη εικόνα που μάς έδωσαν οί στίχοι 33-34 της «Γυμνοπαιδίας, Υ.Γ.»:

*και τά περιπαθή τραγούδια τά γλεντοϋν
μόνο οί μεγάλες πόρνες.*

'Η προγενέστερη αυτή εικόνα των «μεγάλων πορνών» που «γλεντούν», μόνο αυτές, τά «περιπαθή τραγούδια», μέσα σε έναν περίγυρο καταστροφής όπου άλλοι σωπαίνουν (στ. 20-27 και 31-32 της «Γυμνοπαιδίας, Υ.Γ.»), καθώς και ό χώρος της τιμωρίας του στίχου 23, μάς οδηγούν ίσως σε μίαν άλλη εικόνα πόρνης, στην «πόρνη τή μεγάλη» της 'Αποκάλυψης, που συμβολίζει τή Βαβυλώνα και για τήν όποια λέει ό άγγελος στον 'Ιωάννη:

«'Ελα, θά σου δείξω τήν κρίση [= τιμωρία] της μεγάλης πόρνης που κάθεται στίς όχθες πολλών νερών²³. Μ' αυτήν πορνεύτηκαν οί βασιλιάδες της γής και οί κάτοικοι της γής μέθυσαν από τό κρασί της πορνείας της» (μετάφραση Σεφέρη, σ. 129, 131).

Και παρακάτω:

«Και ή γυναίκα ήταν ντυμένη στην πορφύρα και στα κόκκινα [...] και κρατούσε χρυσό ποτήρι γεμάτο σιχασίες και βρώμες της πορνείας της» (σ. 131). «Και τά νερά που είδες, μου λέει, όπου στην όχθη τους κάθεται ή πόρνη, είναι λαοί και πλήθη, έθνη και γλώσσες» (σ. 135).

'Η πόρνη Βαβυλώνα τιμωρείται, στην 'Αποκάλυψη, με ολοκληρωτική καταστροφή, όπως τά Σόδομα²⁴:

«Γι' αυτό, σε μία μέρα μέσα θά πέσουν πάνω της πληγές, θάνατος και πένθος και πείνα· και φωτιά θά τήν κατακάψει» (σ. 139). «Και τότες ένας άγγελος δυνατός σήκωσε ένα λιθάρι ώσαν μεγάλη μυλόπετρα, και τό 'ριξε στη θάλασσα λέγοντας: "Έτσι, με μία ριξιά, θά πεταχτεί και ή Βαβυλών, ή μεγάλη πολιτεία, και δέ θά ξαναφανεί ποτέ". Και τή φωνή των κιθαρωδών και των μουσικών και των αυλών [7 δέ θά τή άκούσεις πιά, ...» (σ. 145).

Δέν αποκλείεται λοιπόν νά έχουμε εδώ, στους στίχους 22-23, μία σύζευξη του θέματος της πόρνης (του Εύαγγελίου) με τήν άνάμνηση της πόρνης

23. Τή Βαβυλώνα τή χώριζε, σε δύο περίπου ίσα μέρη, ποταμός Εύφρατης (βλ. πρόχειρα Η. Halley, δ.π., σ. 442 443), του όποίου οί όχθες ήταν γεμάτες ίτιές: «'Επί των ποταμών Βαβυλώνας / εκεί έκαθισαμεν και εκλαύσαμεν / [...] επί ταίς ίτέαις εν μέσω αυτής έκρεμάσαμεν τά όργανα ημών (Ψαλμός 136.1-2).

24. 'Ο συσχετισμός της καταστροφής της Βαβυλώνας (στην 'Αποκάλυψη) με τήν καταστροφή των Σοδόμων (στ Γένεση), στο: Παν. Ι. Μπρατσιώτου, *Η 'Αποκάλυψις το 'Αποστόλου 'Ιωάννου*, έκδ. οίκος Χαρ. Π. Συνοδινού, 'Αθ 1950, σ. 265.

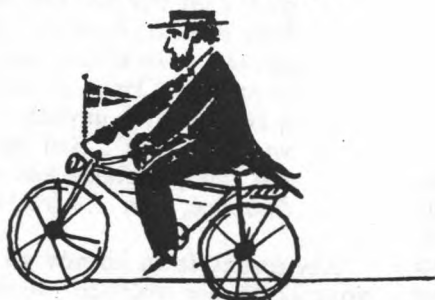
Βαβυλώνας, μᾶς πολιτείας πού τιμωρεῖται στό ὄραμα τοῦ Ἰωάννη στήν Ἀποκάλυψη, λόγω τῆς «πορνείας» τῆς,²⁵ καί καταστρέφεται μέ τόν τρόπο πού ἐξαφανίστηκαν τά «ἀμαρτωλά» Σόδομα.²⁶ Ἡ σύζευξη αὐτή θά μπορούσε ἴσως νά ἐξηγήσει καί τήν ἀπομάκρυνση ἀπό τά συμφραζόμενα τῆς εἰκόνας τοῦ Εὐαγγελίου (στ. 22), καί τήν ἀρνητική λειτουργία τοῦ θέματος τῆς πόρνης μέσα στά συμφραζόμενα τοῦ ποιήματος.²⁷

25. Τό θέμα τῆς πόλης-πόρνης, πού καταστρέφεται λόγω τῆς «πορνείας» τῆς, τό βρίσκουμε καί στόν Α' Λόγο τοῦ «Δωδεκάλογου τοῦ Γύφτου»: «Καί ἦταν οἱ καιροί πού ἡ Πόλη / πόρνη σέ μετάνοιες ξενοχτοῦσε, / καί τά χέρια τῆς δεμένα τά κρατοῦσε, / καί καρτέραγ' ἕνα μακελάρη» (Κωστή Παλαμά, Ἄπαντα, τόμος Γ', δ' ἐκδοση (χ.χ. ἔ.), Γκοδόσης, σ. 309). Ἄλλά τό πιό ἐνδιαφέρον, γιά τό στ. 23 τοῦ ποιήματος «L'angolo fr.», στοιχεῖο τό βρίσκουμε στόν Η' Λόγο τοῦ «Δωδεκάλογου», στά λόγια πού ἐκφωνεῖ ὁ Προφήτης καί τά ἀπευθύνει στήν Πόλη: «Καί θά σθήσεις καθώς σθήνουνε λιβάδια / ἀπό μάλιστα φυτρωμένα μέ γητείες / πιό ἐλαφρά τοῦ περασμοῦ σου τά σημάδια / κι ἀπό τίς δροσοσταλαματιές / θά σέ κλαῖν' τά κλαψοπούλια σ' ἀγνά βράδια / καί στά μνήματα οἱ κλωνόγυρτες ἱτιές» (Ἄπαντα, ὁ.π., σ. 397).

26. Γιά τή σύνδεση πού βλέπει ἀνάμεσα στίς «μεγάλες πολιτείες» τῆς ἱστορίας, ἐνδιαφέρουσα εἶναι μιά παρατήρηση τοῦ ἴδιου τοῦ Σεφέρη, στό σχόλιό του γιά τίς Μύλες τῆς Σικελίας (τοῦ στ. 70 τῆς «Ἐρημῆς χώρας»): «Ὅπως ὅλοι οἱ πόλεμοι εἶναι ἕνας πόλεμος, οἱ μεγάλες πολιτείες εἶναι μιά πολιτεία» («Ἐρημη χώρα», σ. 134).

27. Μιλώντας γιά τόν Καβάφη, ὁ Σεφέρης παραθέτει τήν ἀποψη τοῦ Ἐλιοτ, τή σχετική μέ τό «θλικό» πού παίρνει ὁ «καλός ποιητής» ἀπό κάπου ἄλλου καί πού, σέ ἀντίθεση μέ τόν «κακό ποιητή», «τό συγχωνεύει σ' ἕνα σύνολο αἰσθημάτων μοναδικό καί δλωσδιόλου διάφορο ἀπό τό σύνολο ἀπό τό ὁποῖο τό ἔκοψε» (Δοκιμές, Α', σ. 514). – Ὡστόσο, σ' ὁποιοδήποτε βαθμό κι ἂν ἰσχύουν οἱ συνδέσεις τῶν στίχων 22-23 μέ τίς βιβλικές εἰκόνες πού σημειώσαμε, ἐξακολουθεῖ νά παραμένει σκοτεινό τό θέμα τῆς πόρνης τοῦ ποιήματος «L'angolo franciscano», καί ἐπομένως ἀδέβαιος ὁ συσχετισμός του μέ τίς «μεγάλες πόρνες» τῆς «Γυμνοπαιδίας, Υ.Γ.» (γιά τίς ὁποῖες τό ἴδιο τό ποίημα μᾶς δίνει περισσότερα «στοιχεῖα»). Ἡ χρονολόγηση τοῦ ποιήματος «L'angolo franciscano» εἶναι φυσικό νά μᾶς ὀδηγεῖ στήν πιθανότητα συσχετισμοῦ μέ τά ἑλλαδικά πολιτικά πράγματα τοῦ 1949, ἀλλά δέν ἔχουμε βοηθητικά, πρὸς αὐτή τήν κατεύθυνση, στοιχεῖα, οὔτε ἀπό τό ἴδιο τό ποίημα, οὔτε ἀπό ἀνάλογα θέματα τῶν Π (ὅπου τό μόνο στοιχεῖο πού βρίσκουμε εἶναι τό γενικότερο θέμα τῆς πολιτείας-πορνεῖου: Π 295.7-9, Θερινό ἡλιοστάσι, Γ' βλ. καί ΜΔ' (18 Σεπτέμβρη 1944) 358, τό στίχο: «Τριγυρίζοντας στά ἐρημωμένα πορνεῖα τῆς Πομπηίας»). Οἱ ἡμερολογιακές ἐγγραφές ἐπίσης δέν μᾶς βοηθοῦν στό σημεῖο αὐτό· ἔχουμε μόνο προγενέστερες ἀπό τό ποίημα ἐγγραφές, ὅπου ὁμοῦς βρίσκουμε τό γενικότερο θέμα τῆς πολιτείας-πορνεῖου πάλι (ΜΔ', 20 Σεπτέμβρη 1942, 250) καί τό θέμα τῆς πολιτικῆς-πορνεῖου (Γ. Σεφέρη, Πολιτικό ἡμερολόγιο, Α' (1935-1944), σ. 81: 23 Δεκέμβρη 1942).

Κυκλοφόρησε
τό νέο βιβλίο
τοῦ ΔΗΜΗΤΡΗ ΝΟΛΛΑ
Τό Τρυφερό Δέρμα

Θά κυκλοφορήσει
Μιά νουβέλα
μέ τίτλο

**ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΗΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΣ
ΠΑΓΩΝΗ**

**ΕΚΔΟΣΕΙΣ
ΚΑΣΤΑΝΙΩΤΗ**

ΚΥΚΛΟΦΟΡΕΙ ΣΕ ΛΙΓΕΣ ΜΕΡΕΣ

**Επτὰ κείμενα
για τον Νίκο Καββαδία**

Γράφουν: Αλέξανδρος Αργυρίου,
Γιώργος Ιωάννου, Στρατής Τσίρκας
και Ντίνος Χριστιανόπουλος.

Μια έκδοση βασισμένη σε κείμενα ἤδη
δημοσιευμένα στο ANTI.

Αλλά και δύο ανέκδοτες εργασίες:
Αλεξ. Αργυρίου, «Λούλης κατά Καββαδία»
και Ντίνος Χριστιανόπουλος,
«Ο Γάλλος ποιητής H. J.-M. Løvet
και η επίδρασή-του στον Νίκο Καββαδία»

Μια συμβολή στη γνωριμία του ποιητή
των «μακρινῶν ὀριζόντων»

ΕΚΔΟΣΕΙΣ «ΠΟΛΥΤΥΠΟ»

Δεινοκράτους 131

τηλ. 72.29.237 - 72.32.713

Γιώργος Σεφέρης: μυθολογικό καί κοσμικό σύστημα

τῆς Laurie Hart

μετάφραση ἐπιμέλεια: Γιώργης Γιατρομανωλάκης

Ἄν ὁ Σεφέρης χρησιμοποιεῖ τὴ μυθολογία ὡς ραχοκοκαλιά τῆς ποιησῆς του, αὐτὸ δὲν συμβαίνει μόνο ἐπειδὴ ἡ μυθική μέθοδος εἶναι μιά ἀποτελεσματική τεχνική (ἓνας τρόπος νὰ ἀντικειμενοποιεῖται καὶ νὰ γενικεύεται ἢ ἀτομική ἀποψη)· οὔτε μόνο ἐπειδὴ αὐτὴ ἡ μυθολογία, (τὰ μυθεύματα τῆς Ἰλιάδας, τῆς Ὀδύσσειας, τῶν μεγάλων τραγικῶν ἢ τῆς Χριστιανοσύνης) κρατεῖ τὸν δικό της ρόλο στὴν ἑλληνική ἱστορία καὶ αὐτογνωσία, καὶ θεωρεῖται κατάλληλο ἰδίωμα μέ τὸ ὁποῖο νὰ ἀναφερόμαστε στὶς ἑλληνικές καταστάσεις. Ὁ ἴδιος ὁ Σεφέρης ἔχει μιά πρωτότυπη μυθική λειτουργία· αὐτὸ ἀκριβῶς κάνει τὸ σῶμα τῆς δουλειᾶς του τόσο συμπαγές, αὐτὸ διακρίνει τὴν ποιήσῆς του, ἢ ὁποῖα, μολονότι λυρική καὶ εἰκονιστική, εἶναι σὲ ὑψηλὸ βαθμὸ λογική.

Λέγοντας «μυθική λειτουργία» ἐννοῶ τὴν τάση νὰ τακτοποιοῦμε μέ τρόπο συστηματικὸ τὸ σύμπαν καὶ τὰ μέρη του σύμφωνα μέ κάποιες ἀρχές, πού μποροῦν νὰ ἐκτείνονται σὲ κάθε κατεύθυνση καὶ νὰ συλλαμβάνουν κάθε ὕλικό, ἐπαναλαμβάνοντας σὲ κάθε ἐπίπεδο τὴν ἴδια σειρά ἀντιθέσεων ἢ σχέσεων. Ἡ μυθολογία τοῦ Σεφέρη ἔχει ἓνα ἀφηγηματικὸ χαρακτήρα: θέματα ἐξορίας, ὀδύσειες, ἡττες. Ὅσοσο δὲν πλάθει πράγματι νέες ἱστορίες, μάλλον δὲν πλάθει καθόλου ἱστορίες. Αὐτὸ πού τὸν ἐνδιαφέρει πρωταρχικά εἶναι ἡ τάξη καὶ ἡ ἐρμηνεία, ὡσάν νὰ σχεδιάζε ἀλλεπάλληλες φορές τὸ ἴδιο τοπίο μέ σκοπὸ νὰ διατηρήσει τὸ ἐπιφανειακὸ ἐπίπεδο καὶ νὰ ἀνασυνθέσει τοὺς πραγματικὸς ὄγκους. Κάθε σκηνὴ διωλίζεται γιὰ νὰ παραχθοῦν οἱ πρωτογενεῖς ἀλχημικές οὐσίες τῆς σεφερικῆς τάξης. Θὰ μπορούσαμε νὰ πούμε πῶς ἔχει

μιά «θεωρία», μιά τάξη, ἓνα σύνολο γενικῶν ἀρχῶν πού εἶναι ἀνεξάρτητες ἀπὸ τὰ διαθέσιμα φαινόμενα.

Ὁ Σεφέρης διαλύει τὸν κόσμον τῶν φυσικῶν μορφῶν, τῶν ἱστορικῶν συμβάντων καὶ ἰδεῶν καὶ ἐπανασυγκροτεῖ τὴν κοσμική τάξη σύμφωνα μέ τὴν προσωπική του κοσμολογία. Γιὰ τοῦτον ἀκριβῶς δὲν εἶναι μόνο ὁ μῦθος, ὅπως στὴν περίπτωση τοῦ Joyce, πού δίνει σχῆμα στὴ ματαιότητα καὶ ἀναρχία τῆς σύγχρονης ἱστορίας· εἶναι ἐπίσης ἡ ποίηση πού ὑπερνικᾷ μέσα στὶς κατασκευές της τὴν ἀντίθεση μύθου καὶ ἱστορίας καθὼς ἐντάσσει καὶ τὰ δύο ὡς στοιχεῖα μέσα στό εἰδικὸ κοσμολογικὸ της πλέγμα.

Ἡ μυθική ἀποψη δὲν εἶναι ὅλα ὅσα ἀφοροῦν τὴν ποίηση τοῦ Σεφέρη· οὔτε καὶ ὅσα ἀφοροῦν τὸν ἴδιο τὸν μῦθο. Ἡ μυθική ἀποψη εἶναι μιά διαγραμματική εἰκόνα, πού διαθλάται στὰ πιὸ μικρὰ μέρη τῆς ἀφήγησης, πού τελικά δὲν προβαίνει σὲ καμιά ἐκθεση, δὲν ἀφορᾷ τὰ ἦθη, ἀλλὰ ἀπλῶς παρουσιάζει τὴν ἀδιάκοπη πάλη σὲ ἓνα σχῆμα πιὸ πυκνό, πιὸ ζωντανό καὶ πιὸ ἀρθρωμένο.¹ Εἶναι, ὅπως γράφει ὁ Σεφέρης, «πάλι τὰ ἴδια καὶ τὰ ἴδια». Ἔτσι δὲν εἶναι, ἴσως, ἐντελῶς ὀρθὸ νὰ ρωτήσουμε τί εἶναι αὐτὸ πού πιστεύει ὁ Σεφέρης, ὡσάν νὰ εἶχαμε ἓνα φιλόσοφο μέσα στὴ σκευὴ τοῦ ποιητῆ. Ἀντίθετα θὰ μπορούσε κάποιος νὰ ρωτήσῃ τί εἶναι ἐκεῖνο πού ὁ Σεφέρης αἰσθάνεται πῶς ὑπάρχει, τώρα. Δὲν εἶναι ἔτσι πολὺ δύσκολο νὰ ἀνακαλύψουμε τοὺς κύριους χαρακτήρες καὶ κανονισμοὺς τοῦ σεφερικῶν σύμπαντος· ἡ εἰκονοποιία του εἶναι ὀστεώδης καὶ θεμελιακή καὶ ὁ ἴδιος εἶναι, τουλάχιστο ὀπτικά, ἐντελῶς σαφῆς ἐκεῖ ὅπου νοητικὰ εἶναι ἀμφίσημος.

Ἡ πρώτη καὶ ἡ προφανέστερη παρατήρηση πού μπορεῖ νὰ γίνει εἶναι ὅτι τὸ σύμπαν τοῦ Σεφέρη εἶναι διχοτομημένο: αὐτὸς ὁ κόσμος, ὁ ἄλλος κόσμος. Χρόνος καὶ χώρος ἀποβάλλουν τὴν αὐτονομία τους καὶ ἀναμιγνύονται μέσα σὲ ὄρους ἐυρύτερους, «αὐτὸ» καὶ «ἄλλο». Ἡ διχοτόμηση δὲν εἶναι μιά ἀπλή γνωστική πλῶση, σῶμα ἐναντίον ψυχῆς, παρὸν ἐναντίον παρελθόντος, πραγματικὸ ἐναντίον ἰδανικοῦ. Τὸ «ἄλλο» εἶναι αὐθεντικὸ σὲ ὅλα τὰ πράγματα: στὴν ἥρωική δράση, στὴν ἐπαγρύπνηση, στὴν ἐγρήγορη,

¹ Ἡ μελέτη τῆς LAURIE HART, «Γ. Σεφέρης, Μυθολογικὸ καὶ Κοσμικὸ Σύστημα», ἀποτελεῖ ἐργασία τῆς κατὰ τὴ διάρκεια σεμιναρίου πού δόθηκε στό πανεπιστήμιο τοῦ Χάρβαρντ, Ἔδρα Γ. Σεφέρη, μέ θέμα «Ἀρχαία ἑλληνική μυθολογία καὶ σύγχρονη ἑλληνική ποίηση».

στήν ένωση. Τό «αὐτό» δέν δηλώνει τίποτε περισσό-
τερο ἀπό τήν παρουσία τῆς ἀπουσίας. Ζοῦμε σέ σώ-
ματα πού δέν τά ὀρίζουμε· δέν κατοικοῦμε στόν
καιρό μας· οἱ σύντροφοί μας εἶναι σύντροφοι ψευ-
δεῖς. Αὐτός καί ὁ ἄλλος κόσμος εἶναι παράλληλοι στό
Διάστημα, καί ὁ ἄλλος κόσμος δέν εἶναι τόσο ἀπόμα-
κρος· στήν πραγματικότητα, ἡ ἄμεση γειτονία του εἶ-
ναι αὐτό πού κάνει αὐτόν τόν κόσμο μὴ αὐθεντικό.
Γλιστᾶ μέσα ἀπ' αὐτόν σάν τῆ σκιά ἑνός ὑποβρύχιου
ψαριοῦ. Εἶναι ὡς ἐάν μιά ἐλάχιστη χειρονομία θά
μποροῦσε νά φέρει τούς δυό κόσμους σέ ένωση.
Ἄφου ὅμως εἶναι μέσα στή φύση μας νά ὑπομενούμε
ὅ,τι ἔχει δοθεῖ, ἡ χειρονομία αὐτή εἶναι ἀδύνατη. Ὁ
Σεφέρης νοσταλγεῖ ὄχι ἕνα διαφορετικό χρόνο ἀλλά
μιά διαφορετική διάσταση τῆς δράσης, μιά ἀληθινή
πολιτική ἀρένα, καί μιλά γιά τή «νοσταλγία» τοῦ βά-
ρους μιᾶς ὑπαρξῆς ζωντανῆς («Ὁ βασιλιάς τῆς Ἀσί-
νης»).

Ἐδῶ τό «πολιτικός» δηλώνει τήν ἐπιθυμία τοῦ Σε-
φέρη γιά μιά ζωή πού νά ἀναπτύσσεται μέσα σέ σκό-
πιμη συνείδηση· τήν ἐπιθυμία γιά ἕνα «χώρο παρου-
σίας»,² μέ τήν κυριολεκτική καί ἱστορικά ἐνεργή ἐν-
νοια, τήν ἐπιθυμία γιά πλήρη ἱστορική, συλλογική,
παρουσία. Αὐτό πού γιά τόν Σεφέρη ἔχει τή μεγαλύ-
τερη ἀξία εἶναι οἱ πολιτικές ποιότητες τοῦ λόγου καί
τῆς πράξης, καί ὄχι ἡ κοινωνική ποιότητα τῆς κατα-
σκευῆς καί τῆς παραγωγῆς. Ἡ ζωή αὐτή καθαυτή δέν
ἔχει ἀξία· «πρέπει νά λογαριάσουμε κατά πού προ-
χωροῦμε...» («Ἐνας γέροντας στήν ἀκροποταμιά»)
Ὡς ἐκ τούτου ἡ πολιτική οὐσία πού ἐμφανίζεται στόν
Σεφέρη δέν εἶναι κοινή ἀλλά ἥρωική· ὅ,τι εἶναι πολι-
τικό δέν εἶναι ἡ φροντίδα τῶν ἰδιωτικῶν ἀναγκῶν, ἡ
διαίωνηση τοῦ σώματος, τό πρόβλημα τῆς πείνας, τοῦ
ἔρωτα, ἀκόμα τῆς συμπάθειας· εἶναι αὐτό πού καθο-
ρίζει ταυτότητα καί σκοπό, τό κοσμικό οἰκοδόμημα
ἀπό «χρονολογίες καί ἥρωικά κατορθώματα» (*Μυθι-
στόρημα ΚΒ*). Ὁ ἥρωισμός ὁμοῦ αὐτός δέν εἶναι
ἀπλός ρομαντισμός πρὸς τήν ἀρχαιότητα. Ὁ χρόνος
εἶναι μεταφορά γιά τό θάθος. Ὑπάρχει κάποια ἐν-
ταση ἀνάμεσα στή συνεχή εἰκόνα τῆς ἀπόσπασης
(πού μᾶς δείχνει πῶς οἱ ἄνθρωποι ὡς ἀπό τή φύση
τους δέν ἐπιτυγχάνουν αὐτή τήν ένωση) καί τήν πολι-
τική γλώσσα, πού ὀφείλει πάντοτε νά προτείνει μιά
λύση. Ἔτσι ἐνῶ αὐτός ὁ κόσμος καί ὁ ἄλλος κόσμος
εἶναι δυό στιγμές τῆς ὑπαρξῆς, ἡ μιά αὐθεντική καί ἡ
ἄλλη μὴ αὐθεντική, ἐξακολουθοῦν ἀκόμη νά ἀποκα-
λύπτονται στόν χρόνο, καί ὅπως

*ἀνάμεσα στό πρόσωπό σου καί στό πρόσωπό
σου
μιά τρυφερή μορφή παιδιοῦ γράφεται καί σῆ-
νει*

Ἔτσι οἱ στιγμές τῆς ἱστορικής αὐθεντικότητας εἶναι
ἱστορικά βραχεῖες.

Χρησιμοποιῶ τόν ὄρο «αὐθεντικότητα», μιά λέξη
πού δέν ἀπαντᾷ στόν Σεφέρη ἀλλά στόν Χάιντεγκερ
καί ἐκεῖ ἐκφράζει τήν ἐγγύτητα τοῦ ἀνθρώπου πρὸς
τό εἶναι, τήν ἀληθινή του ἐνύπαρξη. Ἡ αὐθεντικό-
τητα τοῦ Χάιντεγκερ ὑπονοεῖ «μιά ζωή στήν ὁποία ὁ
ἄνθρωπος δέν προχωρεῖ ἀπλῶς στά τυφλά... ἀλλά μιά
ζωή στήν ὁποία ὁ ἄνθρωπος διαμένει». ³ Ὁ Σεφέρης
συμμερίζεται μέ τόν Χάιντεγκερ αὐτή τήν εἰδική ἐμ-
φασή στή διαμονή. Καί, ἀκόμη περισσότερο, ἡ αὐθεν-
τικότητα δέν πρόκειται νά συλληφθεῖ ἀπό μιά ἀτο-
μική ἐνεργό θέληση (αὐτό εἶναι μελλοντισμός) ἀλλά
μέσα ἀπό ἕνα εἰδικό μέλλον, μέσα ἀπό ἕνα «στοχα-

σμό» πού εἶναι «ἐπανα-στοχασμός». Ὁ Χάιντεγκερ
γράφει πῶς ὁ «στοχασμός ἐμμένει στήν ἔλευση ἐκεί-
νου πού ἔχει ὑπάρξει, καί εἶναι ἀνάμνηση». ⁴ Ὡς ἐκ
τούτου ἡ ἱστορία

*«δέν εἶναι ἡ διαδοχή τῶν ἐποχῶν, ἀλλά μιά μο-
ναδική γειτονία τοῦ ἴδιου τό ὁποῖο, σέ
ἀναριθμητοὺς τρόπους προορισμοῦ καί μέσα
ἀπό τήν ἀμετάβλητη ἀμεσότητα, προσεγγίζει
καί ἀποβλέπει τόν στοχασμό».* ⁵

Ἡ ἴδια ἡ ἀνάμνηση ἔχει ἕνα μετακινούμενο ὀρίζοντα,
ἐπειδή δέν ὑπάρχει ἀπόλυτος χρόνος ἀλλά μιά ἀλλη-
λεξάρτηση χρόνου καί συνείδησης, ἡ νοσταλγία δέν
εἶναι παλινδρομική ἀλλά προοδευτική: «Τό παρελθόν
πηγάζει ἀπό τό μέλλον ἔτσι ὥστε γεννᾷ τό παρόν». ⁶
Γιά νά ὑπάρξει παρόν εἶναι ἀπαραίτητο νά ἔχουμε
κάποιο μέλλον.

Πέραν, λοιπόν, ἀπό τήν ἀτομική ἐπιθυμία, εἶναι
καί ἄνθρωπος συμπύκνωση καί ὁ «χρόνος προσεγγίζει
τό εἶναι καί τούς παλμούς τῆς ἀπόκρυψης καί τῆς
ἀποκάλυψης του». ⁷ Σήμερα ἔχουμε τήν αἴσθηση πῶς
τό εἶναι ἔχει ἀποσυρθεῖ (ὁ Χάιντεγκερ ἀναφέρεται
στήν «ἀποτυχία τοῦ Θεοῦ νά ἔρθει... στήν ἀθέτηση
τοῦ Θεοῦ»). ⁸ Ὁ ποιητής ἀναζητεῖ τί «ἴχνη τῶν φυγά-
δων θεῶν», ⁹ καί παραγγεῖ τήν τοπολογία τοῦ εἶναι...
(πού) ἐκθέτει στό εἶναι τίς περιπλανήσεις τῆς πραγ-
ματικῆς παρουσίας του». ¹⁰ Καθώς ὁμοῦ ἡ μὴ αὐθεν-
τικότητα (ἡ πτώση ἀπό τό εἶναι) ἀποτελεῖ χαρακτη-
ριστικό κάθε κοινωνικῆς, φαινομενικῆς ὑπαρξῆς,
ἀποτελεῖ ἐπίσης καί τήν προϋπόθεση γιά τήν ἀναζή-
τηση τῆς αὐθεντικότητας, ἡ ὁποία δέν πρόκειται νά
βρεθεῖ σέ ὑπερβατική πίστη ἀλλά μέ τόν τρόπο πού
θά ριζώνει μέσα στήν καθημερινότητα, ὅπως θά
ὑπάρχει παρούσα. Ἡ βασική μεταφορά τοῦ Χάιντε-
γκερ εἶναι πῶς εἴμαστε ἀστεγοί: διασκορπισμένοι,
πολυάσχολοι, κενοί. Ζοῦμε τυπική καί ὄχι οὐσια-
στική ζωή. Ὁ Σεφέρης ἔχει μιά παρόμοια ἀντίληψη,
πῶς εἴμαστε θρυμματισμένοι: «...τ' ἀγάλματα δέν εἶ-
ναι πιά συντοίμια, εἴμαστε ἐμεῖς» («Ὁ ἡδονικός
Ἑλληνας»). Ἐπιθυμεῖ νά μᾶς ἀφυπνίσει, νά μᾶς τι-
νάξει ἐξω ἀπό τό

*μεγάλο φλούδι τοῦ ὕπνου πού μᾶς τυλίγει ἀχά-
ραχτο,
κοινό γιά ὄλους μας, ὁ κοινός τάφος...*

Ἡ καθημερινή παράσταση μιᾶς ζωῆς χρησιμοποιου-
μένης γιά κάθε τι, χρησιμοποιούμενης γιά τον ἑαυτό
της μόνο, πού θεωρεῖ τόν θάνατο τυχαῖο γεγονός,
προκαλεῖ φρίκη στόν Σεφέρη.

Εἶναι λοιπόν ἐνδιαφέρον ὅτι ὁ Σεφέρης παρέθεσε
στήν ἀρχική σελίδα τοῦ *Ἡμερολογίου Καταστρώμα-
τος*, Ἀ' τόν «Ἄρτο καί Οἶνο» τοῦ Holderlin, ἐπειδή ὁ
Γερμανὸς ποιητῆς ἐπηρέασε πολύ τόν Χάιντεγκερ. Ὁ
φιλόσοφος πού θεωροῦσε τόν Χέλντερλιν «ἀληθινὸ
ποιητῆ» ὑποστήριξε ὅτι «ἡ ποίηση εἶναι τό θεμέλιο
πού ὑποβαστάζει τήν ἱστορία». ¹¹ Μάλιστα σέ ἕνα δο-
κίμιό του γιά τόν ποιητῆ παραθέτει τήν ἴδια στροφή
ἀπό τόν «Ἄρτο καί Οἶνο», πού βρίσκουμε στόν Σε-
φέρη. Τό ἐπιχειρημά του εἶναι ὅτι ἡ οὐσία τῆς ποίη-
σης στή σύγχρονη ἐποχή, ἀρχίζοντας μέ τόν Χέλ-
ντερλιν, δέν εἶναι ἀ-ἱστορική, ἐπειδή ἡ ἱστορική αἴ-
σθηση ἀνήκει στήν ὑπαρξή μας σ' αὐτή τήν ὀριακή,
μετα-θηρησκευτική περίοδο: αὐτή ἡ οὐσία εἶναι «στόν
ὑψιστο βαθμὸ ἱστορική, ἐπειδή προεξοφλεῖ ἕνα ἱστο-
ρικό χρόνο· ὄντας δέ ἱστορική οὐσία, ἀποτελεῖ τήν

μοναδική ουσία». ¹² Ἡ φύση μας, ἡ συμμετοχή μας στό ἄχρονο εἶναι ἀποβλέπει στήν ἱστορία. Ἡ διαλεκτική αὐτή ἔννοια τῆς πραγματικότητας εἶναι πολύ ἔντονη στόν Σεφέρη, ὁ ὁποῖος, ὅπως ὁ Χέλντερλιν, εἶναι ἓνα εἶδος ἐθνικοῦ συγγραφέα, τοῦ ὁποῖου τό συχνότερα ἐπαναλαμβανόμενο θέμα εἶναι ὁ νόστος.

Τό πρῶτο ποίημα τοῦ *Ἡμερολόγιου Καταστροφῶματος*, *Α'* διαδραματίζεται σέ ἓνα χαιντεγγεριανό σύμπαν. Ὁ συνεχόμενος χρόνος καταρρέει μέσα σέ μιά μοναδική στιγμή τοῦ παρόντος. Στήν ἄλλη ζωή, μιά γυναίκα προσιφέρει στόν ποιητή τήν ἀφή καί τήν κτήση, τήν ὥρα πού ἐδῶ τά τριαντάφυλλα εἶναι τόσο ἄοσμα ὅπως ἓνα σῶμα χωρίς ψυχή. Ἡ στιγμή τῆς ἔνωσης ἀφήνει στά χεῖλη τῆς γέννησής μιᾶς βαθιᾶς μνήμης καί τήν τελειότητα τῆς μορφῆς πού εἶναι ἀδύνατη μέσα στόν χρόνο.

Ἔτσι ὁ Σεφέρης κατασκευάζει ἓνα ἱστορικό ἄξονα: ἓνα συμπαγές καί οὐσιαστικό παρελθόν, ἓνα ἄπορο παρόν, ἓνα μέλλον πού εἶναι ἀβέβαιο ἀλλά ὑπόσχεται διόρθωση. Στήν τοπογραφία τοῦ εἶναι, ὁ ἄξονας στρέφεται πίσω καί πρός τόν ἑαυτό του καί γίνεται κύκλος, ἐπειδή ἡ εἰκόνα τῆς εὐθγράμμισης δέν εἶναι μιά περιπέτεια ἢ ἐπιπόνησις δίχως τέλος ἀλλά ὁ νόστος. Εἶναι ἡ ψυχή πού γνωρίζει τόν ἑαυτό της. Ἡ σωτηρία ἐπιτελεῖται ἀπό μιά φλόγα μέ μνήμη πῶς δίκαιη καί πῶς δυνατή, «κάποιος σάν ἐμᾶς, μόνο λιγάκι πῶς σκληρός στή μνήμη» («Ἄντρας»).

Αὐτή ὡστόσο ἡ κυκλικότητα ἔχει τήν ἄσκημη πλευρά της ὅταν δέν διαθέτει ἱστορικό βάθος, ὅταν ἡ ψυχή γνωρίζει τόν ἑαυτό της ὅτι ἔχει ὑπάρξει πρῶν ἀλλά ὅτι δέν ἔχει δικό της μέλλον. Ἐπειδή τότε δέν βρίσκεται κανένα νόημα μέσα στόν κύκλο· ἔχουμε μιά ἀδυσώπητη ἐπανάληψη τῆς ἱστορίας (ὁ οἶκος τῶν Ἀτρειδῶν), πού εἶναι ὄχι-ἱστορία, ἢ τῆς στείρας ἐπανάληψης τῆς ζωῆς τῶν ἀτόμων. Αὐτοί οἱ θανατεροί κύκλοι εἶναι ἐμφανεστεροί στίς *Σημειώσεις γιά μιά Ἑβδομάδα καί ἰδιαίτερα στήν «Τετάρτη»*. Ἐδῶ ἡ ἀπελπισία δέν ἀμβλύνεται ἀπό τή μυθική διάσταση, δέν δικαιολογεῖται μόνο ἀπό τά συμφραζόμενα, δέν διαδέχεται. Στό *Μυθιστόρημα* διαπιστώνουμε πῶς ὑπάρχει μιά αἴσθηση πολύπλοκη χωρικά καί ἱστορικά, εἶναι ἐδῶ πού ὁ Σεφέρης καθορίζει τό προσωπικό του ἔδαφος. Ἡ γεωμετρία εἶναι πῶς περίπλοκη. Τό θέμα τῆς ἀναζήτησης διατρυπᾶ καί διέρχεται μέσα ἀπό τήν ἱπποδρομία τῆς σοφόκλειας *Ἡλέκτρας*. Ἡ φυσική γεωμετρία τοῦ πλοίου εἶναι μιά γραμμική· ὁ Ὀδυσσεύς καί ὁ Ὁρέστης ἐγγράφουν ἀνόμοια πρότυπα. Οὔτε ὅμως κινούμεστε ἀκόμη ἐντελῶς ἐνῶ ὑπάρχει μιά φοβερή ἔνταση στό *Μυθιστόρημα*: εἶναι ἐπίπονο νά περιμένεις μέ κομματιασμένη ψυχή. Αὐτή ὅμως εἶναι ἡ προσωπική μας κατάσταση, ἀφοῦ εἴμαστε, ὅπως ἔγραψε ὁ Χάιντεγκερ, ἀκολουθώντας τόν Χέλντερλιν, «πολύ ἀργά γιά τούς θεούς καί πολύ νωρίς γιά τό εἶναι» ¹³ Τό ἐρώτημα λοιπόν γεννάται: ἔχει ὁ Σεφέρης κάποια προσδοκία – ὅτι τό εἶναι μπορεῖ νά ἐπιτευχθεῖ ἢ ὄχι; Ὑπαινίσσεται τήν ἀνάσταση καί τά στοιχεῖα τῆς ἀνάστασης εἶναι ἡ μνήμη, ὁ ἔρωτας, ἡ γῆ. Ὅχι λίγες φορές ἓνα ποίημα ἢ σειρά ἀπό ποιήματα κινούνται ἀπό τήν ἀπελπισία ὡς τήν ἀνάσταση. Τά δύο τελικά μέρη τοῦ *Μυθιστορήματος* εἶναι, πρῶτα, ἓνα ποίημα προσδοκίας.

*Λίγο ἀκόμα
θά ἰδοῦμε τίς ἀμυγδαλιές ν' ἀνθίζουν*

καί, μετά, ἓνα ποίημα πού ἀπαλύνει τή ματαιότητα τοῦ παρόντος ἐρμηνεύοντάς τιν ὡς μιά στιγμή τῆς

ἱστορικῆς ἐξέλιξης. Ἡ *Κίχλη* εἶναι παρόμοια στή δομή, μολονότι περισσότερο σύνθετη· ὑπάρχει ὁ θρίαμβος τοῦ φωτός, ὁ ὑπαινιγμός ὅτι ἡ ἀγάπη λυτρώνει, καί τελικά κάθε κίνηση παύει. Ὡστόσο δέν ἔχουμε ἐδῶ ἓνα ὀρθόδοξο χιλιασμό: ὑπάρχει ἡ ἀνάσταση τῆς προφητικῆς ματιᾶς πού ἐκμηδενίζει. Στήν «Ἐγκωμη» ὑπάρχει ἡ ἴδια κοσμική γαλήνη ἀλλά εἶναι διάμεση μᾶλλον παρά τελική. Τό παρελθόν εἶναι ἀγειώτο: Σ' αὐτή τῆ βραχεία στιγμή ἀνάμεσα στή γέννηση καί στήν ἀνάληψη ὁ κόσμος ἐπιστρέφει στόν ἑαυτό του· πάλι ὅμως ὁ κόσμος γίνεται ἓνας τόπος δεμένος μέ τόν χρόνο καί τή γῆ. Ἔτσι ἀπό τή μιά ὁ Σεφέρης παρουσιάζει «αὐτό» ὡς τό τελικό στάδιο τῆς ἐκφύλισης τοῦ εἶναι καί ἀπό τήν ἄλλη δέν ἐκθέτει πράγματι μιά ἀποψη σχετικά μέ τήν ἀνάσταση. Ἀντίθετα ὑπάρχει μιά ἐπαναλαμβανόμενη ἀναστημένη στιγμή, ὅπως μιά γεύση ἢ μιά μυρουδιά.

Ὁ Σεφέρης μᾶς προειδοποιεῖ νά μήν περιμένουμε πολλά πράγματα ἀπό τή δευτέρα παρουσία («Ἄντρας»)· ἀφοῦ, ὅπως τήν περιγράφει, οἱ ἄνθρωποι θά ἐξακολουθοῦν νά συμπεριφέρονται σάν «τσαλακωμένοι» ἀπέναντι στόν κόσμο. Εἶναι ἀπόλυτα βέβαιο πῶς ἔχουμε φτάσει στόν πάτο τῶν πραγμάτων· λέει, ὅμως, πῶς μπορούμε νά ὀδηγηθοῦμε ἔξω ἀπό μιά «σκληρότερη μνήμη». Ὡστόσο ἐξακολουθεῖ νά βασανίζεται ἀπό ἐκεῖνο τό στοιχεῖο πού ἐμποδίζει τήν παραίτηση, ὡς ἐάν ἡ γνώση ἀπό μόνη της δέν ἀξίζει ἀρκετά. Ἀναγνωρίζει πῶς τό ζευγάρι πού εἶδε στό νησί νά φιλιέται εἶχε βγεῖ «ἀπό τά δίχτυα τοῦ κόσμου», καί μετά τρέπεται στόν ἄγέρα, στό κορμί, στό πνεῦμα καί στά βράχια ὅπου οἱ «ψυχές καταρρηγαν τόν θάνατο» μέ τήν νέα σμίλευση-μετενσάρκωση. Τελικά ὁμολογεῖ πῶς τίποτε δέν πειράζει. Ἄν εἴμαστε νεκροί, ἡ μνήμη μπορεῖ νά μᾶς ἀναζωογονήσει, ἴσως καί ὁ ἔρωτας, ἢ μιά ἀπλή καί ἀσυνείδητη ἔνωση μέ τή γῆ – πιθανόν ὅμως τίποτε νά μήν γίνει.

Στόν Σεφέρη ὑπάρχει πάντοτε ἡ ἐνοραματική αἴσθηση πῶς

*ἐδῶ διαβαίνουν καί θερίζουν
χιλιάδες ἄρματα δρεπανηφόρα.*

Ἔτσι τό σύμπαν τοῦ Σεφέρη διατάσσεται σύμφωνα μέ τόν εἰδικό τοῦτο τρόπο: ἀναφέρεται σέ ἓνα ὀριζόντιο ἄξονα τοῦ ἱστορικοῦ χρόνου καί σέ ἓνα κάθετο ἄξονα τῆς παρουσίας ἢ τῆς ὑπαρξης. Μέσα σέ τοῦτο τό σύμπαν ὑπάρχουν χαρακτήρες ἢ πρόσωπα πού δροῦν καί πολύ σπάνια ἀντιδροῦν. Ὑπάρχουν μάλιστα ποιότητες οἱ ὁποῖες κανονικά μεταβάλλουν τόν χαρακτήρα ὀρισμένων προσώπων. Διαμορφώνουν ἔτσι ἓνα εἶδος μυθολογικοῦ ἐκμαγείου, μέσα σέ μιά σκηνή πού εἶναι σύμπτωση τῆς προβολῆς ἀπό δύο κατευθύνσεις.

Τό σχῆμα τῆς γῆς, ἡ τοπογραφία, ἔχει βαρύνουσα σημασία. Ἡ θάλασσα, τά βουνά, τά νησιά, οἱ ποταμοί εἶναι ὡσάν τά μέλη τοῦ κορμοῦ τοῦ Σεφέρη. Τά ἄστρα εἶναι ἓνα «ἀλφάβητο». Πολύ συχνά στήν ἐπιλογή καί διάταξη τῶν φυσικῶν στοιχείων ὁ Σεφέρης χρησιμοποιεῖ τόν κόσμο σά γλῶσσα, σάν ἓνα πράγμα πού ἀναγιγνώσκεται. Μιά εἰδική ὁμάδα ἀστερισμῶν ἐμφανίζεται στήν «Ἐλένη»

*Τό φεγγάρι
βγήκε ἀπ' τό πέλαγο σάν Ἀφροδίτη·
σκέπασε τ' ἄστρα τοῦ Τοξότη, τώρα πάει νά
βρεῖ
τήν καρδιά τοῦ Σκορπιοῦ, κι ὅλα τ' ἀλλάξει.*

καί στήν Κίχλη

*ἡ καρδιά τοῦ Σκορπιοῦ βασίλεψε,
ὁ τύραννος μέσα ἀπ' τόν ἄνθρωπο ἔχει φύγει,
κι ὅλες οἱ κόρες τοῦ πόντου, Νηρηίδες, Γραῖες
τρέχουν στά λαμπυρίσματα τῆς ἀναδυομένης.*

Αὐτή ἡ καθυστερημένη αἴσθησις τοῦ Σεφέρη γιά τήν τάξη σχετίζεται βαθύτατα μέ τήν ἀκριβή μεταχείριση τῆς γεωμετρίας: στήν «Τετάρτη» τῶν *Σημειώσεων γιά μιὰ «Ἑβδομάδα»* ἡ νυχτερίδα ἐγγράφει τρίγωνα, ὕστερα κύκλους. Ὅποτεδήποτε ὁ Σεφέρης παρουσιάζει ἕνα πουλί, ἐκεῖνο πού γι' αὐτόν κινεῖ περισσότερο τήν προσοχή του εἶναι τό πέταμα τοῦ πουλιοῦ: Ἔτσι τά ἐρείπια τῆς Ἀσίνης παρουσιάζονται ὡς

*χαλασμένες τοῦτες γραμμές τίς ἀκμές τίς
αἰχμές τὰ κοῖλα καί τίς καμπύλες*

ἐνῶ μέσα ἀπό τήν σύγχυση αὐτή ὁ ποιητής πρέπει νά παράγει τό σχῆμα μιᾶς ὑπαρξης πού γίνεται αἰσθητή ὡς ἄν βάρος. Γιά νά μπορέσει νά δώσει σέ ἕνα ἀντικείμενο τό ἰδιάζον σχῆμα του, πρέπει νά τό συλλάβει μικροκοσμικά, καί νά τό γνωρίσει. Ἡ σελήνη δέν εἶναι σημαντική παρά μόνο ὅταν οἱ κινήσεις της ἰδωθοῦν σέ σχέση μέ τίς κινήσεις τῶν ἀστερισμῶν ἢ κάπως σχετικά. Ὑπάρχουν ποιήματα στά ὁποῖα ἡ σελήνη εἶναι καταφρονεμένη. Ὁ ἥλιος εἶναι ὑπερβολικός, ἐπιθετικός, πολεμιστής, σακάτης. Ἔτσι οἱ πρωτογενεῖς φυσικές εἰκόνες ἀναφέρονται στό χῶρο, ἀφοροῦν προσανατολισμό καί ναυσιπλοΐα. Ἡ σελήνη καί ὁ ἥλιος κινούνται κανονικά καί ἀδιάκοπα μέσα στόν χρόνο καί εἶναι ὄντα ἀ-ιστορικά, ἐνῶς ἡ τοπογραφία καί οἱ ἀστερισμοί πού ἔχουν ταυτότητα ἱστορική εἶναι σημαντικότερο ὕλικό γιά τόν Σεφέρη.

Μέσα στή γεωγραφία ὑπάρχουν κάμποσες πρωτογενεῖς μορφικές οὐσίες, πού εἶναι ὁλόκληρα ἀντικείμενα καί ὄχι μετωνυμικά ἐπινοήματα: δέντρα, φωτιά καί στάχτη, νερό, ἀγέρας καί θράσος. Ὑπάρχει ἐπίσης ἕνας περιορισμένος ἀριθμός εἰδικῶν τόπων: πηγάδι, στέρα, κάμαρα, σπίτι, κῆπος καί ὀχήματα: πλοῖα, ἀμάξια. Δίπλα ἡ μέσα σέ τοῦτα τά λίγα στοιχεία ἡ ὑπαρξη εἶναι ἢ δέν εἶναι παρούσα. Τελικά ὑπάρχουν οἱ χαρακτήρες, οὐσίες μετατοπιζόμενες καί κινούμενες ἀπό ἐπιθυμία καί νοσταλγία: τό κορμί (καί τά μέρη του, ὅπου συμπεριλαμβάνεται καί ἡ φωνή), ἡ ψυχή καί τό ἀγαλμα. Ὁ ἄνθρωπος ὁ ἴδιος δέν εἶναι ἐντελῶς ἀνεξάρτητος – ἀποτελεῖ εἴτε ἕνα συστατικό ἢ ἀποσυντίθεται στά μέρη του. Τό ἰδιαίτερο σχῆμα του εἶναι ἀσαφές καί ἐξαφανίζεται μέσα σέ ρηματικούς τύπους: περιμένοντας, ψάχνοντας, ἐπιστρέφοντας, βαδίζοντας, βυθιζόμενος κλπ. Στόν καθορισμό τοῦ ἀνθρώπου ἡ δραστηριότητά του, πού εἶναι ἐπίσης ἡ πολιτική οὐσία, ἀποτελεῖ τήν κριτική ποιότητα.

Ἡ ψυχή εἶναι πράγμα περιέργο. Ἐνῶ δέν μπορεῖ νά ἀλλάξει, μπορεῖ νά χαθεῖ, νά συντριβεῖ, νά χαλάσει, νά συρρικνωθεῖ. Ἡ φλόγα ἔχει μεγαλύτερη σταθερότητα ἀπό τήν ψυχή. Ἔτσι ἡ ψυχή δέν εἶναι ἐντελῶς ἕνα στοιχεῖο, ἀφοῦ ἔχει τίς ἰδιότητες τῆς συνείδησης καί τόν εὐτρωτό της: αἰσθάνεται, γνωρίζει καί ἀναζητᾷ. Ἐπιπλέον, ἡ ψυχή εἶναι αὐτό πού κινεῖται μέσα στόν ἄνθρωπο σέ μιὰ στιγμή ἀπόμακρη ἀλλά σχετική μέ τήν κοσμική του ἱστορία. Τό πνεῦμα τοῦτο, πού ἔχει ἀποδεσμεύσει τόν ἑαυτό της ἀπό τόν ὀριζόντιο ἄξονα, ἐπιστρέφει καί παρατηρεῖ:

*οἱ παλιοί νεκροί ξεφύγαν ἀπ' τόν κύκλο καί
ἀναστήθηκαν
καί χαμογελᾶνε...*

Εἶναι στή φύση τῆς ψυχῆς νά γνωρίζει τόν ἑαυτό της καί ὄχι νά τόν χάνει μέσα στόν κόσμο· ὅταν ἡ ψυχή γίνεται ἕνα μέ τά «κουπιά καί τούς σκαρμούς» δέν ὑπάρχει τέλος στό ταξίδι ἐπειδή δέν ὑπάρχει τίποτε στόν ἄνθρωπο πού νά ὑπερβαίνει τόν ἄνθρωπο. Οἱ ψυχές ἀνήκουν στήν ἱστορία καί ὄχι στήν ἀτομική συνείδηση, ἀποτελοῦν τό φτερούγισμα τῆς συνείδησης μέσα στήν ἱστορία, εἶναι οἱ σκιώδεις παραστάσεις τῆς καθολικῆς παρουσίας.

Εἶναι οἱ ψυχές τό ἀντίθετο τῶν σωμάτων; Τά κορμιά εἶναι λείψανα· ὑπάρχουν ἐδῶ δίχως παρουσία. Δέν εἶναι ἐμβρωῶδη ἀλλά ἀρχαϊκά, «θά ἦταν ὥραια τά μάτια σου νά κοιτάζαν», λέει ἕνας. Τό κορμί εἶναι ἀποσπασματικό καί ἀνώφελο. Ὑπάρχει μόνο φωνή, χέρι, μάτι, στόμα. Οἱ ψυχές καί τά κορμιά εἶναι ἀνταγωνιστές στό βαθμό πού τά τελευταῖα εἶναι κατάλοιπα μιᾶς παλιᾶς ἱστορίας πού ἔχει τελειώσει ἀσχημα. Τά κορμιά τοῦ Σεφέρη εἶναι πιό ἀφηρημένα παρά οἱ ψυχές του. Ἡ παρουσία τῶν σωματικῶν πραγμάτων εἶναι ἀνερμήνευτη· τά κορμιά εἶναι «σάν τσακισμένα κλαδιά/καί σάν ξεριζωμένες ρίζες («Μέρες τοῦ Ἰουνίου 41»). Ἄν τά κορμιά δέν εἶναι ἀκριβῶς ἡ ἀντίθεση τῆς ψυχῆς, ἀλλά τά ὑπολείμματά της, ἀποτελοῦν σ' αὐτή τήν ἀκαθόριστη μορφή, τή λυπηρότερη πλευρά τοῦ ἀνθρώπου.

Οἱ δύο ὑψηλότερες ἰδιότητες τῆς ὑπαρξης εἶναι ἡ γνώση καί ἡ περισυλλογή, πού εἶναι οἱ πρωτογενεῖς λειτουργίες τῆς ψυχῆς. Ἡ ἀγάπη («μονάχα αὐτός ὁ βαθύτερος καημός νά κρατηθοῦμε μέσα στή φυγή») («Φυγή») παίζει ἕνα μικρότερο καί περισσότερο ἀσαφές ρόλο. Ἡ ἀγάπη καί ἡ μοίρα ἀποτελοῦν τίς ἐσωτερικές καί ἐξωτερικές μορφές τῆς ἀναγκαιότητας καί εἶναι ἀρκετά ἀδιάφορες στή συνείδηση, στίς ἐπιτεύξεις της καί τίς προθέσεις της.

Ἔτσι οἱ χαρακτήρες τοῦ Σεφέρη περιλαμβάνουν ἀνθρώπους καί ψυχές, ἀγγέλους καί θεούς. Οἱ ἄνθρωποι, ἀπλά ἀποσπάσματα, προσφέρουν λίγα, χρειάζονται πολλά. Οἱ θεοί δύσκολα μποροῦν νά θεωρηθοῦν γενναϊόδωροι, συχνά εἶναι ἀπλῶς δόλιοι. Στήν «Ἐλένη» οἱ θεοί, ὅπως οἱ ἄνθρωποι, διαπράττουν «καινούργιες τρέλες» καί «τόν παλιό δόλο». Ἔχουν «ἀθετήσει» σύμφωνα μέ τόν ὄρισμό τοῦ Χάιντεγκερ, τό ἴδιο ἔγινε καί μέ τούς ἀνθρώπους στόν ἀπορο καιρό τους.

Οἱ ψυχές, ὡστόσο, καί οἱ ἄγγελοι εἶναι περισσότερο περίπλοκοι, περισσότερο προκλητικοί. Οἱ ἄγγελοι τοῦ Σεφέρη εἶναι αὐστηρές οὐράνιες διάνοιες, ἡ ριζική ἀντίθεση τοῦ μισοῦ-ἀνθρώπου:

*οἱ ἄγγελοι εἶναι λευκοί πυρωμένοι λευκοί καί
τό μάτι*

*μαραίνεται πού θά τούς ἀντικρίσει
καί δέν ὑπάρχει ἄλλος τρόπος πρέπει νά γίνεις
σάν τήν*

*πέτρα ὅταν γυρεύεις τή συναναστροφή τους...
«Les Anges sont blancs».*

Ἴσως οἱ ἄγγελοι αὐτοί νά ὀφείλουν κάτι στό Ρίλκε, καθῶς ἐμφανίζονται ἔτσι χαλύβδινοι, σχεδόν αἱματοπότες ἄγγελοι. Ὁ Ρίλκε τούς ἀποκαλεῖ «πουλιά τῆς ψυχῆς παρ' ὀλίγο θανάσιμα» («Ἡ δευτέρα παρουσία», *Ἐλεγείες τοῦ DUINO*). Πῶς μπορεῖ νά χαιρετί-

σει τήν τρομερή τους όμορφιά; Δέν είναι, ώστόσο, αυτό πού έπιζητεί ό ποιητής, νά συναντήσει τήν «ίσχυρότερη ύπαρξή τους»; 'Ο Ρίλκε παρατηρεί:¹⁴

*Ώστόσο οί ζωντανόί κάνουν όλοι τό σφάλμα,
διακρίσεις νά κάνουν μεγάλες.
Δέν θά ξέραν οί Άγγελοι (λέν), σέ νεκρούς ή
σέ ζώντας
άν ανάμεσα βρίσκονται...*

Οί άγγελοι, όπως οί ψυχές, είναι όριακά όντα, και έχουν τήν ίκανότητα νά έπιζούν στό καθαρό διαστημικό χώρο και νά είναι αδιάφοροι στόν χρόνο. Προκαλούν τήν ψυχή· έπειδή δέ ή ψυχή είναι παγιδευμένη λαχταρά τό αίμα πού θά τής δώσει τή δύναμη γιά τόν έπίγειο λόγο και έμφάνιση. Άκριβώς ό Σεφέρης ζητά νά επανακτήσει τήν ψυχή από τή μεταφυσική της αιωνιότητα, νά τήν φέρει στό έδαφος. Αυτό δέν είναι τό θέμα της πνευματικής απελευθέρωσης μέ τή συνηθισμένη μυστική έννοια.

Οί άνθρωποι, όπως οί ψυχές, αφήνουν στή γή σημάδια από τό πέρασμά τους· μάσκες βασιλέων, αγάλματα πού είναι αντιπρόσωποι τών ψυχών. Τά κορμιά πού είναι οί άνθρωποι, εγκαταλείπουν πίσω τους όλόκληρα αντικείμενα πού είναι ουσιαστικά άποσπάσματα: μάσκες, «σκεπάσματα της ύπαρξής μας». Όμως τά αγάλματα είναι όλόκληρα μέ τόν τρόπο πού ό βράχος είναι όλόκληρος, άκόμη και όταν είναι αντικείμενα άποσπασματικά. Δέν είναι ή προσωπική αλλά ή αντικειμενική μνήμη πού κυνηγούμε.

Όσο άφορά τούς συντρόφους σ' αυτό τό διπλό ταξίδι της ανθρωπότητας, στίς δυό του διαστάσεις, δέν υπάρχουν στή διαφώτιση, υπάρχουν σύντροφοι μόνο στην τυφλή καρτεριά και έμμογή. Όπου υπάρχουν άδερφοί, είναι «μέσα στην πέτρα άδερφωμένοι»: οί φίλοι είναι βάρος, ή μās έχουν εγκαταλείψει· ό σύντροφος «μοιράστηκε τή στέρησή μας... χωρίς έλπίδα νά χαρεί τήν άμοιβή μας» κλπ. Γιά τόν Σεφέρη «οί ζωντανόί δέν φτάνουν» κι έρωτά τούς νεκρούς γιά όδηγίες. Οί σύντροφοι έκοψαν τούς άσημένιους σπάγγους και συμπεριφέρονται σαν παιδιά. Γι' αυτό ό Σεφέρης παλεύει μέσα στην άπομόνωση, δέν καταλαβαίνει αυτούς τούς συντρόφους και πιστεύει πώς τόν έχουν προδώσει. Σάν άποτέλεσμα αυτής της άπομόνωσης έρχεται ή αδυναμία του νά ενεργήσει, κάτι πού είναι άπαραίτητο μέσα στην πλειοψηφία και τήν πολιτική πραγματικότητα. Έτσι έντροφεί στην άναμονή και τήν έπικοινωνία του μέ τούς νεκρούς και μέ ένα σύστημα καθαρό σέ μορφή και αίσθηση:

*Τό ζεστό νερό μου θυμίζει κάθε πρωί
πώς δέν έχω τίποτε άλλο ζωντανό κοντά μου.*

Τέλος, τά χαρακτηριστικά του σεφερικού τοπίου είναι σαν σημεία εισόδου στόν άλλο κόσμο. Τό τοπίο, όσο ζωντανό, πρωτογενώς είναι μνημονικό. Σπάνια ό Σεφέρης ενδιαφέρεται γιά μιά καθαρή έκθεση τοπίου. Η ψυχή κινείται ανάμεσα στα στοιχεία μέ μυθικές και μαγικές όμοιότητες.

*Γ' άστρα της νύχτας μέ γυρίζουν στην προσδοκία
του 'Οδυσσέα γιά τούς νεκρούς μέσ σ' άσφοδίλια.
Μέσ σ' άσφοδίλια σαν άράξαμε έδω-πέρα θέλαμε νά βρούμε*

τή λαγκαδιά πού είδε τόν Άδωνι λαβωμένο.

Αυτή συνεπώς, είναι ή κοσμολογική παρουσίαση, τό σχήμα του κόσμου, τά μέρη του.

Πιθανόν νά αναρωτηθούμε ποιός κυβερνά τό σεφερικό σύμπαν. Υπάρχουν άγγελοι, ψυχές, οί νεκροί και οί ζωντανόί σέ μιά ταυτόχρονη δράση· όμως ό δημιουργός έχει άποσυρθεί από τό δημιουργήμα του. «Τό θαύμα δέν είναι ποιθενά παρά κυκλοφορεί μέσα στίς φλέβες του ανθρώπου» («Les anges sont blancs»). Ό άνθρωπος βρίσκεται σέ σύγχυση και άναστάτωση. Άκόμη και τό πεπρωμένο του είναι ένα κομμάτι. Κάποτε έχουνε τήν έντύπωση πώς τό σύμπαν κινείται σέ μιά συγκεκριμένη κατεύθυνση, άλλοτε όχι. Ουσιαστικά ό Σεφέρης δέν προσπαθεί νά φτάσει σέ κάποιο συγκεκριμένο συμπέρασμα: δημιουργεί άρκετές παραλλαγές, παίζει μέ διάφορες ύποθέσεις και σύμφωνα μέ τούς ίδιους κανόνες και κερδίζει και χάνει. Δέν προβαίνει σέ καμιά δήλωση γιά τό πώς όφείλει κάποιος νά ζει τή ζωή του μέσα στην κατάσταση της έξορίας και της έξωσης. Δέν είναι καθόλου προγραμματικός.

Είναι, ώστόσο, γεμάτος άπορία σχετικά μέ τόν σωστό θάνατο. Στην τελική κατάσταση της έξωσης, ό θάνατος παραμένει τό μοναδικό μή άλλοτριώσιμο πράγμα: «Κι όμως κερδίζει κανείς τό θάνατό του, τό δικό του θάνατο, πού δέν ανήκει σέ κανέναν άλλο» («Η τελευταία μέρα»). Η πιό σοβαρή κατηγορία του πρós τούς συντρόφους του είναι ότι δέν γνωρίζουν πιά πώς νά πεθάνουν σωστά. Τί έννοει άκριβώς μιλώντας γιά σωστό θάνατο; Ίσως περιμένει πάρα πολλά από τόν θάνατο, όλα, εκείνα πού έχασε σέ μιά ζωή έξορίας. Αυτά τά θέματα, αυτές οί δέσμες τών στοιχείων και τών σχέσεων συναρμολογούνται και έπανασυναρμολογούνται πειραματικά, λογικά (μυθολογικά) σέ όλο τό έργο του Σεφέρη. Τά ποιήματά του δέν έχουν ύποκείμενα· συνθέτουν ύποκείμενα από τά άποσπάσματα της συνείδησης, ή όποία μπαίνει σέ τάξη ποιητικά και εκφράζεται ιστορικά. Τά στοιχεία κερδίζουν ένα είδος αντικειμενικότητας και άνεξαρτησίας: άκόμη και ή φωνή του ίδιου του Σεφέρη άποδεσμεύεται από τήν ίδια της τήν ύποκειμενικότητα, όπως τά χέρια του·

*τά χέρια μου χάνονται και μέ πλησιάζουν
άκρωτηριασμένα*

και βρίσκουμε έτσι τόν Σεφέρη νά γράφει πάνω σέ ένα άποσπασμα του Σεφέρη— όπως λ.χ. («Η άπόφαση της λησμονιάς»).

Η αίσθηση του μυθολογικού λόγου έξαρτάται και συνίσταται από τόν περιορισμένο και επαναλαμβανόμενο χαρακτήρα του· σέ τούτο δέν ύπάρχει τίποτε τό αυθαίρετο ή τό έξωτερικό. Μυθολογικά έννοούμενος ό κόσμος μπορεί νά διαβαστεί όχι σά μιά δέση όρισμών αλλά σά μιά επικράτεια άνταποκρίσεων. Γιά τόν όραματιστή οί άνταποκρίσεις αυτές έχουν προφητική και πρακτική αξία. Στόν μυθολογικό τομέα, μεταφορά και ιστορία επιδρούν συναλλήλως. Στόν Άγαμέμνονα του Αισχύλου, ή Κασσάνδρα άρχίζει νά προλέγει τόν θάνατο του βασιλιά σύμφωνα μέ τήν άρχή της μαγικής όμοιότητας. Η Κλυταιμνήστρα προτρέπει τόν άντρα της νά βαδίσει πάνω στό πορφυρά χαλί, λέγοντας:

Υπάρχει ή θάλασσα-ποιός μπορεί νά τήν έξαντλήσει;

θρέφει αὐτή πολλή πορφύρα ἰσάζια μ' ἀσήμε
πάντα ἀνανεούμενη,
βαφή τῶν ἐνδυμάτων...¹⁵

καί ἡ Κασσάνδρα ἀντιλαμβάνεται τή μεταφορά καί τό σφάλμα τῆς μεταφορᾶς προδίδει τό γεγονός: αὐτό πού φαίνεται πάντα ἀνανεούμενο, δέν εἶναι: ἡ θάλασσα καί ἡ πορφύρα προδηλώνουν τό νερό καί τό αἷμα στό λουτρό. Ὄταν τό αἷμα ἐξαντληθεῖ δέν ὑπάρχει ἀνάσταση καί οἱ ψυχές ὑποφέρουν ἀπό τήν ἀπώλεια τοῦ αἵματος, τοῦ λόγου καί τῆς δράσης σέ συνεχή ἔξορία.

Ἐνα ποίημα, ὅπως ὁ προφητικός λόγος, ὅπως τό ὄνειρο δέν εἶναι μιά ἀλληγορία ἀλλά μιά ἐπιχείρηση. Ὁ Σεφέρης συνθέτει καί ἀποκωδικοποιεῖ τίς ἀναποκρίσεις στό γραπτό του μέ τόν τρόπο τοῦ προφήτη ἢ τοῦ ὄνειρευόμενου. Ἐνῶ ὁ Σεφέρης δέν εἶναι μεσσιανικός, δέν μπορεῖ παρά νά μᾶς δίνει τήν ἐντύπωση πῶς βλέπει τόν ἑαυτό του ὄχι διαφορετικό ἀπό τήν Κασσάνδρα. Συχνά ἐπανέρχεται στή σκηνή τοῦ Ἄγαμέμνονα, καί ἐκθέτει μέ ἐπιτήδευση τήν ἐρώτηση τῆς Κλυταίμνηστρας τουλάχιστο τέσσερις φορές («Δευτέρα», «Τετάρτη», στίς *Σημειώσεις γιά μιά Ἑβδομάδα*, στήν «Ἀνδρομέδα», *Μυθιστόρημα*, καί στήν *Κίχλη*). Σέ ἀρκετές περιπτώσεις ἀφήνει τήν ἐντύπωση πῶς εἶναι ὅπως

ἡ ψυχή τοῦ Θηβαίου Τειρεσία
τοῦ τυφλοῦ μάντη, πού καί νεκρός ἔχει τό χά-
ρισμα τοῦ νοῦ.
(*Ὀδύσεια*, Κ 497-498)

καί πῶς ἀκούει ἀπό τόν χορό, σάν τήν Κασσάνδρα, ὅτι «προφῆτες καθόλου δέν χρειαζόμαστε».¹⁶ Ὅπως ἡ Κασσάνδρα ἔτσι κι ἐκεῖνος δέν προσφέρει καμιά σταθερή λύση, «θεραπευτής κανείς σ' αὐτή τήν ἱστορία δέν ὑπάρχει».¹⁷ Ἡ Κασσάνδρα πού δέν ἔχει καμιά αὐταπάτη πιά γιά τήν μοῖρα τῆς ὅπως καί γιά τήν μοῖρα τῶν ἄλλων, παρηγορεῖται ἀπό τόν χορό, πῶς «εἶναι μεγάλη χάρη γιά τόν ἄνθρωπο ὁ ἐνδοξος θάνατος».¹⁸ Καί ὅπως ἡ Κασσάνδρα, ἔτσι καί ὁ Σεφέρης ἐκφράζει τή σημασία τῶν σημείων μέ προσωπικές μεταφορικές κατασκευές πού μέ δυσκολία κατανοοῦνται. Στόν «Τελευταῖο Σταθμό» λέει,

Κι ἄ σοῦ μιλῶ μέ παραμύθια καί παραβολές
εἶναι γιατί τ' ἀκοῦς γλυκότερα...

ἀλλά αὐτό εἶναι ἐκλογίκευση. Ὁ μυθολογικός λόγος δέν εἶναι κοσμητικός καί ὁ Σεφέρης στό κάτω κάτω εἶναι ἕνας πολιτικός φιλόσοφος πού κατέρχεται στό ἐπίπεδο τῆς ἀλληγορίας γιά χάρη τῶν πολλῶν. Τό πολύπλοκο τοῦ ποιητικοῦ λόγου σέ σχέση μέ τήν ἱστορία εἶναι ἀνάλογο μέ τό πολύπλοκο τοῦ λόγου τῆς Κασσάνδρας πού εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς ἀμφίγνωμης σχέσης τῆς μέ τόν Ἀπόλλωνα τόν ὁποῖο ὑπηρετεῖ καί ἀπό τόν ὁποῖο ἔχει ἐγκαταλειφθεῖ. Οἱ ἀναφορές τοῦ Σεφέρη «στό φῶς» καί μάλιστα στό τελευταῖο μέρος τῆς *Κίχλης* εἶναι περισσότερο κατανοητές μέ δάση αὐτά τά συμπραζόμενα. Τό φῶς εἶναι ἀπροσμέτρητο γιά τόν ἄνθρωπο, «ἀγγελικό καί μαῦρο», ἐκμηδενιστικό καί ἔοχατο.

Περιγράφει ἔτσι τήν κατάσταση τῆς Κασσάνδρας πού «καθώς περνοῦν τά χρόνια καί κουβεντιάξεις μέ λιγότερες φωνές, βλέπεις τόν ἥλιο μ' ἄλλα μάτια.»

Ἐτσι κατανοεῖται ἐκεῖνη ὄλο καί λιγότερο, οἱ προφητείες τῆς εἶναι λιγότερο εὐπρόσδεκτες, ὄλοένα καί

πιό καταδικασμένες. Οἱ τελευταῖες γραμμές τῆς *Κίχλης* μᾶς φέρνουν στό νοῦ, μέ τό ὕφος καί τήν εἰκόνα τους τά λόγια τῆς Κασσάνδρας,¹⁹

Δέν θά κοιτάζει ὁ χρησμός μου γιά πολύ μέσα
ἀπό τά πέπλα

ὡσάν τό νιόγαμο κορίτσι.

Λαμπρός σάν ἄνεμος πρὸς τίς ἀνατολές τοῦ
ἡλίου

θά ὀρμήσει, ὡσάν μεγάλο κύμα,

θά πλημμυρίσει τό πρῶι, ἀπό τό πάθημά μου
τοῦτο μεγαλύτερο.

Δέν θά ἀποπειραθῶ νά μιλήσω σχετικά μέ τή «σημασία» αὐτῶν τῶν πραγμάτων δηλαδή νά μετατρέψω τήν εἰκόνα σέ ὀριζόντια ἀνάπτυξη: ἀπό μόνη τῆς ἡ εἰκόνα δέν ἔχει νόημα. Ἡ σημασία τῆς μυθολογίας ἔγκειται στήν ὀλότητά τῆς καί ἡ συμπάθειά τῆς πρὸς τήν ἱστορία πρέπει νά νοηθεῖ ὄχι μέσα στίς ἰδιαίτερες παρομοιώσεις ἀλλά στίς ὁμοιότητες μιᾶς ἀνεξάρτητης ἐμπειρίας. Ἡ ἰδιαίτερη ἀρετή τοῦ ἔργου τοῦ Σεφέρη εἶναι ὅτι μᾶς παρέχει μιά τόσο προσεγμένη κοσμολογία ὡστε ἕνα προσεκτικό ἀνάγνωσμα μᾶς ἐπιτρέπει νά πλησιάζουμε τό ὄραμα καί τήν ἐμπειρία πού τήν γέννησε καί τῆς δίνει ζωή.

1. Εἶναι προφανές πῶς ὁ ὀρισμός αὐτός τοῦ μύθου βασίζεται στήν ἐργασία τοῦ Claude Levi - Strauss, καί ἐιδικότερα στό ἔργο του *Structural Anthropology*, τόμ. I καί II. Προτιμῶ, ὡστόσο, νά χρησιμοποιῶ τήν ἔννοια τῆς μυθικῆς «ἀποψης» παρά νά προβῶ σέ αὐστηρή λογική διάκριση ἀνάμεσα σέ ἔργα πού εἶναι «μύθος» καί σέ ἔργα πού δέν εἶναι.

2. Ἡ φράση ἀπό τό βιβλίο τῆς Hannah Arendt, *The human condition* (1945)· ὅμοια οἱ ἀκόλουθες ἔννοιες τῆς πολιτικῆς δράσης βασίζονται στήν δική τῆς ἀνάλυση τῆς Vita Activa στίς ἐπιμέρους συστατικές δραστηριότητες μόχθος, ἐργασία καί δράση πού ἀπορρέουν ἀπό τίς τρεῖς ἀνθρώπινες καταστάσεις τῆς βιολογικῆς ζωῆς, τῆς κοσμικότητας καί πλειοψηφίας.

3. Albert Hofstadter, «Introduction», Martin Heidegger, *Poetry, Language, Thought*, Νέα Ὑόρκη, Λονδίνο: 1975 (1971) σελ. XIII.

4. Martin Heidegger, «The Thinker as Poet», ὁ. π. σελ. 10.

5. Martin Heidegger, «The Word of Nietzsche: God is Dead» στό *The Question Concerning Technology*, Νέα Ὑόρκη, 1977 (1973).

6. Werner Brock, «An Account of Being and Time», στό βιβλίο *Martin Heidegger existence and being*, Σικάγο, 1949, σελ. 79.

7. Deborah Tooker, «Heidegger and anthropology», ἀδημοσίευτο ἄρθρο, Harvard 1979, σελ. 5.

8. Martin Heidegger, «What are poets for?» στό *Poetry, Language, Thought*, ὁ.π., σελ. 91.

9. Ὁ. π. σελ. 93

10. M. Heidegger, «Holderlin and the essence of poetry», στό *Existence and Being*, ὁ.π., σελ. 283.

12. Ὁ.π. σελ. 290

13. M. Heidegger, *Poetry, Language, Thought*, ὁ.π., σελ. 4.

14. Rainer Maria Rilke, *Ἐλεγείες τοῦ Ντουίνο*, μτφρ. Δήμ. Δτ. Δήμου, Ἐκδ. Κωνσταντινίδη (χ.χ.) σελ. 14 καί 12.

15. *Αἰσχύλου*, Ἄγαμέμνων, στ. 958-960. Ἡ μετάφραση ὄλων τῶν στίχων τοῦ Αἰσχύλου εἶναι τοῦ Γ.Γ.

16. Ἄγαμέμνων, 1099.

17. Ἄγαμέμνων, 1248.

18. Ἄγαμέμνων, 1304.

19. Ἄγαμέμνων, 1178-1182.

Σχόλια στο ποίημα «'Αριάδνη» του Γ. Σεφέρη

του Μ. Ζ. Κοπιδάκη

ΑΡΙΑΔΝΗ

*Ήταν ώραία τά χείλια σου και σ' ἄρεσε ἡ ἐλιά
πού δάγκωσες· τό κόκκινο, τό πυρρό, και τό μαῦρο
σμίγουν καλά σάν ἀπλωθεῖ τό χέρι στή θελιά
και ἀφήσει ἐλεύθερο τό σκύλο, τό λαγό, τόν ταῦρο.*

*Και λάμπουνε τά ζῶα ζεστά στή μέρα τήν κλειστή
κι δλα μαζί πλοκάμων κόμποι και σφιγμένα μέλη,
δόντια σέ δύο βατόμουρα, και θάμνοι ἀγκαθεροί,
και δάχτυλα χαϊδεύοντας τό φῶς σάν ἕνα χέλι*

*χρυσό, πού τρύπησε τόν ἄσπρο θόλο τ' οὐρανοῦ –
κι δλα μαζί λιχνίζονται στήν ἄκρη τῆς ἀθύσσου,
χωρίς ἐγώ, χωρίς εἰρόμ, κι οἱ κορφές τοῦ βουνοῦ
πού ξύπνησαν τόσο σκληρές· και τό γλυφό κορμί σου*

*χορεύοντας, πεθαίνοντας, χορεύοντας ξανά
και τό καλάμι καρφωμένο στ' ὀργισμένο δέλτα...
... βαθύ... πουλί... χιμῶ... λαβή... τυφλή... λαβῶ...*

λαβ... λα...

...δύρινθος... ἄλφα... θήτα... γάμα... δέλτα...

Πόρος, 3.11.1946

Τό ποίημα «'Αριάδνη» ἀνήκει στή συλλογή «Τετράδιο Γυμνασμάτων, Β'» πού ἐκδόθηκε τό 1976, πέντε χρόνια μετά τό θάνατο τοῦ Γ. Σεφέρη.¹ Ὁ ἐπιμελητής τῆς ἐκδοσης, καθηγητής Γ.Π. Σαββίδης, μᾶς πληροφορεῖ στό ἐπιλογικό του σημείωμα (σελ. 133) ὅτι ὁ ἴδιος ὁ ποιητής εἶχε συμπεριλάβει τό ποίημα σέ ἕνα δαχτυλογραφημένο τομίδιο, πού τό εἶχε τιτλοφορήσει «Τετράδιο Γυμνασμάτων, Β'». Τό τομίδιο αὐτό περιέχει συνολικά 18 ποιήματα ἀπό τά ὁποῖα ἡ «'Αριάδνη» εἶναι τό δέκατο στή σειρά. Παράλληλα ὁ ποιητής εἶχε συμπεριλάβει τήν «'Αριάδνη» και σέ ἕνα ἄλλο τετράδιο, στό ὁποῖο εἶχε δώσει τόν τίτλο «Περιστατικά».² Στό τετράδιο τῶν «Περιστατικῶν» τό ποίημα εἶχε ἀρχικά τόν τίτλο «'Η γυναίκα τοῦ Μίδα», τόν ὁποῖο ἔχει διαγράψει ὁ ἴδιος ὁ ποιητής –

* Βραχυγραφίες ἔργων τοῦ Γ. Σεφέρη
Δοκιμές: Δοκιμές Α' (1936-1947) – Β' (1948-1971), Ἴκαρος 1974³

Ἔξι Νύχτες: Ἔξι νύχτες στήν Ἀκρόπολη, Ἑρμῆς 1974
Μέρες Γ': Μέρες Γ' 16 Ἀπρίλη 1934-14 Δεκέμβρη 1940, Ἴκαρος 1977

Μέρες Ε': Μέρες Ε', 1 Γενάρη 1945-19 Ἀπρίλη 1951, Ἴκαρος 1977

Π: Ποιήματα, Ἴκαρος 1972⁸

ΤΓ, Β' Τετράδιο Γυμνασμάτων, Β', Ἴκαρος 1976

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Γιώργος Σεφέρης, Τετράδιο Γυμνασμάτων, Β', Ἴκαρος 1976. Φιλολογική ἐπιμέλεια Γ.Π. Σαββίδης.

φωτοτυπία τοῦ χφ. τῶν «Περιστατικῶν» (φύλλα 33-4) ἔθεσε μέ πολλή προθυμία στή διάθεσή μου ὁ καθ. Γ.Π. Σαββίδης – και χρονολογική ἐνδειξη 22 Ὀκτ. 1946, τῆ μέρα δηλαδή πού ἀρχίζει πιθανότατα τό τελικό στάδιο τῆς σύνθεσης τῆς «Κίχλης».³ Μέ τόν τίτλο «'Αριάδνη» και χρονολογική ἐνδειξη Κυριακή 3 Νοέμβρη (1946) πρῶι τό ποίημα ἔχει καταχωρηθεῖ και στίς Μέρεις Ε'.⁴ Τό κείμενο τοῦ ποιήματος στό ἡμερολόγιο ἔχει κάποιες διαφορές ἀπό τό κείμενο τοῦ ΤΓ, Β' και σέ γραφές (στίχοι 7, 14, 15, 16,) και στή στίξη, ἰδιαίτερα τῶν δύο τελευταίων στίχων, 15 και 16:

ΑΡΙΑΔΝΗ

*Ήταν ώραία τά χείλια σου και σ' ἄρεσε ἡ ἐλιά
πού δάγκωσες· τό κόκκινο τό πυρρό και τό μαῦρο
σμίγουν καλά σάν ἀπλωθεῖ τό χέρι στή θελιά
και ἀφήσει ἐλεύθερο τό σκύλο τό λαγό τόν ταῦρο.*

*Και λάμπουνε τά ζῶα ζεστά στή μέρα τήν κλειστή
κι δλα μαζί πλοκάμων κόμποι και σφιγμένα μέλη
δόντια μέσ στά βατόμουρα και θάμνοι ἀγκαθεροί
και δάχτυλα χαϊδεύοντας τό φῶς σάν ἕνα χέλι*

*χρυσό πού τρύπησε τόν ἄσπρο θόλο τ' οὐρανοῦ –
κι δλα μαζί λιχνίζονται στήν ἄκρη τῆς ἀθύσσου
χωρίς εἰρόμ, χωρίς ἐγώ κι οἱ κορφές τοῦ βουνοῦ
πού ξύπνησαν τόσο σκληρές και τό γλυφό κορμί σου*

*χορεύοντας πεθαίνοντας χορεύοντας ξανά
και τά καλάμια καρφωμένα στ' ὀργισμένο δέλτα
– Τραυ...λη...κλω...στη...βα...ρυ...δαν...λι...λαβ...υ-
...λαβ...ο...λαβ...λα
...δύρινθος· ἄλφα· θήτα· γάμμα· δέλτα...*

Τό κείμενο πάντως τοῦ ἡμερολογίου φαίνεται νά εἶναι προγενέστερο (τό πρῶτο σχεδιάσμα;) ἀπό

2. ΤΓ, Β' 137, σημ. 1: «'Αντίθετα πρὸς τά Τετράδια Ι και ΙΙ, τό τετράδιο τῶν Περιστατικῶν, δέν μπορεῖ νά χαρακτηριστεῖ ὡς «τετράδιο ἐργασίας»· μάλλον πρόκειται γιά ἰδιωτική συλλογή, τῆς ὁποίας τό μεγαλύτερο μέρος φαίνεται νά καθαρογράφηκε γύρω στά 1950 και πού συνέχισε νά ἐνημερώνεται περίπου ὡς τό 1965».

3. Ν. Βαγενάς, Ὁ ποιητής και ὁ χορευτής. Μιά ἐξέταση τῆς ποιητικῆς και τῆς ποιήσεως τοῦ Σεφέρη, Κέδρος 1979, σ. 264 και 324-5.

4. Ἡ πρώτη ἐκδοση τοῦ ἡμερολογίου ἔγινε τό 1973. Στή λιθογραφική ἀνατύπωση τοῦ 1977 ὁ τίτλος τοῦ ἡμερολογίου «Μέρες τοῦ 1945-51» ἔχει ἐλαφρῶ διαφοροποιηθεῖ: «Μέρες Ε' 1 Γενάρη 1945-19 Ἀπρίλη 1951», Ἀθήνα, Ἴκαρος 1977.

τό κείμενο τῶν «Περιστατικῶν», παρά τῆ μεταγενέστερη χρονολογική του ἔνδειξη: Μέρη Ε' 3.11.46, «Περιστατικά» 22.10.46.⁵

Στό σύνολό του κατανοητό, στά «καθέκαστά» του ὅμως κάπως δυσπαρακολούθητο ἤθελαν τό «λυρικό» ποίημα ἀκόμη καί οἱ κλασικιστές. Σύμφωνα μέ αὐτό τό αἰσθητικό ἀξίωμα, πού ἐπιτρέπει στόν *poeta doctus* νά μιλά μέ τρόπο ἀπλό καί ταυτόχρονα γριφώδη, εἶναι τεχνουργημένη ἡ «Ἀριάδνη». Ἐτσι, ἐνῶ ἀπό τό πρῶτο κίολας ἡμιστίχιο (*ἦταν ὠραία τά χεῖλια σου*) γίνεται φανερό ὅτι πρόκειται γιά ἀποστροφική ἀναπόληση μιᾶς ἐρωτικῆς σκηνῆς πού συγκροτεῖται ἀπό δύο ἐπεισόδια (τό πρῶτο τελειώνει στό στίχο 9), ἡ λέξη πρὸς λέξη προσπέλαση τοῦ ποιήματος εἶναι ἀρκετά προβληματική. Παρόλο, λοιπόν, πού ὁ ἀναγνώστης ἀντιλαμβάνεται τόν αἰσθησιασμό τοῦ συνθέματος καί ὑποψιάζεται τή συγκινησιακή του «ἀφορμή», συναντᾷ δυσκολίες στήν ἀποκρυπτογράφηση τῶν λεπτομερειῶν. Οἱ δυσκολίες αὐτές ὀφείλονται κατά κύριο λόγο στό ὅτι ἀρκετές λέξεις, κοινές ὡς ἐπὶ τό πλεῖστον, καί συμπλοκές λέξεων χρησιμοποιοῦνται σέ μὴ καταδηλωτικές σημασίες, πού πρέπει νά μαντεύουμε ἀπό τά συμφραζόμενα. Αὐτό τό δίσημο λεξιλόγιο μπορούμε νά τό κατατάξουμε στίς ἀκόλουθες τέσσερις κατηγορίες – κατάταξη χονδρική καί κάπως σχηματική:

Α) κοινοί καί εὐκολονόητοι στά ΝΕ εὐφημισμοί, ὅπως «σμίγω», «μέλη», «πουλί».

Β) λέξεις πού στά ΑΕ ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ ὡς εὐφημισμοί, στά ΝΕ ὅμως πολύ σπάνια – ἴσως μόνο στόν Σεφέρη –, ὅπως «ταῦρος» = τό ἀνδρικό μόριο, «δέλτα» = τό ἐφηβαῖον.

Γ) λέξεις πού ἐμπλουτίζονται μέ σημασίες τίς ὁποῖες ἔχουν σέ ὀρισμένα κείμενα οἱ ἀντίστοιχες τους ἀρχαῖες ἑλληνικές, ὅπως «μαῦρο» ΑΕ τό μέλαν = ἡδίκη χώρα, γεννητικά μόρια, «χορεῦω» ΑΕ *ὀρχοῦμαι*, στόν Ἀριστοφάνη συχνά *double-entendre* α', χορεῦω β', συνουσιάζομαι.

Δ) λέξεις καί συμπλοκές λέξεων τῶν ὁποίων ἡ «παρασημασία» (ἔτσι ὀνομάζω συμβατικά τήν μὴ καταδηλωτική τους σημασία) ὀφείλεται στήν ἐπίνοια τοῦ ποιητῆ, ὅπως «ἐλιά» = ἡ θάλανος, «δατόμουρα» = οἱ θηλές τῶν μαστῶν, «θάμνοι ἀγκαθεροί» = τό τρίχωμα τῆς ἡβικῆς χώρας.

Σημαντική βοήθεια καί στήν κατανόηση τῆς «διανοίας» καί ἰδίως στό φιλολογικό ὑπομνηματισμό τῆς «Ἀριάδνης» παρέχει ἡ παράλληλη ἀνάγνωση τῶν ἡμερολογιακῶν ἐγγραφῶν (Μέρη Ε') καί τῶν ποιητικῶν συνθεμάτων (κυρίως τῆς «Κίχλης») τοῦ φθινοπώρου τοῦ 1946 καί προπάντων ἡ ἀναδίφηση στό

5. Στίς Μέρη Ε' δέν ὑπάρχει ἡμερολογιακή ἐγγραφή γιά τήν 22.10.1946, ἀλλά ἡ ἐγγραφή τῆς ἐπόμενης μέρας (Τετάρτης 23 Ὀκτ.) ἀρχίζει μέ τή φράση: *Χτές καί σήμερον σιχουργία*. Στήν ἐγγραφή ἐπίσης τῆς Πέμπτης, 31 Ὀκτ. ὁ ποιητής κάνει λόγο γιά τό ποίημα πού γράφει ἀπό τήν προπαρασμένη Τρίτη (= 22. Ὀκτ.), δηλαδή τήν «Κίχλη». Φαίνεται ὅτι ἡ «Ἀριάδνη» συντελεῖται παράλληλα μέ τήν «Κίχλη», μέ τήν ὁποία ἔχει καί ἀρκετές ὁμοιότητες, λεκτικές καί θεματικές. Ἡ περίοδος πάντως αὐτή, φθινοπώρο τοῦ 1946, εἶναι, ὅπως παρατηρεῖ ὁ Γ.Π. Σαββίδης, (Μιά Περιδιάβαση. Σχόλια στό... Κύπρον, οὐ μ' ἐθέσπισεν... τοῦ Γιώργου Σεφέρη, Ἀθήνα 1962, 12) μιά ἀπό τίς πιό γόνιμες τοῦ ποιητῆ.

νεανικό μυθιστόρημα τοῦ ποιητῆ «Ἐξι Νύχτες στήν Ἀκρόπολη». Στό ἔργο αὐτό ἀπαντοῦν θεματικοί πυρῆνες καί ἐρεθίσματα γιά πολλά ἀπό τά μεταγενέστερα ὠρμα συνθέματα τοῦ ποιητῆ καί φυσικά ἓνα σημαντικό ποσοστό ἀπό τυπικά στοιχεῖα τοῦ σεφερικού «ιδιώματος»: λέξεις-μοτίβα, ιδιόλεκτα, εἰκόνες, μεταφορές καί ὑφικά τεχνάσματα. Δύο παραδείγματα: Α) Στό ἐπίγραμμα «Ἀπό βλακεία» (ΤΓ, Β' 103)

Ἐλλάς-πῦρ! Ἐλλήνων-πῦρ! Χριστιανῶν-πῦρ!

Τρεῖς λέξεις νεκρές. Γιατί τίς σκοτώσατε;

ὑπόκειται βέβαια τό γνωστό σλόγκαν τῆς ἐποχῆς (Ἐλλάς Ἐλλήνων Χριστιανῶν), ἀλλά πιθανῶς καί τό ἀκόλουθο χωρίο ἀπό τίς Ἐξι Νύχτες, 74: *Πῆρα τόν Πασκάλ. Τό βιβλίο ἄνοιξε στό θνητᾶρι ἀπό τίς δέκα ὥρες καί μισή περίπου ὡς τά μεσάνυχτα καί μισή περίπου*

ΠΥΡ»

Ἡ λέξη γραμμένη στή μέση τῆς σελίδας μέ κεφαλαῖα σάν παράγγελμα σέ ἐκτελεστικό ἀπόσπασμα. Β) «Ἰνδικό Παράμυθι» (ΤΓ, Β' 53)

*᾽Ω, φρίκη! ξάφνου ἀπ' τοὺς δρυμούς
πήδησαν οἱ ἀρτζοῦνες!
Μέ κάτι φλογερές μουτσοῦνες
καί μέ κακοὺς σκοπούς*

*κινήσανε κοπαδιαστά
νά βροῦν τόν ἄσο κοῦπα
τῆς κόρης πού ἦταν σάν τουλούπα
στοῦ Γάγγη τά νερά...*

Πρὸβλ. Ἐξι Νύχτες, 184 *τέλος σηκώθηκε [ὁ μεθυσμένος Βυζανιάρης] ντρίτος, κοιτάξε κατά τό ταβάνι καί φώναξε μέ ὄλη τή λαχτάρα τῆς ψυχῆς του: – «Σήκωσε τό φουστάνι σου νά ἰδῶ τόν ἄσο κοῦπα... ἄχ!».*

Ἐξίσου σημαντική βοήθεια στή φιλολογική προσέγγιση τῆς «Ἀριάδνης» παρέχει ἡ παράλληλη ἀνάγνωση τῆς Παλατινῆς Ἀνθολογίας, μέ τήν ὁποία ὁ Σεφέρης φαίνεται νά εἶχε μεγάλη ἐξοικείωση.⁶ Ἐκτός ἀπό τίς μεταφράσεις τριῶν ἐπιγραμμάτων ἀπό τό βον βιβλίο,⁷ δύο ἐπιγράμματα τοῦ ΤΓ, Β', τό «Μιά μελανιά στό πράσινο στουπόχαρτο» (ΤΓ, Β' 74) καί τό «Τοῦτο τόν ἀναπτῆρα ἀνάγλυφο» (ΤΓ, Β' 75) χαρακτηρίζονται ἀπό τόν ἴδιο τόν ποιητῆ ὡς μιμήσεις ἀντίστοιχων ἐπιγραμμάτων τοῦ βον βιβλίου τῆς παλατινῆς Ἀνθολογίας (ΤΓ, Β' 158).⁸ Καί σέ ἄλλα ὡστόσο ποιήματα τῆς συλλογῆς οἱ ἐπιδράσεις (λεκτικές, ὑφολογικές, θεματικές) ἀπό τήν Ἀνθολογία εἶναι εὐδιάκριτες. Ἐτσι, γιά παράδειγμα, στό «Παλεύανε τά χεῖ-

6. Στίς Δοκίμες Α' γίνονται ἀναφορές ἐμμεσες (σ. 128, 329, 330, 347, 367) καί ἀμεσες (443-6) στήν Παλατινῆ Ἀνθολογία.

7. Οἱ μεταφράσεις αὐτές (Παλ. Ἀνθ. 6, 17 Λουκιανός, 22 Ζωνᾶς, 62 Φίλιππος θεσσαλονικεὺς) συγκεντρωμένες στίς «Μεταγραφές»: Γ. Σεφέρη, Μεταγραφές, Ἀθήνα 1980, φιλολ. ἐπιμέλεια Γ. Γιατρομανωλάκη, σ. 47-49 καί 266-7 (σχόλια τοῦ ἐπιμελητῆ τῆς ἐκδόσης).

8. Τό ὄνομα Βιττώ (ἔτσι ὀνομάζεται στό «Τοῦτο τόν ἀναπτῆρα ἀνάγλυφο» ἡ γυναῖκα πού ἀναθέτει στήν Παφία τόν ἀναπτῆρα) ἀπαντᾷ σέ δύο (ψευδο-) ἀναθηματικά ἐπιγράμματα τοῦ βον βιβλίου τῆς Παλατινῆς Ἀνθολογίας (ἀρ. 47 καί 48).

λια άποζητώντας» (ΤΓ, Β' 88)⁹ ή λ. «Ευρώτας» (= τό έφηβαίον) είναι δανεισμένη από τό περίφημο έπίγραμμα του Ρουφίνου Παλ. 'Ανθ. 5, 60, 5-6 (τόν δ' ύπεροιδάινοντα κατέσκεπε πεπταμένη χείρ ούχ δλον Ευρώταν, άλλ' δσον ήδύνατο).

Αριάδνη¹⁰: στό ποιητικό έργο του Σεφέρη ύπάρχει άκόμη μιá άμεση άναφορά στην ήρωίδα, Π, 86 («Λεωφόρος Συγγρού, 1930») 13-14: Σπάσε τό νήμα τής Αριάδνης και νά!

Τό γαλάζιο κορμί τής γοργόνας.¹¹

Ένδιαφέρον από την άποψη τής συγκρότησης τής ποιητικής μυθολογίας του Σεφέρη παρουσιάζει και ή μνεία τής νιτσεικής Αριάδνης (Cosima Wagner) σέ ένα γράμμα πού είχε στείλει ό ποιητής στην άδερφή του Ίωάννα από τό Παρίσι τήν 21.12.1921: άδερφούλα μου νάξερεις... στην τρέλλα του ό Νίτσε φαίνεται πώς μοιρολογοϋσε: «Σ' αγαπώ Αριάδνη». Άραγες νάταν μοναχά ή γυναίκα πού αγάπησε, ή από κάποια είρωνική σύμπτωση τής τύχης, τό χέρι πού κρατά τό νήμα τό σωτήριο πού οδηγεί στις πόρτες του τρομερού λαθύρινθου, τό νήμα πού μόλις τό πιάνουν τά δάχτυλά μας θρεί σάν άπανθρακωμένο.¹² Η φράση πού άποδίδει ό Σεφέρης στον Νίτσε προέρχεται από ένα έπιστολικό σημείωμα, τό όποιο είχε στείλει ό φιλόσοφος στην Cosima Wagner στις αρχές του Γενάρη του 1889.¹³ Στο σημείωμα αυτό περιέχεται μόνο ή φράση: Ariadne, ich liebe Dich, και ή ύπογραφή: Dionysos.

1. **Ήταν ώραία τά χείλια σου**: δίσημο: α' χείλη στόματος, και β' χείλη αιδούου, όπως πιθανότατα στό ποίημα «Η Κυρία Ζέν», ΤΓ, Β' 90, 36-9: ή σκέψη μου ρηγή/ χαμήλωνε χαμήλωνει όλο προς τά κοχύλια/ τά χαραγμένα χείλια

ή έλιά· ή θάλανος(;)

2. **δάγκωσες**: δίσημο. Ή άπροσδόκητη εικόνα από τή γνωστή μυθολογία για τήν vulva dentata.

9. Σχολιασμός του έπιγράμματος στό μελέτημά μου: Γ. Σεφέρης: Τά ού φωνητά, Τράμ 8, 1978, 155-8 (στό άρθρο ύπάρχουν μερικά τυπογραφικά παροράματα).

10. Στη λογοτεχνική παράδοση ή Αριάδνη είναι κυρίως τό σύμβολο τής έρωτικής πού έγκαταλείπεται από τον έραστή της. Σύμφωνα με τον άρχαιο μύθο, ό Θησέας φεύγοντας από την Κρήτη πήρε μαζί του την Αριάδνη, τήν όποία όμως έγκατέλειψε στη Νάξο. Έκει τή συνάντησε ό Διόνυσος και τήν πήρε γυναίκα του. (Ήσίοδος, Θεογ. 947-8 χρυσόκομης δέ Διόνυσος ξανθήν Αριάδνην, κόρην Μίνως, θαλερήν ποιήσατ' άκοιτιν). Οι μαρτυρίες από τήν άρχαία γραμματεία συγκεντρωμένες στό W.H. Roscher, Ausführliches Lexicon der griechischen und römischen Mythologie, Leipzig 1884-6, (άνατ. Hildesheim 1968), 1 540-5. Για τήν επιβίωση του μύθου E. Frenzel, Stoffe der Weltliteratur, Stuttgart 1976⁴, σ. 54-57.

11. Τό νήμα τής Αριάδνης = ή λεωφόρος Συγγρού. Τό γαλάζιο κορμί τής γοργόνας = ή θάλασσα. Έτσι ό Ν. Βαγενας, Ο ποιητής και ό χορευτής, σ. 123.

12. Ι. Τσάτσου. Ο άδελφός μου Γιώργος Σεφέρης, Αθήνα 1972, 145.

13. Τό γράμμα έχει αριθμό 277 στην έκδοση του K. Schlechta, F. Nietzsche, Werke in drei Bänden, III Briefe, München 1966, 1350. Στο τέλος έπίσης ενός γράμματος προς τον J. Burckhardt (άρ. 278) ύπάρχει ή φράση: Der Rest für Frau Cosima... Ariadne... Von Zeit zu Zeit vird gezaubert...

τό κόκκινο: τό κόκκινο, πού βρίσκεται στην κορυφή τής χρωματικής κλίμακας, θεωρείται χρώμα επιθετικό και διεγερτικό και συμβολίζει από τήν άρχαιότητα τήν αγάπη, τή θερμότητα, τή γονιμότητα και τήν αισθησιακή έξαψη. Ήδη στη Σαπφώ ό Έρωτας είναι ντυμένος με τήν πορφύριαν χλάμιν (άπ. 54, L-P). Πολύ συχνά και σέ είκαστικές παραστάσεις και στη λογοτεχνία είναι τό χρώμα του άνδρικού μορίου, όπως για παράδειγμα: Ήρώνδας VI 19 τον κόκκινον βαυθώνα, Άριστοφ. Νεφ. 539 σκινόν καθεμιόνον έρυθρόν, «Γαμοτράγουδα δημοτικά» (Άνθολογία. Κείμενα, Αθήνα 1981). 55 και κόκκινο στη μούρη, Σεφέρης ΤΓ, Β' 15 κόκκινο ένα χέλι.

τό πυρρό: τό χρώμα του αισθησιακού πυρακτώματος,¹⁴ του κοχλασμού των παθών και τής άμαρτίας: εάν ώσιν αι άμαρτίαι ύμων από τής γής έως του ούρανού και εάν ώσιν πυρρότεροι κόκκοι και μελανώτεροι σάκκοι, Κλήμης, Προς Κορ. Α' 8,3. Πυρρό ήταν τό χρώμα του Τυφώνα (Διόδ. Σικελ. 1, 88, 4), ό όποιος συμβολίζει ήδη στον Πλάτωνα (Φαίδρος 230 A) τήν πολυπλοκότητα και άγριότητα των παθών, καθώς και του τρίτου άλόγου τής Αποκάλυψης (6, 4, πρβλ. Ζαχ. 1, 8, και 6, 2). Στο Σεφέρη πυρρό είναι τό χρώμα του ταυρόπουλου-έρωτιδέως, Ήξι Νύχτες 204, πού τά... πηδάει τό πυρρό ταυρόπουλο.

τό μαύρο: σέ συνδυασμό με τό κόκκινο, συχνά σέ έρωτικές δηλώσεις, λχ. «Γαμοτράγουδα δημοτικά», 6, 12, Μές στη μέση κόκκινο/ και στην άκρη μαύρο, Γ. Ρίτσος. «Τά έρωτικά», Κέδρος, 1981 σ. 65 κόκκινο ήταν με μιá κάθετη μαύρη γραμμή. Στα ΑΕ τό ουσιαστικοποιημένο ούδ. του έπιθ. μέλας, «τό μέλαν» χρησιμοποιείται στους Μαγικούς παπύρους και στον Άριστοφάνη και για τή δήλωση των γεννητικών οργάνων: PGr M, IV, 397-407 (τόμος I, 84-86) όρκίζω σε, νεκύδαμον (...) ίνα μοι άξη τήν δείνα και κεφαλήν κεφαλήν κολλήση και... τό μέλαν τῷ μέλανι συναρμόση και τά άφροδισιακά έαυτής έκτελέση ή δείνα μετ' έμου, του δείνα, (και XVIIa 23, τόμ. II 138, 21), Άριστοφ. Σφήκες 1374 τί δέ τό μέλαν τουτ' έστιν άντής τουν μέσω; (Σχ. ad locum περί του γυναικειου αιδούου έρωτῶ τετριχωμένον). Πρβλ. και C. Baudelaire, Les fleurs du mal (édition... par P. Florenne, Paris 1972, Le livre de poche 677), XCL (σελ. 247) Lola de Valence.

Entre tant de beautés que partout on peut voir, je comprends bien, amis, que le désir balance

Mais on voit scintiller Lola de Valence

Le charme inattendu d' un bijou rose et noir.

Για τίς συνέπειες τής σκανδαλώδους φράσης bijou rose et noir βλ. σελ. 299 και 376.

2-3 **τό κόκκινο τό πυρρό και τό μαύρο σμίγουν καλά**: Τό «καλό σμίξιμο» των χρωμάτων, πού, όπως είδαμε, παραδηλώνουν κύριες έρωτογενείς ζώνες προϋποθέτει τήν άπόλυση του «σκύλου», του «λαγού» και του «ταύρου» (στ. 3-4) - τά ζώα αυτά στη «συνθηματική λαλιά» (Ήξι Νύχτες 70) του Σεφέρη έχουν, όπως θά δοϋμε, έρωτικές παρασημασίες. Τό «σμίγω», πού σέ συναψη με τά χρώματα στην κυριολεκτική τους σημα-

14. Για τους συμβολισμούς του πυρρού, J. Chevalier - A. Greerbrant, Dictionnaire des Symboles IV, Paris 1974, 130.

σία σημαίνει «συνταιριάζω, έναρμονίζω», θά πρέπει ἐδῶ νά κατανοηθεῖ στήν εὐφημιστική του σημασία: «συνευρίσκομαι ἐρωτικά».

3. σάν ἀπλωθεῖ τό χέρι· πρβλ. Π 28 («Ἐρωτικός λόγος, Β»),¹⁵ 5-7:

ἔκίνημά της... τ' ἄγγιξες τό δέντρο μέ τά μῆλα
τό χέρι ἀπλώθη κι ἡ κλωστή δείχνει καί
σέ ὀδηγεῖ...

Ἔσκοτεινό ἀνατρίχιασμα στή ρίζα καί στά
φύλλα.

4. κι ἀφήσει ἐλεύθερο τό σκύλο κτλ. = λύσει, ὅπως ΤΓ, Β' 98 3-4:

Τά κόκκινα μῆλα, τά πράσινα φύλλα
μ' ἀρέσουν πολύ¹⁷

κάθε πού πέφτουν τά μεσάνυχτα τό λύ-
νω¹⁸

σκύλο· στή σημασία «φαλλός»,¹⁹ ὅπως καί τό συνώνυμο «λαγωνικό» στό ἀκόλουθο ἐπίγραμμα ἀπό τό ΤΓ, Β' 88 (Ἰούνιος 1946;):

Παλεύανε τά χεῖλια ἀποζητώντας, γιά νά ξεδι-
ψάσουν,

τό δροσερό λιβάδι πού τό πότιζε ὁ Εὐρώτας,
κι ἐσύ καβάλα στό λαγώνι κό σου κάλπασες

μή σέ προφτάσουν
κι ἀπό τίς ρῶγες τῶν θυζιῶν σου στάλαξε ὁ
ιδρώτας.

λαγό· στή σημασία «γυναικεῖο μόριο», ὅπως καί στό «Κύπρις γιά τήν ἀγάπη σου» ἀπό τό ΤΓ, Β' 87:

15. Ἡ «Ἀριάδνη» ἔχει καί θεματική καί μετρική ὁμοιότητα μέ τόν «Ἐρωτικό Λόγο». Ὁ 15σύλλαβος τοῦ ποιήματος βρίσκεται πολύ κοντά στόν 15σύλλαβο τοῦ «Ἐρωτικοῦ λόγου» (γιά τόν ὁποῖο βλ. Λ. Πολίτης, Ὁ 15σύλλαβος τοῦ «Ἐρωτικοῦ λόγου». Γιά τόν Σεφέρη. Τιμητικό ἀφιέρωμα στά τριάντα χρόνια τῆς Στροφῆς, ἀνάπτυξη, Ἐρμῆς 1981, 195-203): κανονική ἐναλλαγή 14σύλλαβων καί 15σύλλαβων (μιά ἐξαίρεση· ὁ τελευταῖος στίχος εἶναι «παρά προσδοκίαν» 11σύλλαβος) ἰαμβικῶν στίχων καί πλεχτή ὁμοιοκαταληξία. Ἡ τομή γίνεται μετά τήν ὄγδοη συλλαβή καί σέ τέσσερις περιπτώσεις (στίχοι 4, 6, 9 καί 14) μετά τήν ἑνάτη.

16. Ἡ κλωστή πού «δείχνει καί ὀδηγεῖ» ἐμφανίζεται ξανά στό παραλήρημα τοῦ ἡμερολογιακοῦ κειμένου τῆς «Ἀριάδνης». Καί στά δύο κείμενα double-entendre, α' τό καθοδηγητικό ὀρμέφυτο, β' «ἡ μελανή γραμμή» (πρβλ. Ἐξι Νύχτες, 62: Τά μάτια του ξεκίνησαν ἀπό τή μελανή γραμμή κι ἀκολουθοῦσαν κόλπους καί καμπύλες).

17. Παράφραση ἀπό ἓνα (ἐρωτικό) παιδικό τραγούδι· βλ. Γ.Π. Σαββίδης. Μιά Περιδιάβαση 45, 1 (σχόλια στόν στίχο 7... τ' ἄγγιξες τό δέντρο μέ τά μῆλα ἀπό τόν «Ἐρωτικό Λόγο Β'» Π. 28,7).

18. Ὅπως γιά παράδειγμα στόν Ἀριστοφ. Λυσ. 683 λύσω τήν ἐμαντῆς ἕν, ἐγώ, (= τό αἰδοῖον).

19. Μέ τή σημασία αὐτή ἀπαντᾷ ἡ ΑΕ «κύνων» σέ ἐπιγραμματικούς (Παλ. Ἀνθολ. 5, 105 καί 12, 225) καί σέ κωμικούς, Πλατ. 174, 16. Ἀριστ. Λυσ. 158 ὅπου βλ. J. Henderson, *The Maculate Muse. Obscene Language in Attic Comedy*, New Haven-London, 1975, 133 (ἀκόμη 105 καί 127). Συλλογή χωρίων καί συζήτηση στούς R. Eisler, «Kuba-Kybele» *Philologus* 68, 1909, 136 (γιά τόν διαφορούμενο ὄρκο τοῦ Σωκράτη «νή τόν κύνα», Sara Lilja, *Dogs in Ancient Greek Poetry*, (Commentationes Humanarum Litterarum 56), Helsinki 1976, 72 κ.ἑξ. Χ. Χαριτωνίδης, Ἀπόρροια ἐγραψεν Ἐθῖος Ἀηναίου, Θεσσαλονίκη 1935, 9-10, 88 (γιά τόν σκύλακα, τό ἀφροδισιακό σχῆμα τῶν φοινικίζόντων).

Κύπρις, γιά τήν ἀγάπη σου πολύ βαθιά θυθί-
σαν

καί τά πουλιά καί τά κεράσια καί τ' ἀστέρια
καί τά ψαράκια τοῦ γιαλοῦ πού τόσο μέ βοηθή-
σαν

νά κυνηγήσω τό λαγό σου μέ τά δύο μου χέ-
ρια.

Μέ αὐτή τή σημασία ἡ λ. λαγός ἀπαντᾷ καί σέ ἀρχαῖα ἑλληνικά κείμενα (Ἀριστοφ. ἀπ. 212 ἀπόλλωλα-τῖλλον τόν λαγών ὀφθήσομαι)²⁰ καί σέ δημώδη νεοελληνικά: Μ. Λελέκος, «Ποιρία», 4 (σελ. 9), στ. 6-7. Τῆς σηκῶνω τό φουστάνισά μα βρόλαγος μου φάνη, 7 (σελ. 14) στ. 25-6. Λαγός μου κρύφτηκε κυρά/καί ἤφερα τά λαγωνικά, 9 (σελ. 19) στ. 30-1 ἀρεντέβει γιά λαγό στό μαντρί τό μαλλιαρό.

4. ταῦρο· Στά ΑΕ ἡ λ. ταῦρος χρησιμοποιεῖται καί γιά τήν εὐφημιστική δήλωση τῶν γεννητικῶν ὀργάνων.²¹ Ἡ λ. στόν ὑποκοριστικό τῆς τύπο (τό ταυρό-πουλο) χρησιμοποιεῖται ἀπό τόν Σεφέρη ὡς προσωποποίηση τοῦ ἀρσενικοῦ στοιχείου στήν καιρία δραστηριότητά του στό Ἐξι Νύχτες 203-4 [ἡ Σφίγγα γιά τή Λάλα] εἶναι δάχτυλα γιά τή ρόκα;... πού λαχταρῶ νά τά βλέπω πρῶι καί θράδν, καί ξεπλεκα τά μαλλιά ὡς τά γόνατα στό τριανταφυλλένιο δέρμα... καί νά τά προσκυνῶ καί νά... τά λατρεύω καί νά τοὺς φέρνω ὄλα τά λούλουδα ἀπό τό θουνό ὄλα τά θότανα ἀπό... τό λόγγο: τό θυμάρι καί τήν... ἀφάνα, τήν ἀλυγαριά καί τό κονιζόχι, τή λαγοκοιμηθιά, τό πολυκόμπι, πού τά... πηδάει τ' ἀρχοντικό τραγιά, πού τά... πηδάει τό πυρρό ταυρόπουλο.

5 στή μέρα τήν κλειστή. Τό «αἶσθημα κλειστοῦ χώρου» (Μέρες Ε', 81) μεταφερμένο στό χρόνο. Τό ἐπιθ. κλειστός σέ σύναψη μέ οὖσ. πού δηλώνει χρόνο καί στά Π. 140, 19 μήτε ὁ καιρός κλειστός σέ βουβά ἐρημοκλήσια.²²

6 πλοκάμων κόμπι· σ' ἀνάλογα συμφραζόμενα στό ποίημα «Ἡ κυρία Ζέν» (Πόρος 26.10.46.) ΤΓ, Β' 90, 27-34:

Σά χταποδιοῦ θολάμι
ὁ νοῦς σιγά-σιγά
ἐνωθε τό ξετύλιγμα
τῶν πλοκάμων ν' ἀνοίγει,
ν' ἀπλώνει, νά τυλίγει
ἓνα σῶμα, κρυφά

σφιγμένα μέλη· Πρβλ. Π. 222, 24 («Κίχλη» Β') 2-4:

20. Χωρία καί συζήτηση Henderson, 144. Γιά τόν ἐρωτικό συμβολισμό τοῦ λαγοῦ στήν ἀρχαιότητα, O. Keller, *Die antike Tierwelt*, Leipzig 1909 (ἀνατ. Hildesheim 1980) I, 216. Π. Λεκατσῶς, Ἐρως. Ἐρμηνεῖα μιᾶς μορφῆς τῆς προϊστορικής καί ὀρφικοδιονυσιακῆς θρησκείας, Ἀθήνα 1963, 51-53 καί 174.

21. Χωρία καί συζήτηση στούς Χ. Χαριτωνίδη 10, 17, 79, 165, Henderson 127, 133, καί J. Taillardat, *Les images d'Aristophane*, Paris 1962, 71 (91). Γιά τοὺς συμβολισμούς τοῦ ταύρου, *Diction., des Symboles IV*, 270-6.

22. Πρβλ. καί Τ. Κ. Παπατσώνη, «Τό κούτσουρο τῶν γερόντων» (Ἐκλογή Β', 1962 σ. 101), 1 κλειστοί καιροί: κλειστοί, περίκλειστοι 19-22 Τί πρὸς ἡμᾶς; πῶς πιά νά διακριθεῖ ἡ μιά μέρα ἀπό τήν ἄλλη, ἴδια κλειστή, πού χωρίσμά τους χάθηκε πιά ἡ νύχτα, πού συνεχῆς ἡ μέρα νύχτα εἶναι γινωμένη.

κί ή φλόγα
γίνεται φίλημα στά μέλη και αναφιλητό
κι έπειτα φύλλο δροσερό πού παίρνει ό άνεμος.

7 **δυό βατόμουρα**· οί θηλές τών μαστών.
θάμνοι άγκαθεροί· όπως στις Έξι Νύχτες, 62 ή κοι-
λιά γλιστρούσε άνεπαίσθητα κι έσθηνε στό θαμπό
χαλκό το υ θάμνου.
χαϊδεύοντας τό φώς· Η σύναψη μέ τό χαϊδεύω και ό
συνακόλουθος είκασμός μέ τό χέλι (σάν ένα χέλι χρυ-
σό πού τρύπησε) άφήνουν νά έννοηθεί ότι ή λ. φώς
συμπαραδηλώνει έδώ τό άνδρικό μόριο²³ (πρβλ. και
ΤΓ, Β' 116 ό φαλλός του ήλιου)

χέλι· όπως και στό «Νότες» για ένα ποίημα γ', ΤΓ, Β'
15 (Μέρες Ε', 53):

Μέ τό κοντύλι μου έγγραφα τό μυστικό κρεβάτι
κι ήταν τριγύρω τ' άναμμένα βάτα²⁴ πού έγλει-
φαν τά μέλη
ΐσκιοι φιδιών τυλίγανε τά μελαπά λαγόνια
και στήσ κοιλιās τή λίμνη κολυμπούσε κόκ-
κινο ένα χέλι

χέλι χρυσό· πρβλ. Άριστοφ. άπ. 218 (Hall-Celdart) και
λειός ώπερ έγχελυς χρυσοϋς έχων κικίννους (= μέ
ξανθό τρίχωμα).²⁵ Ό χρυσός φαλλός, κοινός τόπος
και στή νεότερη λογοτεχνία (π.χ. le phallus d'or τής
Odile Dessane, = Denise Simenon, Paris 1981) και
στήν τέχνη (π.χ. ό Άμερικάνος Κροϊσος στό «Sweet
Monie» του Ν. Μακαβέγιεφ).

9 **τόν άσπρο θόλο του ουρανού**· = ουρανίσκος, όπως
Άνθ. Παλ. 5, 105:

Άλλος ό Μηνοφίλας λέγεται παρά μαχλάσι κό-
μοσ
άλλος, επί πάσης γεύεται άκρασίης.
Άλλ' ίτε, Χαλδαίοι, κείνης πέλας· ή γάρ ό ταύ-
της

23. Τό φώς, τό άττικό φώς στήν υλική του ύπόσταση και
στή μεταφυσική του διάσταση, είναι, ιδιαίτερα τήν εποχή
πού κυφορείται και συντελείται ή «Άριάδνη», μιά «έμμο-
νη ιδέα» του ποιητή: Μέρες Ε', 83 (2.12.1946) φεύγω άκόμη
[άπό τόν Πόρο] μέ όρισμένες «ιδέες» για τό φώς. Είναι τό
σπουδαιότερο πράγμα πού «άνακάλυψα» άπό τότε πού μπή-
κε τό καράδι του γυρισμού στά ελληνικά νερά... Κάτι άπό
αυτό έκφράζει «Ό Βασιλιάς τής Άσίνης», κάτι και ή «Κί-
χλη». Δοκιμές Α', Μιά σκηνοθεσία για τήν «Κίχλη» 34, 56.
Γιά τόν έρωτικό συμβολισμό του φωτός (ουράνια άναπαρα-
γωγική δύναμη), Diction., des Symboles III, 149-150. Τό φώς
ως φαλλικό σύμβολο κρατά μιά άξονική θέση στό έργο του
σουρεαλιστή-μυστικιστή Joë Bousquet.

24. Όχι σπάνια στόν Σεφέρη ό έρωτισμός άποδίδεται μέ
είκόνες και σύμβολα θρησκευτικά· έδώ, για παράδειγμα, τό
μυστικό κρεβάτι άνακαλεί τήν unio mystica και τά άναμμένα
βάτα τήν φλεγόμενη βάτο του θεοβάδιστου όρους.

25. Για τήν έρμηνεία Henderson 20. Σ' αυτή τή σημασία ή
λ. ήδη στόν Άρχίλοχο, άπ. 189 W. Πολλάς δέ τυφλάς έγχε-
λυσ έδέξω («intellige membra virilia», Schneidewin).

26. Δίσημο (α' ουράνος, β' ουρανίσκος), όπως και Άνθ.
Παλ. 11, 328, 1 (Νίκαραχος) και 6, 17, 3-4 (Λουκιανός), ών
άπό μέν πηγής Εύφρω τάδε, ταύτα δέ Κλειώ / ώς θέμις, ή
τριτάτη δ' Άτθίς άπ' ο υ ρ α ν ί ω ν. Τό έπίγραμμα αυτό
έχει μεταφραστεί άπό τόν Σεφέρη στις Μέρες Γ', 168.

27. Δίσημο· α' ό άστερισμός του κυνός, β' τό άνδρικό μό-
ριο· βλ. Anthologia Graeca Griechisch - Deutsch, ed. H. B.
Beckby) I, München 1957, σ. 673.

28. Δίσημο· α' ό άστερισμός β' οί όρχεις (Χαριτωνίδης,
10-11).

ο υ ρ α ν ό ς²⁶ έντός έχει και κύνα²⁷ και διδυ-
μους.²⁸

10 **στήν άκρη τής άδύσσου**· πολυσήμαντο: ή θάλασ-
σα; τό άδυσσαλέο βάθος του πόθου; τό χαινόν χάσμα
του γυναικείου σώματος;

11 **χωρίς έγώ, χωρίς είρόμό**· για τήν παρηχητική έπα-
νάληψη του χωρίς ΤΓ, Β' 34, 1 (= 9) χωρίς χιτώνα
χωρίς χείλια χωρίς²⁹ μάτια, ΤΓ, Β' 86, 1 (= 13) χωρίς
χρώμα, χωρίς σώμα.

χωρίς έγώ· πρβλ. Έξι Νύχτες, 197

ΧΤΕΣ

Ή μεγάλη φλόγα.

Όλη τή νύχτα.

Χαρά, Χαρά μέσα στή φωτιά.

Πανικός.

Σ' όλη τή γη σ' όλα τά νερά στόν ουρανό.

Χορός. Χορός. Ρήγμα.

Κατάργηση του έγώ.

Τό ένα.

Παραδοχή. Γαλήνη.

κι οί κορφές του βουνού πού ξύπνησαν· οί κορυφές
τής «Κοιμισμένης» (βλ. Μέρες Ε' 64-74 και 81) ή μή-
πως τό θέμα «των έμψυχων βουνών», τό όποιο άπαν-
τά στις Μέρες Ε',³⁰

12 **και τό γλυφό κορμί σου**· πρβλ. Π 228, 64-5 («Κί-
χλη») ή γλυφή γέψη τής γυναίκας πού φαρμακώνει τό
φυλακισμένο... βγαίνει άπό τό κύμα δροσερό κλωνά-
ρι στολισμένο στάλες.

13 **χορεύοντας... χορεύοντας ξανά**· πρβλ. Π 227
(«Κίχλη») 32-3 τό παραμίλημα τής σάρκας, ό όμορ-
φος χορός πού τελειώνει στή γύμνια... Έξι Νύχτες
197 (στιχούργημα) Χορός. Χορός. Ρήγμα. Κατάργηση
του έγώ. Τό ένα. Παραδοχή. Γαλήνη. Τό χορεύω στή
σημασία πού έχει τό αντίστοιχο του ΑΕ όρχομαι
στόν Άριστοφάνη, Λυσ. 392 πλεϊν ές Σικελίαν, ή γυ-
νή δ' όρχουμένη, 409 όρχουμένης μου τής γυναικός
εσπέρας, Σφ. 153: όρχούμενος τής νυκτός ουδέ παύε-
ται.

14 **καλάμι**· όπως και στό «Ή κυρία Ζέν» ΤΓ, Β' 90,
21-26:

Τά δάκτυλά μου παίζανε

μ' ένα κούφιο καρύδι

και μ' ένα θαλανίδι

κι έν' άλλο πιό μικρό

29. Παρήχηση του χ (πέντε φορές στή σειρά). Μιά συνο-
λική μελέτη των παρηχήσεων και των ήχητικών τεχνασμά-
των στόν Σεφέρη είναι ένα άπό τά έπείγοντα ζητούμενα τής
σεφερικής έρευνας. Για μεμονωμένες περιπτώσεις Δ.Ν. Μα-
ρωνίτης, Άνεμόσκαλα και Σηματοδούρες (Υπόμνημα), Όλ-
κός, Άθήνα 1975, 54-56 (επισήμανση και σχολιασμός του
φθογγικού κρυπτογραφήματος όρόμος και δωρητής και δι-
καστής και δέλτα Π. 200,12) και Ξ.Α. Κοκόλης, Λέξεις-
άπαξ: στοιχείο ύφους. Θεωρητική εξέταση και καταγραφή
στά «Ποιήματα» του Γ. Σεφέρη. Έξάντας Άθήνα 1975,
173-177 (Π 246, 22 θά ροδαμίσει του όρθρου ή μαρμαρυγή).

30. Μέρες Ε' 41-2. Τώρα πάλι ό νευρώδης γυναικείος
κορμός μέ τά βουνά πού θέλεις τόσο πολύ νά τ' άγγίξεις
δταν λουστείς μέσα στή θάλασσα και σε πυρώσει ό ήλιος.

καί κάτι βέργες πού ἔκοψα
μαζί μ' ἕνα καλάμι³¹

καρφωμένο· ὅπως καί στό «Οἱ Πυραμίδες» ΤΓ, Β' 116:

Οἱ Πυραμίδες
εἶναι τὰ θυζιά τῆς ἄμμου
γιά νά θυζαίνει ὁ οὐρανός
καί τούτη ἡ φοινικιά
εἶναι ὁ φ α λ λ ὅ ς τοῦ ἡλιου
κα ρ φ ω μ ἔ ν ο ς στήν ἀπόλυτη ἐρημιά.

δέλτα· = τό ἐφηβαῖον, ὅπως Ἔξι Νύχτες 151... *μιά γυναίκα πού πάει νά ὠρμάσει, κοίταξε τήν κοιλιά: μία γυναίκα πού πάει νά ὠρμάσει... κι ἐκεῖ στό δέλτα, μικρούτσικο, ἀπροσδόκητο, καί πονηρό, ἕνα πουλάκι. Μέ αὐτή τή σημασία ἡ λ. γιά πρώτη φορά στόν Ἀριστοφ. Λυσ. 151 γυμναί πασίωμεν, δέλτα παρατετιλμένοι, ὅπου ὁ Σχολιαστής: ἀντί τοῦ τό αἰδαῖον τό γυναικείον, τοιοῦτον γάρ τό σχῆμα.*³²

ὀργισμένο δέλτα· ἡ μτχ. ὀργισμένο (= ἐξημμένο, ἐρεθισμένο, πρβλ. τό γαλλικό la colère de la verge: L érection, καί τό ΑΕ *μανιόκηπος*) ἀνακαλεῖ τὰ ἐτυμολογικῶς συγγενικά ὀργῶ, ὀργάζω, ὀργασμός.

καλάμι... δέλτα· ὁ αἰσθησιασμός τῆς εἰκόνας ὀξύνεται καί ἀπό τή αἴσθηση τῆς ὑγρότητας πού ὑποβάλλει ὁ συσχετισμός «καλάμι-δέλτα» (τό δέλτα στή σημασία: στόμιο μεγάλου ποταμοῦ)

15 **θαθύ**· τό ἐπίθετο ἀνήκει στήν ἐρωτική ὀρολογία τοῦ Σεφέρη, Ἔξι Νύχτες 112 *ἐκείνη ἀπίστευτα βαθιά, Π 220 («Κίχλη» Α) 33 ἤ, μία γυναίκα ἐλικοβλέφαρη, θαθύζωνη, 233 («Ἀγιάννα, Α'») 11 ἤ φτάσεις τέλος στό κορμί θαθύκολπης γυναίκας, ΤΓ, Β' 82, 1-2 Κύπρις, γιά τήν ἀγάπη σου πολύ βαθιά θυθίσαν καί τά πουλιά.*

πουλί· = «Der Paradiesvogel». Πρβλ. Ἔξι Νύχτες, 151 *κι ἐκεῖ στό δέλτα μικρούτσικο, ἀπροσδόκητο, καί πονηρό, ἕνα πουλάκι.* ΤΓ, Β' 98, 4-5 «κάθε πού πέφτουν τά μεσάνυχτα τό λύνω». Πότε θά πιάσω τό κοτσύφι – ὦ κότσυφα, κότσυφα.

λαθή· στόν Ἀριστοφάνη καί μέ ἐρωτική σημασία, Λυσ. 671 *εἰ γάρ ἐνδώσει τις ὑμῶν ταῖσδε κἄν σμικρὰν λαθῆν.* Ἐδῶ ἴσως κατά τό σχῆμα τοῦ μέρους (λαθή) ἀντί τοῦ ὅλου (πάλη), Πρβλ. Ἔξι Νύχτες 116-7 *τά ἐλευθερωμένα σώματα καί ψιθυρίσματα ἀνάμεσα στήν πάλη, 70 ἡ ἀγάπη μέ τό κορμί της θά μποροῦσε νά εἶναι παλαίστρα σ' ἕναν οὐρανό γεμάτον ἀστερισμούς.*

31. Γιά τήν ἐρμηνεία Γ.Π. Σαββίδης, Μιά περιδιάβαση 58.

32. Συζήτηση γιά τό χωρίο Χαριτωνίδης 29-30, Henderson 146. Γιά τή σχηματική παράσταση τοῦ ἐφηβαίου ὡς δέλτα, (ἤδη κοντά στό ἱερό τῆς πελασγικῆς Δήμητρας στή Λάρισα τοῦ Ἀργου, Πασ. Π 21, 1) βλ. Μ. Mayer, *Delta Praehistoricum*, PHW 49, 1929, 91 κ.έ.

33. Γιά τό λαθύρινθο καί τούς συμβολισμούς του στήν τέχνη καί στή λογοτεχνία κατατοπιστικό τό μικρό μελέτημα τοῦ Π. Λεκατοῦ Ὁ Λαθύρινθος. Καταγωγή καί ἐξέλιξη ἑνός τύπου ποιητικῆς μυθοπλασίας, Ἀθήνα 1973 (στίς σελ. 85-8 τοῦ βιβλίου παρατίθεται μιά σχετικά πλήρης ξενόγλωσση βιβλιογραφία σέ χρονολογική σειρά).

τυφλή... λαβῶ· τό λαβῶ vox nihili. Ἴσως «τυφλή λαβωματιά» (= τό «δέλτα»);

λαβ· σκόπιμη ὁμοηχία μέ τό love

15-6 **λα...** / **θύρινθος**· καί στόν Σεφέρη σύμβολο ἐρωτικό.³³ Ἔξι Νύχτες, 120 *σιγά-σιγά παύει νά εἶναι γυναίκα, γίνεται ἕνας ρευστός λαθύρινθος ἀλλάζοντας τίς γωνιές του καί τίς καμπύλες του.* ΤΓ, Β' 42 («Γράμμα στόν Rex Wagner»), 21-23 *καί τά μελετηρά παιδιά μαθαίνουν νά συλλαβίζουν τά σοφά βιβλία καί τό λαθύρινθο τοῦ ἔρωτα.*

γάμα... δέλτα· στό ἡμερολογιακό κείμενο τό «γάμα» μέ δύο μ, στό χφ ὁμως τῶν «Περιστατικῶν» μέ ἕνα· ἡ ἀπλοποίηση γίνεται γιά νά συμπέσει καί ὀρθογραφικά τό ὄνομα τοῦ ψηφίου (γάμμα) μέ τήν προστακτική τοῦ ρήματος. Συνεπῶς τό «δέλτα» (στή σημασία πού ἔχει φυσικά στό στίχο 15) θά πρέπει νά κατανοηθεῖ ὡς ἀντικείμενο τοῦ γάμα.

...θαθύ (...) **δέλτα...**· μέ τό πολύστικτο καί τά δυσανάπνευστα δισύλλαβα ἀποδίδονται, ὅπως γιά παράδειγμα στήν ὀμηρική περιγραφή τοῦ μαρτύριου τοῦ Σισύφου (Ὀδ. λ. 595-6 *ἦτοι ὁ μέν, σκηριπτόμενος χερσίν τε ποσίν τε λᾶαν ἄνω ὤθεσκε ποτί λόφον· ἀλλ' ὅτε μέλοι*, βλ. τήν ἀνάλυση τοῦ Διονύσιου Ἀλικαρνασέα, Περί συνθέσεως ὀνομάτων 20, 91), τό «χρόνιον» τοῦ ἔργου καί τό κοπιώδες. Ὁ τελευταῖος στίχος εἶναι μικρότερος κατά τέσσερις συλλαβές. Ἡ ἀσυμμετρία θά πρέπει νά ἔχει ἄμεση σχέση μέ τήν ἐρωτική εἰκόνα: ὁ τελευταῖος σπασμός διακόπτει πρόωρα τόν κανονικό (πνευστιῶντα) ρυθμό.

Πόρος 3.11.1946. Συχνά ἡ τοποχρονολογία τῶν ποιημάτων τοῦ Σεφέρη προσφέρεται ὡς καθοδηγητικός μίτος γιά τήν ἐρμηνευτική προσπέλασή τους. Τί ἀντιπροσώπευε γιά τόν ποιητή ὁ Πόρος φαίνεται ἀπό τά ἀκόλουθα χωρία: Μέρη Ε', 47 (Τρίτη 13 Αὐγούστου 1946): *Ὁ Πόρος δέν εἶναι ὁ τόπος μου. Μολονότι ἀπό τίς λίγες ἑλλαδικές ἐξοχές ὅπου ἔχω «περασμένα», ἀσφαλῶς δέν εἶναι. Ἄλλωστε, ἐδῶ καί δέκα χρόνια, ὅταν ἐρχόμουν ἀπό τήν Αἴγινα, τόν ἔλεγα κρεβατοκάμαρα κοκότας. Ἔχει κάτι ἀπό τή Βενετία: κανάλι, (...) αἰσθησιακός πειρασμός (λεμονοδάσος κτλ.) – τόπος γιά διακεκρωμένους διεθνεῖς ἐρωμένους. Ὑπάρχει κάτι ἀπό τόν κλειστό χώρο ἐδῶ, μέ πολλά μάγια βέβαια, κάτι ἀπό ἕνα λάκκο λαγνείας, μέ τό φεγγάρι ἀπό πάνω, 70 (Πέμπτη, 24 Ὀκτ.). Ὁ Πόρος εἶναι ἡ Καπούνη... 75 (Δευτέρα, 20 Ὀκτ.). Ἴσως νά εἶναι καί ὁ Πόρος (...) Εἶναι τό νησί τῆς Καλυψῶς, Δοκιμές Α', 34 (Μιά σκηνοθεσία γιά τήν «Κίχλη»). Τό περιβάλλον τοῦ Πόρου, οἱ πρῶτες μου ἐκείνες διακοπές ὕστερα ἀπό ὀχτώ χρόνια, μοῦ ἔδωσαν διάφορα συναισθήματα. Ἐνα ἀπ' αὐτά ἦταν αὐτό πού ἔλεγα «ὁ Ἀννίδης στήν Καπούνη». Ἀλλά καί στά περασμένα, ὁ Πόρος ἦταν γιά μένα ὁ πιό «ἡδονόπαθος» (γράφω σκόπιμα τή λέξη) τόπος τῆς Ἑλλάδας πού ξέρω: λεμονοδάσα, κανάλια κι ἐκείνη ἡ ἀντικρινή μοραϊτικὴ ὄχθη μέ τήν κάπως πνιγερὴ τῆς λαγνείας. Συχνά μέ δυσανασχέτησε· ἔφτασα, ἀπό ἀντίδραση, νά τόν ὀνομάσω κρεβατοκάμαρα μεγάλης ἐταιρίας.*

Σέ ἀναζήτηση τῶν πηγῶν

«Οἱ Ψαλμοὶ τοῦ Δαυὶδ ὑπὸ Ἀνδρέα Κάλβου»,
Εἰσαγωγή-Σχόλια Γιάννη Δάλλα, ἐκδ. Κείμενα
1981.

Ὁ Γιάννης Δάλλας, ποιητὴς τῆς γενιᾶς πού ξεκίνησε ἀπὸ τὰ ταμπύρια καὶ τὰ ὄδοφράγματα, γιὰ νὰ γονατίσει στὶς παρόδους καὶ τὰ φιλολογικὰ πατάρια (πῶς ληξιαρχικά νὰ τὴ χρονολογήσω καὶ γραμματολογικά νὰ τὴν περιορίσω), καλλιέργησε ἀπὸ τὰ πρῶτα του δῆματα καὶ τὸ δοκίμιο. Στὸς δύο πρώτους τόμους τῶν δοκιμίων του, *Ἐποπτεῖες Α* (1954) καὶ *Ἑπερβατικὴ συντεχνία* (1958), μὲ ἐλεύθερες συνθέσεις ἱχνηλατεῖ τὸν πνευματικὸ χῶρο πού ἐκλεκτικά τὸν προσεγγίζει. Οἱ στόχοι του Ὅμηρος, Ἡράκλειτος, Ρωμανός, Μακρυγιάννης ἀπὸ τοὺς δικούς μας· Κάφκα, Λώρενς, Στάινμπεκ ἀπὸ τοὺς ξένους. Ὁ νεαρὸς φιλόλογος διαθέτει τὴν ὑποδομὴ. Δέν ἔχει ἀρκεστεῖ στὴν ἐπίπεδη, παρατακτικὴ καὶ συρρικνωτικὴ ἀκαδημαϊκὴ σπουδῇ. Ἡ φιλοσοφικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, τὴν ἐποχὴ πού σπούδαζε ὁ Γιάννης Δάλλας, πολὺ λίγη σχέση εἶχε μὲ τὴ φιλοσοφία καὶ πολὺ λιγότερη μὲ τὴ φιλολογία, ἂν φιλολογία δέν σημαίνει μόνον κριτικὸ ὑπόμνημα καὶ βιογραφικὸ σημείωμα. Συγκεντρώνει ὕλικό, γέυεται ἐμπειρίες, δοκιμάζει τρόπους, τελικὰ ἀναγνωρίζει τὸ πρόσωπό του στὰ σταυροδρόμια ἐνός τοπίου, πού θέλει δυναμικά ὁ ἴδιος νὰ ὀρίσει τίς συντεταγμένες του. Ἀπόδειξη, τὸ εὐρὺ φάσμα. Πεδίον ἀσκήσεως, ὅπου ὁ φιλόλογος ἀναζητεῖ τὸ ἐπιστημονικὸ του ὄργανο. Τοὺς καρπούς ὁμως θὰ τοὺς δώσουν περισσότερο ἢ ἐντονη πνευματικὴ ἀνησυχία καὶ ἡ βαθύτατη ποιητικὴ εὐαισθησία. Ἐνας κριτικὸς του τότε θὰ πεῖ: «ὁ κ. Δ. γράφει παρακινημένος ἀπ' τὸν οἴστρο καὶ τὸ πάθος νὰ ὑποστηρίξει ὅσα πιστεύει...» καὶ συμπληρώνει: «ἡ σκέψη του φανερώνει τὴν πνευματικότητά του μὲ τὴν πολυεδρι-

κότητά της»¹. καὶ ἕνας ἄλλος ὅτι οἱ *Ἐποπτεῖες* εἶναι «ἕνα ἔργο ὠριμῆς καὶ θαρραλέας σχέψης...», ὅπου τὸ «ὕφος πυκνὸ, προσωπικὸ, πρωτότυπο».² Γενικά, ἡ κριτικὴ ὁμότητα θὰ ἀναγνωρίσει ἀμέσως τὸν νέο δοκιμιογράφου καὶ θὰ διατυπώσει ὀρθές παρατηρήσεις: ὁ ἕνας χαιρετᾷ τὸν ἄνθρωπο, «πού ζήτησε νὰ ἐλευθερωθεῖ ἀπὸ τὴν κοινὴ γνώμη καὶ ἀπὸ τίς καθιερωμένες καταστάσεις καὶ θέλησε νὰ δεῖ μὲ δικὰ του μάτια ὅ,τι θαυμάζεται, ὅ,τι ἐπαινεῖται, ἢ καὶ ὅ,τι ἀμφισβητεῖται»³. Ὁ ἄλλος, πιὸ ἐνθουσιώδης, μετὰ τὴν ἐκδοσὴ τῆς *Ἑπερβατικῆς συντεχνίας*, ἐπισημαίνει τὴ νεανικὴ ὀρμὴ καὶ τὸ νεόκοπο λόγο, πού διεκδικεῖ τὴν ἀκριβολογία, τὴν ἀπόδοσιν τῶν ἀποχρώσεων, ἀλλὰ καὶ τὴν ἀνανέωση σὲ ἕνα χῶρο φρυγμένον ἀπὸ τὴν τριβὴ καὶ τὴν κοινὴ χρῆσιν «... καὶ ὁ μεστὸς αὐτὸς στοχασμὸς ὑπηρετεῖται ἀπὸ λόγο πλούσιο, φανταχτερό, γεμάτο πολῦτιμα πετράδια βγαλμένα μὲ μόχθο προσωπικὸ βαρὺ, ἀπὸ τὰ ἔγκατα τοῦ ξεχασμένου ὄρυχίου τῆς παμπάλαιας γλώσσας μας».⁴

Στὴ συνέχεια ὁ ποιητὴς δέν θὰ ὑποσκελίσει τὸ μελετητὴ. Πέρα ἀπὸ τίς κριτικὲς, τὰ φιλολογικὰ ἄρθρα, τίς «εἰδικὲς εἰσαγωγές» στὴν «ἐπανεκδοσὴ τοῦ ἔργου τοῦ Κωνσταντίνου Θεοτόκη *Διηγῆματα (Κορφιάτικες ἱστορίες)*, *Ὁ κατάδικος, Οἱ σκλάβοι στὰ δεσμά τους*», πολλὰ χρόνια μετὰ τὴν *Ἑπερβατικὴ συντεχνία* θὰ δημοσιεύσει ἄλλα δύο βιβλία: *Καβάφης καὶ Ἱστορία* (1974), καὶ *Εἰσαγωγή στὴν ποιητικὴ τοῦ Μίλτου*

Σαχτούρη (1978). Δοκίμια τὰ χαρακτηρίζει κι αὐτὰ ὁ ἴδιος ὁ συγγραφέας τους. Καί πράγματι: Ὁ Δάλλα ξεακολουθεῖ νά καλλιιεργεῖ ἕνα ὕφος. Δέν ἀκολουθεῖ δρόμους πεπατημένους. Ἀγωνίζεται πάντα νά ὑπερβεί τόν καθιερωμένο τρόπο καί τόν πολιτογραφημένο γλωσσικό κώδικα. Θέλει τό λόγο του ἀκριβή, ἀλλά καί ἡδύ· νά πιστοποιεῖ ἀνά πάσα στιγμή μέ ἔνταση τή δική του ταυτότητα. Ἀναμφισβήτητα, ὁ κριτικός πού θά μελετήσῃ τόν ποιητή Γιάννη Δάλλα δέν θά δώσει μέ ἀκρίβεια τίς ὀρίζουσες τῆς ποιητικῆς του, ἂν δέν μελετήσῃ τή λειτουργία τῆς γλώσσας τοῦ κριτικοῦ καί τοῦ δοκιμογράφου.

Ἀνάμεσα ὅμως στήν Ἑπερβατική συντεχνία καί τὰ δύο τελευταῖα βιβλία ἢ τίς εἰσαγωγές τοῦ Δάλλα ὑπάρχει μεγάλη διαφορά, παρά τὰ πολλά κοινά ἀναγνωρίσιμα σημεῖα. Ὁ φιλόλογος δίδει τώρα τή γραμμὴ πλεύσεως, ἔχοντας ἀφήσει τή σκηνογραφική διάταξη στό δοκιμογράφο. Πάντα διεισδυτικός καί καινοτόμος, θέτει τό δεσπόμενον πρόβλημα πού προβάλλει ὁ συγγραφέας τόν ὁποῖο μελετᾷ, ἀπαρχῆς. Δέν κινεῖται ὅμως πιά μέ πλατὺ διασκελισμό καί δέν παραμένει σέ γενικούς σχεδιασμούς καί τολμηρές κρίσεις, πού ζητοῦν ἀπό τόν ἀναγνώστη τήν ἐλεύθερη συζήτηση καί τήν παραδοχή ἢ τήν ἀπόρριψη. Τώρα προχωρεῖ συνετά, ὁροθετεῖ μέ ἀκρίβεια τό ἀντικείμενό του, συγκεντρώνει τό ἀποδεικτικό ὕλικό, μεθοδικά τό ταξινομεῖ, γιά νά προχωρήσῃ στά συμπεράσματά του. Οἱ ἐργασίες τοῦ Γιάννη Δάλλα γιά τόν Καβάφη, τόν Σαχτούρη, τόν Θεοτόκη, μορφές πού ἐπίμονα τόν προκαλοῦν καί συχνά σ' αὐτές ἐπιστρέφει, δέν εἶναι πιά δοκίμια. Εὐδιάκριτη πάντα ἡ τόλμη καί ἡ λεξιμαγεία τοῦ δοκιμογράφου τῆς Ἑπερβατικῆς συντεχνίας ἀλλά τώρα πιά τόν κύριο λόγο τόν ἔχει ὁ μελετητής, πού ἐξαντλητικά τεκμηριώνει καί μέ φιλολογική λεπτολογία ἱεραρχεῖ τὰ ἐπιχειρήματά του καί συντάσσει τή συλλογιστική του.

Ἄλλωστε ἄς μὴν ξεχνᾶμε· ἡ κλασική παιδεία εἶναι τό ἰσχυρότερο ὑπόστρωμα πού συγκροτεῖ τό πνευματικό πρόσωπο τοῦ Δάλλα. Συνναστρέφεται μέ οἰκειότητα καί μεταφράζει μέ ἄνεση τούς ἀρχαίους ἔλληνες, μέ ἰδιαίτερη προτίμηση στούς λυρικούς, ὅπως δείχνουν οἱ μεταφραστικές του ἐργασίες μέ τὰ ἐπιγράμματα τοῦ Καλλιμάχου καί οἱ Ἀρχαῖοι λυρικοί, μιά σειρά μέ κείμενο, εἰσαγωγές, σχόλια καί μεταφραση, πού ὁ πρῶτος τόμος μέ τούς Ἰαμβογράφους κυκλοφόρησε τό 1976, ἐνῶ τοῦ δευτέρου, πού θά περιλάβει τούς χορικούς ποιητές, ἔχει ἤδη προγραμματιστεῖ ἢ ἐκδοσῆ. Στενή ἢ ἐπαφή λοιπόν μέ τούς κλασικούς, πού δέν ἐπαιξε μόνο σημαίνοντα ρόλο στή διαμόρφωση τῆς ποιητικῆς γλώσσας ἀλλά καί τῆς φιλολογικῆς μεθόδου.

Ἰδιαίτερο κι εὐδιάκριτο πάντα τό ἐνδιαφέρον στά κριτικά κείμενα τοῦ Δάλλα γιά τή γλώσσα. Καί εἶναι φυσικό ὁ ποιητής καί ὁ φιλόλογος νά δείχνει ξεχωριστή εὐαισθησία γιά τὰ γνωρίσματα ἀκριβῶς ἐκεῖνα πού συνιστοῦν κατεξοχὴν τήν ταυτότητα τοῦ λογοτεχνικοῦ ἔργου. Δέν σταματᾷ ὅμως σέ μιά ἀπλή καταλογογράφηση γλωσσικῶν φαινομένων, πού διαφοροποιοῦν τή λογοτεχνική ἔκφραση ἀπό τό μέσο τῆς καθημερινῆς ἐπικοινωνίας· μέ ἀφετηρία τό γλωσσικό ὕλικό ἐπιμένει σέ οὐσιαστικότερες τοποθετήσεις, πού

θά φωτίσουν τό πρόσωπο καθὼς δρᾷ μέσα στήν ἐποχή του ἢ δέχεται τίς ἐπιδράσεις τῆς πνευματικῆς ζωῆς τοῦ καιροῦ του, γιά νά γίνῃ τελικά ὁ χάρτης ὅπου ἐγγράφονται, λιγότερο ἢ περισσότερο ἐντυπωσιακά, οἱ συντεταγμένες τῆς κοινωνίας τῶν χρόνων του. Μακρυγιάννης, Καβάφης, Θεοτόκης, Σαχτούρης, ὅποιοι κι ἂν εἶναι οἱ ἐξωτερικοί λόγοι πού δίνουν τήν ἀφόρμηση, τελικά οἱ ἐπιλογές δέν εἶναι τυχαῖες.

Αὐτές οἱ συνιστώσες ὀρίζουν καί τήν προσέγγιση τοῦ Ἀνδρέα Κάλβου. Ὁ ποιητής ἀγάπησε τόν ἰδιότυπο πρόγονό του καί δέχτηκε στά πρῶτα του βήματα μέ σύνεση τό δίδαγμα τῆς ποιητικῆς καί τοῦ ἥθους του. Ὁ φιλόλογος ἐπανερχεται καί τόν μελετᾷ. Ἀνήκει στούς νεότερους μελετητές πού ἔχουν ἀνοίξει ἕνα νέο, γόνιμο κεφάλαιο τῆς φιλολογικῆς κριτικῆς γιά τόν Ἀνδρέα Κάλβο, γιατί τελικά μιά ἱστορική ἀναδρομή στήν ἐκάστοτε στάση τῆς κριτικῆς ἀπέναντι στόν ποιητή τῶν Ὠδῶν λιγότερο μᾶς δίνει τό ἀληθινό πρόσωπο τοῦ ποιητή καί περισσότερο μᾶς ὁροθετεῖ τήν περιπέτεια τῆς ἴδιας τῆς κριτικῆς.

Οἱ σύγχρονοι του τόν ἀγνοοῦν ἢ ἡ γλωσσική του ἰδιουτυπία (μόνο ἡ γλωσσική του;) δέν τοῦς ἐπιτρέπει νά ἐκτιμήσουν τήν ἀξία του. Ἡ Ἀθηναϊκὴ Σχολὴ καί οἱ καθαρολόγοι τόν καταδικάζουν. Ὁ Ἀλέξανδρος Σούτσος μάλιστα κάνει οἰκονομία στά πυρά του. Τόν ἐκτελεῖ δίπλα δίπλα μέ τό Σολωμό, σέ κοινὴ καταδικαστική ἀπόφαση, μέ τήν περιλάλητη ἐτυμυγορία του:

*Ὁ Κάλβος καί ὁ Σολωμός, ὠδοποιοὶ μεγάλοι
μεγάλως παρημέλησαν τῆς γλώσσας μας τὰ κάλλη·
ἀλλὰ ἰδέαι πλούσιαι πτωχὰ ἐνδεδυμένα.*

Οἱ Ἑπτανήσιοι δέν ὕστεροῦν: «Γενικώτερον ὅμως οἱ ἑπτανήσιοι καί μάλιστα οἱ λογοτέχνη τοῦ κύκλου τοῦ Σολωμοῦ κατέκριναν τόν Κάλβον ὄχι διότι δέν ἀνεγνώριζαν τήν ποιητικὴν του ἀξίαν... ὅσον διότι δέν ὑπέφερον τήν γλώσσαν του». ⁵ Παράξενη καί ἀμφίβολη ἐκτίμηση, ὅταν εἶναι ἀνυπόφορο καί ἀπροσέλαστο τό ἐκφραστικό μέσο.

Ἡ ἀπόφαση εἶναι τελεσιδικία. Ὁ Ἀνδρέας Κάλβος στό περιθώριο καί στή λήθη. Ὅταν ὁ Κερκυραῖος λόγιος Σπύρος Δέ Βιάζης (1843-1927) συνέλαβε τήν ἰδέα νά κάμῃ «νέαν ἐκδοσιν μετὰ προλεγομένων» τῶν ποιημάτων τοῦ Κάλβου στήν Κέρκυρα καί βρῖσκει τούς τυπογράφους, πού «εἶχον ἀναλάβει τήν δαπάνην τῆς ἐκδόσεως», «ὁ Πολυλάς τοῦς ἐπεισεν ὅτι θά χάσουν τὰ ἔξοδά τους» καί ἔτσι «ἐναυάγησεν ἡ Κερκυραϊκὴ ἐκδοσις». ⁶ Κι ὁ Παλαμάς μέ συγκίνηση ἐνθουσιάζεται καί μέ εἰλικρινὴ ἀφέλεια ἐξομολογεῖται τόν ἐνθουσιασμό του, ὅταν κάποτε βρήκε καί ἀγόρασε «ἕκτινος παρά τήν Ἁγίαν Εἰρήνην Παλαιοπώλου» τόν Ὀδοιπόρο τοῦ Παναγιώτη Σούτσου, γιατί «τὴν εὔρεσιν του ἀπεδέχθην ὡς δῶρον τῆς θείας Προνοίας», ἐνῶ ἕνα ἄλλο τομίδιο «ἀγνωστον ἀγνώστου ποιητοῦ» «συγκατατέθην μόνον τῇ ἐπιμόνω παρακλήσει τοῦ παλαιοπώλου νά φορτωθῶ ἀντὶ καταβολῆς εὐτελεστάτου τιμήματος». Ὁ ἐκκολαπτόμενος ποιητής «ἐπανελθὼν εἰς τό μαθητικὸν δωμάτιον» παραμένει «ὄλοκλήρους ὥρας ἐν ἐκστάσει πρὸ τῶν πατριωτικῶν μονολόγων καί τῶν ἐρωτικῶν δυωδιῶν τοῦ Ὀδοιπόρου καί τῆς Ραλλοῦς», ⁷ ἀλλὰ ἀνακαλύπτει τότε καί τόν Κάλβο, πού ἀργότερα θά τόν παρουσιάσει μέ διάλεξή του στό ἀθηναϊκό κοινό. Ὡς ποιὸ σημεῖο ὁ

μεγάλος ποιητής του καιρού του και αυτοδίδακτος κριτικός είχε συλλάβει τό ποιητικό μήνυμα των Ψαλμών είναι άλλο θέμα. Τό γεγονός είναι ένα. Ο Παλαμάς, ο δημοτικιστής, προσεγγίζει τόν Κάλβο· δείχνει έτσι τίς βαθύτερες διαστάσεις του Δημοτικισμού, πέρα από τίς ακρότητες τής γλωσσικής διαμάχης.

Ο δρόμος όμως έχει ανοίξει. Ακολουθεί ο έρευνητής, πού κάνει αρχαιακές έρευνες, αποκαθιστά τά γενεαλογικά δέντρα, αναστηλώνει όσο μπορεί τόν ιδιωτικό βίο, αλλά παραμένει πάντα σέ μία έργοβιογραφική προσπάθεια, χωρίς κανένα συσχετισμό, χωρίς καμιά πρόθεση τοποθέτησεως του ποιητή στό χώρο του και στόν καιρό του. Φυσικά ούτε λόγος γιά τή διείσδυση στή λυρική ουσία. Θά τήν επιχειρήσει μόνο ο ποιητής, πού αναζητά μέσα στό μεσοπόλεμο τήν ποιητική ανανέωση και έξοδο από τήν καθίζηση, γιά νά αποκαλύψει στους άνορθόδοξους γλωσσικούς τύπους των Ψαλμών τήν «άληθινή φυσιογνωμία» και τή «λυρική Τόλημ του Άνδρέα Κάλβου».

Ήδη όμως τά τελευταία χρόνια οί έρευνητικές μελέτες έχουν γίνει ουσιαστικές, και συνακόλουθα στρέφονται μέ ξεχωριστό ενδιαφέρον στό βασικό πρόβλημα, τή γλώσσα, πού ειδικά στήν περίπτωση του Κάλβου δέν είναι ένα μέσο προφορικής ή γραπτής έπικοινωνίας πού τό βρίσκει έτοιμο ο ποιητής και τό ανυψώνει σέ όργανο τής προσωπικής του λογοτεχνικής δημιουργίας, αλλά μία μοναδική πρώτη ύλη, πού ο Κάλβος τή συντάσσει άπαρχής, μέ σκοπό αποκλειστικά έναν· νά υπηρετήσει τό ποιητικό του όραμα, πού είναι συνάμα και μία διακεκριμένη συμμετοχή στόν έθνικό άγώνα. Μία κατασκευή λοιπόν; Θά μπορούσε νά είναι, άν ο σκοπός παρέμενε άπραγματοποίητος. Τό αισθητικό αποτέλεσμα όμως δείχνει ότι πρόκειται γιά δημιουργία. Ή ποιητική γλώσσα του Κάλβου δρα δυναμικά και καιρία. Βέβαια οί γραμματικοί τύποι κι οί γλωσσικές ιδιορρυθμίες από καιρό είχαν καταγραφεί. Ποιοί όμως φορείς συνετέλεσαν στή διαμόρφωση; Ποιοί οί παράγοντες πού υπαγόρευσαν τήν έπιλογή; Γιατί βέβαια τό φαινόμενο δέν είναι ένα αποκομμένο γεγονός, ούτε ένα μεταφυσικό θαύμα. Νά ο βασικός στόχος των νεότερων μελετητών, πού όσο κι άν διαφωνούν μεταξύ τους τελικά κυκλώνουν γόνιμα τό πρόβλημα, και όχι μόνο συντελούν στή φιλολογική ένημέρωση, αλλά συνάμα υποδοθηούν τήν αισθητική προσέγγιση.

Στό πλαίσιο αυτής τής προσπάθειας εντάσσεται και ή έκδοση ενός κειμένου-μετάφρασης του Κάλβου, πού σύμφωνα μέ τόν παλαιότερο μελετητή τής γλώσσας του ανέλαβε ο ποιητής μας «όταν μετά τό χωρισμό του από τόν Φώσκολο στό Λονδίνο δυσκολεύτηκε οικονομικά στή ζωή του».⁹ Πρόκειται γιά τούς Ψαλμούς του Δαβίδ, «πού παρουσιάζονται εδώ άποσπασμένοι από τό σώμα πού τούς περιείχε στήν πρώτη έκδοση του Λονδίνου τό 1820»¹⁰ και πού ο πλήρης τίτλος τους είναι *BIBLION ΤΩΝ ΔΗΜΟΣΙΩΝ ΠΡΟΣΕΥΧΩΝ* και τής υπηρεσίας των Μυστηρίων και άλλων Εκκλησιαστικών θεσμών και τελετών κατά τό έθος τής Ήνωμένης Εκκλησίας Άγγλίας και Ήβερνίας, ώ προσετίθη τό *ΨΑΛΤΗΡΙΟΝ* του ΔΑΒΙΔ και αι μετά τας Συναπτάς Έπιστολαί και Εθαγγέλια. Μεταφρασθέν εκ τής Άγγλικής εις τήν κοινήν τής Έλλά-

δος διάλεκτον υπό Α. ΚΑΛΒΟΥ ΙΩΑΝΝΙΔΟΥ. Πάρεργο λοιπόν τό πόνημα και γιά λόγους βιοποριστικούς τό ήθελαν οί παλαιότεροι βιογράφοι. Έξω και πέρα από κάθε συσχετισμό μέ τό ποιητικό έργο. Ο Γιάννης Δάλλας όμως διαφωνεί ριζικά. Ή προσάρτηση των Ψαλμών έξηγει, «στήν πολύγλωσση λειτουργία του άγγλικανικού δόγματος... ένίσχυσε στους πρώτους μελετητές τήν έντύπωση γιά τήν προπαγανδιστική σκοπιμότητα και έπισκίαζε τήν υπόθεση γιά τή δημιουργική και αυτόνομη σημασία του έργου... ένός έργου μέ τήν πλατύτερη σημασία ποιητικού, και μάλιστα ένός είδους πού προσιδίαζε στή φύση και στις έπιλογές ενός ύμνωδου», όπως ο Κάλβος.

Από μία από τίς πολλές επανεκδόσεις, από τήν έκδοση του 1820 «βάσει άντιτύπου τής Γενναδείου Βιβλιοθήκης» μάς παρουσιάζει ο Γ. Δάλλας τούς Ψαλμούς· όχι άπλά γιά νά συγκροτήσει εύσυνείδητα τό σώμα όλων των γραπτών, σημειόντων και άσημάτων, ακόμα κι αυτών πού ξεκινούν από τήν άγγραφία και τόν καταναγκασμό και γιά νά τακτοποιήσει ένα φιλολογικό λογαριασμό, αλλά γιατί πιστεύει ότι μέ τήν άνεξάρτητη έκδοση τής μετάφρασης των Ψαλμών, πού έγινε «όχι από τά άγγλικά αλλά άπευθείας... από τήν άπόδοση των Ο'... θά φανεί ή αυτοδυναμία και ή μεταφραστική σημασία... του έργου... ή όριακή θέση πού κατέχει στήν πνευματική εξέλιξη και τή συγκρότηση τής ποιητικής προσωπικότητας του Κάλβου». Δέν είναι λοιπόν ή έκδοση μία φιλολογική προσθήκη, κειμήλιο και δείγμα πού έχει μόνο τήν αξία γλωσσικής μαρτυρίας, γιατί ή μετάφραση «μάς δείχνει... τήν τελευταία φάση των τεχνοτροπικών και των ιδεολογικών... αναζητήσεων» του Κάλβου, και έτσι «άποτελεί και μία πρόδρομη έμπειρία και πραγματικότητα, πού γλωσσικά - έκφραστικά - ιδεολογικά τόν οδηγεί και μάς οδηγεί ευθύτερα στήν ποίηση των Ψαλμών».

Από τίς 326 σελίδες του βιβλίου, μέ τήν καλαισθητή τυπογραφική εμφάνιση, τίς 218 τίς καλύπτει ή μετάφραση. Στίς υπόλοιπες έχει κατατεθεί ο μόχθος του έπιμελητή, πού δείχνει τήν ικανότητά του, τήν εύσυνειδησία του και τήν εύστροφία του.

Τό βιβλίο κλείνει μέ τά «Σχόλια» και τό «Γλωσσάρι», «πού καταρτίστηκε μέ τή συνεργασία τής Γεωργίας Παπαγεωργίου». Στίς 23 σελίδες των σχολίων «συγκεντρώνονται και καταχωρούνται» τά παράλληλα χωρία τής μετάφρασης και των Ψαλμών. Τή σημασία των σχολίων τή διαφωτίζει τό γλωσσάρι μέ τίς 14 πυκνοτυπωμένες σελίδες του, όπου «καταγράφονται γλωσσικοί τύποι τής κοινής διαλέκτου μέ τά τυχόν ιδιωματικά τους στοιχεία, τά άμεσα λαϊκά... ή τά άφομοιωμένα από τή λόγια παράδοση... όπως ακριβώς κλιτικά και φραστικά βρίσκονται στή μετάφραση και μάλιστα στή γραμματική τους ακολουθία... και ταυτόχρονα στή συντακτική τους ποικιλία... ή τή συχνότητα τους άκόμη και όταν επαναλαμβάνονται πανομοιότυπα», γιατί έτσι, συνεχίζει ο Δάλλας στό εισαγωγικό σημείωμα πού προτάσσει στό γλωσσάρι, θά «άποτυπωθεί πιστά, χωρίς τήν παρέμβαση του έπιμελητή και σ' όλη τήν ιδιομορφία τους ο βαθμός και τό βάθος τής γλωσσικής περιουσίας και μνήμης του ποιητή. Και πίσω από τίς λανθάνουσες λαϊκές του καταβολές», έτσι θά «έκτιμηθεί καλύτερα τό πέρασμα του σχετικού γλωσσικού και έκφραστικού ύλικού από τή μετάφραση... στή δόκιμη ποίηση των Ψαλμών, σύμφωνα και μέ τίς πρωτοβουλίες του ποιητή άπέναντι

στή γλώσσα τῶν Ο'... καί σύμφωνα μέ τά παράλληλα χωρία ὅπως συγκεντρώνονται ...στά ΣΧΟΛΙΑ».

Σχόλια λοιπόν καί γλωσσάρι ὄχι ἀπλά γιά νά καλύψουν τή δεοντολογία τῆς φιλολογικῆς ἐπιμέλειας, ἀλλά μέ ἕναν κοινό στόχο· νά στηρίξουν μέ ὕλικό καιρία καί ἄμεσα ἀποδεικτικό τήν ἀποψη πού διατυπώνει ἡ εἰσαγωγή, ὅπου πέφτει καί τό κύριο βάρος τοῦ βιβλίου. Ἡ εἰσαγωγή δέν εἶναι τό συνηθισμένο καί ἀπαραίτητο κατατοπιστικό σημεῖωμα, πού διευκρινίζει τά προβλήματα τοῦ ἐκδοτικοῦ ἐγχειρήματος, ἀλλά μία πλήρης μελέτη 57 σελίδων (67 μέ τίς σημειώσεις), μέ τόν γνώριμο δοκιμακό χαρακτήρα τοῦ Δάλλα. Ὁ τίτλος, εὐγλωττος «Ἡ τελευταία ἰδεολογική ζύμωση καί ἡ γλωσσική προετοιμασία τῶν Ὁδῶν», πού συμπληρώνεται ἀπό τόν ὑπότιτλο «θρησκευτικός διαφωτισμός καί μεταφραστική ἐμπειρία»: Δέν ὀρίζει μόνο τήν ὕλη πού στεγάζει, ἀλλά κυρίως προτείνει τήν ἀναζήτηση στή μετάφραση ἑνός θρησκευτικοῦ κειμένου τήν ἰδεολογική καί μορφολογική προετοιμασία τῆς καλλιτεχνικῆς δημιουργίας καί συνακόλουθα ἐξηγεῖ τή σημασία τῆς ἐπανεκδόσεως.

Ἡ εἰσαγωγή εἶναι ἀρθρωμένη σέ ἑπτὰ κεφάλαια. Στό πρῶτο, τό προοιμιακό, ὁ ἐπιμελητής καθορίζει τή σημασία τῆς χωριστῆς ἐπανεκδόσεως τῶν *Ψαλμῶν*. Στό δεύτερο καί τό τρίτο ἀναλύει συνοπτικά τούς φορεῖς πού διαμορφώνουν τήν ποιητική καί τόν ἰδεολογικό κόσμο τοῦ Κάλβου, γιά νά ὑποστηρίξει καί νά ἀναπτύξει τήν ἀποψη πώς ὁ ποιητής μας δέν «ταλαντεύεται... μεταξύ μιᾶς τεχνητῆς ποιητικῆς γλώσσας καί μιᾶς ζωντανῆς πραγματικότητας καί λαλιάς, μεταξὺ τοῦ εἰδωλολατρικοῦ Δία καί τοῦ Χριστιανικοῦ θεοῦ, μεταξύ τοῦ ἀρχαίου μυθολογισμοῦ καί τῆς ἐπαναστατικῆς ἐπικαιρότητας, μεταξύ τοῦ κλασικισμοῦ καί τοῦ ρομαντισμοῦ», δηλαδή «ἀνάμεσα στίς ἀντινομίες τοῦ καιροῦ του», ὅπως θέλει ἄλλος σοβαρός μελετητής τοῦ Κάλβου,¹¹ γιατί «δέν πρόκειται γιά ἀντινομία παρά γιά διαλεκτική σχέση», μιά πού ὁ Κάλβος «δέν συνθλίβεται σέ κανένος εἶδους ἀντινομία, ἀλλά συνεκβάλλει ἐπιδεικτικά τά πιό ἀντίθετα ρεύματα τοῦ καιροῦ του».

Ἀπό τό τέταρτο κεφάλαιο κι ἔπειτα «ἡ μεταφραστική ἐμπειρία τῶν *Ψαλμῶν* τοῦ Δαβίδ ἐντάσσεται σ' αὐτή τή φάση τοῦ γενικοῦ προβληματισμοῦ» τοῦ Κάλβου, γιά νά ἀποδειχθεῖ μέ στοιχεῖα πού συνετά καί μεθοδικά προσκομίζονται ὅτι «συνάμα ἀποτελεῖ μιά μετάβαση... ἀπό τήν ἰδεολογική στήν ποιητική δοκιμασία». «Ἐδῶ κοντά» πιστεύει ὁ Γ. Δάλλας ὅτι «ὁ Κάλβος βρίσκεται... στήν ὀριστική λύση... τῆς φαντασίας του πού δέν ἀκουμποῦσε ἀκόμα στά πράγματα» κι ἂν ὄχι στή λύση, στήν «πηγή γιά τή λύση τοῦ γλωσσικοῦ καί ἐκφραστικοῦ του προβλήματος», γιατί «ὁ Κάλβος συναντήθηκε ἐδῶ μέ τή γλώσσα, συναντήθηκε μέ τήν ἴδια τήν ποίησή του», ἐνῶ ὁ κοραϊσμός καί τά ἰταλικά προηγούμενα, πού θεωροῦνται οἱ γλωσσικές του ἀφετηρίες ἀπό ἄλλους μελετητές, γιά τό Δάλλα εἶναι «δυό ἐπιρροές σύνδρομες ἀλλά ὄχι ὀργανικές».

Κείμενο – σταθμός λοιπόν ἡ μετάφραση τῶν *Ψαλμῶν*, πού γιά τόν καινοτόμο μελετητή ἀνοίγει ἕναν καινούριο δρόμο καί στηρίζει μιά νέα ἐκδοχή, πού ἐπανατοποθετεῖ σέ νέες βάσεις ὄχι μόνο τό πρόβλημα τῆς σύνταξης μιᾶς γλώσσας, ἀλλά καί τῆς συγκρότησής μιᾶς ἰδεολογίας. Ὁ Α. Κάλβος, ἐξόριστος ἀπό τή γλώσσα του στά ταραγμένα σταυροδρόμια τῆς Εὐρώ-

πης σέ χρόνια ὅπου οἱ κοινωνικές ἀντιθέσεις δέξονταν, καί ἐκδηλώνονται μέ ἔνταση σέ καλλιτεχνικές διαμάχες, κοινωνιολογικές ζυμώσεις, αἱματηρές συγκρούσεις σέ ἀδιάσπαστη συνοχή, ἀναζητεῖ τό πρόσωπό του, τό ἦθος του καί τό ὕφος του, κι ὁ Γιάννης Δάλλας, ὁ ἐπίγονος ποιητής καί φιλόλογος, μᾶς προτείνει ἕναν τρόπο κι ἕνα δρόμο γιά νά τόν προσεγγίσουμε μέ ἀσφάλεια.

Μετά τή δημοσίευση τῶν *Ψαλμῶν* ἀκολούθησε σέ δυό συνέχειες, στή Φιλολογική *Καθημερινή* (8 καί 15.1.1981) ἕνα πολύστυλο μελέτημα: «Οἱ Γραφές καί ἡ ἔμπνευση τοῦ Κάλβου», κι ἀκόμα στόν *Πολίτη* (43/6.1981) ἡ μελέτη «Ὁ Κάλβος, ἀπό τήν προοπτική τοῦ χρόνου, ἡ νεκροφάνεια καί ἡ ἐπαναλειτουργία τῶν Ὁδῶν», πού εἶναι ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ἡ ὑποσημείωση, «Εἰσαγωγή πλατύτερης μελέτης πού τιτλοφορεῖται: Ἄνδρέας Κάλβος, ἡ πνευματική στρωματογραφία καί ἡ τεχνική τῶν Ὁδῶν του». Στή σειρά πάλι τῶν ὀμιλιῶν, πού δόθηκαν στήν «Ἐταιρεία Σπουδῶν Νεοελληνικοῦ πολιτισμοῦ καί Γενικῆς Παιδείας» ἀπό τίς 15 Ἰανουαρίου ἕως τίς 4 Ἀπριλίου 1981, μέ τό γενικό τίτλο «Ἡ κριτική στή νεότερη Ἑλλάδα», ὁ Δάλλας ἐκάλυψε τό θέμα «Ἡ ποιητική τοῦ Σολωμοῦ καί τοῦ Κάλβου καί ἡ διαμόρφωση τῆς ἐπτανησιακῆς κριτικῆς». Τέλος ὑπόσχεται νά μᾶς δώσει μέ «σχόλια καί γλωσσάρι» τήν πανομοιότυπη ἐκδοση ἀπό τό χειρόγραφο τῆς βιβλιοθήκης τῆς Ἁγίας Γενεδιέβης στό Παρίσι τῆς Λύρας πού «τιτλοφορεῖται Ἡ Ἰωνιάς», μιά μελέτη πού θέμα της εἶναι «ὁ κλασικισμός τοῦ Κάλβου» καί τό ἀπαραίτητο συμπλήρωμα τῆς μετάφρασης τῶν *Ψαλμῶν*, πού θά περιλαμβάνει σέ ἕνα δεύτερο τόμο τή μετάφραση τῶν Εὐαγγελίων καί τῶν Ἐπιστολῶν τῶν Ἀποστόλων, πού περιέχονται στό ἴδιο *Βιβλίο τῶν δημοσίων προσευχῶν κ.τ.λ.* Ἦταν καιρός. Τά σημάδια εἶναι εὐοίωνα. Ἀρχισε καί στόν τόπο μας ἡ νεοελληνική λογοτεχνία νά γίνεται ἀντικείμενο σοβαρῆς σπουδῆς, πέρα ἀπό τήν πληροφοριακή ἐνημέρωση καί τήν ἐρασιτεχνική κρίση.

Δ. Πλάκας

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Ἄλκης Θρύλος, *Φιλολογική Πρωτοχρονιά*, 1956.
2. Γιάννης Χατζίνης, *Νέα Ἐστία*, τεύχ. 658, 1954.
3. Πέτρος Χάρης, *Ἐλευθερία* 7.8.1954.
4. Κλέων Παράσχος, *Καθημερινή* 1959.
5. Γεώργιος Ζώρας, *Ὁ Α. Κάλβος καί ἡ ἐπτανησιακή σχολή*.
6. Ὁπ. π., σελ. 283, *Πειραιϊκά Γράμματα*, Ἰούνιος 1943, σ. 282.
7. Κ. Παλαμάς, *Ἄπαντα*, τόμ. Β, σ. 28 (Β' ἐκδ.).
8. Δές Ὁ. Ἐλύτη, *Νέα Ἐστία*, Χριστούγεννα 1946.
9. Ν.Π. Ἀνδριώτης, «Ἡ γλώσσα τοῦ Κάλβου», *δπ. π.*, σ. 160.
10. Τά παραθέματα ἀπό ὠμό καί κάτω χωρίς παραπομπή εἶναι ἀπό τήν εἰσαγωγή καί τά σχόλια τοῦ Δάλλα στήν ἐκδοση τῶν *Ψαλμῶν*.
11. Mario Vittit, «Ὁ Κάλβος ἀνάμεσα στίς ἀντινομίες τοῦ καιροῦ του», *Ἐπιθεώρηση Τέχνης* 115-116/7-8.1964, σ. 8-26.

Ἡ ὑποδειγματική ἀνάγνωση τοῦ Μίλτου Σαχτούρη ἀπὸ τὸν Δ.Ν. Μαρωνίτη

Δ. Ν. Μαρωνίτη: «Μίλτος Σαχτούρης. Ἄνθρωποι – Χρώματα – Ζῶα – Μηχανές». Ἀθήνα 1980. Ἐκδόσεις «Γνώση»

Ὁ καθηγητὴς Δ.Ν. Μαρωνίτης ἔχει βρεῖ ἕναν τρόπο νὰ μεταφέρει τὰ μαθήματα τὰ ὁποῖα διδάσκει μέσα σὲ μιά αἴθουσα γιὰ τοὺς φοιτητὲς τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, στὸ πλατὺ κοινὸ μέσῳ τῶν ἐπιφυλλίδων μᾶς πρωινῆς ἐφημερίδας μὲ μεγάλη κυκλοφορία (*ΒΗΜΑ*). Ἔτσι οἱ τοῖχοι τῆς αἴθουσας διδασκαλίας πέφτουν καὶ ὅλοι ἔχουμε τὴ δυνατότητα νὰ τυλιχτοῦμε σὲ μιά ἐφημερίδα. Ἡ Ἀνεμόσκαλα ἦταν ἡ πρώτη ἀπόπειρα τοῦ πανεπιστημιακοῦ δασκάλου νὰ πλησιάσει τὸ πλατὺ κοινὸ, ὅταν τοῦ στέρησαν τὸ φοιτητικὸ, καὶ τὸ πετυχημένο πείραμα διδασκαλίας-ἐπιφυλλίδα-βιβλίου ἐξακολούθησε μὲ τὴν ποιητικὴ, πολιτικὴ, ἠθικὴ τριῶν ποιητῶν: τοῦ Ἀναγνωστάκη, Πατρίκιου καὶ Ἀλεξάνδρου (δὲς βιβλιοκρισία Γ. Κεχαγιόγλου στὸ περιοδικὸ *Ὁ Πολίτης*, τεῦχος 10, σ. 77-83)

Αὐτὴ τὴ φορά εἶχε μιά καλύτερη ιδέα: μᾶς προσφέρει συγκεντρωμένες τὶς ἐπιφυλλίδες πού ἀφοροῦν τὸν ποιητὴ Μίλτο Σαχτούρη, ἀλλὰ τὶς πλαισιώνει μὲ πίνακες λέξεων, καιριῶν γιὰ τὴν ἀποκρυπτογράφηση τῆς ποίησης τοῦ Σαχτούρη, καὶ μᾶς βασικῆς κριτικῆς βιβλιογραφίας γιὰ τὸ ἔργο τοῦ ποιητῆ. Στὸν Δ.Ν. Μαρωνίτη καὶ στοὺς συνεργάτες του Μιχάλη Πιερῆ, Νάντια Χαραλαμπίδου καὶ Μάνο Ἐλευθερίου ὀφείλουμε χάρη γιατί ξεκινώντας ἀπὸ διαφορετικοὺς δρόμους μᾶς πρόσφεραν ἕνα βιβλίο ὑποδειγματικὸ καὶ ὑποβοηθητικὸ γιὰ τὴν ἀνάγνωση ἐνὸς νεοέλληνα ποιητῆ.

Οἱ ἐννιά ἐπιφυλλίδες οἱ ὁποῖες ἀποτελοῦν τὸ κύριο σῶμα τοῦ βιβλίου δημοσιεύτηκαν σὲ διάστημα 19 μηνῶν, ἡ πρώτη ἔχει ἡμερομηνία 29.7.78 καὶ ἡ τελευταία 19.1.80. Ἀποτελοῦν τὴν τρίχρονη συμβίωση τοῦ φιλολόγου μὲ τὸν ποιητὴ («πάνε τρία καὶ πάνω χρόνια πού μὲ ἀπασχολεῖ ἡ ποίηση τοῦ Μίλτου Σαχτούρη», σ. 57). Καὶ μόνο αὐτὴ ἡ συμπίκνωση τοῦ χρόνου σ' ἕνα βιβλίο εἶναι ἀρκετὴ γιὰ νὰ δικαιολογήσει τὴν ὑπαρξή του, γιὰ νὰ μὴ σκεφτοῦμε τὸν «τακτικὸ ἀναγνώστη» πού ἔχοντας ξεχάσει τί φαί ἔφαγε χτές πολὺ φυσικὸ εἶναι νὰ ἔχει χάσει τὸ νῆμα πού τὸν δένει μὲ

τὸν ποιητὴ καὶ τὸν φιλόλογο, πού τραβάει σχεδὸν δύο χρόνια· καὶ ἄς ἀναφέρουμε τὴν ὠφέλεια πού ἔχει τὸ ἀναγνωστικὸ κοινὸ πού ἀγοράζει μιά ἄλλη ἐφημερίδα.

Οἱ ἐπιφυλλίδες βάζουν ἕνα ὄριο χώρου γιὰ τὴν ἀνάπτυξη κάθε θέματος – ὅπως ὑποθέτω τὸ ἴδιο ὄριο χρόνου ἔχει καὶ ἡ διδακτικὴ ὥρα – καὶ ἔχουν ἐπίσης μιά αὐτοτέλεια. Ἴσως· ἂν ὁ καθηγητὴς Δ.Ν.Μ. ἀποφάσιζε νὰ γράψει ἕνα βιβλίο γιὰ τὴν ποίηση τοῦ Σαχτούρη, θὰ εἶχε τὴ δυνατότητα νὰ μεγαλώσει ἢ νὰ μικρύνει τὰ κεφάλαιά του, ἀλλὰ τὰ κεφάλαια θὰ εἶχαν τὸ ἴδιο περιεχόμενον πού ἔχουν καὶ οἱ ἐπιφυλλίδες. Ἴσως ἕνα αὐτοδύναμο βιβλίο γιὰ τὸν Σαχτούρη νὰ εἶχε ἕνα κεφάλαιο πού θὰ τὸν τοποθετοῦσε καλύτερα μέσα στὴν ἐλληνικὴ ποίηση καὶ συγκεκριμένα στὸ ὑπερρεαλιστικὸ κίνημα καὶ ὁ Σαχτούρης νὰ ἐπαιρνε πιὸ ἄνετα τὴ θέση του. Τώρα ὁ Δ.Ν.Μ. ὑπαινικτικὰ ἐδῶ καὶ κεῖ μᾶς τὸν τοποθετεῖ μὲ τοὺς προγενέστερους, συγχρόνους του καὶ μεταγενέστερους ποιητὲς, σάν ἕνα σκαλί μετέωρο ἢ καλύτερα σάν ὁ προβολέας τοῦ φιλολόγου νὰ φωτίζει μόνον τὸ σκαλί τῆς ἐλληνικῆς ποίησης πού λέγεται Μίλτος Σαχτούρης. Μιά ἄλλη ἔλλειψη, γιὰ μένα τουλάχιστον, εἶναι ἡ συνολικὴ ἀποτίμηση καὶ ἀξιολόγηση τοῦ ἔργου τοῦ Σαχτούρη. Στὴν τελευταία ἐπιφυλλίδα ὑπάρχει ἔξοδος ἀπὸ τὸν λαβύρινθο τῆς ποίησής του μὲ τὴ βοήθεια τῆς Παισιφῆς, γνώμη μου εἶναι ὅτι ἴσως χρειάζονταν μιά ὁλόκληρη ἐπιφυλλίδα-ἔξοδος.

Ἄλλὰ καλύτερα ἄς ἀφήσω τί θὰ ἤθελα ἐγὼ νὰ ὑπῆρχαν στὸ βιβλίο καὶ ἄς δοῦμε τί ὑπάρχει καὶ τὴ μεθοδολογία πού ὁ Δ.Ν.Μ. χειρίζεται γιὰ νὰ ἀνατέμνει χωρὶς νὰ κατακρεουργεῖ τὸ ποιητικὸ σῶμα τοῦ Σαχτούρη.

Ἡ πρώτη ἐπιφυλλίδα ἔχει τίτλο «Προλεγόμενα». Ἐδῶ ὀρίζεται τὸ θέμα ποιὸς ὁ ποιητὴς, ποιοὶ ἄλλοι ἀσχολήθηκαν μὲ τὸν ποιητὴ, σὲ ποιά θέματα ὁρατὰ σημεῖα – λέξεις ἢ ομάδες λέξεων – τοῦ παγόβουνου θὰ πιαστεῖ ὁ ἀναγνώστης καὶ φιλόλογος γιὰ νὰ ἐξερευνήσουν ὅλο τὸ μέγεθος τοῦ παγόβουνου. Ἐδῶ ὑπάρχει καὶ ἕνα γράμμα τοῦ ποιητῆ στὸν φιλόλογο πού «δὲν ἐξηγεῖ τὰ ποιήματά του» ἀλλὰ δίνει μερικὲς λεπτομέρειες πῶς τὰ γράφει. Τελείως ἐνδεικτικὰ σημεῖων τὴ λέξη κόκκινο, μιά λέξη κλειδί στὴν ποίηση τοῦ Σαχτούρη. Ὁ ποιητὴς περιγράφει τὴν ποιητικὴ του ἐμπνευση «σάν κάτι κόκκινο νὰ μὲ χτύπησε στὸ κεφάλι, ἔφτιαχνα τὸ σκελετὸ τοῦ ποιήματος μιά-δύο φορές». Τὰ προλεγόμενα κλείνουν μὲ τὴ συμβουλή τοῦ φιλολόγου νὰ ἀκούσουμε τὴ φωνὴ τοῦ ποιητῆ ἀπὸ δίσκο.

Ἡ δευτέρη ἐπιφυλλίδα μὲ τίτλο «Ποιητικὴ Περιοχὴ» εἶναι ἴσως ἡ πιὸ ἀδύναμα διαρθρωμένη ἀπ' ὅλες τὶς ἄλλες, ἀλλὰ ὑπάρχει ἡ δικαιολογία ὅτι «νέες δημόσιες ἀμαρτίες ἐπιδεινώνουν τὴ ζωὴ τοῦ τόπου», ἀποσποῦν τὸ μυαλὸ τοῦ φιλολόγου πού θεωρεῖ σάν «φυγομαχία» τὴ πεισματικὴ του προσήλωση στὴν ποίηση τοῦ Σαχτούρη. Ἐδῶ τοποθετεῖ τὸν προβληματισμὸ τοῦ Σαχτούρη στὰ χρώματα, στὴ ζωολογία καὶ στὴν ἀνθρωπολογία του καὶ ἀσχεῖ μιά ἀμείλικτη καὶ δικαιολογημένη κριτικὴ γιὰ βιβλία παραπλήσια μὲ τὸ θέμα τῆς ποιητικῆς περιοχῆς. Συγκεκριμένα στὸ βιβλίο τοῦ Κωστή Μοσχῶφ *Ἡ κοινωνικὴ συνείδηση στὴν ποίηση τῆς Θεσσαλονίκης* καὶ στίς μεταφράσεις τῶν ἔργων τοῦ Κίμωνος Φράιερ *Ἄξιον Ἔστί τὸ τίμη-*

μα καὶ *Τοπίο Θανάτου* καὶ προσπαθεῖ νὰ δείξει τί ἔννοοι μέ τὴν ἔννοια «ποιητικὴ περιοχὴ». Ἐνα μεγάλο θέμα αὐτό καθ' αὐτό πού, ὅπως ὁ ἴδιος ὁμολογεῖ, ἢ διαπραγματεύσῃ του εἶναι γεμάτη κενά.

Στὴν τρίτη ἐπιφυλλίδα, ἀφιερωμένη στὴν ποιητικὴ περιοχὴ, γίνονται οἱ συγκεκριμένοι «Ἀφορισμοὶ καὶ Ἀριθμοί». Ἐδῶ γίνεται ἡ περιγραφή τῶν ποιητικῶν συλλογῶν τοῦ Σαχτούρη καὶ δίνεται ἡ βιογραφία του.

Στὴν ἐπόμενη ἐπιφυλλίδα «Τὰ Πράγματα καὶ τὰ Φάσματα» ὁ ἐρευνητὴς ἀφήνει τὴν περιφέρεια καὶ προχωρεῖ στὴν ἐνδοχώρα τοῦ Σαχτούρη, ἀρχίζοντας ἀπὸ τὴ χρωματικὴ ὄραση τοῦ κόσμου του. Καὶ ἐνῶ ἀρχίζει ἀπὸ καθαρὰ ἀριθμητικὴ ἀπαρίθμηση, πόσες λέξεις χρώματα ἀνά ποιητικὴ συλλογὴ ἀνά σελίδα, τὰ ἀποτελέσματα εἶναι συναρπαστικά. (Πιστεύω ὅτι αὐτὴ ἡ ἐπιφυλλίδα χρωστᾷ πολλὰ στὴν «ἄχαρη δουλειά» τῶν συνεργατῶν τοῦ καθηγητῆ Μαρωνίτη, Μιχάλη Πιερῆ καὶ Νάντιας Χαραλαμπίδου). Βρίσκει πεντακόσιες εἴκοσι ἕξι χρωματικὲς παραπομπές σὲ διακόσιες ἐξήντα πέντε σελίδες καὶ διακόσια δώδεκα ποιήματα. Ἀνακαλύπτει ὁμως ὅτι ἡ χρωματικὴ παλέτα τοῦ Σαχτούρη ἔχει τρεῖς χρώματα: μαῦρο, κόκκινο καὶ ἄσπρο. Προσπαθεῖ νὰ δείξει γιατί χρειάζεται αὐτὴ ἡ λεπτομερὴς ἀπαρίθμηση τῶν χρωμάτων. Χρειάζεται γιὰ νὰ δεῖ ὁ ἀναγνώστης τὸ χρωματικὸ κόσμον τοῦ Σαχτούρη:

*Κόλαση
μέ τόσο φῶς
δέν τό περιμένα
στρίβοντας τὴ γωνιά
ν' ἀντικρίσω
τό μαῦρο κόκκινο.*

Ἔτσι γίνεται κατανοητό στόν ἀναγνώστη ὅτι ἡ κρίσιμη ποιητικὴ στιγμή εἶναι ταυτόχρονα ἄσπρη, κόκκινη καὶ μαῦρη.

Ἡ ἐπικαιρότητα τῶν Χριστουγέννων κάνει τὸν Δ.Ν.Μ. νὰ διαλέξει δύο «Χριστουγεννιάτικα» ποιήματα τοῦ Σαχτούρη καὶ δίνει σάν ἀκέραιο δῶρο στοὺς ἀναγνώστες του τὸ ποίημα «Μεταμόρφωση», «ἕνα καλὸ ποίημα πού λάμπει». Μέ τὸ ὑλικὸ τῶν τριῶν ποιημάτων γίνεται «ὁ ταχυδρόμος» καὶ προτείνεται «τίς συστάσεις ἀποστολῆς».

Μετά τὴν Χριστουγεννιάτικη παρένθεση ἡ ἐπιφυλλίδα «Ποιητικὴ Ἀνθρωπολογία: ἡ Ἐρημία τοῦ Πλήθους» προσεγγίζει τὰ ποιήματα τοῦ Σαχτούρη ἀπὸ τὴ μεριά τῶν ἀνθρωπολογικῶν λέξεων. (Καὶ ἐδῶ νομίζω ὅτι ἡ συμβολὴ ἄξιων συνεργατῶν εἶναι ἐμφανὴς καὶ ἀναντικατάστατη). Λέξεις πού καλύπτουν τὴν ἔννοια ἄνθρωπος λ.χ. ἀγόρι, κόρη, μητέρα, νεκρός, πονεμένος, τρελός, φάντασμα, κ.λπ. Προσηγορικά οὐσιαστικά λ.χ. Οἰδίποδας, Ὁρέστης, Λάζαρος, Ντύλαν Τόμας, κ.λπ. Ἡ κατηγορία πού καλύπτει μιὰ ἐπαγγελματικὴ ἢ τεχνικὴ ταυτότητα λ.χ. βάρδιας, βαρκάρης, βασιλιάς, κλέφτης, ἀλλὰ καὶ φανταστικά ἐπαγγέλματα ὅπως αἱματοσυλλεκταποδοχοπωλητής. Μέσα ἀπ' ὅλες αὐτὲς τίς ὑποδιαίρεσεις καὶ διαρθρώσεις τῆς ἀνθρωπότητας ὁ φιλόλογος ψάχνει νὰ βρεῖ τὸ πρόσωπον τοῦ ποιητῆ. «Ὁ ποιητὴς κυκλοφορεῖ... κατακόρυφα, τρυπώντας τὰ παράλληλα προοπτικά του ἐπίπεδα».

Ἡ ἐπόμενη ἐπιφυλλίδα, «Ἐμπειρικὴ Ἀφορμὴ καὶ Ποιητικὴ Ἐκφραση», συγκρίνει τὴν παραδοσιακὴ ποίηση μέ τὴν ποίηση τοῦ ἐλεύθερου στίχου. Ἡ θέση αὐτῆς τῆς ἐπιφυλλίδας ἔστω καὶ ἂν χρονολογικά τοποθετεῖται στὴ σειρά της, ἴσως σὸ βιβλίο νὰ κέρδιζε καὶ νὰ χρησίμευε σάν ἐρμηνευτικὴ, ἂν δημοσιευόταν πρὶν ἢ μετά τὴν «Ποιητικὴ Περιοχὴ». Ἐδῶ χαλαρώνει τὸν ρυθμὸ τοῦ βιβλίου.

Ἡ ὄγδοη ἐπιφυλλίδα εἶναι γιὰ μένα ἡ σημαντικότερη. Σ' αὐτὴ ἀναλύεται μέ ὑποδειγματικὸ τρόπο ἕνα κλειστὸ ποίημα, «Ὁ Δαίμονας». Ἡ ἀνάγνωση, ὅπως τὴ θέλει ὁ Δ.Ν.Μ., τοῦ Δαίμονα ἄς εἶναι ἕνα μοντέλο γι' αὐτοὺς πού καταπιάνονται ἐπαγγελματικά καὶ διδάσκουν νεοελληνικά στὰ σχολεῖα. (Ἐδῶ μοῦ ἐρχεται ἡ σκέψη, ἄραγε βγαίνει μιὰ νέα γενιά δασκάλων πού θὰ πάει στὰ σχολεῖα καὶ θὰ διδάξει νέα ἑλληνικά, τὴ γλώσσα μας, καλύτερα καὶ σωστότερα ἀπὸ τὴν περασμένη ἢ ἀκόμα οἱ νέοι δάσκαλοι ψάχνουν νὰ βροῦν τὰ καλολογικά στοιχεῖα λ.χ. τοῦ Λυκούδη;). Ἀλλὰ καὶ ὅλοι ὅσοι δέν ἔχουν τὴν τύχη νὰ βρίσκονται στὴ τάξη τοῦ Δ.Ν. Μαρωνίτη ἔχουν στὰ χέρια τους τὴν ἀνάλυση τοῦ ποιήματος «Ὁ Δαίμονας» καὶ ἄς καταφεύγουν σ' αὐτὴν ὅποτε νιώθουν ἀμήχανοι καὶ χαμένοι σὸ πῶς θὰ ἀναλύσουν ἕνα ποίημα. Μετὰ τὸ «δαίμονα τῆς ποίησης» τὰ ἐλαφρυντικά μας λιγοστεύουν.

Στὴν τελευταία ἐπιφυλλίδα μέ τὸν τίτλον «Ἀνθρωποι, Ζῶα καὶ Μηχανές: Ὁ Μῦθος τῆς Πασσιφάης» ἀναλύονται οἱ λειτουργίες τῶν ζῶων μέσα στὴν ποίηση τοῦ Σαχτούρη καὶ ἀποκωδικοποιεῖται «ἡ ζωῆς μορφή πού σπάνια εἶναι καθαρὸ ζῶον· συχνά συναποτελεῖ καὶ προσωπεῖο ἀνθρώπου ἢ ἀντίθετα τὸ κρυμμένο, ἀπωθημένο του ἔνστικτον». Παίρνοντας γιὰ παράδειγμα τὴ ζωγραφικὴ τοῦ Μπὸς δὲχνη τέσσερα σημεῖα ἐπαφῆς Σαχτούρη καὶ Μπὸς. Ἐδῶ ὁ Δ.Ν.Μ. μᾶς ἀποκαλύπτει τὸ μυστικὸ τῆς ποίησης τοῦ Σαχτούρη.

Οἱ ἐπιφυλλίδες πλαισιώνονται ἀπὸ τοὺς πίνακες πού τίς βοήθησαν νὰ ντοκουμενταριστοῦν καὶ ἀπὸ μιὰ βασικὴ βιβλιογραφία ἢ ὅποια εἶναι ἐξαιρετικὰ χρήσιμη, ἀλλὰ ἐλπίζουμε ὁ συντάκτης της νὰ τὴν «τακτοποιήσει περισσότερο εἰρηνικά» γιὰ νὰ γίνῃ χρησικότερη καὶ νὰ βγαίνει ἢ εἰκόνα τοῦ πῶς ἡ κριτικὴ ἀντιμετώπισε καὶ ἀντιμετωπίζει τὸν ποιητὴ Μίλτον Σαχτούρη εὐκολότερα.

Τὸ βιβλίο τοῦ Δ. Ν. Μαρωνίτη εἶναι ἕνα σημαντικό ἀπόκτημα καὶ χρήσιμο ἐργαλεῖο γιὰ τὴν μελέτη τοῦ Σαχτούρη καὶ τὸ μόνο πού εὐχόμεστε εἶναι καὶ ἄλλοι νεοέλληνες ποιητὲς νὰ τραβήξουν τὴν προσοχὴ του καὶ τὴν εὐαισθησία του.

Μιχαῖλα Κ. Ἰατροῦ

Γιώργος Κεχαγιόγλου

Μιά δική μας ιστορία

(Τάκης Γραμμένος, Τρίτη 'Ιστορία, 'Αθήνα, «Υψίλον/Υψικάμινος-13», 1981, 41 σελ.)

Πλακέτα ισχνή. Στο έξωφυλλο, έγχρωμη λεπτομέρεια από πίνακα της Λευκής Χριστίδου: παλιό, συμπιεσμένο σπίτι κάπου στά Λαδάδικα της Θεσσαλονίκης, ώχρα, λαδοπράσινο, πορτοκαλί, μαβί, μιά κολόνα γαλάζια και τρία μαγαζιά, ό «γιατρός της πείνας» στό ισόγειο δεξιά, έτοιμόρροπο «έμπορορραφείον» στόν πρώτον όροφο. Στο πίσω έξωφυλλο, πάνω από τρεις φράσεις μέ διογραφικά, άσπρόμαυρη φωτογραφία του Δημήτρη Γραμμένου: κεφάλι στέρεο, έλαφρά γεμένο, πού κόβεται ψηλά σέ σημείο έπίμαχο, αντί πλατύ και άσκημένο, μύτη χοντρή και άγαθή όπου άναπαύονται γυαλιά μεγάλα και μυωπικά, μέ σκιά πού τονίζει ένα χαμόγελο τριών τεάρτων, μάλλον σοφιστευμένο παρά άρχαϊκό, πρόσωπο λίγο άξύριστο, ειρωνικό μουστάκι, και ό πτυχωμένος γιακάς από πολιτικό δερμάτινο σακάκι, άπόκτημα παλαιό.

Πρώτο ποιητικό βιβλίο του Γ., ή *Τρίτη 'Ιστορία* βρήκε θέση άρμονική στην άνθηρή, τυποποιημένη στό σχήμα και τά περισσότερα τυπογραφικά χαρακτηριστικά και άξιέπεινα φροντισμένη στην έκδοτική της εμφάνιση, νέα λογοτεχνική σειρά του Δημήτρη Καλοκύρη, πού συνεχίζει και άξιοποιεί γόνιμα την έμπειρία των προγενέστερων εκδόσεων Τράμ / 'Εγνατία. 'Η σχέση, άλλωστε, του βιβλίου μέ τή «δεύτερη διαδρομή» του περιοδικού *Τράμ* (τεύχη 1-12, Θεσσ., 1976-Μάρτης 1979) είναι πολύ στενή: ή πρώτη μορφή πέντε από τά παλαιότερα ποιήματα της *Τρίτης 'Ιστορίας* (= «Μόρτ Σεζόν...» I-V) δημοσιεύτηκαν, μέ τό ψευδώνυμο Γιώργος Μαυρογένης, στό τεύχος 7 (Γενάρης 1978, σ.σ. 11-13, 15) και ή πρώτη μορφή άλλων δύο (= «Μόρτ Σεζόν...» VI, «'Η δευτερολογία του ήδονικού 'Ελπήνορος») στό τεύχος 11-12 (Μάρτης 1979, σ. 414-415) του *Τράμ*.

Πρίν κυκλοφορήσει τό βιβλίο, ένα άκόμη ποίημα (= «πόλεις II) πρωτοδημοσιεύτηκε σέ περιοδικό (*Τό Δέντρο* 16, Σεπτ.-Νοέμβρ. 1980, σ. 295) και άλλα δύο άναδημοσιεύτηκαν σέ έτήσιες ποιητικές άνθολογίες ('*Εξήντα φωνές*, «Πρόσπερος», 'Αθ., 1979, σ. 22-23: «Μόρτ Σεζόν...» I- *Πεννηταπέντε φωνές*, «Πρόσπερος», 'Αθ., 1980, σ. 25: «'Η δευτερολογία του ήδονικού 'Ελπήνορος»).

Στά όκτώ πρωτοδημοσιευμένα σέ περιοδικά ποιήματα, ή *Τρίτη 'Ιστορία* προσθέτει τώρα άλλα δέκα. 'Η φειδωλή αυτή παρουσίαση, μέσα σέ τρία χρόνια

(1978-1980), δεκαοκτώ συνολικά κειμένων (από 8 έως 56 στίχοι, μέσος όρος 30 στίχοι κατά ποίημα) πού καλύπτουν μιά περίοδο δημιουργίας σχετικά μεγάλη (1972-1980), παρέχει έναν πρώτο άνθρωπογραφικό και έργογραφικό δείκτη: ταμπεραμέντο συγκρατημένο, άρχική εμφάνιση και συγκέντρωση διστακτική, αλλά και ίσως αύξημένη ένασχόληση, μέριμνα και μεράκι για την έπεξεργασία και άρτίωση των ποιητικών κειμένων. Πραγματικά, έκτός από ένα έκτενές ποίημα («'Ητανε λυρικός τενόρος...», *Τράμ* 7, Γενάρης 1978, σ. 14) πού δέν θησαυρίστηκε τελικά στην *Τρίτη 'Ιστορία*, τά περισσότερα από τά ποιήματα πού συμπεριλήφθηκαν στην συλλογή έχουν ξανακοιταχτεί και έχουν δεχτεί - έκτός από τή διόρθωση των λαθών των πρώτων δημοσιεύσεων - άλλες, από δραστικότερες (όπως τό «Σύνορα / παραλλαγή»: 52 στίχοι στην πρώτη δημοσίευση, «Σύνορα», 8 στίχοι όριστική έκδοση) και άξιόλογες (όπως τά «Μόρτ Σεζόν...» II: παράλειψη του άρχικού τίτλου «Κήπος στην Μακεδονία μέ πανσέδες» και της τελικής τετράστιχης ένότητας· III: παράλειψη τριών στίχων και άλλες μικρότερες τροποποιήσεις: «Πόλεις» II, «Ψυχοστασίες»: άλλαγή του άρχικού τίτλου «'Αιτίλο προς τό παρόν», παράλειψη τεσσάρων στίχων και άλλες μικρότερες τροποποιήσεις) έως περιορισμένες («Μόρτ Σεζόν...» I, IV V, «'Η δευτερολογία του ήδονικού 'Ελπήνορος»: μικρές λεκτικές, μορφολογικές και όρθογραφικές τροποποιήσεις). 'Αλλαγές πού πετυχαίνουν ευεργετικά συνήθως άποτελέσματα και ύπηρετούν μιά τάση άπάλειψης του προσωπικού, «λυρικότερου» τόνου και «άντικειμενικοποίησης» των ποιημάτων, πού, όπως θά δούμε παρακάτω, άνήκει στά έγγενή γνωρίσματα της ποιητικής του Γ.

'Η κατανομή των δεκαοκτώ ποιημάτων της *Τρίτης 'Ιστορίας* γίνεται σέ τρεις ένότητες, διαίρεση πού φαίνεται ότι ανταποκρίνεται όχι μόνο σέ θεματικά, αλλά και σέ χρσ.ολογικά δεδομένα: «Μόρτ Σεζόν 1972-1978» I-VI (στις πρώτες δημοσιεύσεις: «Μόρτ Σεζόν 1972-1977») - «Πόλεις» I-VIII [1978-1980; χρονολογημένοι είναι οι άριθ. I: Νοέμβρ. '78 - Νοέμβρ. '79, VI: Μάρτ. '80, VII: Φεβρ. '80] - «Ποιήματα» («Μονωδίες πολιτιστικού παράγοντα» I-III, «'Η δευτερολογία του ήδονικού 'Ελπήνορος») [1980;].

Γιά τόν Γ. (γεννήθηκε στην Θεσσαλονίκη τό 1947) ή τριπλή αυτή διαίρεση φαίνεται νά ανταποκρίνεται, ως ένα βαθμό, και σέ τομές της προσωπικής του ζωής και ιστορίας. Γιός παλιού καταστηματάρχη της κεντρικότερης έμπορικής πιάτσας στην όδό 'Εγνατία, πτυχιούχος του 'Αρχαιολογικού Τμήματος της Φιλοσοφικής Θεσσαλονίκης και από τους άξιότερους και δημιουργικότερους σήμερα νέους προϊστορικούς άρχαιολόγους μας (ύπηρετεί έδώ και ενά χρόνια στην 'Υπηρεσία), ζει στά τελευταία χρόνια της δικτατορίας τίς άποθαρρυντικές έμπειρίες μιάς παρατεινόμενης «έπί πτυχίω» περιόδου στην διαρκώς άλλοιούμενη τελματωμένη γενέθλια πόλη και τό Πανεπιστήμιό της, την οδύνη συνέχεια μιάς δύσκολης στρατιωτικής θητείας στην Δυτική Μακεδονία και την έξίσου μονητή και άπαγορευτική πρώτη περίοδο νευρωτικής ύπηρεσιακής ζωής στην Θεσσαλονίκη· ή μετάθεση του στην Καβάλα, ή γόνιμη έπιστημονική και άνασκαφική δουλειά του στην 'Ανατολική Μακεδονία και τό προσωπικό του άνοιγμα σέ έναν έντελώς άξιόλογο και άνήσυχο φιλικό και συντεχνιακό κύκλο άποτελούν μάλλον καμπή μέ άνυπολόγιστη σημασία και για την

ποιητική του διαμόρφωση και έκφραση· ἔξιςου σημαντική στροφή γιὰ τὴν ώριμηση τῆς πάντοτε ἐργήγορης και κριτικῆς συνειδήσεως του πρέπει ἴσως νά δηλώνουν και οἱ διαρκῶς πολυπληθέστερες, τά τελευταία χρόνια, ἔξοδοι (ἐρευνητικές «ἐπιδημίες» στήν Ἀθήνα, ταξίδια στή Βαλκανική, τὴν Κεντρική και Δυτική Εὐρώπη) και ἡ πρόσφατη ἐπιανεγκατάσταση του στή Θεσσαλονίκη.

Οἱ διακυμάνσεις αὐτές, ριζικῆς σημασίας γιὰ τὴν κατάθεση και στρωματοποίηση τοῦ βιοματικοῦ ὕλικου τῆς ποιήσεως του, ἔρχονται φυσικά νά ἐπικαλύψουν και νά συμπληρώσουν ἢ νά διαρρυθμίσουν ἕνα παλαιότερο στρώμα, τίς παιδικές, ἐφηβικές και πρώτες νεανικές ἐμπειρίες τῶν χρόνων 1950-1970, σέ μιά Θεσσαλονίκη πού μπορεί νά ὑποτυπώνεται ἀπό τό Βαρδάρη ὡς τίς Σαράντα Ἐκκλησιές και ἀπό τά Κάστρα ὡς τὴν παλιά Παραλία, ἀλλά πού ὁ ἐμπειρικός και συναισθηματικός πυρήνας τῆς περιορίζεται, γιὰ τόν Γ., κυρίως στήν περιοχή ἀπό τὴν Κολόμβου ὡς τὴν Ἀριστοτέλους και ἀπό τό Διοικητήριο ὡς τά Λαδάδικα, μέ σημείο τομῆς και ὀπτικό κέντρο τῆ διασταύρωση τοῦ ἄξονα τῆς Βενιζέλου μέ τόν ἄξονα τῆς Ἐγνατία. Τό πῶς ἡ ποίησις του θά ἐξελιχθεῖ, χωρὶς νά πάψει ποτέ νά εἶναι συμπαγῆς, ἀπό περιορισμένη και μονοκεντρική σέ εὐρεία και πολυκεντρική, θά φανεῖ, ἐλπίζω, ὅταν ἐξεταστεῖ παρακάτω διεξοδικότερα ἡ θεματική δομή και σύνθεση τῆς συλλογῆς.

Πάντως τό πρῶμο θαύτερο στρώμα θεματικῆς ὕλης εἶναι ἀναγνωρίσιμο σέ μεγάλο μέρος τῆς πρώτης ἐνότητας τῆς *Τρίτης Ἱστορίας*, πού ἔχει τόν τίτλο «Μόρτ Σεζόν (1972-1978)» (κυρίως στόν ἀριθ. I, στόν ἀριθ. II, στ. 26-32, και ἴσως στοὺς ἀριθ. III, στ. 17-23, και V, στ. 4 κ.ἑ.). Θά ἦταν, μάλιστα, ἀκόμη σαφέστερο μέ τῆ συμπερίληψη τοῦ σπονδυλωτοῦ ποιήματος «Ἦτανε λυρικός τενόρος...» (πού παραλείφθηκε, ὡστόσο, ὀρθά ἀπό τό βιβλίο: ὑπερφορτωμένο μέ ποιήματα, ἀκατέργαστη ἐν πολλοῖς, θεματική ὕλη δύο διαφορετικῶν χρονικῶν περιόδων, μένει ἴσως γιὰ νά δουλευτεῖ και νά ἀποτελέσει περισσότερα ἀπό ἕνα ποιήματα).

Ὁ ἴδιος ὁ τίτλος τῆς ἐνότητας, ἀναπόσπαστα δεμένος τουλάχιστο μέ τὴν ἀρχή τῆς χρονολογίας πού τόν συνοδεύει, και γενικεύοντας γιὰ τὴ Θεσσαλονίκη, ὄχι ὅμως μόνο γι' αὐτήν, μιά μεταφορὰ ἐμπορικῆς προέλευσης (τά κεσάτια τῆς ἀγορᾶς στήν περίοδο ὕστερα ἀπό τίς γιορτές τῶν Χριστουγέννων, ὅπως σημειώνει και τό αὐτοσχόλιο τοῦ Γ., σ. 41), δείχνει εὐγλωττα τό ἀφετηριακό σημείο τῆς μετουσίωσης τοῦ πρώτου στρώματος θεματικῆς ὕλης σέ ποίηση: εἶναι τό χαμηλότερο σημείο τῆς καμπύλης, τό νεκρό, παγωμένο σημείο τῆς πραγματικῆς / βιοματικῆς «συναλλαγῆς» πού ἐτοιμάζεται νά ἀναλυθεῖ βαθμιαία σέ ρευστή ποιητική οὐσία. Καί ἡ ἀνάλυση αὐτῆ συντελεῖται – χάρις σέ μιά σειρά τοπικῶν μετακινήσεων τοῦ ὑποκειμένου – ἤδη στήν πρώτη αὐτῆ ἐνότητα τῆς συλλογῆς: ἡ μετάτοπιση ἀπό τὴ Θεσσαλονίκη στήν Καστοριά (III) και ἀπό ἐκεῖ στίς πόλεις και τὴν ἐνδοχώρα τῆς Ἀνατολικῆς Μακεδονίας (IV, V, VI), ὅσο και ἂν συστεγάζεται κάτω ἀπό ἕνα γενικό κλίμα καθήλωσης, ἀκινήσεως και φθορᾶς και ἐπιδιώκει νά μεταφέρει και νά ταιριάσει τὴν ὁμολογῆ προσωπικῆ αἰσθησις σέ μιά εὐρύτερη περιφερειακή μήτρα (ὀλόκληρο τό βορειοελ-

λαδικό χῶρο), ἄλλο τόσο ἐπιτρέπει τό πέρασμα σέ μιά ἐποπτεία πλατύτερη και ώριμότερη, σέ μιά στάση κριτικότερη και γι' αὐτό πῶς αἰσιόδοξη.

Ἡ δεύτερη ἐνότητα, «Πόλεις», ἔχει, λοιπόν, προετοιμαστεῖ, μέ προσοχή ἤδη, ἀπό τὴν πρώτη ἐνότητα· τό πρῶμο εἶναι πῶς ἐκδηλο, ἂν λάβει κανεῖς ὑπόψη τὴν πρώτη μορφή («Σύννορα») τοῦ τελευταίου ποιήματος τῆς πρώτης ἐνότητας, ὅπου, πέρα ἀπό τὴν ἀόριστη σκηνογραφία τῶν μεθοριακῶν οἰκισμῶν, γίνονται σαφῆς ἀναφορὰ «στίς ἐρημικές πλατείες τῶν πόλεων... ἴσαμε πάνου τόν Δούναβη». Ὡστόσο και πάλι, ἡ θεματική μετάβαση στίς «Πόλεις» δέν γίνεται ἐντελῶς ὁμαλά, ἀλλά μέ ἔντονο κραδασμό, χάρις στοῖς ἰδιαίτερον πρῶτο ποιήματα τῆς δεύτερης ἐνότητας, πού ἀλλοιώνει τὴ συνηθισμένη ὡς τό σημείο αὐτό τοπογραφία (I, «Μέ ἀφορμή ἕνα ὡραῖο φθινοπωρινό πρῶι»: Ἀθήνα). Κατά τά ἄλλα, τό ψηφιδωτό τῶν «βαλκανικῶν» κυρίως πόλεων (II, «Ψυχοστασίες»: Σέρρες· III, «Οἱ ἄγιοι λυχνούχοι τῶν Βαλκανίων»: πόλεις Βόρειας Βαλκανικῆς και Κεντρικῆς Εὐρώπης· VII, «Ἡ ἐπιστροφή τῶν ἀνθρώπων»: Θεσσαλονίκη;) μέσα στοῖς εὐρῶ ἱστορικό πλαίσιο ἀπό τὴν ὄψιμη ἑλληνιστική ὡς τὴ σύγχρονη ἐποχή (VI, «Ἱστορία»: Ἀλεξάνδρεια, Κωνσταντινούπολη, Θεσσαλονίκη) στοιχειοθετεῖται πλέον ὀριστικά και στερεώνεται μέσα στή συλλογή.

Ἐνας ἀπό τοὺς κύριους ἄξονες τῆς πρώτης ἐνότητας, οἱ τόποι στήν πάλη τους μέ τό χρόνο, τὴ φθορὰ και τὴν ἀλλοτρίωση, ἐξακολουθεῖ νά εἶναι και ἐδῶ ἰδιαίτερα αἰσθητός. Ὅμως, τώρα, ἔχει ἀνεβεῖ και ἡ συναισθηματική θερμοκρασία και ἡ ἔνταση και ποιότητα τοῦ κριτικοῦ και σατιρικοῦ ποιητικοῦ λόγου: ὕστερα ἀπό τὴν Ἀθήνα, οἱ Σέρρες, πόλη τώρα τῆς μακεδονικῆς ἐνδοχώρας, γίνονται ἀφορμή νά σκληρύνει και νά παγιωθεῖ ὁ σατιρικός τόνος· τόνος πού φτάνει κάποτε σέ ἐπίπεδο κοσμικοῦ σαρκασμοῦ και σέ ἀτμόσφαιρα τελετουργικῆς τραγωδίας (I-III, VII-VIII: ἀπό τὴν ἀποψη αὐτῆ χρήσιμο θά ἦταν νά ἐξετασθεῖ τό τέλος τῶν περισσότερων ποιημάτων τῆς ἐνότητας) ἢ ὑποχωρεῖ σέ ἀναβαθμούς οἰκείας και παιχιδιάρικης ἐρωτικῆς, πολιτικῆς και ὑπαρξιακῆς κριτικῆς και παρωδίας (IV, V: ποιήματα πού, πέρα ἀπό τὴ διαφορά τόνου, μοιάζουν νά ἀντιτάσσονται σέ προδιαγραφές τῆς ἐνότητας και ἀποτελοῦν δύσπεπτα σῶματα στοῖς ἐσωτερικό τῆς).

Ἡ μετάβαση στήν τρίτη ἐνότητα τῆς συλλογῆς, «Ποιητικά», προεξαγγέλλεται, ἐπίσης, ἤδη ἀπό τό ποιήματα «Πόλεις» VI, «Ἱστορία» και πραγματοποιεῖται τελικά ἀνετα μέ ἕνα ποιήματα πού, ὅσο και ἂν διατηρεῖ τά τυπικά γνωρίσματα τόνου τῆς δεύτερης ἐνότητας, ξεφεύγει, κατά τὴ στενή θεματική ἀποψη, ἀπό τίς «Πόλεις» («Πόλεις» VIII, «Ἐρωτικό ποιήματα μιάς δεκαετίας»). Ὁ χῶρος και ὁ χρόνος τῆς θεματικῆς ὕλης γίνεται οἰκουμενικός, χωρὶς ὡστόσο νά γεφυρώνονται οἱ ἐσωτερικῆς διαφοροποιήσεις και ἀντιφάσεις του. Οὔτε ἡ ἴδια ἡ θεματική ὕλη οὔτε ὁ τρόπος και ὁ τόνος μέ τόν ὅποιο ἀντιμετωπίζεται φαίνεται νά ἐνδιαφέρουν πρῶτιστα ἐδῶ· στήν τρίτη αὐτῆ και τελευταία κλίμακα τῆς *Τρίτης Ἱστορίας*, ἐνῶ γενικεύεται και ὀξύνεται ἡ κριτική και σατιρική ματιά, τό ἐνδιαφέρον συγκεντρώνεται ἀποκλειστικά σχεδόν σέ ζητήματα προσωπικῆς ποιητικῆς θεωρίας και πρῶ ξης.

Ἐνῶ ὁ ἄξονας τῆς φθορᾶς και τῆς ἀλλοίωσης μέσα στοῖς χρόνο ἐξακολουθεῖ νά εἶναι εὐδιάκριτος, ἡ ἐπί-

σης συνεχής παρουσία της πόλης δέν εξειδικεύεται πουθενά έμφανώς. Έκείνο πού προβάλλεται στή θέση της είναι ή ρητορική («Μονωδίες πολιτιστικού παράγοντα», «Ή δευτερολογία του ήδονικού Έλληνορος») και ποιητική έκφραση ενός έξατομικευμένου υποκειμένου πού, όσο και αν αποστασιοποιείται εύστοχα από τό συγγραφέα και μπορεί έτσι νά ιδωθεί σφαιρικά και «είρωνικά», δέν παύει νά είναι, όπως θά δρωμε και παρακάτω, έγκυρος φορέας οψων της ποιητικής του Γραμμένου.

Ή σύντομη αυτή περιδιάβαση στις τρεις ενότητες της συλλογής έδειξε, έλπίζω, τον γενικό σχεδιασμό της δομής και όρισμένα γνωρίσματα της. Για τά ειδικότερα γνωρίσματα της σύνθεσης και έκτέλεσης φοβούμαι ότι χρειάζεται λεπτομερέστερη ανάλυση τριών τουλάχιστον έπιπέδων, της μετρικής, ρητορικής και θεματικής, πού δέν μπορούν έδω παρά άπλως νά ύποτυπωθούν:

- Λιγότερο καθοριστική, καθόλου, ώστόσο, τυχαία ή πρώτη (άρκει και μόνο νά εξεταστεί ή περίτεχνη σύνθεση του ίαμβικού ένδεκασυλλαδικού – μέ μιά παράβαση στον δέκατο στίχο – σονέτου «Πόλεις» V, «Ή γυναίκα μέ τό προσωπείο», πού ανανεώνει τή μακρά παράδοση του είδους, διαλύοντάς το ταυτόχρονα μέ τήν ήθελημένη λεκτική συσσώρευση, τήν πληθυντική μορφολογία, τον ήχητικό και παρηχητικό φόρτο, τήν αισθηματική άμωπη και πλημμυρίδα και τή μισογυνική κατάχρηση του κενού λόγου, πού βρίσκονται πολύ κοντά σε γνωρίσματα ποιημάτων, π.χ., του Σεφέρη της Στροφής).

- Ποικιλότητα, σαφώς ένδεικτική ή δεύτερη (από τον όμαλό τύπο της άφήγησης και περιγραφής σε γ' πρόσωπο: «Μόρτ Σεζόν...» IV, V, VI, «Πόλεις» II, VII, όπου κάποτε αναδύεται, σε ύπόταξη, τό α' ένικό πρόσωπο του άφηγητή: «Μόρτ Σεζόν...» I, II, ως τίς παρενθέσεις της άποστροφής σε β' ένικό πρόσωπο, ουσιαστικά άποστροφής εις εαυτόν: «Πόλεις» IV, V, και τίς πολύτροπες ποικιλίες του α' προσώπου, καθαρόαιμου: «Πόλεις» I, III, VI, VIII, μέ προσμείξεις περιγραφής και διαλόγου: «Μόρτ Σεζόν...» III, και, τέλος, στο στόμα προσωπείων ύποκατάστατων του ποιητικού ύποκειμένου: «Ποιητικά»).

- Συμπαγέστατη και αξιοσημείωτα συνεπής, μέ οργανική και οργανωμένη κλιμάκωση ή τρίτη, στην οποία αξίζει νά σταθούμε περισσότερο.

Μέ τή θεματική διαστρωμάτωση και δόμηση της Τρίτης Ίστορίας άσχοληθήκαμε, από άλλη όπτική γωνία, και παραπάνω. Άπλουστεύοντας, θά μπορούσαμε νά επαναλάβουμε, παραλλάζοντας, ότι οι όρατές θεματικές περιοχές του διβλίου – περιοχές, φυσικά, πού τέμνονται μεταξύ τους ή έπικαλύπτονται συστηματικά – είναι τρεις, οι ακόλουθες: μιά πρώτη, άτομικότερη και υποκειμενικότερη, όχι άναγκαστικά πάντοτε υποκείμενη, «προσωπογραφική» περιοχή· μιά δεύτερη, συλλογικότερη και ευρύτερη, «άνθρωπογεωγραφική»· και μιά τρίτη, ταυτόχρονα υποκειμενική και ευρεία, «ποιητική» περιοχή.

Άπό τήν πρώτη άρκει, νομίζω, νά παρατεθεί τό πρώιμο, πρώτο ποίημα της «Μόρτ Σεζόν...»:

*Γύρω στις δώδεκα τό βράδυ
τό σκαγε και τό τελευταίο τραύμα
π' άφην' από ένα φανατικό κάθε φορά*

*μπρός από τό μαγαζί
πού 'χε δυό δάχτυλα σκόνη παντού.
Μέ μιά γκαζόλαμπα στο παραμέσα
κι ένα πορτατίφ αδύνατο στο παραέξω, μ' έφη-
μερίδα.*

Γύρω στις δώδεκα τό βράδυ.

*Έμπαινε μέσα και καθόταν ένας άλλος
πού 'σφιγγε δάχτυλα χοντρά μέ τέχνη
καθώς χτένιζαν
τά τελευταία φτερά του παγονιού
πάνω στο χρυσάφι.*

*Σήκωνε τότε τό κεφάλι
μέ τό δεξί τό μάτι κατακόκκινο
πίσω απ' τό φακό, σά νά χυνόταν
όπως δυό δράμια λιωμένο χρυσάφι στο καλού-
πι.*

*Τά χρόνια εκείνα ήτανε όλο φαρμάκια.
Στις εκκλησιές των λεωφόρων μέ τά τραύμα
και στις άλλες των συνοικιών
είχ' ένα φως κίτρινο μέρα νύχτα
σάν εκείνο πού θγαίνει κατά τή δύση
ύστερ' από μεγάλη καλοκαιριάτικη βροχή.
Νωρίς τ' απόγευμα της Μεγάλης Παρασκευής
έβγαιν' ο Χριστός του Άγίου Μηνά στους δρό-
μους*

*ζωγραφισμένος πάνω σε πανί
για νά τον κλάψουν οι επαγγελματίες.
Ή καημένος.*

*Τότε ή μάνα μου μ' άνέβαξε
πάνω σε ξύλινο σκαμνί
φτιαγμένο πίσω απ' τά τείχη
μέ τους σταυρούς και μέ τά χρίσματα
κι έβλεπα τήν περιφορά καλύτερα
μπρός απ' τό μαγαζί...*

Άκόμη και στην καρδιά της «προσωπογραφικής» αυτής περιοχής, ή περιγραφή δέν είναι προσωποκεντρική, αλλά προχωρεί σε ανάλυση συγκεκριμένων κατηγοριών, του χώρου και του χρόνου, στα «πάθη» και τό «τοπίο θανάτου» της Θεσσαλονίκης στή δεκαετία 1950-60. Σύνθεση ελάχιστα «λυρική» και άδιαμφισβήτητη «κοινωνική», έκτέλεση στέρεα και κλασική.

Ή δεύτερη, «άνθρωπογεωγραφική» περιοχή, πού τείνει νά απορροφήσει και νά άφομοιώσει τήν πρώτη, άνάγει τήν κλασικότητα αυτή σε έποπτεία της διαχρονίας και συγχρονίας του μακεδονικού χώρου (και μέσα από τό πρίσμα της, σε άντιμετώπιση του συνολικού έλληνικού, του βαλκανικού και, τέλος, του ευρύτερου νοτιανατολικού και κεντοερωπαϊκού χώρου). Κέντρο της «βαλκανικότητας» αυτής πάντοτε ή Θεσσαλονίκη, ρυθμίζει, χωρίς νά επισιιάζει ούτε νά καταπνίγει, τήν εικόνα και τή λειτουργία σύγχρονων μικρότερων (Καστοριά, Καβάλα, Σέρρες, μικρότερες πόλεις και οικισμοί της μακεδονικής ένδοχώρας και μεθορίου) ή ιστορικών και σύγχρονων άπόμακρων κέντρων (Άλεξάνδρεια, Κωνσταντινούπολη, πόλεις της Βόρειας Βαλκανικής και της Κεντρικής Ευρώπης).

Ή πολυφωνία του «ζωτικού» αυτού χώρου είναι αισθητή τόσο σε υποκειμενικότερα ποιήματα, όπως τό «Μόρτ Σεζόν...» III, τό μεγαλύτερο της συλλογής, όπου οι εμπειρίες της στρατιωτικής θητείας του ποιη-

τῆ καί τῆς σύγχρονης ἐπαρχιακῆς ζωῆς στήν Καστοριά χωνεύονται, μαζί μέ μνήμες τῆς Θεσσαλονίκης, μέσα στήν περιβόητη βυζαντινὴ προϊστορία τῆς λιμναίας πόλης, μέσα σέ μιὰ ἐντονη εἰκαστική ἀτμόσφαιρα πού δανεῖζεται ἀπὸ τὴν Ἐποχὴ τῆς Μεταβυζαντινῆς εἰκόνες τοῦ Μιχαὴλ Δαμασκηνοῦ καί τῆ ζωγραφικῆ τοῦ Marc Chagall, σέ μιὰ δραματικὴ ἐρωτικὴ σκηνοθεσία πού διαλέγεται τουλάχιστο μέ τὸν «Κρητικὸ» τοῦ Σολωμοῦ καί τὸ «Μία Δευτέρα τοῦ Ἑτους» τοῦ Παπατζώνη, καί σέ ἓνα γραμματειακὸ πλαίσιο ὅπου ξεχωρίζουν ἡ Ὀδύσεια, ἡ Σαπφώ, οἱ Ἀλεξανδρινοὶ πάπυροι καί οἱ ρωμαϊκῆς ἐπιτύμβιες ἐπιγραφές:

Μέρες ἐφύλαγα τοὺς ἴσκιους
Δεκαπενταύγουστο καιρὸ
καὶ φεγγάρι δὲν εἶδα.

Μέ τὸν Σεπτέμβρη πῆραν οἱ βροχές
κι ἡ λίμνη φαίνονταν σταχτιά σάν πέτρα
ἔτσι πού, ὅταν κατέβαινα στὸν πάτο τῆς,
δέ γινότανε νὰ δλέπω τὰ σπίτια τῆς πόλης
τοὺς δρόμους καί τὶς περικόσμητες ἐνδυμασίες
ἀνθρώπων ἐξόριστων
πού μιλοῦσαν χαριτωμένα τ' ἀπογεύματα
γύρω ἀπ' τὸ κεντρικὸ ρολοὶ τῆς Μητρόπολης.

Μιά ἐποχὴ πιὸ ὕστερα
ἓνα βράδυ δώδεκα ἢ ὡρα
ἐκρωξαν ὅλες οἱ νερόκοτες μαζί
καὶ βγήκ' ἓνα φεγγάρι
κόκκινο σάν τὸ αἷμα.

Ἄπο παλιά θυμόμουν τ' ἀργυρὸ μονάχα
τὴ μιὰ μετὰ ἀπὸ βροχὴ
παραμονές Χριστοῦγεννα πρῶι στίς πέντε χα-
μένο

πίσω ἀπ' τὰ ρουμπινένια κεραμίδια
τ' ὀλοφώτιστον ναοῦ
τὴν ἄλλη πίσω ἀπ' τὸ τζάμι τὸ γυμνὸ –
καὶ βγήκ' ἓνα φεγγάρι κόκκινο σάν αἷμα.

Ἦρθε μέ πέλματα γυμνά
καὶ μάτια κόκκινα
δεμένα μέ κλωστὲς ἀπὸ τ' ἀστέρια.
Κρατοῦσε ἓν' ἄλλο φεγγάρι στὰ χέρια τῆς, γλυ-
κύφεργο.

Τότε, πίσω ἀπ' τὸ ντενεκεδένιο γκαράζ
ἓνα παρατημένο τοῦ χειμῶνα πουλί
ἤχηρὸ καὶ ἄφαντο
ἔβγαλε φωνίτσα καὶ εἶπε:

«Ρόδο τῆς ψυχῆς μου χρυσὸ
μονάχο σέ δέντρο
μέ κίτρινα φύλλα φλεγόμενα
κι ἔρημο
τρικυμίζει ὁ ἀέρας μέ τὰ κινήματά σου
καὶ τὸ κρήδεμνο τῶν μαλλιῶν σου τ' ἀστροκέν-
τητο
θαλασσοδέρνει».

Ἦστερα ἦρθε μά μέ μύτη γρυπὴ καὶ μέ ὑάκιν-
θους
φαιώδης καὶ μικρὰ παντελῶς
σάν τὴν ποιήτρια Σαπφώ

στὴ μνήμη τῶν παπύρων τῆς Ἀλεξανδρείας
κι ἀρχίνησε νὰ χορεύει πάνω στίς λάσπες
ἓναν ἀνόργανο χορὸ
ὅπως τὰ ξεραμένα φύκια
γύρω ἀπ' τὰ πεῦκα μέ τὸν ἀέρα.

Καὶ νὰ ψέλνει παράφωνα.

Κι ἓνα ἄλλο μαδημένο πουλί
πίσω ἀπὸ ἓναν ἄσπρο τοῖχο
ἔβγαλε φωνίτσα κι εἶπε:

«Ἔτσι, κρατώντας μιὰν ἀνθοδέσμη
θὰ ξεφύγω τὴν Κυριακὴ πάνω σέ ράγες
κι ἀστραπιαῖα θὰ μικραίνω σὰ μιὰ κοκκίδα
κάπου στὸν ἐλαφρὰ κόκκινο
θαλασσινὸν ὀρίζοντα».

Καὶ τὸ πρῶι ὁ ἥλιος σάν τρίχινο πανί.

Ὅσο καὶ σέ ποιήματα πιὸ «ἀντικειμενικά», ὅπως τὰ πολὺ μικρότερα «Μόρτ Σεζόν...» IV, VI, ὅπου οἱ ἐμπειρίες τῆς ἀρχαιολογικῆς, τοπογραφικῆς καὶ ἀνθρωπολογικῆς ἐξερεύνησης ἢ περιπλάνησης τοῦ ποιητῆ στὸν μακεδονικὸ ὑπαιθρο χῶρο χωνεύονται μέσα στήν πολὺπαθη πολυεθνικὴ καὶ πολυπολιτισμικὴ ἱστορία του, μέσα σέ μιὰ ὠχρὴ χρωματικὴ ἀτμόσφαιρα πού ἀντιγράφει, ρεαλιστικά ἢ πιστά, ἐπιμέρους ἢ γενικά τοπία, σέ μιὰ δραματικὰ ὑποτονισμένη σκηνοθεσία ἀτομικῆς καὶ συλλογικῆς μοναξιάς καὶ θλίψης πού διαλέγει μέ μεγάλη λιτότητα τὶς ἐξωτερικῆς τῆς ἀναφορῆς:

IV

Θλιβερά σκοτάδια τῆς Μακεδονίας
μέσα σέ κύματα δμίγλης νυκτερινά
πνιγμένα στὴ μυρωδιά τῶν καμένων ξύλων, τὸ
χειμῶνα.
Μές στοὺς καπνοὺς πού φεύγουνε ψηλά τὰ
βράδια
μέσα στὴν γκριζὰ ὑγρασία πού δὲ φεύγει ὡς τ'
ἀπόγευμα

μέ δυὸ τρία φωτάκια ἠλεκτρικά
σέ ξεραμένες κολόνες.
Ἄλλοτε πάλι σέ ποτάμια πράσινα ἢ καστανά
θλιβερά σκοτάδια τῆς Μακεδονίας
ἄλλοτε δίπλα στὴ θάλασσα καὶ τὸν οὐρανὸ
μέ ζεστὸν ἀφρισμένο νοτιά
μέ τραπεζάκια στρογγυλά σέ τρία πόδια.
Ἄλλοτε πάλι κάτω ἀπ' τὰ φυλλώματα τοῦ φθι-
νοπῶρου

μέσα σέ λάσπες καὶ σέ βροχές
μέσα σέ ὑγροὺς μπαχτσέδες μέ λωτοὺς
καὶ φωτεινῆς σταλαγματιῆς ἀπὸ τὸ ὕψος τοῦ
Παργαίου

σάν ἔκθεση βασιλισσῶν.
Θλιβερά σκοτάδια τῆς Μακεδονίας
μέ τ' ἀντίσκηνα προσφύγων καὶ στρατιωτῶν
στὴ μάταιη κι ἀσημωτῆ ταινία τῶν ποταμῶν
Νέστου, Στρυμόνα, Ἀξιῶ καὶ Γαλικοῦ
πού πᾶνε ὅσο μποροῦνε πιὸ ἀργά
σέ παγωμένες ἀκτῆς μέ γλάρους
γεμάτες ρόδα στοὺς οὐρανοὺς.

VI
Σύνορα (παραλλαγή)

Στίς πεδιάδες καί στά τραπέζια τῆς Κυριακῆς
πρόσωπα πετάνε γύρω στό μαγαζάκι τοῦ Ραν-
τουμίρ

ἀργά τό θράδν μετά τίς δώδεκα
ὄταν σιγοῦνε μέ τόν ἐθνικό τους ὕμνο ἕνας με-
τά τόν ἄλλον
οἱ σταθμοί τῆς Εὐρώπης καί τῶν Βαλκανίων

γύρω σέ καλλιμάρομα ἠρώα
πέντ' ἔξι μέτρα μπόι, μοναχικά
μέσα στήν κόλαση τῆς ἱστορίας τῶν συνόρων.

ἢ σέ ποιήματα ἐμφανῶς κριτικά, ὅπως τό «Πόλεις» Π, «Ψυχοστασίες», ὅπου ἡ φιλία ἢ συμπαθητική ματιὰ πρὸς τό δόρειο χῶρο ἀντικαθίσταται ἀπό τόν ὀδυνηρό ἐντοπισμό καί τή στηλίτευση, ὁ ρεαλιστικός καί ἡσῶν περιγραφικός τόπος ἀπό τήν ὑπερρεαλιστική καί ἀποκαλυπτική μεταφορική γλώσσα καί τή μεγαλόσχημη εἰκονοπλασία, πού διαγράφει, μέ λαβή τήν πόλη τῶν Σερρών, ἔκτυπο τό θέμα τῆς οἰκολογικῆς καί ἀνθρωπολογικῆς ἀλλοίωσης μιᾶς «ἀναπτυσσόμενης» πόλης· θέμα πού ἔχει βαθιές ρίζες στή νεοελληνική μας ποίηση, ἀπό τούς μελαγχολικούς ἢ ὀργισμένους ρομαντικούς καί σατιρικούς τοῦ 19ου αἰώνα ὡς τόν Παλαμά, τόν Καρυωτάκη καί τόν Σεφέρη, τούς ποιητές τῆς Πρώτης καί Δεύτερης Μεταπολεμικῆς Γενιάς ὡς τόν Πούλιο καί τούς νεότερους· πραγματεύση, πάλι, πού ἔχει τά παράλληλά της, τήν ποιητική χρήση συμβόλων ἢ θεματικῶν στοιχείων ἀπό γνωστά ἔργα τῆς παγκόσμιας λογοτεχνίας, π.χ. στό ὁμόλογο ἀγέρωχα πολιτικό ἄλογο τοῦ, «Ἴπλιου Κολωνοῦ» στό Τετράδιο *Γυμνασμάτων*, Β' τοῦ Σεφέρη (*Τά Ταξίδια τοῦ Γκιούλιβερ*) ἢ στό δαμασμένο ὁμώνυμο – μέ τό ὄρνεο τοῦ Γ. – πολιτικό «μαῦρο πουλί» τοῦ τραγουδιοῦ «Κι ἂν εἶμαι rock» τῶν Δ. Σιτζάνη-Μ. Λοῖζου (*Χίλιες καί Μία Νύχτες, ἀλλά καί μουσική ρόκ.*):

Μπορεῖ στήν πόλη τῶν Σερρών
νά μὴν πλησίασαν ἀκόμη
τά φτερά τοῦ πτηνοῦ Ρόκ
πού ἐπισκιάζουν καί τό φάσμα τοῦ ἡλίου.

Ὅστόσο
ἀπ' τό λιοντάρι τῆς Ἀμφίπολης ἔχει ξεφύγει
γιατί παρέμεινε στόν τόπο του.
Διέβλεψε τό μέλλον
κι ἔμεινε ἀφθαρτο μνημεῖο ἀρετῆς
χωρίς βρυχηθμούς, κλάματα καί τρομάρες.
Καί τό πτηνό Ρόκ, τροπαιοφόρο
πετάει λίγο βορειότερα
φέρνοντας ἀντάρα στό ὄρος Παγγαῖο.

Μπορεῖ, λοιπόν, ἡ πόλη τῶν Σερρών
νά μὴ γνωρίσει τήν αἰωνιότητα
καί νά ἐπιχωστοῦν οἱ δρόμοι καί οἱ πλατεῖες
της.

Ἴσως σέ τοῦτο νά συντείνει
καί ἡ ὄχρα πού ἀποπνέουν
οἱ κίτρινες Κυριακές
μέ τά διώροφά τους σπίτια
καί κάνουν τό πτηνό νά κλάψει
καί νά ὀργιστεῖ κατόπι πολύ.

Ὅμως
μέσα σέ τούτη τήν παλινωδία τῆς φθορᾶς
οἱ ροπές καί οἱ κλυδωνισμοί
τοῦ θανάτου πάνω στή γῆ
κάνουν τό ρυθμό τῶν ἀνέμων
νά γυρνάει σ' ἄλλες ἐποχές
καί ζωντανεύουν πάλι οἱ νεκροί
μέ ἤχους μπάντας βραδινῆς
μέσ' ἀπό ἄδειο σπίτι καί παμπάλαιο.

Κι ἔρχεται τότε μέ τίς ὑστερες πνοές
γεμάτη αἵματα κι ἐκστατική
κλώθοντας νύχτα καί θεούς
γυναίκα σέρνοντας ψυχές
κι ἀπλώνει χέρι στήν αὐγή
καί μέ πύρινες φωνές καί λιτανεῖες
ρυθμίζουν νέες κοσμογονίες.

Ἡ πολυμέρεια αὐτῆ τοῦ μακεδονικοῦ «ζωτικοῦ» χώρου ὑποχωρεῖ καί ἐξαλείφεται, ὄταν ἡ θλιμένη, σεμνή ἀλλά ἀπλόχωση «βαλκανικότητα» ἢ «βορειότητα» ἀντιπαράτιθεται μέ σαφήνεια ὅσο καί μέ λεπταίσθητη εἰρωνεία καί χιοῦμορ ἀπέναντι στήν εὐθυμη, κραυγαλέα ἀλλά στενόκαρδη «ἐλληνικότητα» ἢ «νοτιότητα» τῆς «βαθιάς (βλέπε: παλαιοελλαδίτικης) Ἑλλάδας». Ἐμφανεστερη αἰχμή τῆς ἀντιπαράθεσης αὐτῆς, τό ποίημα «Πόλεις» Ι, «Μέ ἀφορμὴ ἕνα ὠραῖο φθινοπωρινό πρῶι»:

Βγαίνοντας μιά μέρα μέ φῶς
ἀπό τήν Ἐθνική Πινακοθήκη
ὅπου ἔκάναν ἔκθεση τοῦ Κόντογλου καί τοῦ
Πικιώνη
γεμάτος αἰσθήματα γραμμές καί φῶτα
εἶδα
τά νεράντζια τῶν Ἀθηνῶν
πεσμένα καταγῆς σέ κήπους, σέ πλατεῖες
καί στίς ἀυλές δημόσιων κτιρίων καί ἐκκλησιῶν.

Εἶναι ὠραῖα καθὼς κατεβαίνεις
τήν ὁδὸ Βασιλίσσης Σοφίας
ν' ἀνακαλύπτεις πτυχή τῆς αἰωνιότητας
κοιτάζοντας μέ τή σφαῖρα τοῦ ματιοῦ
ἀνθρώπου ἀρχαίου ἀγγείου
νυμφόληπτος ξαφνικά.

Ὅμως
βλέποντας τά παράθυρα τῶν Ἀθηνῶν ν' ἀνοί-
γουν

Νοέμβριο μήνα
μέ τρελοῦς ἀέρηδες ζεστοῦς
καί γαλανό οὐρανό
σκέφτηκα τήν ἐρωτευμένη ψυχὴ
πού ποτὲ δέ γίνεται νά τήν ἰδῶ
μέ τό βουβάλι τοῦ μακεδονίτικου κάμπου μαζί
ἀλλὰ μέ ροῦχα ἀπὸ γκραβοῦρες ξεδαμμένες
ἀνοίγοντας παράθυρα
νά κόβει τά νεράντζια πού ἀπόμειναν.

Ἔτσι φεύγουνε τά χρόνια
σελίδες, σκοτεινές μορφές
χέρια, πόδια, χεῖλη χάλκινα
τά παίρνει ὁ ἀργαλειός –

θ' ἀνοίξουν κάποτε οἱ ἐποχές μορεῖ καὶ ἡ αἰω-
νιότητα
τὰ σύμπαντα θά βγάλουνε φωνές
καὶ οἱ ἔρωτες τῶν τόπων
θά καταυγάζουνε τὸ χάος.

Ἡ «ἀφορμή» εἶναι, φυσικά, διαφανής: ὁ Γ. διαλέγε-
ται μέ τὸ «Ὁραῖο φθινοπωρινό πρωί» τοῦ Σεφέρη
(*Ἡμερολόγιο Καταστρώματος, Α'*, γραμμένο στὴν
Κοριτσά τὸ 1937). Ὁ διάλογος ξεκινᾷ ἀπὸ τὸν τίτλο
καὶ συνεχίζεται μέ ἀντιστοιχίες – σαφέστατα ἀντιθε-
τικές – πού μορεῖ κανεὶς νά τίς παρακολουθήσει σέ
ὄλο σχεδόν τὸ μῆκος τῶν ποιημάτων: ἀπὸ τὰ περι-
στατικά «γνωριμίας» καὶ «συγκατάβασης» πρὸς τοὺς
διαμετρικά ἀντίθετους χώρους (προπολεμική, σέ και-
ρὸ δικτατορίας, ἐπαγγελματική ἀπόσπαση τοῦ Σεφέ-
ρη, μεταπολεμικές καὶ μεταπολιτευτικές ἐπαγγελματι-
κές ἐπιδημίες τοῦ Γ.) καὶ τὴν ἀντιπαράθεση μόνιμων
ἢ «τυπικῶν» τοπογραφικῶν (Σεφέρης: βουνά, ρυτί-
δες, λεῦκες, μιναρές, μπαλκόνι, φύλλα, νερό, ἀγερά-
κι, κόκορας, κοπάδι, βουβάλι, κάμπος κτλ. – Γ.:
Ἐθνική Πινακοθήκη, ἔκθεση, νεράντζια, κῆποι, πλα-
τεῖες, δημόσια κτίρια, ἐκκλησίες, ὁδὸς Βασιλίσσης
Σοφίας, παράθυρα, ἀγέριδες, γαλανὸς οὐρανός,
ροῦχα ἀπὸ γκραδοῦρες ξεβαμμένες κ.τ.λ.) καὶ
ἐναλλασσόμενων ἢ ἔκτακτων τοπογραφικῶν καὶ ψυ-
χογραφικῶν χαρακτηριστικῶν (φῶς, ἥλιος, ψιθυρί-
σματα, μονοτονία/αἰωνιότητα – φῶς, αἰσθήματα,
γραμμές, φῶτα, νυμφοληψία/αἰωνιότητα) ὡς τίς βα-
θύτερες διαφωνίες καὶ συμφωνίες (ὀρθά ἀπομονώνε-
ται καὶ ἐπεκτείνεται ἀπὸ τὸν Γ. τὸ συναισθηματικό
κέντρο τοῦ ποιήματος τοῦ Σεφέρη, στ. 18: «ὡ ψυχὴ
ἔρωτευμένη πού πέταξες στὰ ὕψη!») τοῦ ἐπίσημου,
σχεδόν ἀριστοκρατικοῦ «νότιου» μέ τὸν ἰδιωτικό,
λαϊκότερο «βόρειο» παρατηρητὴ-ἀφηγητὴ.

Ἐννοεῖται, βέβαια, ὅτι, σέ σύγκριση μέ τὸ ποίημα
τοῦ 1937, τὸ ποίημα τοῦ 1979 προϋποθέτει καὶ ἔχει
ὠφελῆθεϊ τόσο ἀπὸ τὴν ἀρνητικὴ πείρα τῆς «ποίησης
τοῦ Αἰγαίου» ὅσο καὶ ἀπὸ τὴ θετικὴ πείρα ὀρισμένων
ὄψεων τῆς ὑπερρεαλιστικῆς γραφῆς, ἀπὸ τὸ «Εἰς τὸν
Ὀδὸν τῶν Φιλελλήνων» τοῦ Ἐμπειρίκου ὡς τὸ «Δέν
εἶναι ὁ Οἰδίποδας» τοῦ Σαχτούρη. Πολύ περισσότερο
ἀκόμη, ἀπὸ τὴν προβολὴ τοῦ «κοινωνικοῦ χώρου»
(Κ. Μοσχῶφ, *Ἡ κοινωνικὴ συνείδηση στὴν ποίηση
τῆς Θεσσαλονίκης*, Θεσσ. 1978, passim, καὶ σ. 52 κ.έ.)
καὶ τὴν ὀξεία κοινωνικοπολιτικὴ αἴσθηση τῶν μετα-
πολεμικῶν ποιητῶν τῆς Θεσσαλονίκης ὡς τὸν Διονύ-
ση Σαβδόπουλο καὶ τὸν Πάνο Θεοδωρίδη.

Πραγματικά, ἀπὸ τὸ «ἐδῶ δέν εἶναι παίξε γέλασε:
ἐδῶ εἶναι Μπαλκάνια» στὸ «Ὁρνεον 1748» τοῦ Ἐγ-
γονόπουλου (ὁ Γ. διαλέγεται κριτικά ὄχι μόνο μέ τὸ
ποίημα αὐτὸ τῆς *Ἐπιστροφῆς τῶν Πουλιῶν*, ἀλλὰ
καὶ μέ τοπία τῆς *Ἐλευσίνας* – «Ἐνα τραγούδι γιὰ τὸ
φεγγάρι» –, σέ ἕνα ἄλλο ποίημα τῆς συλλογῆς, τὸ
«Μονωδίες πολιτιστικοῦ παράγοντα» I) ὡς τὴν ἐπα-
νάληψη τῶν στίχων στὸ τέταρτο κομμάτι τοῦ «Μπά-
λου» τοῦ Σαβδόπουλου, καὶ ἀπὸ ἐκεῖ ὡς «Τὰ Ποιή-
ματα τῆς Ρωμανίας (1971-1973)» (1976), τὰ περισσό-
τερα ποιήματα τοῦ *Προσπέκτους* (1977), ὀρισμένα
ποιήματα τοῦ *Στὴν ἀγκαλιά τῆς Ντεζιρέ* (1980) καὶ
ἀρκετὰ ἀθησαύριστα σέ συλλογές στιχουργήματα τοῦ
Θεοδωρίδη, ἢ ἀπόσταση εἶναι μεγάλη. Γιὰ νά τὰ με-
τρήσουμε, ἀρκεῖ νά περιοριστοῦμε στὸν τελευταῖο
στενό, ἄλλωστε, φίλο καὶ ἐπαγγελματικό καὶ λογοτε-

χνικό συνομιλητὴ τοῦ Γ. – καὶ μόνο σέ ἕνα ποίημα
του, πού φωτίζει μιά διάθεση ὀμοτροπὴ πρὸς ἐκεῖνη
τοῦ «Μέ ἀφορμὴ ἕνα ὄραῖο φθινοπωρινό πρωί», ἄλ-
λά καὶ μιά τολμηρότερη πρόσβαση τοῦ «συμπλέγμα-
τος τοῦ νότου»:

Γράμμα στὸ Μαυρογένη

Ἄκου ρέ, τραγουδῶ καὶ τί θαρρεῖς, τὸ Νευρο-
κόπι
ἢ τὴ βλάχα μπάμπω; Ἄλλαξα τώρα καὶ ἱμνῶ
τὴν Ἀθήνα
καὶ τὸν Ὑμηττό, πλέκω καὶ στεφάνια μέ ἀγιο-
κλημα
ἀμποῦλες τοῦ Αἰγαίου· καὶ κεῖ πού πάω νά σέ
συνθλίψω

στῆς Μπάφρας τὴν ἀπελπισιά σου
δωρικὲς κολόνες στὸν ἐγκέφαλο. Ἐχ μωρὲ Τά-
κη

ποτέ μὴν πεῖς πὼς καταλήξαμε σωστά
δέν ἔχει βάσεις τῆς Μακεδονίας ἢ κουλτοῦρα
ἔλα μιά μέρα Κούσκουρα ἔξι νά σέ πῶ
τίς λεπτομέρειες. Ἄλλες φυλές ἀνθίζουν Τάκη
στὴν Ἀθήνα

ὄλες νεγκλιζέ καὶ μοντρωμένες
τόπ τόπ τζίνγκα λελέ, ἄλα ἢ Σαφράμπολις
Χρόνια περάσαμε ρυτιδωμένοι μετρώντας κου-
κιά

διψασμένοι γιὰ κοινωνικὴ ἄνοδο· γι' αὐτὸ
μὴ μπλέκεσαι μὴν ὕστερεῖς μὴ σήπεις στούς
Σιταγρούς

τί νά χωρίσεις μέ τὸν Ἰωάννου
συμβιδάσου μέ τὴν Ἀττικὴ
Κοίτα νά τὰ βολέψεις μέ τοῦ πατέρα σου τὸ
ρολογάδικο
μέ τὴ θλιμμένη σου ματιὰ καὶ μέ τὸ μπόι σου.
Μοῦ ἴπαν

πὼς εἶναι κόμπλεξ νά καθυβρίζεις τὴν Ἀθήνα
κι ἐπίσης κόμπλεξ νά σιχτιρίζεις τοὺς Σαλονι-
κιοὺς
δι μπε κι ἀμάν ἀμάν ὄντα τὰ Ρηνοκούλουρα
Συστήνω λιγότερο δογματισμὸ περισσότερη
διανόηση
κι ἅμα περισσεύει καιρὸς μέ τὸ Κατρέλ στή Ρα-
φήνα·

μᾶς ξεσχίσανε Τάκη τ' ἀποδέλοιπα
ἀλλὰ τὸ ποίημα δέν τελειώνει ἐδῶ.

Μέ τὸ κείμενο αὐτὸ πού ἀπευθύνεται στὸν ἴδιο τὸν Γ.
(χρησιμοποιώντας τὸ παλαιότερο λογοτεχνικό ψευ-
δώνυμο τοῦ τελευταίου), ἐγγίζουμε, νομίζω, τὴν κύ-
ρια προέκταση τῆς «ἀνθρωπογεωγραφικῆς» περιοχῆς
στὴν ποίηση τοῦ Γ. καὶ ὀρισμένων συντεχνιῶν του:
τὴν προσπάθεια, δηλαδή, γιὰ καθαρότερο ὀρισμὸ τοῦ
στίγματος τοῦ ποιητῆ τοῦ «βόρειου χώρου» μέσα στὴ
σύγχρονη νεοελληνικὴ ποίηση. Ἡ προσπάθεια αὐτὴ
δέν συνοδεύεται, πιστεύω, ἀπὸ κανένα ἀπὸ τὰ ἀρνη-
τικὰ γνωρίσματα πού προσγράφει ὀρθά στὴν «ἐπαρ-
χιακὴ λογοτεχνία» ὁ Δ. Ν. Μαρωνίτης («Ἐρωτήματα
γιὰ τὴν ἐπαρχιακὴ λογοτεχνία», *Τὸ Βῆμα*, 4.6.-
27.8.1977, καὶ *Διαβάξω* 10, Ἰαν.-Φεβρ. 1978, σ. 30-
39): ἢ ἀσφαλῆς χρῆση τῆς «μακεδονικῆς» καὶ «βαλκα-
νικῆς» θεματικῆς ὕλης δέν ἀπολήγει σέ «σύστημα
κλειστό» μιᾶς νεοτερικοῦ τύπου ἠθογραφίας, ἀλλὰ σέ

πολυκεντρική «άνοιχτή κοινωνία», όπου η σύνθεση της πανελληνίας εικόνας είναι ευρύτερη, πιστότερη και επιτέλους μεγαλόψυχη.

Χωρίς τήν τρίτη, υπερκείμενη και ρυθμιστική των δύο πρώτων, «ποιητική» περιοχή της *Τρίτης Ιστορίας*, ή ευδιάκριτη πορεία από τή συνειδητοποίηση και έκφραση της ατομικής περίπτωσης και της συλλογικής συγχρονίας προς μίαν ευρύτερη σύνθεση της διαχρονίας θά έμενε στερημένη από τά απαραίτητα στηρίγματα και τήν επιθυμητή δικαίωσή της. Ή αναγωγή των προσωπικών διωμάτων και των θεωρητικών διαπιστώσεων και θέσεων σε ποίηση οδηγεί σε θέληση δήλωσης της ποιητικής πού διαμορφώνει, έπαγωγικά, ή ποίηση αυτή, καθώς και των διακριτικών (από άλλες ποιητικές) γνωρισμάτων πού, με τή σειρά της και παραγωγικά, ύπαγορεύει ή ποιητική αυτή στήν ποίηση.

Όπως είπαμε και παραπάνω, όλα τά ποιήματα τής ένότητας «Ποιητικά», αλλά και μονάδες τής προηγούμενης ένότητας, σκοπεύουν νά διατυλώσουν τήν άμφίδρομη αυτή σχέση με διαύγεια, σχεδόν ποτέ, όμως, άμεσα, αλλά συχνά αντίθετικά και πάντοτε πίσω από προσωπεία ποιητικών ύποκειμένων («νύκτα ώραιοπαθής και αισθησιακή», «πολιτιστικός παράγοντας», «ήδονικός Έλληνας»), με τήν πρόσθετη συνδρομή δύο επίμονων μοτίβων, τής εικόνας-δεσμού και, στά «Ποιητικά», του φεγγαριού-αίματος.

Ή καθαφική διαλεκτική των μεγάλων πολυθετικών πόλεων και ή όμολογη κριτική, αλλά και άμυντική επιφύλαξη του ποιητή τής λεγόμενης «Γενιάς του 1970» απέναντι στή φυλετική και τοπογραφική μονομέρεια και στειρότητα, αναδύονται ήδη στον πρόδρομο των «ποιητικών», στις «Πόλεις» VI, «Ίστορία»:

Μιά άνωτέρα δύναμις φαίνεται νά διέπει όλ' αυτά
τά όρατά κι άόρατα στά κάστρα.
Όσάν ρολόι παλιό από ψηλά σκιαζοντας τά σπίτια
δείχνοντας ακριδώς τήν ώρα των μεγάλων πόλεων
Άλεξάνδρειας, Κωνσταντινούπολης, Θεσσαλονίκης.

Όμως εγώ, νύκτα ώραιοπαθής και αισθησιακή
πού έχω καταστήσει
δέν ξέρω από αστρολάβους κι άλλους μετρητές
του χρόνου και των φαινομένων
— πράματα πού μέ φοβερίζουνε μέ τήν έντέλειά τους —
δέν ξέρω πώς ν' άντέξω τό θάνατο και τή ζωή
πού θγάζουν τά λουλούδια μέσ' από τους γκαζοντενεκέδες των αυλών
οί ελληνικές συλλήψεις μέ τή μορφή πουλιών
στά ξεραμένα κλωνάρια
οί φλεγόμενοι χιτώνες τής θάλασσας, των σύννεφων
οί φυλακές ανάμεσα στ' αρχαία τείχη.
Όλο αυτό τό εικονιστικό ιδίωμα.

Κι ύστερα
ιστορημένες πόλεις, ανιστόρητα αισθήματα των ανθρώπων
πώς νά σās μάθω μέσ' απ' τά χρώματα των ρούχων
τή σχεδίαση των μεγάλων ματιών.

Ή δεύτερη «μονωδία» του «πολιτιστικού παράγοντα» των «Ποιητικών» οδηγεί τό νήμα αυτό σε ένα κλασικό έπίτευγμα μιάς συγκροτημένης ποιητικής προσωπικότητας. Πίσω από τό προσωπείο και μέ όλη τήν απόσταση τής «ειρωνικής» θέασης των πραγμάτων, επιβάλλεται ή θερμή φωνή του ποιητή, πού άγωνίζεται νά έλευθερωθει «από μορφές κλεισμένες στον καιρό, από αγάλματα κι εικόνες» και νά τής ξεπεράσει, όχι κατά τή φορά έξόδου από τον χρόνο, αλλά κατά τήν καταφορά του μοιραίου και του τραγικού:

Άνθρωποι πού είχαν ήθος αρχαίο
άποφύγαν τους μεγάλους ζόφους.
Αυτοί ήταν λίγοι και 'ζησαν
μερικούς αιώνες πρό Χριστού
μέ λέξεις από χαλκό
μέ μειδιάματα κεραυνών.
Άλλά και στους αιώνες μας μερικοί
έγραψαν λέξεις μέ γυμνά καλώδια.
Πεταμένος κι άπορώντας συνεχώς
μέσα στής εικονοπλασίας τό δράμα
και τή φορά των ποιημάτων σήμερα
πού 'ναι φορά θανάτου χωρίς ώραιοποιήσεις
και δέ θέλει κανείς εξαγνισμένο τό τραγικό
παρά βάζουν τους νεκρούς σε νεκροστάσια
μόναχους
τους δρόμους πού είχα νά πάρω τους πήρα
τους ποιητές πού ήταν ν' αγαπήσω τους αγάπησα

σάν τής αυγές πού γίνονται μέρα
φέροντας συγκροτήματα κι όμιλητές
πού ύστερα χαζεύουνε τό ψύχος του φεγγαριού
τά περιστατικά τής μέρας πού όνειρεύονται
δταν τό θέρος γίνεται φθινόπωρο
και τό φθινόπωρο χειμώνας.

Ή συμ-παθητική αυτή ρητορεία κορυφώνεται στο τελευταίο ποίημα των «Ποιητικών» και τής συλλογής τή «Δευτερολογία του ήδονικού Έλληνα»:

Όμως ή ποίηση πρέπει νά εκπέμπει φώς.
Όπως τό φώς απ' τά λυχνάρια των αρχαίων
πόλεων τό βράδι
και τους ερειπιώνες τους τό μεσημέρι.
Μέ ήχους, μέ ψαλμωδίες
μέ δράματα και μέ παραβολές
Όπως τό ρόδινο φώς του σπιτιού
πού άντιστέκεται στή λεωφόρο.
Αυτούσιο φώς, τό φώς όλων των εικόνων
και των πιό σκοτεινών.
Άκόμη κι όταν ή μέρα διαλύεται
και τ' αγάλματα πηγαίνουν στις βιοτεχνίες
και οι γυναίκες ξέροντας καλά τήν εποχή
δέν καταλαβαίνουνε τά ποιήματα
κι αλλάζουνε τον κόσμο
πίσω από λάβαρα μέσα στους δρόμους —
άκόμη και τότε
ή ποίηση πρέπει νά εκπέμπει φώς.
Όπως τό φώς πού αναδοσθήνει των διτριτών
και κάνει τής λεωφόρους συμφωνικά ποιήματα
καθώς πηγαίνουν τά φεγγάρια
τον άτέρμονα δρόμο τής έλλειψης
μέ συγχορδίες πού αναβλύζουν μέσ' από αίμα
Ή ποίηση πρέπει νά εκπέμπει τό φώς των πραγμάτων

καί νά μεταβάλλει τίς λέξεις σέ πλανήτες.
 Ἡ ποίηση πρέπει ν' ἀναδεύει τήν ψυχή μάς
 σάν τό γαλάζιο ψάρι τό θυθό
 καί νά ἐκπέμπει τό φῶς
 τῆς ἀγνωστής σοφίας τῶν ὠκεανῶν
 πολύ προτοῦ τήν ἀνιχνεύσουνε τά βαθυσκάφη.
 Ἡ ποίηση πρέπει νά ἐκπέμπει παλλόμενο φῶς
 ὅπως τά σπλάχνα τοῦ ξεκοιλιασμένου ἀπ' τ'
 ἄδικο.

Καί ἐδῶ, βέβαια, ἔχουμε νά κάνουμε μέ ἕναν διάλογο πρὸς τό τρίτο, κυρίως, μέρος τῆς σεφερικῆς *Κίχλης*, ἀνάλογο ἀλλά ὄχι ταυτόσημο μέ τόν διάλογο πού ἐγκαθιδρύει τό «Μέ ἀφορμῆ ἕνα ὠραῖο φθινοπωρινό πρωί». Ἡ ἀντίστιξη τοῦ γεμάτου ὑπερρεαλιστικῆς ἐπαρση καί ρητορικῆς πεποιθήσεως – οἱ ὄροι δέν ἔχουν ἀπαραίτητα ἀρνητικό περιεχόμενο – Ἑλπήνορα τοῦ Γ. ἀπέναντι στόν σεφερικό Ἑλπήνορα καί τίς παλαιότερες ἢ νεότερες τροπές του (Γ. Π. Σαββίδης, *Μεταμορφώσεις τοῦ Ἑλπήνορα (Ἀπό τόν Πάουντ στόν Σινόπουλο)*, «Ἐρμῆς», Ἀθ. 1981) εἶναι εὐδιάκριτη καί μπορεῖ νά παρακολουθηθεῖ καί ἐδῶ σέ πολλά ἐπίπεδα. Ἡ ἐπιτυχία τῆς ἀντιπαράθεσης ἐγκρίεται, πάντως, μᾶλλον στό γεγονός ὅτι τό ποίημα τοῦ Γ. καταφέρει νά δηλωθεῖ εὐδιάκριτα ὡς ποίημα ποιητικῆς καί, ἐν πολλοῖς, νά αὐτονομηθεῖ ἀπό τήν πηγὴ του (σέ βαθμὸ πού ὁ τίτλος δέν θά ἦταν, ἴσως, ὑποχρεωτικό νά περιέχει ὁποιαδήποτε ἀναφορά στόν Ἑλπήνορα τοῦ Σεφέρη).

Ἡ ἀποσπασματικὴ παρουσία τῶν τριῶν θεματικῶν «περιοχῶν» τῆς συλλογῆς ἐπιτρέπει πιά, νομίζω, νά ἐξεταστεῖ καί ὁ γενικός τίτλος τῆς: *Τρίτη Ἱστορία*.

Τό αὐτοσχόλιο τοῦ Γ. (τά ἐπιμέρους σχόλια στά ποιήματα θά ἦταν πολύ χρήσιμο νά πλουτιστοῦν): «ΤΡΙΤΗ ΙΣΤΟΡΙΑ· ἱστορία μέ τήν ἐννοια τῆς τοιχογράφησης...» καί ἡ ἀμέσως παρακάτω μετάφραση τῆς ἐπιγραφῆς τῆς συλλογῆς, ἀπό τό *Raimos* τοῦ Hölderlin: «Ὡστόσο εἶναι φοβερό τό πῶς ὁ Θεός καταστρέφει, σκορπίζοντας ἀτέλειωτα ἐδῶ κι ἐκεῖ, τό καθεὶ πού ζεῖ» βοηθοῦν ἀρκετά στή λειτουργικὴ σύνδεση τοῦ τίτλου μέ τό περιεχόμενο τῆς συλλογῆς: πρόκειται, λοιπόν, ὄχι μόνο γιὰ τήν τριπλῆ θεματικὴ διαστρωμάτωση τοῦ βιβλίου καί τοῦ ποιητικοῦ ὑποκειμένου πού ἐκφράζεται μέσα ἀπὸ αὐτό – διαμέσου τῆς τριπλῆς εἰκονογράφησης του, στό παλαιότερο καί βαθύτερο στρώμα τῆς «Μόρτ Σεζόν...», στό ἐπᾶλληλο, συμπληρωματικό, ἀνακαινιστικό ἢ διορθωτικό στρώμα τῶν «Πόλεων» καί στό τελικὰ ἀναδυόμενο ἀνώτερο στρώμα τῆς ποιητικῆς πρόσοψης, τῶν «Ποιητικῶν» –, ἀλλά καί γιὰ μιὰ σειρά τριπλῆς ἀρθρωσῆς κατηγοριῶν οὐσίας καί μορφῆς πού συνδέονται μέ τό βιβλίον: διαστρωμάτωση χρόνου-φθορᾶς-ἐκλειψῆς, ζωῆς-θανάτου-ἀναγέννησης, δημιουργίας-καταστροφῆς-ἐπανάληψης, ἱστορίας-ἐξιστόρησης-συνείδησης τῆς ἱστορικότητος, ἐμπειρίας-διεργασίας-ἐξωτερίκευσης, παράστασης-ἀφήγησης-ποίησης κ.ο.κ.

Γιὰ τὴ δήλωση τοῦ πολυδύναμου αὐτοῦ τριαδικοῦ σχήματος, ὁ εὐρηματικός τίτλος *Τρίτη Ἱστορία* ταυριάζει ἀπόλυτα στή συλλογῆ. Γιὰ τὴ γραμματολογικὴ ἐνταξή, τέλος, τοῦ Γ. στήν ποίηση τῆς Γενιάς του, τῆς πολυθόρυβης καί πολύφωνης «Γενιάς τοῦ 1970», ἐκτός ἀπὸ τὰ σύμφωνα βιογραφικὰ καί ἐργογραφικὰ τεκμήρια, τὴ διαπιστωμένη ἔλξη πού ἀσκοῦν πάνω του ἄλλοι συνομήλικοι (ἐνδεικτικὰ ἀπλῶς πρέπει, ἴσως, νά μνημονευθοῦν ὁ Λευτέρης Πούλιος καί ὁ Γιάννης Ὑφαντής) καί τὴ δηλωμένη ἀλληλεγγύη συντεχνιῶν του (τά ὀνόματα τοῦ Δημήτρη Κολοκύρη καί τοῦ Πάνου Θεοδωρίδη νομίζω ὅτι ἀρκοῦν), θά ταίριαζε νά θυμηθοῦμε, ἐκτός ἀπὸ τὰ ποιήματα ποιητικῆς πού παραθέσαμε, δύο ἀκόμη ἀποσπάσματα ποιημάτων του, πού δείχνουν ἀπερίφραστα τὴ συναισθητικὴ αὐτῆς τῆς ἐνταξῆς ὄχι μὲ ἀπλῆς δηλώσεις προσχώρησης, ἀλλά μέ τὴν ἀφαιρετικὴ προβολὴ ἀναμφισβήτητων «στιγματικῶν» γνωρισμάτων μιᾶς Γενιάς συμπιεσμένης ἀνάμεσα στήν ἐφιαλτικὴ αἴσθησή μιᾶς ἐποχῆς πού τέλειωσε καί τό ἐξίσου ἐφιαλτικὸ ὄραμα μιᾶς ἐποχῆς πού ἐπέρχεται:

Ἴσως γιατί ἐμεῖς δέ μεγαλώσαμε σέ ἐποχὴ
 ὅπου μοντάρουνε δύο καί τρεῖς ἰδεολογίες
 ἀλλὰ σέ μιὰ ἐποχὴ
 ὅπου μοντάραν πολυκατοικίες
 κι ὅπου τ' ἀγάλματα, ἅμα μιλοῦσαν,
 λέγανε πράγματα ποιητικὰ
 μέσα σ' ἀκάλυπτους χώρους καί σέ σύννεφα
 μιᾶς πόλης προσιτῆς μονάχα σέ κηδεῖες.

(«Πόλεις» III, «Οἱ ἅγιοι λυχνούχοι τῶν Βαλκανίων», στ. 41-48)

Τά λόγια τους θά εἶναι ποιήματα
 χωρὶς νά ὑπάρχουν μέρες διεργασίας καί κενό.
 Γιατί ὁ καιρὸς τῶν περιστάτικῶν καί τῶν ἀνα-
 φωνήσεων ἔχει περάσει.
 Ἔρχεται ἡ ἐποχὴ τῆς καθόδου τῶν ποταμῶν
 μέ τούς μελανιές
 τούς χωρὶς μελαγχολία ἀλλὰ μέ μιὰ λύπη γιὰ τὰ
 πράγματα.
 Πόσοι θρηνοὶ θ' ἀναπτυχθοῦν στό μεταξύ διά-
 στημα
 οὔτε καί οἱ ποιητῆς τῶν σκοτεινότερων πόλεων
 τό ξέρον.
 Καί φαίνεται πῶς δέν ὑπάρχει κενό ἀλλὰ ἱστο-
 ρία
 κι ἕνα φεγγάρι αἱμάτινο πού κυλιέται στοὺς
 δρόμους τῶν πόλεων.

(«Ποιητικά», «Μονωδίες πολιτιστικοῦ παράγοντα» III, στ. 22-30)

Στό σημερινὸ μεταίχιμο, ὁ ἀρχαιολόγος Δημήτρης Γραμμένος, ἄξιος μαθητῆς τοῦ Γιώργου Μπακαλάκη, τοῦ Νικολάου Πλάτωνα, τοῦ Στυλιανοῦ Πελεκανίδη, τοῦ Μανόλη Ἀνδρόνικου καί τοῦ Χρυσάνθου Χρήστου (ἀλλὰ καί τοῦ Δ. Ν. Μαρωνίτη), συνάδελφος καί συνεργάτης τοῦ Δημήτρη Θεοχάρη, τοῦ Γιώργου Χουρμουζιάδη καί τοῦ Χαράλαμπου Μπακιρτζῆ, συνεχίζει τὴν ὄχι εὐκαταφρόνητη ποιητικὴ θητεία τῶν ἐνεργεία ἢ δυνάμει συντεχνιῶν του, ἀπὸ τόν Α. Ρ. Ραγκαβὴ ὡς τόν Κυριάκο Χαραλαμπίδη. Ἡ μεγάλη

εικαστική, μουσική και γενικότερη αισθητική παιδεία του, ή γόνιμη γνωριμία, μαθητεία και συναλλαγή του με τους μεγάλους δημιουργούς της ελληνικής και ξένης ποίησης, ή επαρκής γλωσσική ευαισθησία, ή ύγιής εμπειρική αίσθηση των πραγμάτων και ή εμπράγματη ποιητική του, ή αξιόλογα προχωρημένη μείξη κλασικής απόσπασης και ρομαντικής γείωσης, διάφανης εικονιστικής και πυρακτωμένης διάθεσης, ή άνεση στην αφηγηματική ανάπτυξη του λόγου, ή οικονομία σύνθεσης και ή μετρημένη προσπάθεια πυκνώσεως και αφαιρέσεως, είναι εφόδια και ἀρετές όχι μικρές για τό πρώτο βιβλίο ενός ποιητή του καιρού μας.

Καί αν θυμηθούμε αφενός τή μείζονα σημασία πού δίνει ο Δ. Ν. Μαρωνίτης (*Μίλτος Σαχτούρης...*, «Γνώση», Ἰ.Α.Θ. 1980, σ. 19-21) στον συνεπή σχηματισμό μιᾶς ιδιαίτερης και ευδιάκριτης «ποιητικής περιοχής» ἀπό σύγχρονους ποιητές μας, ἀφετέρου τὰ ἐλάχιστα, κατά τόν Γ. Π. Σαββίδη (*Ἐφήμερον Σπέρ-*

μα...», «Ἐρμῆς», 1978, σ. 139-141), ζητούμενα μιᾶς «λυρικής συλλογῆς»: (1) ὀλοκληρωμένοι στίχοι ἢ λυρικά ἀπαρτισμένες ἐπιμέρους ἐνότητες στίχων· (2) ὀλοκληρωμένο(α) ποίημα(ήματα) (3) ἐνότητα δομῆς καί θεματική ἀλληλουχία τῶν ἐπιμέρους ποιημάτων, πιστεύω ὅτι ἡ πρώτη ποιητική συλλογή τοῦ Δημήτρη Γραμμένου, γιά τήν παρουσίαση τῆς ὁποίας ἐπωμίζομαι σήμερα βαρῦ προνόμιο, πληροῖ σίγουρα καί τίς τρεῖς τελευταῖες προϋποθέσεις καί ἔχει ἐγγράψει ἐχέγγυα γιά τήν ἐπίτευξη τοῦ δύσκολου στόχου, τῆς «ποιητικῆς περιοχῆς», μέ κόπο καί μέ καιρό.

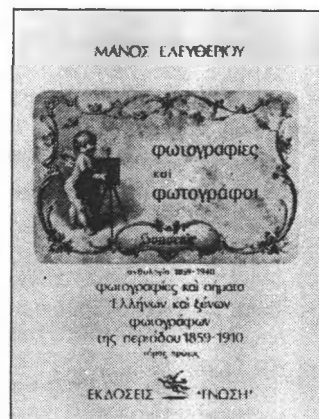
Γιώργος Κεχαγιόγλου

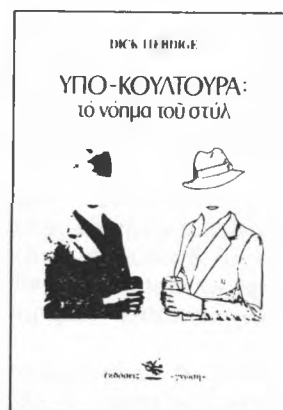
τά νέα βιβλία τῆς «γνώσης»

ΑΝΔΡΕΑΣ ΑΓΓΕΛΑΚΗΣ
Ἡ μεταφυσική
τῆς μίας νύχτας
Ποιήματα
Φωτογραφίες:
Ἄρθουρ Τρές

ΜΑΝΟΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΥ
Φωτογραφίες
καί
φωτογράφοι
(1859-1940)

DICH HEBDIGE
Ἵπο-κουλτούρα:
Τό νόημα τοῦ στυλ
(Μετάφραση:
Ἐφη Καλλιφατίδη)

ΓΙΩΡΓΟΣ ΑΡΜΕΝΗΣ
Ὁ τρομερός λήσταρχος
Νταβέλης
θέατρο

ΕΚΔΟΣΕΙΣ «ΓΝΩΣΗ», ΓΡΗΓ. ΑΥΞΕΝΤΙΟΥ 26, ΙΛΙΣΙΑ,
ΑΘΗΝΑ 621, ΤΗΛ. 7794879-7786441

«Ἐκατό χρόνια μοναξιά»

Τούς τελευταίους μήνες τοῦ 1979 κυκλοφόρησε κακοποιημένο παντοιοτρόπως τό ἔργο τοῦ Gabriel García Márquez, Ἐκατό χρόνια μοναξιά, στίς ἐκδόσεις «Νέα Σύνορα-Α. Λιδάνης», σέ μετάφραση (καί διόρθωση-ἐπιμέλεια) τῆς Ἀγγέλας Βερυκοκάκη-Ἀρτέμη καί μέ «διευθυνση-ἐπιμέλεια» (τῆς ἐκδοτικῆς σειρᾶς) τοῦ Β. Ι. Φίλια, «καθηγητῆς (sic) ΠΑΣΠΕ».

Τόν Ἰανουάριο-Φεβρουάριο τοῦ 1980 ὁ Διονύσης Καψάλης δημοσιεύει στόν *Πολίτη*, τεῦχος 32, σημείωμα σχετικό μέ τήν ἔκδοση, τή μετάφραση καί τή «διευθυνση-ἐπιμέλεια» τοῦ ἐνλόγω ἔργου, μέ τίτλο «Ἐνας Μάρκες στή νέα ἐποχή» (σ. 92 κέ.).

Στίς 20 Μαρτίου 1980 ὁ Φ. Δρακονταειδῆς δημοσιεύει στή Φιλολογική *Καθημερινή* ἀνάλογο κείμενο, μέ τόν τίτλο «Ἀριστούργημα καί ἀνευθυνότητα».

Καί τό 1982 ἡ κ. Μ[αρία] Π[απαδοπούλου] καταθέτει τή δική της συγκίνηση, στήν ἐφημερίδα *Τά Νέα* (13 Φεβρουαρίου), μέ τίτλο «Ἀριστούργημα!».

Ποτέ δέν εἶναι ἀργά – ξεκινᾷ τό κείμενό της – γιά νά ἐπισημάνει κανεῖς τήν ἔκδοση ἑνός ἀριστουργήματος στό ἑλληνικά. Λυπόμαστε, ἀλλά πήραμε μέ καθυστέρηση τό βιβλίο...

Ποτέ, πράγματι, δέν εἶναι ἀργά νά ἀνακαλύψει κανεῖς, ἀκόμη καί ἐπαγγελματίας κριτικός, ἔργα πολυσυζητημένα, ὅπως αὐτό, πού γράφτηκαν δεκαπέντε χρόνια πρίν καί κυκλοφοροῦν στή γλώσσα μας ἀπό τό 1979.¹ Ὅταν ὅμως «ἀνακαλύπτει» καί πράγματα ἀνύπαρκτα;

Πιό συγκεκριμένα, ἡ κ. Μ.Π. κλείνει τό κριτικό κείμενό της μέ τή φράση: *Μιά ἔξοχη, ἐκπληκτική θά λέγαμε μετάφραση τῆς Ἀγγέλας Βερυκοκάκη-Ἀρτέμη, ὁλοκληρώνει τήν ἀπόλαυση τοῦ βιβλίου στό ἑλληνικά.*

Καί ἄς δεχτοῦμε ὅτι ἔχει καί ἡ κ. Μ.Π., παρότι ἐπαγγελματίας κριτικός, τό δικαίωμα στήν ἀκρισία.

Ἄς δεχτοῦμε ἀκόμη ὅτι ἔχει τό δικαίωμα, παρότι ἐπαγγελματίας κριτικός, νά ἐκφέρει τήν ὅποια γνώμη της ἐν εἶδει πυροτεχνήματος, δίχως καμία τεκμηρίωση.

Ἐχει ὅμως τό δικαίωμα, αὐτή, ἡ ἐπαγγελματίας κριτικός, νά ἀγνοεῖ δύο τουλάχιστον (ὄσο γν.ορίζω) κείμενα πού καταγγέλλουν αὐτό τό ἀχαρακτῆριστο ἐκδοτικό-μεταφραστικό προϊόν;

Πιό ἀπλά: ἡ κ. Μ.Π. μπορεῖ(;) νά βρῆσκει «ἔξοχη, ἐκπληκτική» τή μετάφραση τῆς κ. Ἀγγέλας Βερυκοκάκη-Ἀρτέμη (Α.Β.Α.), καί μπορεῖ(;) νά δημοσιεύει ἀφοριστικά τήν ἀποψή της· ὄχι ὅμως ὅταν ἔχουν

ἤδη ἐκφραστεῖ διαμετρικά ἀντίθετες ἀπόψεις, καί μάλιστα σέ ἔντυπα πού κυκλοφοροῦν παντοῦ, καί στό γραφεῖο τῆς κ. Μ.Π.²

Ἔστω, ὅμως, ἡ κ. Μ.Π. ἀφορμή νά ἀναψηλαφήσουμε τό θέμα τῆς ἐκδοτικῆς καί μεταφραστικῆς ἀτυχίας τοῦ Μάρquez, πολύ περισσότερο πού τά *Ἐκατό χρόνια μοναξιά* κυκλοφοροῦν σέ δεύτερη(;) ἔκδοση, «διορθωμένη» (γιά τό ἐρωτηματικό καί τά εἰσαγωγικά θά ἐξηγηθοῦμε παρακάτω).

Πρός τό τέλος λοιπόν τοῦ 1979 ἐμφανίζονται στήν ἀγορά τά *Ἐκατό χρόνια μοναξιά*. Ἐγκαιρα ὁ Διονύσης Καψάλης, σέ ἕνα σημείωμα πού κύριο στόχο του εἶχε τίς μεγαλόστομες ἀσυναρτησιές τοῦ «διευθυντή-ἐπιμελητή» τῆς σειρᾶς Β. Ι. Φίλια, ὑπαινίχθηκε τή μεταφραστική ἀνεπάρκεια τῆς κ. Α.Β.Α. καί τήν ἐκδοτική ἀσχημία νά ἀναγράφεται τό ὄνομα τοῦ συγγραφέα μέ τέσσερις διαφορετικούς τρόπους, καί τούς τέσσερις λάθος.

Καί ὁ Φ. Δρακονταειδῆς, δύο μήνες μετά, ἀφιερώνει τή μία ἀπό τίς τρεῖς στήλες τοῦ κειμένου του στά ἡμαρτημένα τῆς ἔκδοσης: ἀπό τά τυπογραφικά σφάλματα καί τά μεταφραστικά ἄνθη ὡς τήν ἀστοχία εἰκονογράφηση τοῦ ἔξωφύλλου καί τά φληναφήματα τοῦ «διευθυντή-ἐπιμελητή».

Παραθέτω μία παράγραφο τῆς κριτικῆς του, τήν ὅποια θά «διορθώσω» παρακάτω, καταπῶς «διορθώνεται» ἡ δεύτερη ἔκδοση, καί θά τήν ἐμπλουτίσω, πρὸς χρῆσιν πάσης ἐπιδόξου Μ.Π. πού θά θελήσει στό μέλλον νά μᾶς τρομοκρατήσει μέ κοσμητικά ἐπίθετα τοῦ τύπου «ἔξοχη» καί «ἐκπληκτική»:

Ἡ ἑλληνική ἔκδοση εἶναι ἀπαράδεκτη γιά πολλούς λόγους. Καμωμένη (ἀπό ποιά γλώσσα ἄραγε;) βρῆθει ἀπό λάθη. Τό πρῶτο λάθος εἶναι στό ἐξώφυλλο: τ' ὄνομα τοῦ συγγραφέα! Γράφεται MARQUES, ἐνώ στό ἐσώφυλλο διαβάξεις MARQUEZ. Τό σωστό συμβαίνει νά εἶναι MARQUEZ (μέ τόνο στό Α). Κάτι συμβαίνει καί μέ τό GARCIA, πού γίνεται Γκάρσια, ἀλλά δέν πειράζει: ὅλα τά ὀνόματα σέ κάποιο σημεῖο ὑφίστανται ἀλλοιώσεις (π.χ. Ἴζαμπελ καί Ἴζαμπέλ, Ἄνχελ καί Ἀνχέλ, Οὔρσουλα καί Οὔσουλα κτλ.), τήν ὥρα πού ὑπάρχουν διπλοτυπωμένες σελίδες (σ. 37-39), πού βρῆσκεις λέξεις ὅπως «χμεμερικό κόσμος» (σ. 59), κοντά σέ κάποια «ναυσιπλοϊκή γραμμή»,

2. Δέν ἀλλάζει τίποτε ἂν ἡ κ. Μ.Π., δημοσιογράφος καί ἐπαγγελματίας κριτικός, δέν ἔτυχε κἄν νά δεῖ τά κείμενα αὐτά. Ἡ σωρεία ἀνάλογων περιπτώσεων, ὅπου καθεῖς μιᾶ ἀπό τό ἔντυπό «του» καί στούς δικούς «του» ἀναγνώστες χωρῆς νά ἀνασκευάζει (ἢ ἔστω νά ἀναφέρει) τά ὄσα ἀντίθετα ἔχουν εἰπωθεῖ γιά τό ἴδιο ἀντικείμενο, προσθέτει ἄλλο ἕνα θαυμαστικό στόν τρόπο μέ τόν ὅποιο ἀσκεῖται καί ἡ δημοσιογραφία καί ἡ κριτική – ἂν καί ἐφόσον δεχτοῦμε ὅτι αὐτό δέν εἶναι ἐκ τοῦ πονηροῦ. Χαρακτηριστικό παράδειγμα, ὁ μεταφραστικός ἀνασκολοπισμός τοῦ Ἀλκαίου, τόν ὅποιο εἶχε καταγγεῖλει σέ ἐκτενές καί ἐμπεριστατωμένο κείμενό του ὁ φιλόλογος καί συγγραφέας Γιώργης Γιατρομαυλάκης, στή Φιλολογική *Καθημερινή* τῆς 5.7.1979 («Κρινιά, ἢ ἡ μεταφραστική μας οἴηση»). Λίγον καιρό ἀργότερα, στό *Νέα* τῆς 8.9.1979, ὁ Κ[ώστας] Σ[ταματίου] κρίνει τήν ἴδια ἐργασία καί μᾶς κοινωνεῖ «τῆ διπλή χαρά τῆς ἀπόλαυσης καί τῆς ἀνακάλυψης· ἀπόλαυσης τῆς χυμώδους ἔκδοχῆς τοῦ Σ.Κ. [= τοῦ μεταφραστῆ] καί ἀνακάλυψης [μέσο τοῦ δεκαπεντασύλλαβου τῆς μετάφρασης] τῶν ὑπόγειων διάδρομων τῆς μοναδικῆς αὐτῆς γλώσσας...» κτλ., χωρῆς τήν παραμικρή μνεῖα στήν ἀρμοδιότερη, καί ἀρνητικότερη, κριτική τοῦ Γ.Γ.

1. Ἄς θυμίσουμε ἐδῶ καί τή δημοσίευση ἑνός ἀποσπάσματος τοῦ ἔργου στό περιοδικό *Ἡ συνέχεια* 1, Μάρτιος 1973, σ. 35-38, σέ μετάφραση Θανάση Βαλτινοῦ καί Ines Luisa Karrera, μαζί μέ μιά παρουσίαση καμωμένη ἀπό τήν Καίη Τσιτσέλη.

όπου η «σιέστα» γίνεται μέ μανία «φιέστα», όπου τά θηλυκά γίνονται ξαφνικά αρσενικά (σ. 185, 189 κτλ.), όπου δέν υπάρχει σελίδα σχεδόν δίχως τυπογραφικά λάθη, όπου λείπουν κόμματα και τελείες, όπου ξαφνικά βρίσκονται μπροστά σέ «ξεμοντάρισμα» και «ρίσκο» κτλ.

Δυό λόγια τώρα, έν παρενθέσει, γιά τήν έκδοση από τεχνική άποψη, γιά νά δοϋμε πού ή έκδοτική άνευθυνότητα άνταμώνει τή μεταφραστική, ώστε νά μιλούμε γιά «άχαρακτήριστο έκδοτικό-μεταφραστικό προϊόν» (ας σημειώσουμε ότι ή μεταφράστρια έπωμίστηκε και τή «διόρθωση-έπιμέλεια», όπως αναγράφεται στή σ. 2). Άλλωστε δέν είναι ή πρώτη κακή έκδοση τών Νέων Συνόρων· και δέν είναι ή πρώτη κακή μετάφραση τής κ. Α.Β.Α. Άπλως, κάποτε ό τέντζε-ρης βρίσκει τό καπάκι του.

Ξεχνούμε από τό έξώφυλλο: εικονογράφηση τύπου Νόρα (είναι πολυτελής ή παρατήρηση του Φ.Δ. ότι ή

3. Έτσι, άλλωστε, μόνο εικασίες χωρούν ως προς τόν άριθμό τών εκδόσεων, δεδομένου ότι τό βιβλίο έγινε best seller (λ.χ. στους περιλάλητους καταλόγους hit parade του περιοδικού *Διαβάζω* έρχεται σχεδόν σταθερά πρώτο σέ πωλήσεις).

4. Όπως θά φανεί και παρακάτω, είναι αδύνατο νά άντιληφθεί κανείς τά κριτήρια πού πρυτάνευσαν στίς διορθώσεις κατά τήν επανέκδοση. Έχει ώστόσο ένδιαφέρον νά παρακολουθήσουμε πώς στοιχειοθετούνται ξανά όρισμένες άράδες μέ μικρότερα στοιχεία γιά νά χωρέσουν λέξεις όλόκληρες πού έλειπαν, πώς δημιουργείται πραγματικό χάος σέ μία άράδα γιά νά προστεθεί ένα κόμμα περιττό (σ. 188, στ. 13, όταν ή σελίδα αυτή ήταν και παραμένει χωρίς άρίθμηση!), πώς δημιουργούνται καινούρια λάθη ή παραμένουν άλλα, σοβαρότερα, στήν ίδια, ή σέ κάποια γειτονική, άράδα όπου διορθώνεται ένα ήσσονος σημασίας όρθογραφικό σφάλμα. Μερικά παραδείγματα, κατ' άπόλυτη οικονομία:

- Στή σ. 164 ό στ. 4 αντικαθίσταται, γιά νά διορθωθεί προφανώς ό πατέρα τους· και ξαναδιαβάζουμε: ό πατέρα τους!
- Στή σ. 227 διορθώνεται ή άντατροφή (= άνατροφή), ενώ στήν άμέσως επόμενη άράδα διτυγραφείται ένα γιά («γιά γιά τίς παραμικρές...»).

- Στή σ. 231 διορθώνεται τό ι του ήρεμίσει, ή δασεία διατηρείται, και δύο άράδες παραπάνω διαβάζουμε τή γενική τήν πιάνολας.

- Στή σ. 305 ή μεταφράστρια μιλούσε γιά βελουδα και δαμάσκηνα! «Δαμασκήνα» (ύφάσματα) θά είχε γράψει, φρούτα τής τά έκαμε ό τυπογράφος, δέν τό πρόσεξε ή ίδια στή διόρθωση, και γιά νά ξερκίσει πιά όριστικά τό δαίμονα κάνει δραστική αλλαγή· στή β' έκδοση διαβάζουμε: «βελουδα και μειξία»!

Άς αναγνωρίσουμε ώστόσο τήν άποκατάσταση κάποιων λειψών προτάσεων (σ. 81, στ. 3 από τό τέλος· σ. 180, τέλος α' παραγράφου) και όρισμένων άκόμη σοβαρών τυπογραφικών σφαλμάτων πού αλλοίωσαν τό νόημα. Τά σημειώνουμε, μέ τήν ευκαιρία αυτή, γιά τούς άτυχείς κατόχους τής πρώτης έκδοσης:

- Τό σπίτι από τό όποιο θγαίνει πράσινος άφρός είναι στόμα (79).

- οι πόρτες ενός σταυροφόρου είναι πόρτες (90).

- ό Άρχάδιο τής σ. 111, στ. 1, είναι ό Χοσέ Άρχάδιο.

- τά χτήματα του δημοσίου είναι χρήματα (111).

- ό Χοσέ Άουρελιάνο Σεγκούντο είναι ό Χοσέ Άρχάδιο Σεγκούντο (176).

- ό παπάς είναι Πάπας (177).

- ή σκέψη στή σ. 185 είναι στέψη.

- ή Άμαράντα στή σ. 345 είναι ή Άμαράντα Ούρσουλα.

(Άς διορθωθούν τώρα και οι δύο Άουρελιάνο, σ. 290, στ. 2 από τό τέλος, και σ. 291, τελευταίος στίχος, σέ Άουρελιάνο Σεγκούντο.)

παράσταση δέν έχει καμία σχέση μέ τό έργο), έσφαλμένη άναγραφή του όνόματος του συγγραφέα (δίσ! στο έξώφυλλο και στή ράχη), σφάλματα όρθογραφικά και τυπογραφικά στο σύντομο (και πάντως άσυνάρτητο) κείμενο πού φιλοξενείται στα «αυτιά», άκόμη και στα στοιχεία τών υπόλοιπων έργων πού κυκλοφορούν στον ίδιο έκδοτικό οίκο! Καί μέσα; ΈΗ στοιχειοθεσία έχει γίνει σέ φωτοσύνθεση... χειροκίνητη, πού οδηγεί σέ χρόνους πριν από τήν έφεύρεση τής τυπογραφίας: κείμενο σέ όλες τίς άποχρώσεις, από πηχτό μαύρο ως γκριζο άνοιχτό, μήκος σελίδας κατά βούληση, άράδες κολλημένες μεταξύ τους, άράδες τοποθετημένες διαγώνια, κυματιστές, άράδες πού εισέχουν και άλλες πού εξέχουν (οί περίφημες «τσόντες» γιά όσους γνωρίζουν αυτή τήν τεχνική, πού κατορθώνει, σύν τοίς άλλους, νά χορταίνει τόνους άκόμη και τά σύμφωνα). Καί βέβαια οι παρατηρήσεις αυτές δέν αναφέρονται διόλου στήν αισθητική· πρόκειται μόνο γιά τή ναυτία και τίς όφθαλμικές παθήσεις πού άπειλούν τόν άναγνώστη. Άν τώρα συνεκτιμηθεί ό παράγοντας έκδοτικό κόστος (σκανδαλωδώς συμπιεσμένο) και ή τιμή πώλησης, μιλούμε εκ του άσφαλουσ και γιά άισχροκέρδεια.

Έδώ άνοίγει καινούρια παρένθεση, σχετικά μέ τή «δεύτερη» έκδοση: Κάποια στιγμή τό βιβλίο έξαφανίζεται από τήν άγορά. Έξαντλήθηκε ή πρώτη έκδοση; προβλήματα δικαιωμάτων (copyright); Έτσι και τά δυό μαζί. Καί κάποια στιγμή επανεμφανίζεται, άτυπη δεύτερη έκδοση. Άτυπη γιατί, πέρα από κάθε δεοντολογία, δέν υπάρχει πουθενά ή σχετική ένδειξη,³ παρά μόνο κάποιες διορθώσεις.⁴

Άς διατρέξουμε αυτή τή «δεύτερη», «διορθωμένη» έκδοση, παράλληλα μέ τήν παράγραφο του Φ.Δ. πού παραθέσαμε. (Θά προτάξουμε μόνο μία παρατήρηση στή διαπίστωσή του ότι «δέν υπάρχει σελίδα σχεδόν δίχως τυπογραφικά λάθη». Λοιπόν, όχι «σχεδόν», μά άπολύτως καμία. Άκριδέστερα, δέν υπάρχει έστω μία σελίδα, άκόμη και στα πρωτοσέλιδα, πού νά έχει μόνο ένα λάθος - τυπογραφικό, όρθογραφικό, συντακτικό κτλ.)

(α) Πρώτα πρώτα ό Φ.Δ. άναρωτιέται από ποιά γλώσσα έγινε ή μετάφραση. Καί αυτός και ό Δ. Καψάλης (*Πολίτης*, ό.π.) εκφράζουν έμμεσα τή βεβαιότητα ότι πάντως δέν έγινε από τά ισπανικά. Άποτολμούμε έμεις νά πούμε ότι έγινε από τά άγγλικά (ένδειξεις παρακάτω).

(β) Τό όνομα του συγγραφέα στο έξώφυλλο και στή ράχη έχει διορθωθεί κατά τή «δεύτερη» έκδοση. Όχι όμως στή σ. 2 («ταυτότητα»), ούτε στή σ. 5 (σελίδα τίτλων), ούτε στή σ. 7 (σημείωμα του «διευθυντή-έπιμελητή» τής σειράς).

(γ) Όρισμένες «άλλοιώσεις» στή γραφή τών όνομάτων έχουν επίσης διορθωθεί. Όχι οι σοβαρότερες, παρά όσες έτυχε νά άντιληφθεί ή διορθώτρια. Παραμένουν τά *Μέλκιαδες* ή *Μελκιάδες* και πλήθος άλλα προφανή τυπογραφικά σφάλματα. Μαζί όμως και διπλοτυπίες όπως *Γκερινέλδο-Γερινέλδο*, *Νιγκρομάντα-Νιγκρομάντα*, *Δέ λά Πιεδάδ-Ντέ λά Πιεδάδ* και πλήθος άλλες, πού δείχνουν άπλως τήν καθ' ήμέραν έκδοχή τής μεταφράστριας στήν πορεία του έργου της.

(δ) Οι διπλοτυπωμένες σελίδες (37-39) δέν υπάρχουν πιά.

(ε) Ό χειμερικός κόσμος πείσμων παραμένει, και

μετά την επισήμανσή του από τον Φ.Δ. = ορθογραφική άποψη της κ. Α.Β.Α. Το ίδιο και η ναυσιπλοϊκή γραμμή = γλωσσική άποψη της κ. Α.Β.Α.

(ζ) Ἡ φιέστα διορθώθηκε.

(η) Τά θηλυκά επανέκτησαν τό φύλο τους.

(θ) Ἐχουν διορθωθεί δύο τρία κόμματα· δυό τρία στά ἄπειρα πού λείπουν ἢ εἶναι σέ λάθος θέση (βλ. γενικότερα τή σημείωση 4). Καί βέβαια δέν λείπουν μόνο «κόμματα καί τελείες», ἀλλά καί τόνοι καί συλλαβές καί λέξεις ὁλόκληρες – ἔξακολουθοῦν νά λείπουν.

(ι) Καί τό ξεμοντάρισμα καί τό ρίσκο παραμένουν = μεταφραστική ἄποψη.

Ἄν τώρα εἶναι δυνατό νά διακριθοῦν τά μεταφραστικά ἀπό τά ἐκδοτικά ἡμαρτημένα, πολύ πρῖν περάσει κανεῖς, ὅπως ὁ Φ.Δ., σέ ἐπιμέρους παρατηρήσεις, τό γλωσσικό αἶσθημα τῆς κ. Α.Β.Α. θά μπορούσε νά ἐλεγχθεῖ ἀπό τήν ἀπόδοση κιόλας τοῦ τίτλου: «Ἐκατό χρόνια μοναξιάς». Ὅποτε, μέ ὁδηγό τή γενική μοναξιάς, φαντάζεται κανεῖς πώς ἡ μεταφράστρια ζητᾶ ἀπό τόν μπακάλη τῆς «δύο κιλά πατατών!» Ψιλά γράμματα! Τό ίδιο καί οἱ γενικές τῶν διδῶν (9/11),⁵ στηθειῶν (18/19, 267), τουμπελεκιού (23/24), κοτόπουλων (31/33, καί τρίς στήν 346!), τοῦ φυκιοῦ (299)!

Ἐπανερχόμαστε ἔτσι στήν πρόχειρη ταξινομήσή μας:

Καί στήν παράγραφο (ε) νά προστεθοῦν οἱ χειμερικοί Νέγροι (362), μιὰ ναυσιπλοϊκή ἐπιχείρηση (269 κ.ά.), τά ὁμόφωνα αἰτήματα (272) καί τά εἰλικρινά χειροκροτήματα (250).

Στήν παράγραφο (ζ), μέ ἀφορμή τήν τυπογραφική μεταμπίωση τῆς σιέστα σέ φιέστα, νά σημειωθεῖ ἡ λέξη καθαυτήν καί κυρίως στήν ἔκφραση *κάνω τή σιέστα μου, ἔκανε τή σιέστα του* κτλ., σέ ὅλα τά πρόσωπα καί ὅλους τούς χρόνους. Καί δέν ἀντέχω στόν πειρασμό νά ἀντιγράψω ἐδῶ τή φράση: *κάθεται στή βεράντα (...)* σ' ἓνα εἶδος ἀγρυπνῆς καί σκεφτικῆς σιέστα (366).

Στήν παράγραφο (ι) νά προστεθοῦν κάποια μάτσα λεφτά (346), καί τό δίτσιο στίς ἐξῆς δύο χαρακτηριστικές περιπτώσεις: ἡ ἀνάγκη νά εἶναι λυπημένη γινόταν δίτσιο (328)· τό κληρονομικό δίτσιο (343). Ἀκόμη, ὅτι κάποιος πιλοτάρει ἀεροπλάνα (341)· καί ἐδῶ χωράει ὁ μετρονόμος (63 καί 252);

Τέλος δέν ξέρω σέ ποιά κατηγορία ἐντάσσονται καί σέ πόσων Μ.Π. τό γλωσσικό αἶσθημα καί τόν κοινό νοῦ δέν ἀντιτάσσονται

– οἱ ἐπισκευές κροκοδείλων (σ. 17/19: *εἶχε πάει νά κνηγήσει κροκοδείλους μέ κανόνια καί τούς εἶχε ἐπισκευάσει καί θαλασμάσει...* Καί ἄς ἀφήσουμε τούς κανονιοφόρους κροκοδείλους!)

– τά σαραντάμερα τῆς Οὔρσουλα (35/37), ὅταν πρόκειται γιά τό «σαράντισμα», τίς σαράντα μέρες μετά τόν τοκετό καί ὄχι, βέβαια, τό θάνατο τῆς Οὔρσουλα!

– ὁ ἀνόητος ἤχος τῶν σαλλίγγων (113, σέ πτώση αἰτιατική)

– ἡ μυρωδιά (...) παλιᾶς καί συμπυκνωμένης ἔξοχῆς (133)

– τά μέτρα γιά τήν καταστροφή τοῦ ἀτέλειωτου κατακλυσμοῦ (281)

– οἱ στρεβλωμένες ἐπιθέσεις καί φαντασματικές ἀντιπεθέσεις (357)!

Ἀκόμη, οἱ φράσεις:

– τό σεντούκι ἔβγαλε μιὰ παγωμένη ἀπόπνοια (24/26)

– τοῦ ἀπάντησαν ἓνα ὄνομα (29/31)

– εἶχε βάλει τό σβέροκο του στόν ἔγγαμο ζιγὸ (110)

– τά σῶψυχά της δέν κινδύνευαν ἀπό καμιὰ πικρία (254)

– ἐκεῖνη στράγγιζε τά νεφρά της (!) προσπαθώντας νά κρατήσει στήν ἐπιφάνεια (!!) ἓνα σπίτι ποῖ σιγχατιόταν μέ καρφίτσες (!!!) (292· ἂν δέν μεταφράζονταν λέξη πρὸς λέξη ἀκόμη καί μεταφορικές ἐκφράσεις, θά διαβάσαμε ὅτι «κοψομεσιάστηκε» ἢ ἔστω «τῆς ἔπεσαν τά νεφρά»)

– μιὰ κυρία τέτοιας καταγωγῆς ποῖ ἔκανε τό σικῶτι τῶν κνασιῶν τῶν προέδρων νά τρέμει (καί πάλι 292· προφανῶς ἡ κυρία ἔκανε τίς γ. «νά πρασινίζουν ἀπ' τό κακό τους», ἢ «τούς γύριζε τά σκῶτια»)

– ἡ (...) δεξαμενὴ εἶχε μαυρίσει ἀπό ἓνα (...) ἄγριο φύτρωμα (331)

– θά τό (= τό ἀεροπλάνο) ἔφερε πετώντας τό στό Μακόντο (345· τελικά, θά τό ἔφερε ἢ θά τό πετοῦσε κ. Α.Β.Α.;)

– δέν πίστευε ὅτι ἡ Ὠραία Ρεμέδιος ἦταν διανοητικά καθυστερημένη, ὅπως ὅλοι οἱ ἄλλοι (185· ποιοὶ εἶναι οἱ καθυστερημένοι; Πάντως ἐκεῖνοι, οἱ «ἄλλοι», δέν εἶναι καθυστερημένοι, κ. Α.Β.Α. Ἀσφαλῶς θά θέλατε νά γράψετε: «ὅπως πίστευαν ὅλοι οἱ ἄλλοι»)

Καί περίσσεψαν: ἡ ρεπροντυξιὸν τῆς Βερόνικα (83) καί ὁ Σεβάσμιος Μπέντε (348), μάρτυρες ἀπενδείς τῆς εδαισθησίας καί τῆς μεταφραστικῆς εὐσυνειδησίας τῆς κ. Α.Β.Α. (καί τῆς γλώσσας ἀπό τήν ὁποία ἐργάστηκε).

Στή σ. 83 διαβάζουμε: *Ὁ πάτερ Νικάνορ ἔφερε τότε μετὰλλια κι εἰκόνες, κι ἀκόμα καί μιὰ ρεπροντυξιὸν τῆς Βερόνικα ...* Ρεπροντυξιόν; καί Βερόνικα; Πᾶς μὴ Μ.Π. κάτι ψυχανεμίζεται. Ἄνοιγουμε τό ἰσπανικό κείμενο (ἐκδ. Plaza & Janés, S.A., Βαρκελώνη 1979) καί στή σ. 80 βρίσκουμε *una reproducción del paño de la Verónica*. Πρόκειται λοιπὸν γιά παράσταση τοῦ «ἱεροῦ μανδηλίου» τῆς ἁγίας Βερονίκης (τῆς Βερονίκης, θυμίζουμε, πού σφουγγίσε τόν ἰδρώτα ἀπὸ τό πρόσωπο τοῦ Ἰησοῦ, στό δρόμο γιά τόν Γολγοθά, μέ ἓνα λευκό μαντίλι ὅπου ἀποτυπώθηκε ἡ μορφὴ τοῦ θεανθρώπου). Μόνο πού τό ἀγγλικὸ κείμενο (μετάφραση Gregory Rabassa, Penguin Books, 1972) δέν μεταφέρει τή λέξη-ὁδηγὸ *paño*· στή σ. 82 γράφει: *a reproduction of the Veronica*. (Καί ἡ κ. Α.Β.Α. δέν προβληματίστηκε οὔτε μέ τό *the!*)⁶

Τό ἀγγλικὸ πάλι κείμενο στή σ. 357 παραδίδει τόν *Venerable Bede*. Ἄν ἡ μεταφράστρια ἀνοίγε τό ἰσπανικό καί διάβαζε (σ. 356) *Beda el Venerable*, ἴσως θυ-

6. Θά μᾶς πῆγαινε μακριὰ ἓνας ἔλεγχος καί τῶν ἀγγλικῶν τῆς κ. Α.Β.Α. Ἄς ἀποδώσουμε λοιπὸν στήν ἐπιμέλειά της καί τή μετάφραση τοῦ *pathetic* σέ παθητικὴ στή φράση «ἔκανε μιὰ παθητικὴ προσπάθεια νά διορθώσει τήν πιάνολα» (73). Ἀντί γιά κάποιο ἀπὸ τά ἐπίθετα *συγκινητικὴ, παθιασμένη, ἡ μάταιη, ἀξιοθρήνητη* κτλ., ἡ μεταφράστρια διάλεξε ἀκριβῶς αὐτό πού δέν ἔχει τήν παραμικρὴ σχέση οὔτε μέ τό *pathetic* οὔτε μέ τά ἑλληνικά (στά συμφραζόμενά της). Καί αὐτὴ τὴ φορά θά ἀρκοῦσε μιὰ ματιὰ στό ἰσπανικό (: *connotador*) καί ἄλλη μιὰ στό λεξικό.

5. Παραπέμπω μέ διπλὸ ἀριθμὸ ὅταν ὑπάρχει διαφορὰ ἀπὸ τὴν α' στή β' ἐκδοση.

μόταν ευκολότερα, μέσο του λατινικού *Beda Venerabilis*, όπως είναι πιο γνωστός, τον *Βέδα τον Αιδέσιμο*.⁷

Στό σημείο αυτό προτείνουμε, με μία μικρή επιφύλαξη, να γίνει *Zorro* ή *Άλεπού* στο έργο «Τό Ξίφος τής Άλεπούς» (146). Τό ισπανικό κείμενο έχει: *El puñal del Zorro* (144). Καί *Zorro*, με κεφαλαίο Z, μοιάζει να είναι ο γνωστός Ζορρό. Ίσως ο άγγλος μεταφραστής παρασύρθηκε από τό ότι *zorro* είναι ή άρσενική άλεπού και μετέφρασε: *The Dagger of the Fox* (146). Καί βέβαια, *fox* πιά, στά έλληνικά, είναι ή άλεπού και μόνο.

Καί ένα λάθος πού έπισημάναμε συμπτωματικά: «ΕΊχαν γνωριστέι δύο χρόνια πρίν παντρευτούν...» γράφει ή κ. Α.Β.Α. στή σ. 342. «two years» λέει και τό άγγλικό, αλλά τό ισπανικό (350) έπιμένει: *tres*.

Τελειώσαμε εδώ. Ό έλεγχος δέν ήταν διόλου συστηματικός. Άλλωστε ο ύπογραφομένος δέν ξέρει, μήτε καμώνεται πώς ξέρει, ισπανικά. Παγιδευμένος ανάμεσα στην έκδοτική άγυρτεία, τή μεταφραστική άναισθησία και τήν κριτική πατρωνεία προσπαθεί να διαβάσει έλληνικά.

Γιάν. Η. Χάρης

Φεβρουάριος 1982

7. Κοντά στον Βέδα τον Αιδέσιμο καλό θά ήταν να διορθωθεί και ο *Χέρμαν ο Άνάπηρος* (σ. 320, και *Μοναχός Χέρμαν* στή σ. 12/13) και να γραφτεί *Ερμάνος ο Χωλός*.

στό Βιβλιοπωλείο
των ΕΚΔΟΣΕΩΝ ΘΕΜΕΛΙΟ
ΛΕΣΧΗ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ
ΣΟΛΩΝΟΣ 84, ΤΗΛ. 36 08 180, 36 02 646

όλες οι έλληνικές εκδόσεις

Βιβλία επιστημονικά ● λογοτεχνικά
● ιστορικά ● πολιτικά ● εκδόσεις
τέχνης ● βιβλία και δώρα για
τό παιδί ● κάρτες και άλλα πολλά.

ΛΕΣΧΗ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ
ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΘΕΜΕΛΙΟ

ΣΟΛΩΝΟΣ 84 ΤΗΛ. 36 08 180, 36 02 246

Αλεξ. Αργυρίου

«Η ΠΡΩΤΗ ΜΕΤΑΠΟΛΕΜΙΚΗ ΓΕΝΙΑ»

από τη σειρά
«ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΟΙΗΣΗ»

Ζητήστε-το στα βιβλιοπωλεία

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΣΟΚΟΛΗ
Γραβιάς 10-12, τηλ:36.05.520

«Ο ρόλος τῆς Ρωσίας στή διαμόρφωση τοῦ Ἑλληνικοῦ Κράτους»

Τοῦ Δημήτρη Λουλέ
Ἐκδ. Σύγχρονη Ἑποχή, 1981

Πρὶν ἀσχοληθοῦμε μὲ τὸ βιβλίο τοῦ Δ. Λουλέ, θά θέλαμε, σάν ἓνα εἶδος εἰσαγωγῆς, νά περιγράψουμε, πολὺ συνοπτικά, τὴν «προϊστορία» τοῦ θέματος πού ἀναπτύσσει. Καί αὐτό, γιὰ δύο κυρίως λόγους: α) γιατί πιστεύουμε ὅτι δέν εἶναι ἓνα θέμα πού ἀναλύει ἀπλῶς μιά πτυχή τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασης τοῦ 1821 καί β) γιατί ἡ περιγραφή τῆς προϊστορίας τοῦ θέματος μᾶς βοηθᾷ νά καταλάβουμε καλύτερα τὰ κενά, τίς παραλείψεις καί, κυρίως, τὴν ἐφαρμογὴ μᾶς σύγχρονης πολιτικῆς ἰδεολογίας στήν ἱστοριογραφικὴ πρακτικὴ. Ἀναφερόμενοι στοὺς παλαιότερους ἱστορικούς πού ἔχουν ἀσχοληθεῖ μὲ τὸ θέμα, ἔχουμε ὑπόψη καὶ τὸν Γ. Κορδάτο (μὲ τίς ἀναγκαῖες, φυσικά, διαφοροποιήσεις πού ἐπιβάλλει τὸ μεγάλο ἔργο του) καί τοὺς Λ. Στρίγκο, *Ἡ ἐπανάσταση τοῦ εἰκοσιένα* (1959), Γ. Ζεῦγο, *Σύντομη μελέτη τῆς Νεοελληνικῆς ἱστορίας* (1945) καί Π. Ροῦσσο, *Ζητήματα τῆς ἱστορίας μας* (1955). Σ' αὐτούς, λοιπόν, θά ἀναφερόμαστε στοῦ κείμενο μᾶς.

Στὴν ἑλληνικὴ ἱστοριογραφία τῆς κομμουνιστικῆς ἀριστερᾶς, ἔχει, ἀπὸ παλαιότερα, καθιερωθεῖ ἡ ἀναφορά στὸν εἰδικὸ θετικὸ ρόλο τῆς Ρωσίας στήν Ἐπανάσταση τοῦ '21, σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν ἀρνητικὸ ρόλο τῶν δυτικῶν δυνάμεων.¹ Ἡ πολιτικὴ δεξιότητα τῆς ἐποχῆς καί ἡ πώλωση ἐπέβαλαν ἓνα μανιχαϊσμὸ στὸ ἐπίπεδο τῆς πάλης τῶν ἰδεῶν, ὁ ὁποῖος φυσικά δέν ἐξαιροῦσε τὴν ἱστοριογραφία. Ἡ ἀυθαίρετη κωδικοποίηση τῆς ἱστορικῆς ἀνέλιξης στὴ «θεωρία τῶν πέντε σταδίων» ἔπρεπε, πάση θυσία, νά ἀντιπαραταχθεῖ στήν ἐξίσου ἀυθαίρετη, ἐπίσημη, ἐθνικιστικὴ τρισχιλιετὴ συνέχεια τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους. Σ' αὐτὴ τὴ «θεωρία» ἔπρεπε νά χωρέσει κάθε τι, διαδικασία, γεγονός ἢ πρόσωπο καί, κυρίως, τὰ ἰδεολογικά καί πολιτικὰ ζητούμενα τῶν φορέων τῆς. Σύμφωνα καὶ μὲ τὴ θεωρία αὐτὴ, ἡ συσσώρευση τοῦ κεφαλαίου στὰ χέρια τῶν ἀστῶν ἀποσυνθέτει τὸ φεουδαλικὸ σύστημα, πού τὸ ἀκολουθεῖ ὁ καπιταλισμὸς. Αὐτὸς ἀνατρέπεται, μὲ τὴ σειρά του, ἐξαιτίας τῆς μεγάλης ἀνάπτυξης τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων καί τῆς ἀντίθεσής τους μὲ τὸ κεφάλαιο, γιὰ νά ἐγκαθιδρυθεῖ ὁ σοσιαλισμὸς. (Ἐδῶ παραλείπουμε τὰ δύο πρῶτα στάδια, τὸ πρωτόγονο καί τὸ δουλοκτητικὸ). Κύρια χαρακτηριστικὰ τῆς θεωρίας αὐτῆς εἶναι ἡ ὑποχρεωτικὴ ἐναλλαγὴ τῶν σταδίων καί ἡ παγκοσμιότητα τῆς ἐφαρμογῆς τους, ἀπὸ τὰ ὅποια ἀπορρέει ἡ διεκδίκηση μᾶς ἐρμηνευτικῆς ἀποκλειστικότητας: Τὰ πέντε στάδια ἰσχύουν παντοῦ, ἀνέκαθεν καί γιὰ τοὺς πάντες. Ὁ ἀποκλεισμὸς κάθε ἄλλης ἐρμηνευτικῆς ἐκδοχῆς δέν ἄφηνε τὴ δυνατότητα ν' ἀναζητηθεῖ μιά διαφορετικὴ προσέγγιση τῆς ἀνάπτυξης τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας. Ἡ διαφορετικὴ αὐτὴ προσέγγιση, ἐνῶ δέ θά ξέφευγε ἀπὸ τὴ λογικὴ τῆς συσσώρευσης τοῦ κεφαλαίου μέσα ἀπὸ ποικίλες σχέσεις ἐκμετάλλευσης τῆς ἐργασίας, θά ἔδινε ὡστόσο τὰ ἰδιαίτερα χαρακτηριστικὰ τοῦ περάσματος τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας στὸν καπιταλισμὸ. Ἡ ἀδυναμία τῆς θεωρίας τῶν πέντε σταδίων νά συλλάβει τὴν ποικιλία τῶν διαδικασιῶν πρὸς τὸν καπιταλισμὸ ἀπέκλειε τὴ συγκεκριμένη ἀνάλυση, μὲ βάση κάποιο πραγματολογικὸ ὕλικό. Ταυτόχρονα, ἐμπόδιζε τὴν ἐνιαιία θεωρητικὴ ἀναγωγή. Φυσικά, ἡ μονόδρομη ἀντιμετώπιση τοῦ περάσματος στὸν καπιταλισμὸ, ἡ ἐπιβολὴ μᾶς λογικῆς στήν ἱστορικὴ διαδικασία, εἶχε στενὴ σχέση μὲ τὴ μονόδρομη ἀντιμετώπιση τοῦ περάσματος στοῦ σοσιαλισμοῦ.

Στὴν ἑλληνικὴ κοινωνία, ὡστόσο, κάποια συσσώρευση κεφαλαίου ἔγινε, μέσα ἀπὸ κάποιες σχέσεις ἐκμετάλλευσης. Ἐπίσης, ἡ Ἐπανάσταση τοῦ '21 εἶναι γεγονός ἀναμφισβήτητο. Ἀλλὰ ἡ ἐκβιομηχάνηση καί οἱ ἀντίστοιχες τάξεις δέν ἐμφανίστηκαν. Αὐτὸ πού ὀνόμαζαν τότε καπιταλιστικὸ τρόπο παραγωγῆς ἦταν ἀνύπαρκτο ἢ δυσδιάκριτο. Καί ἀφοῦ εἶχε γίνεи ἐπανάσταση, δέν μποροῦσαν στὰ σοβαρὰ νά μιλήσουν γιὰ φεουδαρχία, ὅπως ὅταν ἀναφέρονταν στίς ὀθωμανικὲς παραγωγικὲς σχέσεις.²

1. Μὲ τὴν ἀποψη αὐτὴ ἢ μὲ κάποιες ἐκδοχῆς τῆς δέν ταυτίζουμε τὸν Σ. Μάξιμο, ὅχι τόσο γιατί δέν ἔχει ἀσχοληθεῖ μὲ τὴν περίοδο αὐτὴ εἰδικά, ὅσο γιατί νομίζουμε ὅτι διαφοροποιεῖται ἀπὸ τὴν ἴδια τὴ συνολικὴ ἀντίληψή του γιὰ τὴν ἱστορία.

2. Μερικοὶ ἱστορικοὶ ἐκλογίκευσαν τὸ κενὸ αὐτό. Προ-

Οί κομμουνιστές ιστορικοί, στους όποιους άναφερόμαστε, έχοντας σάν κύριο θεωρητικό εφόδιο, γιά τήν έρμηνεία τής ιστορίας, τή «θεωρία τών πέντε σταδίων», όφειλαν νά έξηγήσουν τό φαινόμενο τής «καθυστέρησης» τού καπιταλισμού στήν Έλλάδα, τής μή ανάπτυξης τών παραγωγικών δυνάμεων, πού θά έθεταν, στήν έλληνική κοινωνία, τό ζήτημα τής σοσιαλιστικής προοπτικής. 'Η «καθυστέρηση» προσδιοριζόταν πάντα χρονολογικά σέ σχέση μέ τήν Εύρώπη, αλλά και οί φορείς πού τήν επέβαλαν, καταρχήν, ήταν έξωγενείς: α) 'Η κατάκτηση τού βαλκανικού χώρου από μιά «καθυστερημένη θεοκρατική φεουδαρχία» και κυρίως β) οί μεγάλες ευρωπαϊκές δυνάμεις. Αυτό δέν σημαίνει βέβαια ότι άγνοούσαν τήν έλληνική κοινωνία στίς αναλύσεις τους. 'Ετσι, ή κύρια κοινωνική δύναμη πού έμπόδισε τήν ανάπτυξη ήταν, σύμφωνα μέ τήν άποψη αυτή, οί κοτσαμπάσηδες, πού ήθελαν γιά λογαριασμό τους μιά έξουσία όθωμανικού τύπου. 'Απ' αυτούς γεννήθηκε ό όρος «κοτσαμπασισμός». 'Η έλλειψη πολιτικής βούλησης γιά άνεξαρτησία και αυτόδύναμη ανάπτυξη τής έλληνικής κοινωνίας αποδίδεται στήν πολιτική ήγεςία τής επανάστασης και τού κράτους άργότερα, πού θεωρείται «ξεπουλημένη» στους ξένους. «Ξεπουλημένη», γιατί οί οικονομικά κυρίαρχες ομάδες ήταν κυρίως «έμπορομεσιτικές», διαμεσολαβητικές μεταξύ τών ξένων συμφερόντων και τών ντόπιων παραγωγών. 'Από αυτή τήν έρμηνεία γεννήθηκε ό «μεταπράτης», όρος πού, στήν καλύτερη περίπτωση, μπορεί νά δηλώνει ότι ή οικονομική του δραστηριότητα δέν είναι «έθνικά ώφέλιμη», δέ δημιουργεί έθνος. 'Η «μεταπρατική σχέση» είναι ταυτόχρονα και ή οικονομική άνάλυση και ή έρμηνεία τού τρόπου παραγωγής. Οί ξένοι, ό έξωτερικός παράγοντας, είναι φυσικά ή 'Αγγλία, ή Γαλλία, ή Ρωσία και ή Αύστρουγγαρία. 'Από τήν καθοριστική σχέση τους μέ τούς έσωτερικούς παράγοντες δημιουργήθηκε ό όρος «ξενοκρατία». 'Ολοι αυτοί οί όροι, στήν πραγματικότητα ήθικές κατηγορίες, αποτέλεσαν (και αποτελούν) τά έρμηνευτικά κλειδιά τής έλληνικής ιστορίας, πού προσάρμοσαν τήν ιστορική διαδικασία στό θεωρητικό σχήμα. Πραγματολογικές θεμελιώσεις τών έρμηνειών αυτών αποτέλεσαν, κυρίως γιά τούς νεότερους, πηγές τού τύπου τών άπομνημονευμάτων τού στρατηγού Μακρυγιάννη. Οί άπλοϊκές διαμαρτυρίες του, κυρίως έναντι τών ξένων, συχνά άνάχθηκαν σέ έρμηνευτικό λόγο.

Συνοπτικά, θά λέγαμε ότι οί ιστορικοί, στους όποιους άναφερόμαστε, άντιμετώπισαν καθοδηγητικά τήν ιστορική διαδικασία άγνοώντας παντελώς τή δική της πραγματικότητα.³ 'Η όρθόθεση μέ πολιτικά θέματα υποθήκευσε, κατά κάποιον τρόπο, τό μέλλον τής μαρξιστικής ιστορίας στόν τόπο μας, προσανατολίζοντάς τήν στήν ύποστήριξη μιάς πολιτικής ιδεολογίας. Φυσικά, οί ιστορικές άναζητήσεις δημιουργούν-

σάρμοσαν τήν ιστορική πραγματικότητα στό θεωρητικό σχήμα, όνομάζοντας τήν 'Επανάσταση πόλεμο τής 'Ανεξαρτησίας. 'Ετσι όμως, έπесαν άναγκαστικά στό σχήμα τής τρισχιλιετούς συνέχειας τού 'Ελληνικού 'Εθνους.

3. Φυσικά, ό Γ. Κορδάτος, μέ τήν πλατύτητα τής θεματολογίας τους και τήν πρωτοφανή προσπάθειά του, δέν μπορεί νά συγκριθεί μέ τούς υπόλοιπους. Αυτός ώστόσο είναι ό έμπνευστής πολλών από τίς άπόψεις πού περιγράφουμε.

ται κάθε φορά, άμεσα ή έμμεσα, από σύγχρονα ιδεολογικά-θεωρητικά ζητήματα. 'Ομως ύπάρχει ένα όριο, εμπειρικά όριζόμενο κάθε φορά, από τίς ίδιες τίς πηγές τής ιστορίας και τήν ένότητα τών φαινομένων της, πού δέν παρακάμπτονται από τήν όποια υπέρτατη κοινωνική άνάγκη ή πολιτικό βολονταρισμό, παρά μέ τό τίμημα τής αυθαιρεσίας ή άκόμη τής παραχάραξης τής ιστορικής πραγματικότητας, πρακτικές άπολύτως άνακόλουθες μέ τή σοσιαλιστική προοπτική.

'Αλλά άς ξαναγυρίσουμε στήν «ξενοκρατία». 'Ο έξωτερικός παράγοντας και τό «μεταπρατικό σύστημα» έγιναν τά κυριότερα έρμηνευτικά κλειδιά και γιά νεότερους ιστορικούς.⁴ 'Ομως, μέσα στήν ένότητα «Μεγάλες Δυνάμεις», υπήρχε και ή Ρωσία, μέ ήγερτική μάλιστα θέση στήν 'Ιερή Συμμαχία, πρίν τήν 'Επανάσταση. 'Η πολιτική έπιρροής τής Ρωσίας πρós διάφορους λαούς, συνδυασμένη μέ έπεκτατικά σχέδια, δέ διέφερε βασικά από τήν πολιτική πού καθιέρωσε ό Ναπολέοντας γιά τή Γαλλία ούτε από τήν άγγλική πολιτική άμεσης έξάρτησης ή έπιρροής. 'Ωστόσο, μιά ρωσική ιδιαιτερότητα - ή κοινή θρησκεία μέ τούς λαούς τής Βαλκανικής - και κάποια ιστορικά έπισόδια - τά 'Ορλωφικά - αποτέλεσαν τήν πραγματολογική βάση γιά νά συσταθεί ή διαφορά, ή «έξαιρεση», όπως λέει και ό Δ. Λουλές (σ. 70), τής «καλής» Ρωσίας άπέναντι στό έλληνικό ζήτημα. Στήν περίπτωση αυτή, κάθε πηγή ήταν χρήσιμη, άκόμη και οί έσχατολογίες τού 'Αγαθάγγελου. Οί παρόμοιες βλέψεις τών υπόλοιπων ευρωπαϊκών δυνάμεων έγιναν ή άρνητική πλευρά τού ίδιου ούσιαστικά νομίματος και οί όπαδοί τής πολιτικής τής κάθε μιάς, «ξεπουλημένοι» ντόπιοι ήγέτες.

Αυτή ή ύποθετική στάση τής Ρωσίας τό 1821 προεκτεινόταν έμμεσα στόν 20ο αιώνα και χρησίμευε πρακτικά στους κομμουνιστές, στίς ιδεολογικές και πολιτικές συγκρούσεις τής έποχής, παρακάμπτοντας, στήν περίπτωση αυτή, τή μεγάλη τομή τής 'Οκτωβριανής 'Επανάστασης.

'Ετσι γεννήθηκε, σέ γενικές γραμμές, τό θέμα πού διαπραγματεύεται ό Δ. Λουλές στό βιβλίο του. 'Η έργασία αυτή, τυπικά τουλάχιστον, στηρίζεται σέ άρχειακές πηγές τής Σοβιετικής 'Ενωσης και, πολύ λιγότερο, τής 'Αγγλίας. 'Εμείς δέν θά επιδιώξουμε νά άντιπαρατάξουμε έδώ μιά «κακή» Ρωσία στήν παραδοσιακά «καλή». 'Η άναγωγή μιάς παραμέτρου, πού είναι «ό ρόλος τής Ρωσίας στή διαμόρφωση τού 'Ελληνικού Κράτους», σέ ίδιας σημασίας παράγοντα μέ τήν επαναστατική διαδικασία (σ. 9), καθώς και ή παλαιότερη καθιέρωσή της σάν «έξαιρεσης» μέσα στήν ένότητα «Μεγάλες Δυνάμεις», καθιστά τό έπιχείρημα

4. Μέ αυτή τήν έρμηνευτική άποψη ή μέ έκδοχές της στοιχίζονται και οί ιστορικοί Τ. Βουρνάς και Κ. Μοσκόφ. 'Ο Ν. Ψυρούκης, μέ τό βιβλίο του *Τό νεοελληνικό παροικιακό φαινόμενο*, 'Αθήνα 1974, ένωμάτωσε τήν έρμηνευτική τής «ξενοκρατίας» στή θεωρητικότερη έκδοχή της τού «κέντρου και τής περιφέρειας», άνάγοντας έτσι τήν έλληνική περίπτωση στό παγκόσμιο άποικιοκρατικό σύστημα, μέσω τών παροικιών.

καί γράμματα γνωρίζω

της «κακής» Ρωσίας εξίσου ιδεολογικό μέ τό αντίθετό του. Θά περιοριστοῦμε στίς ιστορικές ἀνακρίβειες, στίς παραλείψεις καί στή λογική τῆς ἀνάλυσης σέ σχέση μέ τήν προϊστορία τῆς, ὅπως τήν περιγράψαμε. Ἄλλωστε, καί ὁ ἴδιος ὁ συγγραφέας, στήν ἀρχή τοῦ βιβλίου του, τονίζει – λίγο βιαστικά ἴσως – ὅτι: «καθῆκον τοῦ ιστορικοῦ δέν εἶναι νά ἀρέσει ἤ νά συγκινήσει ἤ νά χρησιμοδοτεῖ, ἀλλά νά προσφέρει τή γνώση τῆς ἀλήθειας, γιατί ἱστορία εἶναι ἡ ἀλήθεια» (σ. 9).

Ἄς δοῦμε λοιπόν, καταρχήν, τίς οικονομικές αἰτίες, τά κίνητρα βάσης τῆς ρωσικῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς στό ἑλληνικό ζήτημα. Τά οικονομικά συμφέροντα τῆς Ρωσίας καί ἡ ἐξοδός τῆς στή Μεσόγειο προβάλλονται, ἀπό τό συγγραφέα, ὡς βάση «τῆς ἐξ ἀντικειμένου εὐνοϊκῆς γιά τήν Ἑλλάδα» (σ. 12) ρωσικῆς πολιτικῆς. Γιά τίς δυτικοευρωπαϊκές δυνάμεις, τά ἀντίστοιχα συμφέροντα ἦταν ἀπλῶς «ζήτημα τῆς παραπέρα ἀποικιακῆς καί ἐπεκτατικῆς πολιτικῆς τους» (σ. 13). Τά «ἀποικιακά» καί ἐπεκτατικά συμφέροντα μετατρέπονται – ἀπλῶς – σέ μή οικονομικά, ὥστε νά παρακαμφθοῦν εὐκολά. Συνεπῶς, τά μόνα οικονομικά συμφέροντα, δηλαδή ἀντικειμενικά κατά τό συγγραφέα, εἶναι τῆς Ρωσίας. Αὐτό εἶναι ὅλο τό σκεπτικό του στό οικονομικό ἐπίπεδο καί ἐκεῖ στηρίζει τή διαφορά τῆς στάσης τῆς Ρωσίας στό ἑλληνικό ζήτημα, δηλαδή τή θεμελίωση τῆς ἐξαίρεσης. Οἱ ἐλάχιστες οικονομικές ἀναλύσεις πού ἀκολουθοῦν εἶναι στή λογική τοῦ ἀποκλεισμοῦ τῶν στοιχείων πού δέν εὐνοοῦν τήν στοιχειοθέτησι τῆς «ἐξαίρεσης».

Ὅμως, ἀντίθετα μέ ὅσα ὑποστηρίζει ὁ συγγραφέας, ἡ μικρή πτώση τῶν συνολικῶν ἐξαγωγῶν τῶν σιτηρῶν τῆς Ρωσίας κατά 17%, ἀπό τή δεκαετία 1811-20 ὡς τή δεκαετία 1821-30, δέν ὀφείλεται ἀποκλειστικά στήν Ἑλληνική Ἐπανάσταση. Μιά ἀπό τίς αἰτίες τῆς πτώσης εἶναι ἡ ἀπαγόρευση τῶν εἰσαγωγῶν τῶν σιτηρῶν τῆς νότιας Ρωσίας στή Γαλλία. Τόν Ἰούλιο τοῦ 1821 ἀπαγορεύονται οἱ εἰσαγωγές ρωσικῶν σιτηρῶν στή Γαλλία, ἐξαιτίας τῆς πολύ χαμηλῆς τους τιμῆς, πού δέν μποροῦσαν νά ἀνταγωνιστοῦν οἱ Γάλλοι παραγωγοί δημητριακῶν.⁵ Ἀνάλογα μέτρα πῆρε, ἀργότερα, ἡ Ἀγγλία, γιά τούς ἴδιους λόγους. Ἡ πτώση τῶν ἐξαγωγῶν τῶν σιτηρῶν τῆς νότιας Ρωσίας δέν μπορεῖ νά φτάσει «πάνω ἀπό 50%», παρὰ μόνο ἂν συγκριθοῦν ἀποσπασματικά δυό χρονιές, τό 1820 καί τό 1824, ὅπως κάνει ὁ συγγραφέας (σ. 13, ὑποσ. 4).

Τά οικονομικά συμφέροντα τῶν δυτικῶν στήν ἀνατολική Μεσόγειο, πού ὁ συγγραφέας παραγράφει, εἶναι πολύ γνωστά καί ἐδραιωμένα ἀκόμη καί μέσα στήν ἴδια τή Ρωσία. Τά πλοῖα καί, κυρίως, οἱ ἐμπορικές καί χρηματιστικές ἐπιχειρήσεις τῶν δυτικῶν, ἂν καί ἐλάχιστες σέ ἀριθμό, ἐλέγχουν τό μεγαλύτερο μέρος τῶν οικονομικῶν δραστηριοτήτων. Μέ μιᾶ ἀπλή ματιά στίς μελέτες ἢ στίς ἀναφορές κάποιων ἀπεσταλμένων ἢ τῶν ἰδίων τῶν ἐμπόρων τῆς ἐποχῆς,

ἀναδεικνύεται ἀμέσως ἡ οικονομική παρουσία τῶν δυτικῶν καί ἡ στενή σχέση τῆς μέ τό Ἀνατολικό ζήτημα.⁶

Ἡ Ρωσία, λοιπόν, εἶχε «ἀντικειμενικά εὐνοϊκή πολιτική» στό ἑλληνικό ζήτημα, ἡ Γαλλία ἤθελε ἀπλῶς μιᾶ «ἐλεύθερη ἀγορά στήν ἀνατολική Μεσόγειο», ἐνῶ ἡ Ἀγγλία ἦταν «καθαρά φιλοτουρκική». Ὡστόσο, τό 1822, ἡ Ἀγγλία θά ἀλλάξει ξαφνικά πολιτική, γιατί θά ἀλλάξει τόν ὑπουργό ἐξωτερικῶν (σ. 14), καί ὄχι φυσικά γιατί τό γεγονός καί μόνο τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασης ἀνάγκασε τήν Ἀγγλία σέ μεταβολή ἐξωτερικῆς πολιτικῆς. Ὑπουργός εἶναι τώρα ὁ Γ. Κάνιγκ, ὁ ὁποῖος, ὡς «διορατικός πολιτικός», θά καταλάβει ὅτι ἡ «δημιουργία ἑλληνικοῦ κράτους ἦταν ἀπλά ζήτημα χρόνου» (σ. 15). Καί ὁ συγγραφέας προεξοφλεῖ: «Ἀπό τώρα καί στό ἐξῆς... ἡ Μεγάλη Βρετανία ἀποσκοπεῖ στόν προσηταιρισμό ἢ στόν ἔλεγχο τῆς Ἐπανάστασης» (σ. 15). Δηλαδή ἐπιδιώκει αὐτό πού ἐπιδιώκουν ὅλες οἱ μεγάλες δυνάμεις τῆς ἐποχῆς, νά προσεταιριστοῦν τήν Ἐπανάσταση ἢ ἀλλιῶς νά τήν ὑποτάξουν στό Σουλτάνο.

Ἄς δοῦμε ὅμως τίς «ἀντικειμενικά εὐνοϊκές» προτάσεις τῆς Ρωσίας. Τό 1824, «πρῶτῃ ἡ Ρωσία ὑπέβαλε ἀνεπίσημα» στούς δυτικοευρωπαίους, «σχέδιο δημιουργίας τριῶν αὐτόνομων ἡγεμονιῶν στό ἑλληνικό ἔδαφος», τό ἴδιο μέ «τῆς Βλαχίας καί τῆς Μολδαβίας» (σ. 16). Ὁ Δ. Λουλές ξεχνάει φυσικά ἐδῶ νά σημειώσει ὅτι, ἀπό τήν ἐποχή τῆς Αἰκατερίνης II, ὑπάρχει μιᾶ συνεχῆς διένεξη τῆς Πύλης καί τοῦ Τσάρου γιά τήν ἐπιρροή καί τόν ἔλεγχο τῶν παραδουναβίων ἡγεμονιῶν. Ἀκόμη, ὅτι ἡ δηλωμένη πολιτική πρακτική τῆς Ρωσίας, πού προστάτευε τούς ὀρθόδοξους ἐπικαλούμενη ταυτόχρονα τήν κληρονομία τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας, σκόπευε στή δημιουργία αὐτόνομων περιοχῶν ὑπό ρωσική κυριαρχία,⁷ προφανῶς διότι ἡ ἄμεση κατάκτηση ἦταν ἀδύνατη ἀπό κάθε ἄποψη. Βέβαια, ὁ συγγραφέας ἀναγνωρίζει τά κάποια ἀρνητικά τῆς ρωσικῆς πρότασης, προβάλλει ὅμως τά θετικά: «Τεχνητός καθώς θά ἦταν ὁ διαχωρισμός [τῶν ἡγεμονιῶν] δέν ἐπρόκειτο νά διατηρηθεῖ γιά πολύ. Σύντομα οἱ ἡγεμονίες αὐτές θά ἐνώνονταν» (σ. 17), «ὅπως συνέβη μέ τίς παραδουναβίες ἡγεμονίες τό 1859 [35 χρόνια μετά!] καί μέ τή Βουλγαρία καί τήν Ἀνατολική Ρωμυλία τό 1885 [61 χρόνια ἀργότερα!]

(σ. 17, ὑποσ. 12). Ἐδῶ γίνεται χρῆση κάθε εἶδους λογικῆς γιά νά ἐπιτευχθεῖ μιᾶ ἀνάλυση πού νά ταιριάζει μέ τήν «ἀντικειμενικά εὐνοϊκή πολιτική τῆς Ρωσίας». Ὁ συγγραφέας καταστρατηγεῖ ἀκόμη καί τίς ἐξόφθαλμες μαρτυρίες τῶν πηγῶν του, γιά νά φτάσει στήν ἱστορική κατοχύρωση τῆς ἐξαίρεσης τῆς Ρωσίας ἀπό τίς Μεγάλες Δυνάμεις. Ἡ λογική του ὅμως ἔχει κενά καί, γιά νά τά συμπληρώσει, χαρακτηρίζει τόν Ἑλληνα ὑπουργό ἐξωτερικῶν Π. Ρόδιο καί τήν κυβέρνηση, πού δέχτηκε τή ρωσική πρόταση, σάν ἀγγλόφιλους. Καί ὄχι μόνο αὐτό: «Πλήθος ἀγγλων πρακτόρων... κατέκλυσε τήν Ἑλλάδα φτάνοντας μέχρι τά ἀνώτατα κλιμάκια τῆς προσωρινῆς κυβέρνησης» (σ. 18), τῶν ὁποίων ἡ δραστηριότητα κατέληξε στό «γνωστό ψήφισμα τῆς ὑποτελείας τῆς 24ης Ἰουλίου 1825», σύμ-

5. Βλ. J. L. V. Regemorter, "Le commerce exterieure de la Russie, 1762-1855", στό *L' Empire Russe, 1762-1855*, Paris 1971, σ. 309, 326.

6. G. de Castelnau, *Essai sur l' histoire ancienne et moderne de la Nouvelle Russie*, Paris 1827, τόμοι 3.

7. Ν. Σβορώνος, *Ἐπισκόπησι τῆς Ἑλληνικῆς Ἱστορίας*, Ἀθήνα 1976, σ. 59.

φωνα μέ τό όποιο οί Έλληνες άγωνιζόμενοι ζητούσαν τήν πλήρη προστασία τής Άγγλίας. Καί εδῶ ό συγγραφέας παραλείπει νά συσχετίσει τό ψήφισμα μέ μερικά πολύ γνωστά γεγονότα: α) Μέ τήν παρουσία του Ίμπραήμ, πού, μετά τήν Κρήτη καί τήν Κάσσο, καταλαμβάνει τήν Πελοπόννησο, β) μέ τήν επίσημη ούδετερόφιλη ρωσική πολιτική καί γ) μέ τόν έμφύλιο πόλεμο πού έχει προηγηθεί καί έχει σχεδόν διαλύσει τήν Έλληνική Έπανάσταση. Φυσικά δέν παραλείπει τήν ήθική – έρμηνευτική δήθεν – κατηγορία έναντίον των άγγλόφιλων καί των «πρακτόρων».

Δύο λόγια γιά τήν πλημμυρίδα των «πρακτόρων». Πρόκειται γιά τήν εξέλιξη τής παλαιότερης έρμηνευτικής τής «ξενοκρατίας» καί τής «ξεπουλημένης ήγεσίας». Άφου ό έσωτερικός παράγοντας, ή ίδια ή Έπανάσταση, είναι λίγο πολύ «ξεπουλημένη» από τήν «ξενόφιλη ήγεσία της», δέν μπορεί αυτή νά είναι ό άποφασιστικός παράγοντας. Ό άποφασιστικός παράγοντας συνεπώς είναι ό έξωτερικός, δηλαδή οί Μεγάλες Δυνάμεις, καί άπ' αυτές ή ισχυρότερη, ή Άγγλία. Έπομένως, ό κάθε πράκτορας έχει τή δύναμη νά καθορίσει τήν πορεία τής Έπανάστασης. Πόσο μάλλον μία πλημμυρίδα πρακτόρων... Άρα, ό κάθε επαναστάτης έθελοντής ονομάζεται πράκτορας καί όλοι μαζί εκδίδουν ψηφίσματα ύποτέλειας πού ύπομεύουν τήν Έπανάσταση...

Θά ύπενθυμίσουμε εδῶ ότι τό εύρος, ή δυναμική καί ή τεράστια άπτήρηση τής έλληνικής Έπανάστασης άναζωπύρωσαν τό ριζοσπαστικό καρμποναρισμό καί ένοποίησαν τίς επαναστατικές οργανώσεις τής εποχής.⁸ Αύτή ή διαδικασία ήταν ένας από τούς άποφασιστικούς συντελεστές δημιουργίας του φιλελληνικού κινήματος, πού έστειλε χιλιάδες έθελοντές γιά τήν έλληνική ύπόθεση. Οί έθελοντές αυτοί συνταξιοδοτήθηκαν άργότερα από τό Έλληνικό Κράτος. Ό συγγραφέας μας εδῶ παραλείπει άκόμη καί τά ιστορικά γεγονότα πού είναι γνωστά από τό Δημοτικό, ίσως μέ τό άκαδημαϊκό πρόσχημα ότι «δέν είναι τό θέμα του».

Ό νέος Τσάρος Νικόλαος Ι, «έχοντας περισσότερο άποφασιστικό χαρακτήρα» καί πιεζόμενος από τήν «κοινή γνώμη... στή Ρωσία»... «έπιτάχυνε τίς ρωσικές ένέργειες» (σ. 20), προφανώς ύπέρ τής έλληνικής ύπόθεσης, τόσο πολύ ύπέρ πού καί οί τρεις δυνάμεις, μαζί μέ τή Ρωσία φυσικά, θά προτείουν, τό 1826, τήν άυτονομία τής Ελλάδας κάτω από οθωμανική έπικυριαρχία. Μέ κάποια πλάγια πάλι άνάγνωση των πηγών – καί μάλιστα διπλωματικών έγγραφων –, ό συγγραφέας έξαιρεί τή Ρωσία (σ. 25). Πάλι ξεχνάει μία γενικότερη παρατήρηση πού θά όφειλε νά κάνει ως ιστορικός: Οί Μεγάλες Δυνάμεις, μέ βάση τά συμφέροντα της ή κάθε μία, κάνουν πάντα συμβιβαστικές προτάσεις μεταξύ Πύλης καί Έλλήνων, τίς στιγμές άκριβώς πού ή Έλληνική Έπανάσταση δρίσκειται σέ κάμψη ή στά πρόθυρα τής ήττας. Έτσι καί τώρα, μέ τόν Ίμπραήμ κυρίαρχο στήν Πελοπόννησο, διαμορφώνουν τήν πρόταση αυτή πού οί Έλληνες, αλλά καί ή Πύλη δέ θά δεχτούν. Δέ θά δεχτεί επίσης ή Πύλη τήν κοινή πάλι πρόταση γιά περιπόλους των τριών δυνάμεων στό Αίγαίο, ώστε νά «χωρίζουν» τά άντιμαχόμενα μέρη. Σέ αυτή τήν άρνηση τής Πύλης όφείλεται ή ναυμαχία του Ναυαρίνου⁹ καί όχι «στήν άσα-

φεια των όδηγιών πού είχαν δοθεί στους τρεις ναυάρχους» (σ. 26), όπως μάς λέει ό συγγραφέας, άποκορυφώνοντας τήν ιδεολογική του έρμηνευτική, έτσι ώστε νά ξεπεράσει τό πρόβλημα πού του θέτει ή ισότιμη καί άπό κοινού συμφωνημένη συμμετοχή των τριών δυνάμεων στή ναυμαχία.

Όσον άφορά τή διαμόρφωση των συνόρων του Έλληνικού Κράτους, καί παρ' όλες τίς κοινές τελικές προτάσεις, κάθε φορά, των τριών δυνάμεων, είναι ό Ρώσος πρέσβης, κατά τό συγγραφέα, πού θά ύποσχεθεί στόν Καποδίστρια τήν παραχώρηση πρὸς τήν Ελλάδα, στό μέλλον, τής Κρήτης καί τής Σάμου (σ. 41).

Τέλος του Ρωσοτουρκικού πολέμου, Ίούνιος 1829. Ήδη από τό 1829, «στή Ρωσία συζητούν τό ένδεχόμενο τής οριστικής διάλυσης τής Όθωμανικής Αυτοκρατορίας» (σ. 49). Παρ' όλη τήν τόσο κρίσιμη αυτή συζήτηση, παρ' όλο πού τά ρωσικά στρατεύματα έχουν καταλάβει τήν Άδριανούπολη καί έτοιμάζονται νά προχωρήσουν πρὸς τήν Κωνσταντινούπολη (σ. 49), οί ρώσοι, ύστερα από εισήγηση τής ειδικής επιτροπής, άποφασίζουν νά μή διαλύσουν τήν Όθωμανική Αυτοκρατορία (σ. 5), γιατί «τά πλεονεκτήματα της» είναι «περισσότερα από τίς δυσχέρειες πού παρουσιάζει» (σ. 50)... Ίδου μία άκόμη άπόδειξη τής «έξ άντικειμένου εύνοϊκής πολιτικής» τής Ρωσίας. Όμως σ' όλη αυτή τή μεγαλόσχημη περιγραφή, έπιμελώς άποκρύπτεται ότι, στήν ειρήνη τής Άδριανούπολης (Σεπτ. 1829), μεταξύ Πύλης καί Ρωσίας, άποσύρθηκε, ύστερα από αντίδραση τής Άγγλίας, ένα τριμερές πρωτόκολλο πού πρόβλεπε τήν άπλή άυτονομία τής Ελλάδας μέ διευρυμένα σύνορα, όπως έπεδίωκε ή Ρωσία,¹⁰ γιά νά συμφωνηθεί ή πλήρης ανεξαρτησία όπως άπαιτούσαν οί Έλληνες, άλλα μέ περιορισμένα σύνορα. Παραλείπει ό συγγραφέας – καί προκλητικά, έφόσον μιλάει γιά έξωτερική πολιτική – ότι ή Ρωσία μετατοπίζει σοβαρά τήν έξωτερική της πολιτική ύπέρ τής Όθωμανικής Αυτοκρατορίας, φτάνοντας τό 1833 νά ύποστηρίξει ένοπλα τό Σουλτάνο Μαχμούτ στή σύγκρουσή του μέ τόν Μεχμέτ Άλι τής Αίγύπτου. Ό ρωσικός στόλος, πού ύποστήριζε τό Σουλτάνο, έμπόδιζε ταυτόχρονα τήν είσοδο των δυτικών πλοίων στό Δαρδανέλια. Είναι συνεπώς φανερός ό λόγος πού τό φιλορωσικό κόμμα χάνει σταδιακά τήν επιρροή του στήν Ελλάδα.

Παρ' όλα αυτά, ή Ρωσία παραμένει, γιά τό συγγραφέα, «άντικειμενικά εύνοϊκή». Οί πράκτορες των δυτικών ενισχύουν τήν άντιπολίτευση στήν Ελλάδα καί ή Ρωσία ζητάει από τόν Καποδίστρια νά άναγορεύσει νέο ήγεμόνα, ώστε νά έξουδετερώσει τίς άγγλικές ραδιουργίες (σ. 58). Στήν πραγματικότητα, ή ρωσική πολιτική ζητάει από τόν Καποδίστρια νά ύποστηρίξει τό βασιλιά πού αυτή προτείνει γιά τήν Ελλάδα. Οί άντιθέσεις των Μεγάλων Δυνάμεων, τώρα πιά, εκφράζονται στήν έπιλογή καί στό διορισμό του βασιλιά του Έλληνικού Κράτους. Καί εδῶ πάλι οί «πράκτορες» – πρόφανως μέ έπικεφαλής τήν έπιφανέστερη προσωπικότητα τής Έπανάστασης, τόν Μαυροκορδάτο – ενισχύουν τήν άντιπολίτευση. Οί έσωτερικές δυνάμεις, οί έσωτερικές άντιθέσεις καί συγκρούσεις τής έλληνικής κοινωνίας είναι άδύνατο, κατά τό συγγραφέα, νά αλλάξουν τό συσχετισμό των δυνάμεων. Ό Καποδίστριας δολοφονείται τόν Οκτώβριο του

8. E. J. Hobsbawm, *L' ere des revolutions*, Paris.

9. Ν. Σβορώνος, *Έπισκόπηση...*, σ. 71.

10. J. L. V. Regemorter, *La Russie: le declin du servage*, Paris 1971, σ. 196.

καί γράμματα γνωρίζω

1831 και πολλά μέλη του ρωσικού κόμματος συλλαμβάνονται. «Για τη ρωσική διπλωματία δεν υπήρχε αμφιβολία... ότι οι δολοφόνοι... καθοδηγούνταν από τους εκπροσώπους των δυτικών δυνάμεων» (σ. 65). Παρ' όλα αυτά, η διπλωματία αυτή δε θα αντιδράσει καθόλου, ούτε με διπλωματικό τρόπο.

Η ιδεολογική έμμονή κάνει τό συγγραφέα να άγνοεί πληροφορίες, άκόμη και να παρακάμπτει γνωστά γεγονότα. Άποτέλεσμα, ένα άσυγχώρητο λάθος: η άποσπασματική άνάγνωση των πηγών και, από τά άποσπάσματα, η έπιλογή και η άνάδειξη των άποχρώσεων που η σημερινή πολιτική του ιδεολογία του επιβάλλει.¹¹ Στόν έπίλογο, ο συγγραφέας ψαρεύει στην κυριολεξία από παντού: από κάποιον άρθρο μιάς άγγλικής έφημερίδας του 1831, η όποία συμφωνεί μαζί του (σ. 69), από κάποιες φράσεις Ρώσων διπλωματών (σ. 69), από την κοινή λογική ότι, όπως κάθε κανόνας έχει την εξαίρεσή του, έτσι και η «προστασία» της Ρωσίας εξαίρεται από εκείνη των «προστάτιδων Δυνάμεων» (σ. 70). Ψαρεύει όμως και μιά φράση του Μάρξ: «Η Άγγλία... ούδέποτε ήθελε να άποτελέσει η Έλλάδα πραγματικά ανεξάρτητο κράτος» (σ. 69). Πράγματι, είναι πολύ πιθανό να είπε ο Μάρξ κάτι τέτοιο, και άκόμη καταλαβαίνω ότι ο συγγραφέας θα προτιμούσε να είχε πει ο Μάρξ ότι «πάντα η Ρωσία ήθελε η Έλλάδα...» κτλ. Πέρα όμως από τίς προτιμήσεις, ο Μάρξ έγραψε, σέ χιλιάδες σελίδες, μέ χιλιάδες φράσεις, ότι η Ιστορία δεν κινείται από τίς έπιθυμίες, αλλά από την πάλη των τάξεων. Και δεν τό έγραψε μόνο, αλλά τό έφάρμοσε και στην παραμικρή άνάλυσή του.

Και εδώ λοιπόν ο συγγραφέας διαβάξει άποσπασματικά, άναδεικνύει περιστασιακά κάποιες φράσεις. Είναι φυσικό. Ο στόχος, όπως άλλωστε όρίζεται και από την έπιλογή του θέματος, δεν είναι η διακρίβωση της ιστορικής διαδικασίας και, από εκεί, η όποια γενίκευση ή θεωρητική άναγωγή. Άντίθετα, είναι η άναζήτηση ιστορικού έρείσματος μιάς σύγχρονης πολιτικής ιδεολογίας, τόσο διαστρεβλωτικής για τη σημερινή πραγματικότητα, όσο και για την ιστορική. Όπως προσπαθήσαμε να περιγράψουμε στην άρχή, για να στηριχθεί η ιδεολογία αυτή «άνακαλύπτονται» έννοιες άνυπόστατες ιστορικά, άποσπώνται φράσεις, κατατεμαχίζονται θεματικές, ιστορικές και χρονολογικές ένότητες. Η πρωτοκαθεδρία των Μεγάλων Δυνάμεων στην Έλληνική Έπανάσταση, σύμφωνα μέ τη λογική του συγγραφέα, μεταθέτει τό έπίκεντρο της ιστορικής διαδικασίας πέρα από τους φορείς της και τό χώρο όπου διεξάγεται. Έτσι, η Έλληνική Έπανάσταση μετατρέπεται σέ μιά θλιβερή μικροδιεκδίκηση που έξαρτάται από τίς Μεγάλες Δυνάμεις. Συνεπώς, μόνη έπιλογή ή καλύτερη απ' αυτές, η «έξαιρέση». Οι συγκρουόμενοι δεν έχουν παρά να διαγνώσουν την «έξ άντικειμένου θειική» στάση της, να την άσπαστούν και, έτσι, η «καλή» δύναμη θα τους άπαλλάξει από τό μάταιο κόπο της όποιας σύγκρουσης: Μάταιος ο κόπος άφου ή σύγκρουση είναι «έξωθεν» υπερακαθρισμένη.

Τελιώνοντας, παραθέτουμε ένα εύγλωττο παράδειγμα της παραπάνω λογικής. Είναι η τελευταία παράγραφος (σ. 241) ενός άλλου βιβλίου, μέ τίτλο *Η Έλληνική Έπανάσταση και η Ρωσία*, της Σοβιετικής ιστορικού και Άκαδημαϊκού Όλγας Μπορίσλοβα Σπάρο¹²: «Η φιλία αυτή [των λαών της Ρωσίας και

της Έλλάδας] ισχυροποιήθηκε πολύ περισσότερο μέ την συναίσθηση του άδιάφευστου γεγονότος ότι, δυο φορές στην Ιστορία, στα χρόνια των βαρύτατων δοκιμασιών για τον έλληνικό λαό, οι λαοί της Ρωσίας του πρόσφεραν ανεκτίμητη ενεργό βοήθεια: την πρώτη φορά στα χρόνια του άγώνα της Έλλάδας για την ανεξαρτησία της, τη δεύτερη στα χρόνια του δεύτερου παγκόσμιου πολέμου, όταν η συντριβή των κύριων δυνάμεων του γερμανικού ίμπεριαλισμού από τό Σοβιετικό Στρατό έδωσε τη δυνατότητα στους Έλληνες να διώξουν από τό έδαφος τους τούς ιταλογερμανούς κατακτητές και να υπερασπιστούν την έθνική τους ανεξαρτησία».

Πέτρος Πιζάνιας

11. Στη μελέτη του για τον Γ. Τυπάλδο-Ίακωβάτο, ο Σπ. Ι. Άσδραχάς άναδεικνύει μέ έξαιρετικά άνάγλυφο τρόπο τό μηχανισμό αυτό. «Ρωμαίοι και Έλληνες στα 1837. Μιά άλλη έκδοχή για την Ίόνια Άκαδημία», *Ο ΠΟΛΙΤΗΣ* 47-48 (1982), σ. 76-87.

12. Πρώτη έκδοση στα ρωσικά, Μόσχα 1965, δεύτερη έκδοση στα έλληνικά, Άθήνα 1980 (;).

ΣΥΓΧΡΟΝΗ

ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

ΤΡΙΜΗΝΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΩΝ ΘΕΜΑΤΩΝ

για άδέσμευτο διάλογο

για σφαιρική πληροφόρηση

για ένήμερωση στις έξελίξεις των έπιστημών της άγωγής

για μιά νέα αντίληψη των εκπαιδευτικών μας πραγματών

για μιά πρωτοποριακή θέωρηση των εκπαιδευτικών προβλημάτων

ΜΕΡΙΚΑ ΑΠΟ ΤΑ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ ΤΩΝ ΤΕΥΧΩΝ ΤΗΣ
«Σ.Ε.»

ΑΦΙΕΡΩΜΑΤΑ:

1ο ΤΕΥΧΟΣ: Τά Έλληνικά Παιδαγωγικά Περιοδικά - 2ο, 3ο ΤΕΥΧΟΣ:

Έποπτικά Μέσα Διδασκαλίας - 4ο, 5ο ΤΕΥΧΟΣ: Έπαγγελματικός

Προσανατολισμός - 6ο ΤΕΥΧΟΣ: Διαδικασίες Έκπαιδευτικής

Μεταρρίθμησης

ΆΛΛΑ ΘΕΜΑΤΑ:

Γενετική Ψυχολογία - Διδακτική Μαθηματικών, Φυσικής, Ιστορίας, Ν.

Έλληνικών κτλ. - τι σημαίνει Έκπαιδευτικό Σύστημα - Έπιμόρφωση

Έκπαιδευτικών - Άναλυτικά Προγράμματα - Έκπαιδευτικά Συστήματα

άλλων χωρών - κ.ά.

ΑΚΟΜΗ:

Σχόλια - Βιβλιοπαρουσίαση - Βιβλιογραφίες - Έπιλογή Βιβλίων -

Προτάσεις - Άπόψεις κτλ.

ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

Ένα έγκυρο, έπιστημονικό περιοδικό

Μιά μαχητική παρουσία στον εκπαιδευτικό χώρο

Πάντα στο πλευρό του εκπαιδευτικού.

ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ: Άπλής έσωτερικού 5 τευχών: 500 δρχ. Κύπρου 600 δρχ.

Ευρώπης 700 δρχ. Όργανισμών κτλ. (4 τευχών) 1200 δρχ.

ΓΡΑΜΜΑΤΑ - ΕΠΙΤΑΓΕΣ - ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ, Ταχ. Θυρ. 107 - Ν. Σμύρνη - Άθήνα.

Τηλέφωνα: 88.23.762 - Ρ.2.24.635

«Ἔδινεν ὄρος καί ἔτεκε μῦν»

«Ἐνα γαρύφαλλο πού δέν τ' ἀφήνουν ν' ἀνθίσει»

τοῦ Τάσου Δήμου

Ἡ πρόσφατη συγγραφική ἀπόπειρα τοῦ Τάσου Δήμου νά ἐξηγήσει «τί εἶναι καί πῶς λειτουργεῖ σήμερα τό ΚΚΕ» σημείωσε μεγάλη ἐκδοτική ἐπιτυχία, χαιρετίστηκε μ' ἐπαναστατικό ἐνθουσιασμό καί καθαγιαστικῆ ἀπό μιά σημαντική μερίδα τῶν ἀναγνωστῶν του. Αὐτό ἦταν φυσικό. Ὅταν οἱ ἐντός τῶν τειχῶν κοινωνοί τῶν ἀχράντων μυστηρίων τοῦ ὀρθόδοξου κομμουνιστικοῦ τελετουργικοῦ ἀποφασίζουν νά θέσουν ἐπί τάπητος καί ἐν δήμῳ τά ἐντός ΚΚΕ καί κατὰ «παρέκκλιση τῆς γραμμῆς» τεκταινόμενα, τό ζήτημα παίρνει διαστάσεις συχνά δυσανάλογες σέ σχέση μέ τήν κριτική τους πρόθεση καί τό ἀναλυτικό-ἐρμηνευτικό ἀνάστημά τους.

Ἔτσι ὁ Τάσος Δήμου ἀναγκάζεται νά ἐπωμισθεῖ τόν βαρῦ ρόλο τοῦ προφήτη καί ἐρμηνευτῆ τῆς περί ΚΚΕ γνώσης καί ἀληθείας. Ἀνεκδοτολογῶν καί – δικαίως – φρίττων καταγγέλλει τά σημεῖα καί τέρατα πού συμβαίνουν ἐντός τῶν κομματικῶν στεγανῶν, ἀγανακτεῖ καί ὀλοφύρεται γιά τίς ἀποτυχίες στά μαζικά μέτωπα, στιγματίζει τίς παλινωδίες τοῦ Ριζοσπάστη καί τίς πρακτικές φιμώματος τῆς κομματικῆς δάσης καί ἐν κατακλείδι προειδοποιεῖ, σάν νέα Κασσάνδρα, γιά νέες κρίσεις καί ἀδιέξοδα στό ΚΚΕ καί στό κίνημα.

Φυσικά ὁ ἴδιος μένει λευκός καί ἄσπιλος ὡσεὶ περριστερά, δικαίως κατὰ τή γνώμη του ὑπεριπτάμενος τῆς διαφθορᾶς καί ἀσύγκριτα ἀντικειμενικός, ὅπως ταιριάζει σ' ἓνα ὑπέρτατο κριτή. Πρὸς δόξαν αὐτῆς του τῆς ἀντικειμενικότητος καί πρὸς μεγάλη ἀπορία ὀρισμένων, τουλάχιστον, ἀναγνωστῶν του, πάλλευκο καί ἄσπογο ἀναδύεται ἀπ' τήν ὅλη ἐσωκομματικὴ δυσσομία καί τό ἴδιο τό ΚΚΕ! Διότι... «τά λάθη καί ἡ νοοτροπία ὀρισμένων». Διότι τό κλῆμα οὐδέποτε ὑπῆρξε στραδός. Μόνο πού τό 'φαγε (κατ' ἐπανάληψη) ὁ γαῖδαρος!

Οἱ παρεκκλίσεις καί τά ὅσα σκάνδαλα ἀνασύρονται διά χεῖρός Τάσου Δήμου ἀπ' τόν κομματικό μικρόκοσμο εἶναι, βεβαίως, ὑπαρκτά. Δέν ἀποτελοῦν «ἀποκύημα μιᾶς νοσηρῆς φαντασίας πού μόνο της σκοπὸ ἔχει νά χύσει νερό στό μύλο τῆς ἀντίδρασης κτλ. κτλ.», ὅπως θά ὑποστηρίξουν, μέ ἀπόλυτη πάντως σοβαρότητα καί κομματικὴ εὐσυνειδησία, κάμποσοι παρακομματικοί καί μὴ ἀναγνώστες τοῦ βιβλίου του. Τό ὅτι ὁ ἐν λόγω συγγραφέας ἔχει τό θάρρος νά καταγγεῖλει δημόσια τά ὅσα καταγγέλλει, συνιστᾷ ἀξιέπαινη πράξη καί ἀναμφισβήτητο παράδειγμα πρὸς μίμηση. Ἀλλά, δυστυχῶς, ἄλλο πράγμα νά καταγγεῖλεις τά κακῶς κείμενα καί ἄλλο ν' ἀποπειραθεῖς νά ἐρμηνεύσεις τίς αἰτίες τους.

Ἐξοῦ τό μέγα καί γιά πολλούς ἀνυπέρβλητο δίλημμα: ὅταν στήν οὐσία δέν διαφωνεῖς μέ τίς πολιτικές

ἐπαγγελίες τοῦ ΚΚΕ οὔτε μέ τά λατρευτικά θυμιάματα πρὸς τόν «ὑπαρκτό σοσιαλισμό» καί τή μεγάλη μητέρα-πατρίδα τῶν ἀπανταχοῦ ἀναξιοπαθόντων κομμουνιστῶν (ἐξαιροῦνται ἐν προκειμένῳ οἱ Πολωνοί), ὅταν δέν ἔχεις τήν πρόθεση νά θέσεις βέβηλο δάκτυλο ἐπί τῶν καθαγιασμένων συμβατικότητων τοῦ ἐν Ἑλλάδι ὀρθόδοξου κομμουνιστικοῦ λόγου, ὅταν τέλος ὑπεραμύνεσαι τῆς πάλλευκης κομμουνιστικῆς σου ιδιότητος καί τῆς ἐν πλήρει ὀρθοδοξία προσήλωσής σου στή Μεγάλῃ Ὑπόθεσι, πῶς θά ἐξηγήσεις στό φιλοθεάμον, ποδοσφαιρικό καί ἐξίσου ἀναξιοπαθές ἀναγνωστικό σου κοινό γιατί συμβαίνουν τά ὅσα μετὰ βδελυγμίας θγαίνεις νά καταγγεῖλεις;

Ὁ Τάσος Δήμου δέν εἶναι ἓνα τυχαῖο πρόσωπο. Ἔχει μάθει ὡς ἐκ τούτου νά μὴ ὀρρωδεῖ πρὸς οὐδένος. Μιά καί σ' αὐτόν ἔλαχε ὁ κλῆρος νά θέσει τό ζήτημα καί νά... ξεκινήσει τήν περί ΚΚΕ συζήτηση, πρέπει νά συμβιδάσει τά ἀσυμβίβαστα, ν' ἀσκήσει κριτικὴ πού νά συγκινήσει μέχρι δακρῶν καί ν' ἀποσβολώσει τό κοινό του, ἀλλά ταυτόχρονα νά μὴ θίξει κανένα ἱερό καί ὅσο παρὰ μόνο ὀρισμένους «κακούς» πού τοῦ κάθονται γιά τά καλά στό στομάχι.

Καί ἰδοῦ καταφθάνει συνεπικουρος ὁ ἀπό μηχανῆς θεὸς τοῦ Εὐριπίδη: κοιλοπόνεσε ἡ κομμουνιστικὴ ὀρθοδοξία τοῦ Τάσου Δήμου συννευρεθεῖσα μέ τήν ἱερή του – κατὰ ὀρισμένων προσώπων καί πραγμάτων – ἀγανάκτηση καί ἔτεκεν... Παρακόμμα!

Τώρα πλέον οἱ παλαιόκοποι καί νεόκοποι ἀπογοητευμένοι καί μὴ προνομοῦχοι ἀγανακτοῦντες διαθέτουν κατάλληλο ἀθλοκομματικὸ πόνημα, ἀνώδυνο καί ἐξίσου ἀνύπαρκτο στόχο πρὸς ἐκτόνωση τῶν μικρομεσαίων πυρῶν τῆς κατὰ τοῦ ΚΚΕ κριτικῆς τους. Τό παρακόμμα ἢ παρακομματικός μηχανισμός ἢ κομματικό παρακράτος ἢ Φαράκος καί Τσολάκης καί Γιάννου, ἐνδόξως πλαισιωμένοι ὑπὸ τινῶν περὶ τήν δημοσιογραφία καί τήν πολιτικὴν πειραματιζομένων, εἶναι ἐργαλεῖο κατάλληλο γιά ἀναλυτικούς παραλογισμούς καί κριτικούς ἀκροβατισμούς σέ πλαίσια ἰδεολογικοπολιτικῆς νομιμότητος, εὐκόλος στόχος γιά τόν Τάσο Δήμου καί τό πλῆθος τῶν συναγανακτούντων ὀμοδόξων του.

Ποῖος λοιπὸν μᾶς φιμώνει καί μᾶς προπηλακίζει; Ποῖος ὑπονομεύει, ἔστω καί ἀσυνείδητα, τήν φύσει καί θέσει δημοκρατικὴ ὀργανωτικὴ μας λειτουργία καί τήν φωτισμένη ἀπ' τά σοσιαλιστικά ἰδανικά κρυστάλλινη πολιτικὴ τοῦ Κόμματος; Ποῖος μᾶς ἀναγκάζει, κι ἄς εἴμαστε καθόλα ἐντάξει, νά ἐγκαταλείψουμε ἐκόντες-ἀκόντες τήν φυσικὴ κομματικὴ μας στέγη;

Μά... φυσικά, οἱ παρακομματικοί καί ὁ παραμηχανισμός τους! Αὐτοὶ δυναστεύουν τό κόμμα, αὐτοὶ θά

καί γράμματα γνωρίζω

τό καθοδηγήσουν σέ κρίση, αὐτοί ἔχουν καταλάβει (κάπως μυστηριωδῶς εἰν' ἀλήθεια) ὅλα τὰ πόστα-κλειδιά καί αὐτήν τήν κομματική ἡγεσία μετά τό 10ο Συνέδριο.

Ἀπάντηση ἀπλοϊκή, ἀλλά μέ ἀξιοσημείωτο βεληνεκές γιά μιά σημαντική μερίδα τῶν ἀναγνωστῶν τοῦ Τάσου Δήμου. Στήν οὐσία, βέβαια, ἄλλο δέν κάνει παρά νά ἐπαναφέρει στό προσκήνιο τό γνωστό μανιχαϊστικό καί βολικότατο γιά τό εἶδος τῆς κριτικῆς τοῦ Τ. Δ. σχῆμα «κακή ἡγεσία - καλή βάση - σωστό Κόμμα».

«Ἐάλω ἡ Πόλις, ἀλλά πάλι μέ χρόνους μέ καιρούς, πάλι δικά μας θά 'ναι» - αὐτό εἶναι τό ρομαντικά αισιόδοξο καί συναισθηματικά εὐθύβλολο μήνυμα τοῦ Τάσου Δήμου πρὸς τό κοινό του. Οἱ ἀπανταχοῦ νομιμόφρονα διαφωνοῦντες ἔχουν κάθε λόγο νά αισιοδοξοῦν γιά τό μέλλον καί τοῦ ΚΚΕ καί τοῦ κινήματος: ὅταν ἡ «καλή», λίγο πτωχὴ τῶ πολιτικῶ πνεύματι, πλήν τιμιά βάση καί τό «καλό», πλήν ἀδρανῆς κομμάτι τῆς ἡγεσίας τοῦ ΚΚΕ ἀντιληφθοῦν ἐπιτέλους τί διαδραματίζεται πίσω ἀπό τήν πλάτη τους (!), τὰ «ἀπέραντα ἀνθισμένα λιβάδια τῆς καρδιάς τῶν ἀγνῶν - ἀλλά κάπως ἀπληροφόρητων - κομμουνιστῶν» θά ἀποκηρύξουν μετά δδελυγμίας τήν ὑπόγεια καί σκοτεινὴ δραστηριότητα τοῦ παρακομματικοῦ καρκινώματος. Οἱ παρακομματικοὶ δικτατορικοὶ θά πέσουν σάν ὄριμα φρούτα ἀπὸ τὰ βάρθρα τους (ὅπως καί ὁ καπιταλισμός ἀπὸ τίς ἐσωτερικῆς του ἀντιφάσεις) καί... ἐγένετο δημοκρατία! Τό ΚΚΕ ξανά πρὸς τὴ δόξα τραβά μέ τήν ἴδια «κρυστάλλινη» πολιτικὴ πρόταση καί πρακτικὴ, τήν ἴδια μεσαιωνικὴ δυσπιστία καί ὑπεροψία ἀπέναντι στίς μάζες καί τό κίνημα, στόν ἴσκιό τῶν κατακόκκινων παρθενικῶν του λαβάρων.

Καί τό ὄραμα συνεχίζεται: Οἱ καταδιωγμένοι θά βροῦν τὴ δικαίωση, οἱ ἀπιστοὶ καί οἱ ἀναθεωρητές τό φῶς τῆς Ἀληθείας καί ὁ ὑπαρκτός σοσιαλισμός ἕνα λιγότερο φαιδρὸ ὑποστηρικτὴ τῶν συμφερόντων του στήν Ἑλλάδα. Ὅσο γιά τήν ἔκβαση τῶν ἐπαναστατικῶν ἐπαγγελιῶν, εὐτυχεῖτε! Τό ΚΚΕ, αὐτόκλητος καθοδηγητὴς τῆς ἐργατικῆς τάξης καί τῶν μαζῶν, θεματοφύλακας τῶν ἱερῶν καί τῶν ὁσίων τοῦ μαρξισμοῦ - λενινισμοῦ, ξέρει καλά τὴ δουλειά του!

Ἐπαγγελομένοσ τήν κομματικὴ Ἀλλαγὴ, ὁ Τάσος Δήμου ἀφήνει ὥστόσο νά τοῦ διαφύγουν μερικῆς «λεπτομέρειες». Ἀπὸ ποῦ προήλθε, φερειπείν, αὐτό τό σκοτεινὸ καί ἀποτρόπαιο σύμφυρμα τῶν παρακομματικῶν; Γιατί ἡ «εἰσβολή» τους καταγράφεται εἰδικά μετά τὴ μεταπολίτευση; Εἶναι τό «καρκίνωμα» αὐτό κάτι τό ἐπίσακτο μέσα στό Κόμμα καί ἀσυμβίβαστο μέ τὰ καθαρὰσμένα πρότυπα τοῦ προδικτατορικοῦ ΚΚΕ; Μήπως δέν ταυτίζεται ἐπικίνδυνα στὰ χαρακτηριστικὰ καί τὴ νοοτροπία του μέ τήν συνολικὴ κομματικὴ πρακτικὴ καί τίς ἀνέκαθεν ἐγκυρες καί θεμελιώδεις ἐπιλογές τοῦ ΚΚΕ; Γιατί «ὀρισμένοι» ποῦ δέν ἀποτελοῦν φράξια, ἀλλά (διὰ σατανικῶν συμπτώσεων) συγκλίνουν σέ νοοτροπία καί πρακτικὴ, ἀπλώνονται σάν ἐπιδημία μέσα στό ΚΚΕ κατατροπώνοντας χωρὶς μάχη καί σκυλεύοντας χωρὶς οὐσιαστικὴ ἐκ μέρους τῶν «καλῶν» ἀντίσταση ὅ,τι τό ἐπαναστατικὰ ὑγιῆς μέσα στό κόμμα;

Ἀντίξοες συνθήκες, κακοὶ ὑπολογισμοὶ γεγονότα καί καταστάσεις μᾶς χτύπησαν ἀλύπητα.

Γιά πολλοστὴ φορὰ ὁ Στάλιν καί ὁ Ζαχαριάδης, μέ τὴ μορφή ὀρισμένων οὐρανοκατέβωτων καί μέ τηλεπαθητικῆς ιδιότητες ἐμβόλιμων κακῶν, ἐπιστρατεύονται γιά νά διασωθεῖ ἡ ὑπόληψη τοῦ Τάσου Δήμου σάν μὴ παρεκτρεπομένου διαφωνοῦντος καί τοῦ ΚΚΕ σάν ἀδιάβλητου πολιτικοῦ καθοδηγητῆ. Ὁ Τάσος Δήμου δέν ἔχει σκοπὸ ν' ἀνοίξει τό κουτί τῆς Πανδώρας, ρίχνει ἀπλὰ κλεφτῆς ματιῆς στό περιεχόμενό του. Φανερόνεται λοιπὸν στό κοινό του ἐνδεδυμένος τὰ ἄμφια τοῦ «τέως» (καί ἄρα ἔχοντος ἄμεση γνώση), φέρνοντας στοὺς πάσης φύσεως μετριοπαθῶς δυσσεραστημένους ἕνα μήνυμα ποῦ βρῖσκει ἀπήχηση γιατί δέν ταράζει μ' ἐπικίνδυνα ἐρωτήματα τὴν θρησκευτικὴς ὑφῆς πολιτικὴ τους ἀταραξία.

Γιατί ν' ἀσχοληθεῖ ὁ Τάσος Δήμου μέ τὴν πραγματικὴ διάσταση τῶν ἀντιθέσεων καί τῶν προβλημάτων τοῦ ΚΚΕ; Γιατί νά τὸν προβληματίσουν οἱ θεμελιώδεις ἐπιλογές καί ἡ ἀναγκαιότητα ἀναπαραγωγῆς - ἀνεῖς ἐκτροπῶν, ἀλλά μετ' ἐκτρόπων - τοῦ κομματικοῦ συνόλου ποῦ ἀποτελοῦν, ὥστόσο, σημεῖα σύγκλισης καί ἀγαστῆς σύμπνοιας γιά «καλοῦς» καί «κακοῦς» μέσα στό ΚΚΕ; Ἰσορροπώντας στήν κόψη τοῦ ξυραφιοῦ δέν καταλαβαίνει (ἢ κάνει πῶς δέν καταλαβαίνει) πῶς περιγράφοντας αὐτό ποῦ ἀποκαλεῖ κομματικὸ παρακράτος ἢ μιλάει γιά τό ἴδιο τό ΚΚΕ καί τὸν ἀπόλυτα ἐγκυρο καί νομότυπο μηχανισμό του ἢ ἀναλώνεται σέ μιά ἀποσπασματικὴ-ἀνεκδοτολογικὴ κριτικὴ ὀρισμένων προσώπων καί μεμονωμένων καταστάσεων, κριτικὴ ποῦ ἀδυνατεῖ νά ἐρμηνεύσει τὴ δημοουργία, τὴν ὑφή καί τὴ διαθροικτικὴ ἐμβέλεια τοῦ παρακόμματος μέσα στό ΚΚΕ.

Ἡ ἀτμόσφαιρα μυστηρίου, οἱ σατανικῆς συμπτώσεις καί τὰ υπερβατικὰ κατασκευάσματα τύπου «παρακόμμα» δέν σώζουν τὴ συλλογιστικὴ τοῦ Τάσου Δήμου. Καί καλὴ μὲν καί ἀξιέπαινη ἡ πρόθεσή του νά καταγγεῖλει τὰ ὅσα ὑπέλεσαν στήν ἀντίληψή του. Ὅμως οἱ ἐρμηνεῖες του γιά τὰ προβλήματα τοῦ ΚΚΕ εἶναι παραμορφωτικῆς καί ἐπομένως ἀποπροσανατολιστικῆς. Ἄς μὴ νομίζει λοιπὸν ὅτι κόμισε γλαῦκα ἐς Ἀθήνας: Μέ τό νά βάζει κάθε δυσσεραστημένο ἀπὸ τό ΚΚΕ ἀριστερό ἐπὶ τὰ ἴχνη ἀνύπαρκτων παρακομματικῶν φαντασμάτων καί μεμονωμένων ὑποψηφίων θυτῶν τοῦ λαϊκοῦ κινήματος δέν συμβάλλει οὔτε στὴ λύση τῶν προβλημάτων τοῦ κινήματος οὔτε στοὺς προβληματισμούς τοῦ κόσμου τῆς Ἀριστερᾶς. Γιατί ἡ Ἀριστερὰ πλήρωσε (καί πληρώνει) ἀκριβὰ μέχρι νά πάψει ν' ἀντιμετωπίζει τό πρόβλημα ΚΚΕ σάν ζήτημα ὀργανωτικῶν παρεκκλίσεων, «κακῆς ἡγεσίας», σταλινικῶν καί ζαχαριαδικῶν φαινομένων καί προδοτικῶν καρκινωμάτων.

Ἄλλοῦ πρέπει νά ψάξει ὁ Τάσος Δήμου καί οἱ σὺν αὐτῶ ἀγανακτισμένοι γιά νά βροῦν γιατί δέν εὐδοκίμοῦν τὰ γαρύφαλλα μέσα στό ΚΚΕ. Ὅχι βέβαια στὰ παρακομματικὰ ἰδιοσκευάσματα οὔτε σέ σκοτεινὰ καί μονίμως ἄγνωστα ὑπόγεια: Σ' αὐτό τό ἴδιο τό θεόπεμπτο, τό λαοθρύλητο, λαολάτρευτο καί τροπαιοφόρο ΚΚΕ, στόν ἐγκυρότατο πολιτικὸ του λόγο καί στίς δομῆς ποῦ στηρίζουν καί ἀναπαράγουν τὴν ὑπαρξὴ του σέ πείσμα τῶν κατὰ συρροὴ «λαθῶν», τῶν ἐσωκομματικῶν ἀντιθέσεων, τῶν 17% καί τῆς Πολωνίας.

Βάνα Γεωργακοπούλου

'Από τήν 'Αρχαιότητα στό Φεουδαρχισμό

του Πέρυ 'Αντερσον

'Εκδ. 'Οδυσσέας 1981, μετ. Ε. Οικονόμου-
'Αστερίου

'Ενώ ή μετάβαση από τή φεουδαρχία στον καπιταλισμό έχει τραθήξει τό ενδιαφέρον πολλών μελετητών, οί ρίζες τής φεουδαρχίας παραμένουν σέ μεγάλο βαθμό στό σκοτάδι. 'Ενας από τούς βασικούς λόγους αὐτῆς τῆς ἀνίσης μεταχείρισης είναι οί προφανείς ἐπιπτώσεις πού ἔχει ή γέννηση του καπιταλισμοῦ γιά τόν ἴδιο τόν σημερινό καπιταλισμό καί τήν κρίση του. Οί ἐπιπτώσεις αὐτές κινούν τό ενδιαφέρον τῶν πολιτικῶν, τῶν οικονομολόγων καί κατά συνέπεια τῶν κοινωνιολόγων καί τῶν ιστορικῶν. 'Αντίθετα ή μελέτη τῆς φεουδαρχίας ἔχει ἀφεθεῖ σχεδόν ἀποκλειστικά στούς ιστορικούς πού ἐξαιτίας κάποιας ριζωμένης φιλοσοφικῆς θέσης, κληροδοτημένης ἀπό τήν ἐποχή του διαφωτισμοῦ καί παλαιότερα, ἐξετάζουν τήν ἀρχαιότητα καί τή φεουδαρχία σάν δύο ὀλότελα ξεχωριστές φάσεις τῆς ἀνθρώπινης ιστορίας, πού καμιά συστηματική προσπάθεια δέν χρειάζεται νά τίς συσχετίσει. Αὐτό τό μεγάλο κενό στήν ιστορία, ἀλλά καί στήν κοινωνιολογία καί τήν πολιτική ιστορία, ἔρχεται νά μελετήσῃ ὁ Π. 'Αντερσον μέ τό βιβλίο του *'Από τήν 'Αρχαιότητα στό Φεουδαρχισμό*, πού ἀποτελεῖ τόν πρῶτο τόμο μιάς συνθετικῆς μελέτης καί καταγραφῆς τῆς γενεαλογίας του ἀπολυταρχικοῦ κράτους ὡς πολιτικοῦ κληρονόμου τῆς φεουδαρχίας καί τῆς ἀρχαιότητος. 'Η μελέτη του Π.Α. οἰκοδομεῖται ὄχι πάνω σέ πρωτογενεῖς πηγές, ἀλλά, ὅπως μάς λέει ὁ ἴδιος, πάνω στήν ἔρευνα σύγχρονων ιστορικῶν.

Στό σημείωμα αὐτό θά ἀσχοληθοῦμε μέ τό πρῶτο μέρος του τόμου πού πρόσφατα ἐκδόθηκε στά 'Ελληνικά καί πού πραγματεύεται τή φεουδαρχία ὡς προϊόν μιάς καταστροφικῆς, συγκλίνουσας κατάρρευσης του δουλοκτητικοῦ τρόπου παραγωγῆς καί τῶν δεισταλμένων καί παραμορφωμένων πρωτόγονων τρόπων παραγωγῆς τῶν Γερμανῶν εἰσβολῶν (σ. 22). Πιο συγκεκριμένα θά σχολιάσουμε μιά σειρά ἀπό προτάσεις καί θέσεις του συγγραφέα πού ἀπό τήν μιά μεριά παράγουν καί συνθέτουν τό τελικό συμπέρασμα, ἐνώ ἀπό τήν ἄλλη χαρακτηρίζουν τό θεωρητικό καί μεθοδολογικό ὑπόβαθρο τῆς μελέτης.

1. 'Ανατολή-Δύση

'Η μελέτη του Π. Α. ἀρχίζει μέ μιά σύντομη κριτική παρουσίαση μιάς βασικῆς ἀρχῆς πού, ὅπως θά μπορούσαμε νά πούμε, χαρακτηρίζει τήν κυρίαρχη σύγχρονη ιστοριογραφία τῆς φεουδαρχίας: τό χωρισμό δηλ. τῆς Εὐρώπης σέ 'Ανατολή καί Δύση (17.20). Πράγματι, παρόλες τίς μεταλλαγές καί ἀναπροσαρμογές πού ἔχει ὑποστεί ή διάκριση αὐτή (διάκριση κατά κάποιο τρόπο ἀδιαχώριστη ἀπό ἕνα ἔθνικιστικό αἶσθημα, μιά πολιτιστική ἀντίληψη καί μιά φιλοσοφική τοποθέτηση) συνεχίζει νά δίνει τόν τόνο στίς συζητήσεις γιά τήν κατάρρευση του ἑνός τμήματος τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας μέ τήν παράλληλη

ἐπιβίωση τῆς ὑπόλοιπης αὐτοκρατορίας γιά πολλούς ἀκόμα αἰῶνες. Στή συνέχεια θά δοῦμε τίς δυνατότητες πού παρέχει αὐτός ὁ διαχωρισμός γιά μιά ἐπιστημονική ἀνάλυση τῆς κρίσης πού ξεσπάει ἀνοιχτά τόν 4ο & 5ο μ.Χ. αἰῶνα μέ τίς γερμανικές ἐπιδρομές. 'Ας σταθοῦμε ὅμως γιά τήν ὥρα στό φιλοσοφικό ὑπόβαθρο πού σημαδεύει καί ὁροθετεῖ τήν ἐπιστημονική πρωτοτυπία τῆς μελέτης του Π.Α. Γιατί, ἀντίθετα πρὸς τίς μαρξιστικές διακηρύξεις του Π. Α., ὁ διαχωρισμός 'Ανατολῆς - Δύσης ἐντάσσεται οὐσιαστικά σέ μιά προβληματική χεγκελιανῆς διαλεκτικῆς πού βλέπει τήν κίνηση τῆς ιστορίας ὡς προϊόν μιάς ἀέναα ἀνανεούμενης σύγκρουσης καί σύνθεσης ἀντιθέτων πού, στήν προκειμένη περίπτωση, ξεκινᾷ ἀπό τήν κυριαρχία τῆς πόλης πάνω στήν ὑπαίθρο, συνεχίζει μέ τή σύγκρουση του παράκτιου πολιτισμοῦ μέ τήν ἡπειρωτική ἐνδοχώρα, τήν κυριαρχία τῆς ἑλληνικῆς Δύσης πάνω στήν Περσική 'Ανατολή, τῆς Ρωμαϊκῆς Δύσης πάνω στήν 'Ελληνική 'Ανατολή, γιά νά καταλήξῃ μέ τήν ἐπιβολή του γερμανικοῦ Βορρά πάνω στό λατινικό Νότο κ.λπ. ('Ο Χέγκελ στή *Φιλοσοφία τῆς 'Ιστορίας* ἔχει νά προσθέσει ἀρκετές ἀκόμα τέτοιες διαλεκτικές ἀντιφάσεις καί συνθέσεις). Καί γιά νά μποῦμε κατευθεῖαν στήν οὐσία του προβλήματος πρέπει νά ξεκαθαρίσουμε πῶς τό ζήτημα δέν είναι ἂν αὐτές οἱ συγκρούσεις παίξανε καθοριστικό ρόλο στή ροή τῆς ιστορίας - αὐτό είναι σχετικά προφανές - ἀλλά ἂν ή ιστορία πορεύεται μέ μιά ἀλληλοδιαδοχική συγκρούσεων καθαρῆς μορφῆς, ὅπου μιά μονάχα σύγκρουση περιέχει κάθε φορά ὅλο τῆς τό νόημα ἢ ἂν ή ιστορία ἐκτυλίσσεται μέσα σέ μιά ταυτόχρονη πολυπλοκότητα ἀντιθέσεων πού συνυπάρχουν καί ἐπικαθορίζονται. Μιά τέτοια ἀντίληψη τῆς ιστορίας πού ἀρνεῖται, ἄς τό πούμε σχηματικά, τούς χεγκελιανούς ὁμόκεντρους κύκλους καί πού προσδίνει σέ κάθε σύγκρουση τή δική της δυναμική, ἐρμηνεύει ὀρισμένα προβλήματα πού ἐλάχιστα τονίζονται ἢ ἀναλύονται στή μελέτη του Π.Α. 'Ενα τέτοιο πρόβλημα είναι οἱ ἀγροτικές παραγωγικές σχέσεις τῆς Μ. 'Ανατολῆς, πού, παρά τίς διαδοχικές κατακτήσεις, τίς διοικητικές καί πολιτιστικές ἐπεμβάσεις ἀπό Δύση καί 'Ανατολή, παρέμεναν γιά πολύ καιρό ἄθικτες, τουλάχιστον σέ σχέση μέ τίς συνταρακτικές πολιτικές ἀλλαγές. Βέβαια ὁ Π.Α. χρησιμοποιεῖ τό μοντέλο σύγκρουσης 'Ανατολῆς-Δύσης κυρίως γιά νά μελετήσῃ τά ὄρια καί τήν τελική κρίση του Δ.Τ.Π. (δουλοκτητικοῦ τρόπου παραγωγῆς). Καί ἐδῶ βρίσκεται ή πραγματική πρωτοτυπία καί ἀξία τῆς ἐργασίας του. 'Ας δοῦμε ὅμως τίς ἀρετές καί τά ὄρια αὐτοῦ του στοχασμοῦ, ὅπως προκύπτουν ἀπό μιά σειρά ἐπί μέρους θέματα.

2. 'Η 'Αρχαία Πόλις.

Πόλις - 'Υπαίθρος

Μετά ἀπό τά προκαταρκτικά περί 'Ανατολῆς καί Δύσης, ὁ Π.Α. μάς εἰσάγει στήν πρώτη ἀντίφαση του ἀρχαίου κόσμου: πίσω (ἢ, καλύτερα, κάτω) ἀπό ἕναν πολιτισμό καί ἕνα πολίτευμα τῶν πόλεων, κυριαρχοῦσε ἀναλλοίωτη μιά βασική ἀγροτική οἰκονομία (σσ. 22 κ.ἐ.) Παρά τήν ἀλήθεια πού περιέχει αὐτή ή διαπίστωση - ὁ Π.Α. ἀναφέρεται στον κλασικό κόσμο στό σύνολό του - ή ἴδια ή δομή τῆς μελέτης του καί γιά τήν ἀκρίβεια τό φιλοσοφικό τῆς ὑπόβαθρο τήν ἀρνεῖται. Γιατί, ἀντίθετα μέ τήν καθολικότητα πού χαρακτηρίζει αὐτήν τήν ἀρχική διατύπωση, ή ἀντίφαση πολιτισμοῦ τῶν πόλεων - ἀγροτικῆς οἰκονομίας ἀναλύεται μόνο σέ σχέση μέ τίς ἀπαρχῆς τῆς, δηλ. τήν περίοδο τῆς διαμόρφωσης καί ἀκμῆς τῶν ἀρχαίων ἑλληνικῶν πόλεων-κρατῶν. 'Ετσι αὐτή ή πρώτη ἀντίφαση ἀνάγεται σχεδόν ἀποκλειστικά σέ ἀφετηρία μιάς σειράς ἀντιφάσεων πού διαδοχικά θά ὑπερβοῦν ή μιά τήν ἄλλη γιά νά γεννήσουν μέ διαρκεῖς συνθέσεις τό ἐπόμενο κάθε φορά σκαλοπάτι αὐτῆς τῆς κλίμακας.

Δέν πρόκειται γιά ἕνα ἀπλό μεθοδολογικό πρόβλημα. Μέ τήν ἀποσιώπηση αὐτῆς τῆς θεμελιώδους ἀντιφάσης

καί γράμματα γνωρίζω

στis ιστορικές φάσεις που ακολουθούν θίγεται βαθύτατα ή σημασία της πολυπλοκότητας των ιστορικών συγκυριών. Θα αντίληφθούμε τό πρόβλημα αυτό, αν πρώτα σκιαγραφήσουμε τήν ίδια τήν αντίφαση πόλης-υπαίθρου, για νά δούμε αν είναι πραγματικά τόσο άπλή όσο εμφανίζεται από τόν Π.Α.

Ἡ Παραγωγή τῶν Πόλεων

Στό ζήτημα τῆς παραγωγῆς ὁ Π.Α. εἶναι σαφῆς ὅσο καί κατηγορηματικός:

«... Ὁ κλασικός κόσμος ἦταν κύρια ἀναλλοίωτα ἀγροτικός στis βασικές ποσοτικές του διαστάσεις. Σ' ὀλόκληρη τήν ἱστορία του, ἡ γεωργία ἐκπροσωποῦσε τόν ἀπόλυτο κυρίαρχο τομέα παραγωγῆς που σταθερά παρείχε τόν κύριο πλοῦτο τῶν ἰδίων τῶν πόλεων. Οἱ ἑλληνικές καί ρωμαϊκές πόλεις ποτέ δέν ὑπῆρξαν πρωταρχικά κοινότητες ἰδιοκτητῶν βιοτεχνικῶν ἐπιχειρήσεων, ἐμπόρων ἢ χειροτεχνῶν· ἦταν ἀπό προέλευση καί ἀπό βασική συγκρότηση ἀστυκές συναθροίσεις γαιοκτημόνων... Μέσα σ' αὐτήν (τήν πόλη), οἱ βιοτεχνικές ἐπιχειρήσεις παρέμεναν λίγες καί στοιχειώδεις· ἡ κλίμακα τῶν συνηθισμένων ἀστυκῶν ἐμπορευμάτων ποτέ δέν ἐπεκτάθηκε πολύ πέρα ἀπό τά προϊόντα τῆς ὑφαντουργίας, τῆς κεραμεικῆς, τῆς ἐπιπλοποιίας καί τῆς ὑαλουργίας. Ἡ τεχνική ἦταν ἀπλή, ἡ ζήτηση περιορισμένη καί ἡ μεταφορά ὑπερβολικά δαπανηρή» (σσ. 22-3)

Παρά τήν προσεκτική διατύπωση τοῦ συλλογισμοῦ, ἡ εἰκόνα που σκιαγραφεῖ εἶναι ἰσοπεδωτική καί τελικά παραπλανητική. Ταιριάζει πολύ περισσότερο στή μεσαιωνική Εὐρώπη παρά στήν κλασική ἑλληνική καί ρωμαϊκή ἀρχαιότητα. Δέν ἔχουμε παρά νά ἀναρωτηθοῦμε (ὅπως κάνει ὁ Μ. I. Finley στό *The Ancient Economy*, ἕνα ἔργο που ὁ Π. Α. γνωρίζει καλά) πῶς ξεπλήρωναν οἱ πόλεις τήν ὑπαίθρο για τά ἀγροτικά προϊόντα που κατανάλωναν. Γιατί βέβαια δέν εὐσταθεῖ καθόλου ὁ ἰσχυρισμός πῶς τό συνολικό ὑπερπρόϊόν τῆς ἀγροτικῆς παραγωγῆς τό ἀποσποῦσαν οἱ πόλεις μέ καταναγκασμό. Ἡ κεντρική διοίκηση (για νά θυμηθοῦμε μόνο αὐτό) φορολογοῦσε τήν ὑπαίθρο για ἀρκετούς αἰῶνες σέ χρῆμα. Κάπως θά πρέπει νά διοχετευόταν τό χρῆμα αὐτό στήν ἀγροτική οἰκονομία. Θά πρέπει λοιπόν νά παραδεχτοῦμε πῶς μέρος τουλάχιστον τῆς ἀγροτικῆς παραγωγῆς ἐμπορευματοποιούταν στis πόλεις. Πῶς πλήρωναν ὅμως οἱ πόλεις για ἕνα μέρος τουλάχιστον τῆς ἀγροτικῆς παραγωγῆς που κατανάλωναν;

Γνωρίζουμε βέβαια πῶς πολλές πόλεις ἦταν ἐμπορικοί κόμβοι, μερικές μάλιστα πόλεις ἦταν σημαντικά καί φημισμένα ἐμπορικά κέντρα. Τό διακινούμενο ἐμπόρευμα ἦταν ἐνμέρει μόνο ἀγροτικά προϊόντα· τό ὑπόλοιπο καί ἴσως τό μεγαλύτερο μέρος του (σέ ἀξία καί ὄχι σέ ὄγκο) ἦταν προϊόν βιοτεχνικῆς παραγωγῆς. Ἀκόμα, ὅπου οἱ μαρτυρίες ἐπιτρέπουν μιά ἀμεση ἐπιπτώση τῆς παραγωγῆς τῶν πόλεων, ὅπως στήν περίπτωση τῶν πόλεων τῆς ρωμαϊκῆς Αἰγύπτου, παρατηροῦμε πῶς ἡ βιοτεχνία δέν ἦταν ἀπλῶς πολύ διαδεδομένη (σέ σύγκριση μέ παλαιότερες ἐποχές) ἀλλά εἶχε ἀναπτύξει ἀκόμα μεγάλη ἐξειδίκευση καί καταμερισμό. (Για τήν ρωμαϊκή περίοδο ἔχουν καταγραφῆ 110 διαφορετικές βιοτεχνικές ἐιδικότητες στήν Αἰγύπτο, που γίνονται 180 τῆ βυζαντινῆ ἐποχῆ).

Ἐμπόριο – Φορολογία – ἀνάπτυξη καί μαρσαμός τῶν Πόλεων.

Ἡ ὑποτίμηση τῆς σημασίας τῆς παραγωγῆς μέσα στis ἴδιες τίς πόλεις συνδέεται στενά μέ μιά ἄλλη παράλειψη που εἶναι ἐκδηλη σ' ὀλόκληρη τῆ μελέτη τοῦ Π. Α. Κατά ἐποχές καί κατά περιοχές, ὅπως ξέρει καλά κάθε ἱστορικός καί ὅπως ἀναφέρει ὁ Π.Α., εμφανίζονται καί ἀκμάζουν στόν ἀρχαῖο ἑλληνορωμαϊκό κόσμο νέες πόλεις, ἐνῶ ἄλλες ἐποχές πολλές ἀπό τίς ὑπάρχουσες πόλεις παρακ-

μάζουν συλλογικά ἢ καί ἐξαφανίζονται. Ὁ Π. Α. ἀρκεῖται σέ μιά ἀπλή καταγραφή τοῦ φαινομένου (καί μάλιστα μέ ἕνα τρόπο που ἀποτυπώνει πιστά τῆ συλλογιστική τοῦ ἄλλοτε κλασικοῦ καί σήμερα ὁμόφωνα σχεδόν ξεπερασμένου Μ. Rostovtzen, στόν ὁποῖο παρέπεμπε ὁ Π. Α. στό σημείο αὐτό).

«(Τά ἑλληνιστικά κράτη) προώθησαν τό πιό ἐπιβλητικό κύμα ἴδρυσης πόλεων που εἶχε γνωρίσει μέχρι τότε ἡ κλασική ἀρχαιότητα: μεγάλες ἑλληνικές πόλεις ξεπήδησαν, μέ αὐθόρμητη πρωτοβουλία ἢ μέ βασιλική πατρωνία, σ' ὀλόκληρη τήν Ἑγγύς Ἀνατολή (...) Ἡ κατανομή τῶν νέων ἀστυκῶν κέντρων ἦταν ἀνιση, γιατί τό συγκεντρωτικό κράτος τῶν Λαγιδῶν στήν Αἰγύπτο ἦταν δύσπιστο ἀπέναντι σέ κάθε αὐτονομία τῶν πόλεων καί δέν προώθησε πολλές καινούριες πόλεις, ἐνῶ τό κράτος τῶν Σελευκιδῶν στήν πραγματικότητα τίς πολλαπλασίασε καί στήν Μικρά Ἀσία οἱ τοπικοί εὐγενεῖς δημιούργησαν τίς δικές τους πόλεις μιμούμενοι τό ἑλληνικό παράδειγμα ἄλλου» (σ. 54, βλ. ἐπίσης σ. 72).

Ἄς ἐπισημάνουμε τήν «αὐθόρμητη πρωτοβουλία», τήν «βασιλική πατρωνία», τήν «δυσπιστία» καί τήν «μίμηση» που ἐπέχουν κατά κάποιο τρόπο θέση ἐπεξηγηματική. Δύο ἢ τρεῖς φορές ὁ Π. Α. πλησιάζει πολύ στό νά δώσει κάποια πιό σοβαρή ἐξήγηση τοῦ φαινομένου. «Ὁ πολλαπλασιασμός», γράφει, «τῶν ἑλληνικῶν πόλεων στήν Ἀνατολή συνοδευόταν ἀπό μιά ἀνάπτυξη τοῦ διεθνούς ἐμπορίου καί τῆς ἐμπορικῆς εὐμερίας» (σ.55) Καί ἀργότερα, ἀναφερόμενος συγκεκριμένα στή ρωμαϊκή ἐπέκταση στή Δύση, παρατηρεῖ πῶς «ἡ δημιουργία μιᾶς ἀγροτικῆς οἰκονομίας στηριγμένης στήν ἐργασία τῶν δούλων ἐξαρτιόταν ἀπό τήν ἐγκατάσταση ἑνός δικτύου ἐνημερουσῶν πόλεων, που ἀντιπροσώπευαν διεξόδους για τήν πλεονάζουσα παραγωγή καί τῆ δομική ἀρχή τῆς διάρθρωσης καί τοῦ ἐλέγχου τῆς» (σ. 74). Ἡ παρατήρηση αὐτή εἶναι βέβαια ὀξυδερκής ἀλλά ἀφενός χρησιμοποιεῖται για μιά συγκεκριμένη μόνο ἱστορική περίπτωση, ἀφετέρου βλέπει τίς πόλεις ἀπλά σάν διεξόδους τῆς πλεονάζουσας παραγωγῆς, γεγονός που κάνει τήν ἐμφάνιση τῶν πόλεων δευτερευόν χαρακτηριστικό τῶν ἀγροτικῶν μεταλλαγῶν. Στήν συλλογιστική τοῦ Π. Α. πολύ συχνά διάφορα φαινόμενα συμπίπτουν, συνυπάρχουν καί συσσωρεύονται, χωρίς ὅμως νά ὑπάρχει μεταξύ τους κάποια οὐσιαστική συνεκτική αἰτιότητα. Ἔτσι, ὅταν ἀναφέρεται στήν κρίση τοῦ 3ου αἰῶνα μ.Χ., γράφει πῶς «Ἡ γῆ ἐρημώθηκε... Τό φορολογικό σύστημα ἀποσυντέθηκε μέ τήν ὑποτίμηση τοῦ νομίσματος καί φορολογικές ὀφειλές μετατράπηκαν σέ παροχές σέ εἶδος. Ἡ οἰκοδόμηση πόλεων γνώρισε ἕνα ἀπότομο σταμάτημα... σέ μερικές περιοχές τά ἀστυκὰ κέντρα ἐσθίσαν καί περιορίστηκαν» (σ. 97, τό ἴδιο καί στis σσ. 106-7).

Ἐκεῖ ὅμως που ὁ Π. Α. μᾶς ἀφήνει ἐντελῶς στό σκοτάδι εἶναι τό ζήτημα τοῦ πληθωρισμοῦ που πῆρε κατά τόν 3ο αἰῶνα μ.Χ. τρομακτικές διαστάσεις. Ἡ ἀνοδος στήν ἐξουσία τοῦ οἴκου τῶν Σεβήρων, γράφει ὁ Π. Α., φαινομενικά ἀποκατέστησε τῆ δημόσια τάξη καί εὐμερία. «Ἀλλά γρήγορα ὁ πληθωρισμός ἐγινε μέ μυστηριώδη τρόπο καλπάζων, καθῶς τό νόμισμα ὑποτιμήθηκε ξανά καί ξανά» (σ. 96) Καί στό ζήτημα αὐτό ὁ Π. Α., βλέπει μιά συσσωρευτική σύμπτωση φαινομένων. Ἔτσι, ἀναφερόμενος στή Μεροβίγγεια μοναρχία τοῦ 7ου αἰῶνα μ.Χ., παρατηρεῖ ὅτι «ἀποδείχθηκε ἀνίκανη νά διατηρήσει τόν ἐλεγχό τῆς κοπῆς νομισμάτων, που ὑποτιμήθηκαν καί διασκορπίστηκαν. Οἱ δημόσιοι φόροι στή Γαλατία ἐπεσαν στή λήθη· ἡ διπλωματία ἐγινε ἀκαμπτη καί στένεψε» (σ. 144).

Στήν πραγματικότητα αὐτές οἱ συμπτώσεις φαινομένων δέν εἶναι καθόλου τυχαίες. Ἡ οἰκοδόμηση νέων πόλεων δέν ἦταν τό ἀποτέλεσμα ἑνός πολιτιστικοῦ ἐξελληνισμοῦ τῆς Ἀνατολῆς ἢ ἑνός ἐκλατισμοῦ τῆς Δύσης, οὔτε ζήτημα ἀπλοῦ διοικητικοῦ ἐλέγχου τῆς ὑπαίθρου. Ἀκολουθοῦσε σχεδόν πάντα, ἀν ὄχι τήν ἐπιβολή νέας φορο-

λογίας στην ύπαιθρο, πάντως όμως τή μετατροπή τής φορολογίας από είδος σέ χρήμα. Ἡ μετατροπή αὐτή ἀνάγκαζε τούς ἀγρότες νά ἐμπορευματοποιούν τήν παραγωγή τους στίς πλησιέστερες πόλεις ἀπ' ὅπου ἀντλούσαν τό χρήμα πού ἀπαιτοῦσε ἡ νέα φορολογία (τό πῶς διοχετευόταν τό χρήμα ἀπό τήν κεντρική διοίκηση στίς πόλεις εἶναι ἕνα ἄλλο ζήτημα πού δέν μπορεῖ νά συζητηθεῖ ἐδῶ). Μέσα στίς ἴδιες τίς πόλεις τώρα, αὐτή ἡ πλεονάζουσα ἀγροτική παραγωγή εἶτε ἐξαγόταν ὅπου αὐτό ἦταν δυνατόν εἶτε καταναλωνόταν ἀπό τίς ἴδιες τίς ἀναπτυσσόμενες πόλεις. Τό ἐμπόριο ἀγροτικῶν προϊόντων παρουσίασε, ὅπως σωστά παρατηρεῖ ὁ Π. Α., κάποιες δυσκολίες καί κάποια ὄρια, ὄχι τόσο γιατί δέν ὑπῆρχαν διαφοροποιημένες καταναλωτικές ἀνάγκες, ἀλλά γιατί τά ἐξοδα μεταφορᾶς ἦταν συχνά αὐστηρά περιοριστικά. Πιό εὐκολομετακίνητο ἦταν τό ἐμπόριο βιοτεχνικῶν προϊόντων πού εἶχαν πολύ μικρότερο ὄγκο καί βάρος καί μεγαλύτερα περιθώρια κέρδους. Μιλώντας λοιπόν πάντα κάπως σχηματικά καί ἀπλά καί μόνο ἐνδεικτικά, μπορούμε νά συνδέσουμε τήν ἐμπορευματοποίηση τής ἀγροτικῆς παραγωγῆς μέ τήν ἀνάπτυξη τής βιοτεχνίας πού κατ' ἀρχάς τήν ἀνάπτυξη ἕνα εἶδος ἐμπορευματοσέ ἕνα ἄλλο: τίς ἐλιές σέ λάδι, τά σταφύλια σέ κρασί, τό μαλλί καί τό βαμβάκι σέ ὕφασμα, τό δέρμα σέ παπούτσια κ.λπ. Ἔτσι μπορούμε νά ποῦμε πῶς οἱ νέες κατακτήσεις καί ἡ ἐπιβολή χρηματικῆς φορολογίας ὠθησαν τό ἐμπόριο, τήν βιοτεχνία καί τελικά τήν ἀνάπτυξη τῶν ἰδίων τῶν πόλεων, πού κάθε ἄλλο παρά ἦταν μιά συνάθροιση γαιοκτημόνων. (Γιά τήν συσχέτιση τῶν φαινομένων αὐτῶν, δές τό πολύ ἐνδιαφέρον ἄρθρο τοῦ Κ. Hopkins «Taxes and Trade», *Journal of Roman Studies*, 1980). Ἡ ἀλληλουχία αὐτή μπορεῖ νά διαπιστωθεῖ καί ἀπό τήν ἀντίστροφη πορεία τῶν γεγονότων. Ἡ κατάρρευση τοῦ κεντρικοῦ φορολογικοῦ συστήματος σχεδόν πάντα συνοδεύεται ἀπό μαρασμό τῶν πόλεων. Ὁ Π. Α. ἀναφέρεται βέβαια στήν προοδευτική κατάρρευση τής φορολογίας στά φραγκικά βασίλεια (σσ. 142-3), ἀλλά γιά τήν ἐπακόλουθη παρακμή τῶν πόλεων δέν μᾶς λέει τίποτα σ' αὐτό τό σημείο (δές ὅμως σ. 137 ὅπου ἀναφέρεται ἡ παρακμή τῶν πόλεων, ὄχι ὅμως καί ἡ κατάρρευση τής φορολογίας).

Γιά νά ὁλοκληρώσουμε τήν εἰκόνα αὐτή, ἄς ποῦμε δύο λόγια καί γιά τόν πληθωρισμό. Εἶναι γνωστό πῶς συνδέεται μέ τήν ὑποτίμηση-νόθευση τοῦ αὐτοκρατορικοῦ νομίσματος πού πήρε ἀνησυχητικές διαστάσεις κυρίως τόν 3ο αἰώνα μ.Χ. Τά κίνητρα τής κεντρικῆς διοίκησης γιά τή νόθευση καί αὐξανόμενη κοπή νομισμάτων ἦταν βασικά ἡ ἀνάγκη νά αὐξήσει τά ἐσοδά της σέ μιά ἐποχή ἔντονων γερμανικῶν πιέσεων στό Βορρά (ἀλλά καί πιέσεων στά ἀνατολικά καί τά νότια σύνορα ἐπίσης).

Στόν ἀγροτικό πληθωρισμό μέ δυσκολία μπορούσε νά ἐπιβάλει ἀποτελεσματικά νέους φόρους χωρίς νά προκαλέσει τό ἀντίθετο ἀποτέλεσμα, δηλ. τήν ἐγκατάλειψη τής ύπαιθρου ἀπό τούς ἀγρότες. Στούς μεγάλους γαιοκτῆμονες δέν εἶχε οὔτε τή δύναμη οὔτε τή θέληση νά ἐπιβάλει οὐσιαστικούς φόρους. (Ἦσαν καί οἱ μεσαῖοι καί μικροί γαιοκτῆμονες πού μπορούσαν κάπως νά πιεστούν καί πού τελικά πιέστηκαν σέ ἀρκετά μεγάλο βαθμό). Κατέφυγε λοιπόν ἡ κεντρική διοίκηση στήν κοπή καί τή νόθευση τοῦ νομίσματος. Πολύ βραχυπρόθεσμα ἡ λύση αὐτή ἐπέτρεψε τή μισθοδοσία τῶν στρατευμάτων, ἀλλά σύντομα ὁ καλπάζων πληθωρισμός ἐξανέμιζε τούς μισθοῦς αὐτούς. Μπροστά στίς ἀνυποχώρητες ἀνάγκες, πού ἦταν καταρχήν νά τραφεῖ ὁ στρατός, ἡ αὐτοκρατορική διοίκηση ὀδηγήθηκε στό νά μετατρέψει τή φορολογία σέ χρήμα σέ φορολογία σέ είδος, δηλ. σέ τρόφιμα πού μπορούσε νά συγκεντρώνει σέ σταθερές ποσότητες. Οἱ ἀλυσιδωτές συνέπειες αὐτοῦ τοῦ μέτρου ὡστόσο δέν ἀργησαν νά φανοῦν. Τό ἐμπόριο ἔπεσε κατακόρυφα καί οἱ πόλεις ἔχασαν σταδιακά τόν μεταποιητικό καί μεταπρατικό ρόλο τους καί ἄρχισαν νά παρακμάζουν. Ἡ πορεία αὐτή ἀντιστρέφεται γιά ἕναν περίπου αἰώνα, γιά νά ἐπαναληφθεῖ μέ παρόμοιο τρόπο μέ τίς γερμανικές ἐισβολές.

3. Ὁ Δουλοκτητικός Τρόπος Παραγωγῆς (Δ.Τ.Π.)

Οἱ κάπως ἐκτεταμένες αὐτές παρατηρήσεις ἐγιναν γιά νά πιστοποιηθεῖ ὁ βαθμός ἀναζήτησης τής ἀλληλουχίας διαφόρων φαινομένων ἀπό τόν Π.Α. πού ἀποκαλύπτει, ὡς ἕνα βαθμό, τό φιλοσοφικό ὑπόβαθρο τής σκέψης του. Στά διάφορα πολιτικά, οικονομικά καί πολιτιστικά φαινόμενα, ὁ Π.Α. βλέπει, ὅπως εἴπαμε, μιά σύμπτωση καί μιά συσσωρευση πού τελικά θά ὑπερκεράσουν τήν κυρίαρχη ἀντίφαση γιά νά ἀναδείξουν τή διάδοχή της. Ἔτσι λοιπόν, μετά τήν ἀρχική καταγραφή τής ἀντίφασης πολιτισμοῦ πόλεων – ἀγροτικῆς παραγωγῆς καί τήν ἀνάδειξη τής νέας ἀντίφασης ἀνάμεσα στόν ἐλλαδικό χώρο καί τήν Ἀνατολή, σχεδόν τίποτα δέν ἀπομένει στήν σκέψη τοῦ Π.Α. ἀπό τή σχέση πόλης-ύπαιθρου καί, ὅπως εἶδαμε, αὐτό τόν ἐμποδίζει στό νά ἐντοπίσει καίρια χαρακτηριστικά τοῦ ἀρχαίου κόσμου. Αὐτή ὅμως ἡ «ἀδιαφορία» γιά τίς αἰτιότητες πού συνέχουν τά διάφορα φαινόμενα δέν ἀφήνει μονάχα τήν οὐσία καί τήν ἐιδική σημασία τους στό σκοτάδι, ἐπισκιάζει ὡς ἕνα βαθμό τή δομική μεταλλαγή πού ἐκκολάπτονταν στόν τρόπο παραγωγῆς καί πού στήν πραγματικότητα βρίσκεται στό ἐπίκεντρο τοῦ ἐνδιαφέροντος τοῦ Π.Α. Πρῶν ἀναφερθοῦμε ὅμως στήν τελική κρίση τοῦ ἀρχαίου κόσμου καί στήν ἐμφάνιση τοῦ φεουδαρχικοῦ μεσαιῶνα, γιά τήν ὁποία ὁ Π.Α. ἔχει νά μᾶς πει κάτι πολύ σημαντικό, ἄς σταθοῦμε σέ μερικά ἀπό τά κυριότερα χαρακτηριστικά τοῦ Δ.Τ.Π., πού ἐνῶ ἐπισημαίνονται στή μελέτη τοῦ Π.Α. παρουσιάζουν ὀρισμένες βασικές ἀδυναμίες.

Δουλεία καί Δ.Τ.Π. – ἡ Κυριαρχία τοῦ Δ.Τ.Π. καί τό ζήτημα τῶν ἀριθμῶν.

Πολύ σωστά ὁ Π.Α., γιά νά μᾶς εἰσάγει στό πρόβλημα τοῦ Δ.Τ.Π., μᾶς ἐπισημαίνει ὅτι ἄλλο πράγμα οἱ διαφορές μορφῆς δουλείας πού ἐμφανίσθηκαν στήν Ἀνατολή ἀλλά καί στήν ἀρχαίη Ἑλλάδα καί ἄλλο πράγμα ὁ Δ.Τ.Π., στόν ὁποῖο ἡ δουλεία «*ὑπῆρξε ὁ κυρίαρχος τύπος ἀπόσπασης πλεονάσματος*» (σ. 25). Αὐτή ὅμως ἡ πολύ σημαντική παρατήρηση, πού πραγματικά βάζει τό ζήτημα σέ τελείως διαφορετική βάση καί προβληματική ἀπ' αὐτήν τῶν περισσότερων παραδοσιακῶν ἱστορικῶν τής ἀρχαιότητος, δέν συστηματοποιεῖται, οὔτε ἀναλύεται βαθύτερα καί τελικά οὐσιαστικά ἐγκαταλείπεται. Γιατί, ἀμέσως μετά, ὁ Π.Α. μᾶς πληροφορεῖ ὅτι ὁ Δ.Τ.Π. ἦταν κυρίαρχος στήν κλασική ἀρχαιότητα γιατί ἡ δουλεία ἦταν «*μαζική καί γενική ἀνάμεσα σέ ἄλλα ἐργασιακά συστήματα*» (σ. 26). Καί καθὼς φυσικά ἡ διατύπωση αὐτή δημιουργεῖ τό ἐρώτημα πόσο «μαζική» καί πόσο «γενική» ἦταν ἡ δουλεία ὡστε νά μᾶς ἐπιτρέψει νά μιλάμε γιά κυρίαρχο τρόπο παραγωγῆς, τό ζήτημα παραπέμπεται ὅπως συνήθως στούς ἀριθμούς (σσ. 26-7, 44). Ἄς μιλήσει ἡ στατιστική! Ἀλλά ἡ προβληματική αὐτή (πού, ἄς σημειωθεῖ, ἀπασχόλησε καί τόν Ἐνγκελς ὅταν καταπίσπηκε μέ τόν Δ.Τ.Π.) εἶναι ἀγνοη καί ἀδιέξοδη. Εἶναι ἀγνοη γιατί, παρά τίς συστηματικές καί πολύ συχνά εὐφυεῖς μελέτες μεγάλων ἱστορικῶν, δέν ἔχει καταστῆ δυνατὸν νά προσδιοριστοῦν μέ κάποια ἀκρίβεια οἱ σχετικοί ἀριθμοὶ δούλων καί ἐλεύθερων στήν κλασική ἀρχαιότητα. Εἶναι ὅμως καί ἀδιέξοδη ἡ προβληματική αὐτή γιατί, ἀκόμα κι ἂν δεχθοῦμε κάποια ἀναλογία δούλων πρὸς ἐλεύθερους (ἢ, πιό σωστά, ἀγροτικῶν δούλων πρὸς ἐλεύθερους πολίτες) ὡς πιθανή, δέν ἔχουμε κανένα κριτήριο νά μᾶς καθορίζει τί ποσοστὸ ἀπαιτεῖται γιά «μαζική» καί «γενική» δουλεία. (Ἐχουν βέβαια προταθεῖ τέτοια κριτήρια, ὅπως 1/5 δούλοι πρὸς ἐλεύθερους, ἀλλά αὐτά εἶναι ἐντελῶς αὐθαίρετα).

Θά ἦταν προτιμότερο, καί ταυτόχρονα θά μᾶς ὀδηγοῦσε σέ μιά ἄλλη τάξη προβληματική, νά ἀσχοληθοῦμε ὄχι μέ τούς ἀριθμούς τῶν δούλων πού ἀπασχολοῦνταν στήν παραγωγή, ἀλλά μέ τόν τρόπο πού οἱ κυρίαρχες τάξεις, ἐλέγχοντας τούς ὄρους παραγωγῆς, ἐξασφάλιζαν τή συστηματική ἐξαγωγή τοῦ ὑπερπρῶϊον-

καί γράμματα γνωρίζω

τος πού έκανε τήν δική τους ύπαρξη δυνατή. Έτσι, εκείνο πού θά έπρεπε νά μάς ενδιαφέρει γιά τό χαρακτηρισμό ενός τρόπου παραγωγής δέν είναι άν τό μεγαλύτερο μέρος τής παραγωγής προερχόταν από τήν εργασία δούλων, αλλά άν οι κυρίαρχες τάξεις οικιοποιούνταν τό πλεόνασμα τής παραγωγής κυρίως από τήν εκμετάλλευση τών δούλων. Αυτό μπορούμε νά τό πιστοποιήσουμε γιά τήν μεγαλύτερη περίοδο τής κλασικής αρχαιότητας, ανεξάρτητα από τίς αυξομειώσεις του αριθμού τών δούλων. (Η προβληματική αυτή έχει κεντρική θέση στό πολύ σημαντικό βιβλίο του G.E.M. de Ste Croix, *Class Struggle in the Ancient Greek World*, 1981)

Η Διαμόρφωση του Δ.Τ.Π.

Ένα άλλο θέμα πού παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον είναι τό ζήτημα του περάσματος από τήν παραγωγή αρχαϊκού τύπου στόν Δ.Τ.Π. Βέβαια αυτό δέν είναι ουσιαστικό ζήτημα στή μελέτη του Π.Α., αλλά, μιάς και θίγεται, αξίζει νά τό επισημάνει κανείς. Ο Π.Α. δέν επιχειρεί καμιά εξήγηση τής επέκτασης, τής γενίκευσης και τής τελικής κυριαρχίας τής δουλείας ως τρόπου παραγωγής στήν κλασική Ελλάδα. (Αυτή ή παράλειψη είναι, όπως φαίνεται, ένδογενής στήν σκέψη του Π.Α.) Μπορούμε όμως νά επικαλεστούμε τήν πολύ έλκυστική τυπολογία πού έχει προτείνει πρόσφατα ο Finley και πού δέν βλέπει (όπως έβλεπε ή παραδοσιακή ιστοριογραφία) τήν φθηνή προσφορά αίχμαλώτων πολέμου ως γενεσιουργό παράγοντα του δουλοκτητικού συστήματος. Άλλωστε όλοι οι πόλεμοι τής αρχαιότητας δέν οδήγησαν στή διαμόρφωση ενός τέτοιου συστήματος. Έκείνο πού προηγήθηκε δέν ήταν ή προσφορά αλλά ή ζήτηση δούλων. Η ζήτηση δούλων ήταν αυτή πού μετέτρεψε τούς αίχμαλώτους σε δούλους. Γιά νά ολοκληρώσουμε τό συλλογισμό θά πρέπει νά συνεκτιμήσουμε δύο θετικούς και έναν άρνητικό όρο. Οι θετικοί όροι είναι ή άτομική ιδιοκτησία γής και ή έκτεταμένη έμπορευματική παραγωγή (ας μήν ξεχνάμε ότι ο ίδιος ο δούλος μπαίνει στήν παραγωγή, τόσο ως παραγωγική δύναμη, όσο και ως έμπόρευμα) πού και οι δύο προϋπήρξαν του Δ.Τ.Π. στήν προκλασική Αθήνα, γιά παράδειγμα. Ο άρνητικός όρος είναι ή μη διαθεσιμότητα έπαρκούς ντόπιας προσφοράς εργατικής δύναμης - πού στήν Αθήνα προκλήθηκε με τίς μεταρρυθμίσεις του Σόλωνα. (Δές Μ. I. Finley, *Ancient Slavery and Modern Ideology*, 1981).

Η Τεχνολογία

Συνυφασμένο με τό ζήτημα του Δ.Τ.Π. είναι και τό πρόβλημα τής τεχνολογικής στασιμότητας, πού, ως ένα βαθμό, χαρακτηρίζει ολόκληρη τήν κλασική αρχαιότητα. Υπάρχει μιά μακριά παράδοση, όχι μόνο μαρξιστική, πού άποδίδει τήν τεχνολογική στασιμότητα στό δουλοκτητικό σύστημα. Τό βασικό επιχείρημα, πού τό επικαλείται συχνά ο Π.Α., είναι πώς ή ύπαρξη φθηνών δούλων δέν δημιουργούσε άντικειμενική ώθηση γιά τεχνολογικές έρευνες και τεχνολογική πρόοδο. Η προσθήκη εργατικών χεριών, γράφει ο Π.Α. «άποτελούσε ένα δομικό πεδίο, πού τελικά άντιστεκόταν στους τεχνικούς νεωτερισμούς» (σσ. 91 και 31).

Υπάρχουν ώστόσο δύο έρωτήματα πού δημιουργούν κάποιες άμφιβολίες γιά τήν πληρότητα αυτού του συλλογισμού. Πρώτον, άν και δέν δημιουργούσε ώθηση γιά τεχνολογικές ανακαλύψεις ο Δ.Τ.Π., πάντως αρχικά δέν τίς απέκλειε· γιατί λοιπόν νά μή σημειωθεί πρόοδος από τυχαίες ανακαλύψεις; Δεύτερον, στήν πραγματικότητα, παρόλο πού δέν ήταν όλες έντυπωσιακές, υπήρξαν τεχνολογικές ανακαλύψεις όπως οι περιστροφόμενοι μύλοι γιά τό άλεσμα του σφαριού, οι νομισματοκοπτικές μηχανές, τό ύαλοφουσητήρες, ο ύδρόμυλος και ή θερμική μηχανή· γιατί δέν γενικεύτηκε ή χρήση τους; Τά δύο αυτά έρωτήματα άπασχολούν ως ένα βαθμό τόν Π.Α. (σσ. 30, 73, 91-2) ο οποίος, σε κάποιο σημείο τής μελέτης του, έγ-

καταλείποντας ουσιαστικά τήν κυρίαρχη έπιχειρηματολογία, επιχειρεί νά άπαντήσει με κάποια πρωτοτυπία και διαύγεια (άν και όχι με έξαιρετική έπιμονή). Γράφει λοιπόν ο Π.Α. πώς

«... ο δομικός περιορισμός τής δουλείας πάνω στήν τεχνολογία δέν βρισκόταν τόσο πολύ σε μιά άμεση ένδοοικονομική αίτιότητα, άν και αυτή από μόνη τής ήταν σημαντική, όσο στήν μεσολαβούσα κοινωνική ιδεολογία, πού κάλυπτε τό σύνολο τής χειρωνακτικής εργασίας στόν κλασικό κόσμο, καταδικάζοντας τή μισθωτή κι άκόμα τήν ανεξάρτητη εργασία με τό στίγμα του έξευτελισμού» (σ. 32).

Και πάλι τήν άπελευθέρωση τής τεχνικής με τό πέρασμα στή φεουδαρχία τήν άποδίδει ο Π.Α. σε ιδεολογικούς λόγους, θεωρώντας τήν χριστιανική εκκλησία κινητήρια δύναμη αυτής τής άπελευθέρωσης με τή σύζευξη άσκητισμού και δράσης πού επέφερε. Η σύζευξη αυτή ήρθε σάν φυσικό κατά κάποιο τρόπο έπακόλουθο του χριστιανικού διαχωρισμού ανάμεσα στόν κόσμο του πνεύματος και τής σάρκας (σσ. 151-2)

Αναπαραγωγή και Κρίση του Δ.Τ.Π.

Η μακρά κρίση και ή τελική κατάρρευση του Δ.Τ.Π. σχετίζεται άδιαχώριστα με τό πρόβλημα τής αναπαραγωγής του. Αυτό είναι ένα ζήτημα πού κατέχει σημαντική θέση στή μελέτη του Π.Α. και πού αξίζει νά προσεχτεί ιδιαίτερα.

Είναι λίγο ως πολύ παραδεκτό (με διαφορές ώστόσο άποχρώσεων πού δέν είναι πάντα άμελητέες), πώς τό δουλοκτητικό σύστημα δέν αναπαραγόταν με έναν «φυσικό έσωτερικό μηχανισμό» (σ. 88). Οι μάζες τών άγροτικών δούλων ζούσαν χωρίς άναγνωρισμένες και κατοχυρωμένες νομικά συζυγικές σχέσεις και ο πολύ μικρός, συγκριτικά, αριθμός γυναικών ανάμεσα τους δέν επέτρεπε ούτε και στίς άτυπες συμβιώσεις σοβαρά περιθώρια τεκνοποίησης. Η άνατροφή παιδιών μέσα στίς κοινότητες τών δούλων άπαιτούσε πρόσθετες οικονομικές επιβαρύνσεις και ειδικές άπαλλαγές τών δούλων μητέρων, πού οι ιδιοκτήτες δούλων δέν ήταν διατεθημένοι νά υποστούν. Η άπάντηση στό γιατί δέν έπεδωκαν οι δουλοκτητές μιά συστηματική ένθάρρυνση τής αναπαραγωγής του δουλικού εργατικού δυναμικού μέσα στα πλαίσια τής άυτοκρατορίας έρχεται φυσιολογικά, άν αναλογιστεί κανείς πώς οι διαρκείς πόλεμοι, ιδίως τής ρωμαϊκής Δημοκρατίας, προμήθευαν αίχμαλώτους δούλους σε τέτοιες ποσότητες και τιμές πού έκαναν κάθε άλλη αναπαραγωγή οικονομικά άσύμφορη. «Με τό τελικό κλείσιμο τών άυτοκρατορικών συνόρων μετά τόν Τραϊανό, άναπόφευχτα ή πηγή τών αίχμαλώτων πολέμου στέρεψε» (σ. 88). Από τόν πρώτο κιόλας αιώνα μ.Χ. οι τιμές τών δούλων άνέβηκαν κατακόρυφα γιά νά οδηγηθούμε στίς αρχές του 3ου αιώνα σε μιά αισθητή παρακμή τής δουλείας (ας σημειώσουμε ώστόσο πώς, στίς πολύτιμες μελέτες του, ο Marc Bloch έχει δείξει πώς ή τελική παρακμή και άντικατάσταση του Δ.Τ.Π. δέν ολοκληρώθηκε παρά μετά από άρκετούς αιώνες).

Σ' αυτό τό άρκετά ολοκληρωμένο μοντέλο, ο Finley (και διάφοροι άλλοι) έχει διατυπώσει δύο βασικές άντιρρήσεις. Πρώτον, ότι δέν είναι σωστό πώς ή δουλεία δέν διαθέτει φυσικούς έσωτερικούς μηχανισμούς αναπαραγωγής, γιατί στίς Νότιες Πολιτείες τής Αμερικής, στή διάρκεια του 19ου αιώνα, οι δούλοι όχι μόνο άναπαράγονταν αλλά και αύξανονταν. Δεύτερον, ότι τό κλείσιμο τών ρωμαϊκών συνόρων άπέχει πολύ, χρονικά, από τήν κρίση του 3ου αιώνα γιά νά μπορεί νά θεωρηθεί αίτία τής. Κατά περίεργο τρόπο, ο Π.Α. επέλεξε νά άπαντήσει στίς δύο αυτές άντιρρήσεις σε δύο ύποσημειώσεις αντίστοιχα (σ. 89 ύπ. 36 και σ. 94 ύπ. 42). Στήν πρώτη άντίρρηση ο Π.Α. όχι μόνο άντιτάσσει ένα κατηγορηματικό επιχείρημα, αλλά καταφέρνει νά θέσει τή συζήτηση σε μιά τελείως διαφορετική βάση (δανεισμένη, όπως υπαινίσσεται ο ίδιος, από τόν C. Van Woodward) πού άνήκει

σέ μία προβληματική ξένη στόν Finley – καί πού ὁ Finley δέν μπορεῖ νά παρακολοθηθεῖ χωρίς νά ἀρνηθεῖ τή δική του θεωρητική θέση. Ἡ σύγκριση ἀνάμεσα στή δουλειά τῆς ἀρχαιότητος καί τοῦ Ἀμερικανικοῦ Νότου τοῦ 19ου αἰώνα, ἰσχυρίζεται ὁ Π.Α., εἶναι λανθασμένη.

«... Οἱ ἰδιοκτῆτες βαμβακοφυτειῶν στόν Νότο παρήχσαν τήν πρώτη ὕλη γιά τήν κεντρική μεταποιητική βιομηχανία μιᾶς παγκόσμιας καπιταλιστικῆς οἰκονομίας· τό κόστος ἐργασίας τους μπορούσε νά εὐθυγραμμίζεται μέ τά χωρίς προηγούμενο στό χαρακτήρα τους διεθνή επίπεδα κέρδους, πού πραγματοποιοῦνταν ἀπ' αὐτόν τόν καπιταλιστικό τρόπο παραγωγῆς μετά τή βιομηχανική ἐπανάσταση τῶν ἀρχῶν τοῦ 19ου αἰώνα. Ἀκόμα κι ἔτσι, ἡ προϋπόθεση γιά τή γέννηση παιδιῶν ἀπό δούλους ἦταν πιθανόν ἡ ἔθνική ἐνσωμάτωση τοῦ Νότου στήν εὐρύτερη, βασισμένη στή μισθωτή ἐργασία, οἰκονομία τῶν Ἐνωμένων Πολιτειῶν σά σύνολο».

Ἔτσι, τό ζήτημα τῆς ἀναπαραγωγῆς τῶν δούλων δέν μπαίνει μέ τά προσφιλή ψυχολογικά κριτήρια πολλῶν μελετητῶν ἀλλά μέ κριτήριο τό σχετικό κόστος ἀναπαραγωγῆς πού προσδιορίζεται ἀπό τίς ὑπάρχουσες ἐναλλακτικές λύσεις στό ἐκάστοτε παγκόσμιο οἰκονομικό σύστημα. Εἶναι λοιπόν ἀξιο ἀπορίας πού ἀπαντώντας στή δεύτερη ἀντίρρηση τοῦ Finley, γιά τό χρονολογικό χάσμα, ὁ Π.Α. ἐγκαταλείπει αὐτήν τήν προβληματική γιά νά ἀναφερθεῖ ἀόριστα στά ἀνασταλτικά ἀποτελέσματα τῆς γέννησης παιδιῶν ἀπό τούς δούλους – πού δέν ἦταν ὀλοτέλα ἀγνωστή καί στήν ἀρχαιότητα – καί στήν ἀγορά δούλων στά σύνορα, τήν περίοδο πού μεσολάβησε. Ἐκεῖνο πού θά ἔπρεπε ὅμως νά κάνει κανεῖς θά ἦταν νά συγκρίνει τό κόστος ἀναπαραγωγῆς τῆς ἐργατικῆς δύναμης, μέσα στόν «φυσικό ἐσωτερικό μηχανισμό» τῆς δουλειᾶς, μέ τό κόστος ἀναπαραγωγῆς τῆς ἔξω ἀπό αὐτόν τό μηχανισμό, δηλ. μέσα στά πλαίσια ἐνός διαφοροποιημένου παραγωγῆς, πού εἶχε ἀρχίσει νά ἐμφανίζεται ἐκεῖνη τήν περίοδο τοῦ δουλοπαροικιακοῦ. Φαίνεται ὅμως πῶς ὁ Π.Α. ἔχει λόγους πού δέν ὀδηγεῖ τή σκέψη του στή φυσιολογική τῆς πορείας. Γιά νά παρακολουθήσουμε αὐτούς τούς λόγους πρέπει νά ἀσχοληθοῦμε μέ ἕνα τελευταῖο μεγάλο θέμα πού εἰσάγει τό πρῶτο μέρος τῆς μελέτης τοῦ Π.Α.: Τό πέρασμα στήν φεουδαρχία.

4. Τό Πέρασμα στό Φεουδαρχικό Τρόπο Παραγωγῆς

Ἡ μετάβαση ἀπό τήν ἀρχαιότητα στή φεουδαρχία ἦταν ἕνα πολυσύνθετο φαινόμενο στό ὁποῖο συμπλέχτηκαν ἀπό τή μιά μεριά τό παρηκμασμένο δουλοκτητικό σύστημα καί ἀπό τήν ἄλλη οἱ παραγωγικές συνθήκες τῶν Γερμανικῶν λαῶν πού εἶχαν κι αὐτές ἀμβλυνθεῖ καί τροποποιηθεῖ μέσα ἀπό τήν μακρόχρονη οἰκονομική καί πολεμική συνδιαλλαγῆ μέ τή ρωμαϊκή αὐτοκρατορία. Κατά συνέπεια, καί ὁ Π.Α. εἶναι χαρακτηριστικά κατηγορηματικός σ' αὐτό, ἡ μετάβαση δέν ἀκολούθησε μιά γραμμική πορεία, ἀλλά ἀκολούθησε μιά ὀλόκληρη σειρά ἀπό διαφοροποιημένα περάσματα (ἐξ οὗ καί ὁ τίτλος τοῦ πρωτότυπου *Περάσματα ἀπό τήν Ἀρχαιότητα στή Φεουδαρχία*. Κακῶς λοιπόν ἐγινε ἡ ἀπλοποίηση στήν ἐλληνική ἀπόδοση).

Γιά τήν κρίση τῆς δουλειᾶς ἔχουμε κιόλας μιλήσει. Πρῖν ἀσχοληθοῦμε μέ τό γερμανικό μοντέλο, ἄς σταθοῦμε πολύ περιληπτικά σέ ἕνα φορολογικό νεωτερισμό πού ἔβαλε τή σφραγίδα του στίς κατοπινές ἐξελίξεις.

«... Ἐνα νέο φορολογικό σύστημα ἐγκαθιδρύθηκε μετά τήν κατάρρευση τῶν μέσων τοῦ (3ου) αἰώνα (γράφει ὁ Π.Α., ἀκολουθώντας τά συμπεράσματα τοῦ μεγάλου Ἀγγλου ἱστορικοῦ Α.Η.Μ. Jones), συγχωνεύοντας τό φόρο πάνω στή γῆ καί τόν κεφαλικό φόρο σέ μιά ἐνιαία μονάδα, πού ὑπολογι-

ζόταν στή βάση νέων καί πληρέστερων ἀπογραφῶν πληθυσμοῦ» (σ. 99).

Ἐνα διάταγμα τοῦ Διοκλητιανοῦ ἔδενε, γιά λόγους ἀποτελεσματικότερης φορολογίας, τούς παχτωτές μέ τά χωριά τους. Αὐτό ἦταν ἴσως καί τό πῖο σημαντικό βῆμα πρὸς τή δουλοπαροικία, ὅπως τή γνώρισε ὁ Μεσαίωνας. Δύο περίπου αἰῶνες μετά τό διάταγμα τοῦ Διοκλητιανοῦ πού ὑποβίβαζε τούς ἐλεύθερους καλλιεργητές σέ δεμένους μέ τή γῆ τους ἀγρότες, ἀπαγορεύτηκε ἐπίσημα ἡ πώληση δούλων ξέχωρα ἀπό τή γῆ πού καλλιεργοῦσαν (σ. 109). Τό μέτρο αὐτό τό παρακίνησε ἡ ἀνησυχητική ἐρήμωση τῆς ὑπαίθρου. Μέ τήν σύμπτωση αὐτῶν τῶν δύο διαδικασιῶν πού διαρκῶς ἐντείνονταν καί ἐπεκτείνονταν, δημιουργήθηκε οὐσιαστικά μιά νέα τάξη, πού νομικά μέν γιά πολύ καιρό δέν ἦταν ὁμοίμορφη, ἀλλά πού στήν πράξη ἔτεινε ὁλοένα νά προσλαβεῖ τά δικά της ἐνοποιητικά χαρακτηριστικά.

Σ' αὐτήν περίπου τήν κατάσταση βρῆκαν τή δυτική ρωμαϊκή ἐπικράτεια οἱ Γερμανοί ὅταν ἄρχισαν τίς κατακτητικές ἐπιδρομές τους. Οἱ ἴδιο διοικούνταν παραδοσιακά ἀπό μιά κληρονομική ἀριστοκρατία καί εἶχαν μιά ὀργάνωση φυλετική. Ὡστόσο, οἱ οἰκονομικές ἀνταλλαγές μέ τήν αὐτοκρατορία κατά μήκος τῶν συνόρων καί οἱ διαρκεῖς πολεμικές ἐπιχειρήσεις (τόσο ἐνδογερμανικές, ὅσο καί ἐναντίον τῆς Ρώμης) ἐπιτάχυναν μιά ἐσωτερική κοινωνική διαφοροποίηση καί μιά ἀπρὸς τῶν κοινοτικῶν γερμανικῶν τρόπων παραγωγῆς (σσ. 124-5). (Οἱ παρατηρήσεις τοῦ Π.Α. γιά τούς γερμανικούς λαούς βασίζονται στίς ἀναντικατάστατες μελέτες τοῦ Ε.Α. Thompson). Τό ἀποφασιστικό καί στή συνέχεια καθοριστικό βῆμα στή μετάβαση ἀπό μιά φυλετική ὀργάνωση σέ μιά καθαρά ταξική ὀργάνωση ἦταν ὁ σχηματισμός ἐνός συστήματος ἀκολουθιῶν, προϊόν τῶν διαδικασιῶν πού ἐπισημάνθηκαν παραπάνω.

Κατά κάποιο τρόπο λοιπόν, μᾶς λέει ὁ Π.Α., «ἡ διαδοχική αὐξηση τῆς πίεσης τῶν θαρβάρων πάνω στήν αὐτοκρατορία, ἀπό τήν ἐποχή τοῦ Μάρκου Αὐρηλίου καί μετά, δέν ἦταν τυχαῖα χτυπήματα κακῆς τύχης γιά τή Ρώμη, ἦταν σέ μεγάλο βαθμό δομικές συνέπειες τῆς ἰδίας τῆς ὑπαρξῆς καί ἐπιτυχίας» (σ. 126).

Μετά τίς πρώτες κατακτήσεις σημαντικοῦ μέρους τῆς πρώην ἐνιαίας αὐτοκρατορίας ἀπό τούς Γερμανούς, ἀκολούθησε νομικά, διοικητικά, παραγωγικά, ἰδεολογικά μιά μακρά περίοδος ἐπίσημου δυϊσμοῦ, «ἡ καθαρότερη μαρτυρία τῆς ἀνικανότητος τῶν εἰσβολῶν νά κυριαρχήσουν στήν παλιά κοινωνία καί νά ὀργανώσουν ἕνα συνεκτικό νέο πολίτευμα...» (σ. 133). Χρειάστηκε νά περάσουν δύο καί περισσότεροι αἰῶνες ἀπό τίς πρώτες ἐπιτυχῆς εἰσβολές, νά ἀκολουθήσει ἕνα νέο κύμα κατακτήσεων καί νά ὀριμάσουν οἱ συνθήκες, πρῖν ἀρχίσει βαθμιαία μιά ἀργή διαδικασία συγχώνευσης πού ἐνσωμάτωσε γερμανικά καί ρωμαϊκά στοιχεῖα σέ μιά καινούρια σύνθεση πού παραγκῶνισε καί τά δύο (σ. 139).

Μέχρις ἐδῶ, οἱ πληροφορίες πού μᾶς παρέχει ὁ Π.Α. δέν εἶναι ἰδιαίτερα πρωτότυπες οὔτε περιέχουν σημαντικά ἀμφιλεγόμενα σημεία. Συνδέουν ὠστόσο μέ τρόπο καθαρό καί πειστικό τά γεγονότα τοῦ 4ου, 5ου καί 6ου αἰῶνα μέ τό παρελθόν τῆς αὐτοκρατορίας. Ὅμως, μέσα στά πλαίσια αὐτά, ὁ Π.Α. θεμελιώνει μιά νέα καί ριζοσπαστική θέση, ποιοτικά διαφορετική ἀπό τό Χεγκελιανό σχῆμα τῶν καθαρῶν ἀντιφάσεων. Τό ἐρώτημα πού ἀπασχολεῖ τόν Π.Α. καί πού γιά χρόνια παιδεύει τούς ἱστορικούς τῆς ὀψιμης αὐτοκρατορίας εἶναι γιατί κατέρρευσε μόνο ἡ δυτική αὐτοκρατορία μπρὸς στίς Γερμανικές πιέσεις, ἐνῶ ἡ ἀνατολική ἄνθεξε γιά πολλούς ἀκόμα αἰῶνες, χωρίς νά γνωρίσει τήν τομῆ πού συγκλόνησε τή Δύση.

«Στήν πραγματικότητα», μᾶς λέει ὁ Π.Α., «οἱ ρίζες τῆς ξεχωριστῆς μοίρας τῆς ἀνατολικῆς καί δυτικῆς Μεσογείου τόν 5ο αἰώνα μ.Χ. κατεβαίνουν στίς ἀπαρχές τῆς ἀντίστοιχης ἐνσωμάτωσής τους στή ρωμαϊκή ἐξουσία κατά τό ξεκίνημα τῆς ἐπέκτασης τῆς Δημοκρατίας. (...)

καί γράμματα γνωρίζω

Ἡ Δύση, καθώς είδαμε, ήταν τό ἀληθινό πεδίο δοκιμῶν τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορικῆς ἐπέμβασης, τό θέατρο τῆς αὐθεντικῆς καί ἀποφασιστικῆς διεύρυνσης ὁλόκληρου τοῦ σύμπαντος τῆς κλασικῆς ἀρχαιότητος. Ἦταν ἐκεῖ πού ἡ δουλοκτητικῆ οἰκονομία τῆς Δημοκρατίας, ἡ ὁποία εἶχε τελειοποιηθεῖ στήν Ἰταλία, μεταφέρθηκε κι ἐμφυτεύθηκε μ' ἐπιτυχία σέ οὐσιαστικά παρθένο κοινωνικό ἔδαφος. Ἀπό τήν ἄλλη, στήν Ἀνατολή, ἡ ρωμαϊκή κατάκτηση ἀπλῶς ἐπικάλυψε καί συντόνισε ἕναν ἀνεπτυγμένο ἑλληνιστικό πολιτισμό, πού ἤδη εἶχε ἐπιβάλει τή βασική κοινωνική 'οἰκολογία' τῆς περιοχῆς... Ἔτσι ὁ ἀνεπτυγμένος δουλοκτητικός τρόπος παραγωγῆς, πού κινούσε τό ρωμαϊκό αὐτοκρατορικό σύστημα ἀπό τή γέννησή του, πολιτογραφήθηκε κυρίως στή Δύση. Ἦταν ἐπομένως λογικό καί προβλεπόμενο οἱ ἐνδογενεῖς ἀντιθέσεις αὐτοῦ τοῦ τρόπου παραγωγῆς ν' ἀναπτυχθοῦν μέχρι τήν ἐσχάτη κατάληξή τους στή Δύση, ὅπου δέν συγκρατοῦνταν οὔτε ἀναχαιτίζονταν ἀπό ὁποιοσδήποτε προηγούμενες ἢ ἐναλλακτικές ἱστορικές μορφές» (σσ. 112-3).

Νά λοιπόν πού καταλαβαίνουμε ἔτσι γιατί ὁ Π.Α. εἶχε παραμελήσει τή δεύτερη ἀντίρρηση τοῦ Finley, σχετικά μέ τήν καθυστέρηση τῆς κρίσης ὡς πρὸς τό κλείσιμο τῶν συνόρων. Δέν ἤθελε νά μπεῖ σέ μιά συζήτηση πού θά ἔβλεπε τή φεουδαρχία ὡς ἀποκλειστικό προϊόν μιάς ἐνδογενούς κρίσης τοῦ Δ.Τ.Π. Ἦθελε νά ὑπογραμμίσει τήν πρωτοτυπία πού ἔχει ἡ φεουδαρχία ὡς τρόπος παρα-

γωγῆς πού προέρχεται ἀπό τήν καταστροφική σύζευξη τοῦ γερμανικοῦ μέ μιά εἰδική μορφή τοῦ ἀρχαίου Δ.Τ.Π. ὅπως αὐτός ἀναπτύχθηκε στή Δύση. Ἡ ξεχωριστή πορεία πού ἀκολούθησε τό ἀνατολικό τμήμα τῆς αὐτοκρατορίας (μιά πορεία πού δέν ἐξετάζεται στή μελέτη τοῦ Π.Α.) ἐπιθεβαιώνει ὡς ἕνα σημεῖο τήν ἀποψη πού μόλις διατυπώθηκε, ἀλλά τό ὅτι κάποιιοι μηχανισμοί συνετέλεσαν στό νά ἀκολουθήσει καί ἡ Ἀνατολή ἕναν ἀρκετά παράλληλο δρόμο δίχως τή γερμανική ἐπέμβαση βάζει κάποια ἐρωτηματικά. Τά ἐρωτηματικά αὐτά, ὡστόσο, ξεπερνοῦν τόσο τή μελέτη τοῦ Π.Α. ὅσο καί τά ὄρια αὐτοῦ τοῦ σημειώματος.

Συνοψίζοντας λοιπόν μπορούμε νά ποῦμε πῶς ἡ μελέτη τοῦ Π.Α. (γιά τήν ἀκρίβεια, τό πρῶτο μέρος τῆς πού ἐξετάσαμε) μάς παρέχει πλοῦτο στοιχείων καί πληροφοριῶν καί θίγει μιά σειρά ἀπό πολύ σημαντικά καί ἐνδιαφέροντα θέματα πού ἔχουν παραμείνει σέ μεγάλο βαθμό στό σκοτάδι. Ὡστόσο, ὁ ἀναγνώστης πρέπει νά ἐπαγρυπνεῖ. Τά θέματα αὐτά σηκώνουν πολλή συζήτηση καί ἡ τελική συνεκτίμησή τους ἐξαρτᾶται ἀποφασιστικά ἀπό τίς φιλοσοφικές προδιαθέσεις τοῦ μελετητή. Στήν περίπτωση τοῦ Π.Α. οἱ φιλοσοφικές προδιαθέσεις εἶναι πιά συχνά χεγκελιανές καί πιά σπάνια Μαρξιακές.

Δ. Κυρτάτας
Μάρτης '82

3 000 000 ΕΛΛΗΝΕΣ
τὴν προτιμοῦν.
Γιατί;

Μέ τή δυναμική παρουσία της σέ ὁλόκληρη τή χώρα καί τό ἐξωτερικό, ἡ Ἐθνική Τράπεζα εἶναι ἡ σπονδυλική στήλη τῆς οικονομίας τοῦ τόπου καί τό στήριγμα κάθε παραγωγικῆς επιχειρηματικῆς δραστηριότητος. Τώρα, βοηθᾷ ἰδιαιτέρως τίς αναρτίβητες βιοτεχνικές επιχειρήσεις νά ἀνοίξουν νέες δημιουργικές προοπτικές καί νά πραγματοποιήσουν τοὺς παραγωγικούς τοὺς στόχους. Τὴν προτιμοῦν 3.000.000 Ἕλληνες, γιατί εἶναι ἡ Τράπεζα τῶν μεγάλων δυνατοτήτων.

ΕΘΝΙΚΗ ΤΡΑΠΕΖΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

Ἡ ἀνένταχτη ἀριστερά

Ἵποχρεωτική στάση στό Ἡράκλειο

Οἱ Ἡρακλειώτες πάλι, ὅπως πρὶν μερικά χρόνια ὅταν ἡ ἱερή τους ἀγανάκτηση γιὰ «τ' ἀρχαία» κόντεψε νὰ συνταξιοδοτήσει τὴ δεξιά πρὶν τὴν ὥρα της. Σήμερα τὸ αἶτημα εἶναι πάλι ἀνθρωπιστικό. Δηλώνουν ὁμόφωνα φορεῖς καὶ Δήμος:

ΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ: Ἔρχονται οἱ ξένοι κονσερβαρισμένοι στό λιμάνι τοῦ Ἡρακλείου μέ παραμονή τρεῖς ἢ τέσσερις ὥρες. Ἐπισκέπτονται μόνο τὴν Κνωσό καὶ τὸ λιμάνι. Ὁ ξένος ὁμως πρέπει νὰ δεῖ καὶ τοὺς σύγχρονους ἀνθρώπους. Ζητοῦμε νὰ θεσπιστεῖ ἕνας ἔλεγχος προγραμμάτων αὐτῶν τῶν κρουαζιεροπλοίων πού νὰ τὰ ὑποχρεώνει νὰ παραμένουν τουλάχιστον 5 ὥρες στό λιμάνι τοῦ Ἡρακλείου ἀπὸ τὶς ὁποῖες οἱ δύο στὴν πόλη ὑποχρεωτικά καὶ τρεῖς στοὺς ἀρχαιολογικούς χώρους.

NEA 16-3-82

Καὶ ἔχουν δίκιο. Πρῶτον γιατί ἂν ἡ τυποποίηση ἔλειπε πάντα ἀπὸ τὶς εξαγωγές, μας καιρός εἶναι νὰ ἀρχίσουμε μέ τὶς εισαγωγές. Εἶμαι θέμα ἐξυγίανσης τοῦ ἐμπορίου, ἐθνικῆς οἰκονομίας, θέμα ἐθνικό. Μετά δέν μπορεί νὰ ἀναλώνονται οἱ ξένες κονσερβες στοὺς ἀρχαιολογικούς χώρους καὶ νὰ μὴ καταναλώνονται ἀπὸ τοὺς σύγχρονους ἀνθρώπους καὶ τὴν πόλη τους. Ἄλλωστε τὸ Ἡράκλειο μπορεί νὰ μὴ εἶναι ἀκριβῶς πολεοδομικό ἐπίτευγμα ἀλλὰ γιὰ δύο ὥρες ἀντέχεται. Ὅταν μάλιστα εἶναι καί... ὑποχρεωτικό!

«...Διαφαίνεται μιά διάθεση (μετεκλογικά) νὰ διασυνδεθοῦν γόνιμα μέ τὶς γνήσιες πολιτικές καὶ κοινωνικές διεργασίες καὶ νὰ μὴ ἀναλώνονται στό «φαῦλο κύκλο» τῶν ἐκδοτικῶν καὶ περιοδικῶν πρωτοβουλιῶν.

Ἔτσι ἐκτιμᾷ ἡ Κ.Ε. τοῦ ΠΑΣΟΚ τὴ στάση τῶν ἀνένταχτων ἀριστερῶν. Γιὰ νὰ τὸ λέει κάτι θὰ ξέρει, μπορεῖ νὰ ἔχει καὶ δίκιο. Ἄλλωστε, ἀφοῦ, ὅπως λέει ἡ ἴδια ἀπόφαση, αὐτὸ τὸ «μόρφωμα» δέν ἔχει καμιά «ὀργανωτική συγκρότηση καὶ συνοχή», ὅλες οἱ στάσεις εἶναι πιθανές. Καὶ γι' αὐτὸ τὸ ΠΑΣΟΚ ἀπλώνει τὸ χέρι στοὺς συνετοὺς θεωρώντας ὅτι «πρέπει ἔμπρακτα νὰ ἐνθαρρυνθοῦν καὶ νὰ προωθηθοῦν καὶ στοὺς μαζικούς χώρους καὶ σ' ἄλλες πολιτικές πρωτοβουλίες».

Ἵπάρχει ὁμως κάποιον πρόβλημα μ' ἐκεῖνο τὸ «φαῦλο κύκλο τῶν ἐκδοτικῶν καὶ περιοδικῶν πρωτοβουλιῶν» πού φαίνεται ὅτι παρενοχλοῦν τὶς πολιτικές καὶ θεωρητικές καταβάσεις στὶς ὁποῖες μέ τόσο ζῆλο ἐπιδίδονται οἱ μπουλντόζες τοῦ ΠΑΣΟΚ. Ἵπάρχουν, λοιπόν, κάποιον πού δέν ἐννοοῦν νὰ ἐνορχηστρωθοῦν στὶς «γνήσιες πολιτικές καὶ κοινωνικές διεργασίες», πού δὲ θέλουν δηλαδὴ νὰ γίνουν ἐξώδικοι καὶ αὐτόκλητοι δικολάβοι τοῦ «Πρωτόγνωρου Σοσιαλιστικοῦ Πειράματος». Τί θὰ γίνει μ' αὐτούς;

Ἡ συνταγή πού ἐφαρμόζει ἡ ἀπόφαση τῆς Κ.Ε. τοῦ ΠΑΣΟΚ εἶναι γνωστή: ἀπὸ τὴ μιά μεριά νὰ ξεχωρίσουν τὰ καλά παιδιὰ, «πού πρέπει ἔμπρακτα νὰ ἐνθαρρυνθοῦν καὶ νὰ προωθηθοῦν στοὺς μαζικούς χώρους καὶ σ' ἄλλες πολιτικές πρωτοβουλίες» – ἄλλωστε ὑπάρχουν τόσα κενὰ στὴν ὀρχήστρα τῆς Ἀλλαγῆς. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, οἱ ἀμετανόητοι, οἱ διανοουμενάκηδες, οἱ ξεκομμένοι ἀπὸ τὸ λαϊκὸ κίνημα καὶ τοὺς ἀγῶνες του. Αὐτοὶ καὶ λίγοι εἶναι καὶ τὰ χάλια τους ἔχουν. Ἔτσι οἱ ἠθικολόγοι τῆς Ἀλλαγῆς τακτοποίησαν μιά χαρὰ τοὺς ἀνένταχτους: ἐντάσσοντάς τους στὰ κουτάκια τῆς βολῆς τους. Ρεαλισμός καὶ ἰδεολογικά ἔμπλαστρα.

Βενιζέλος ὁ Μέγας, Παπανδρέου ὁ Ἄνδρας

Εἶπαν κάποτε τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου, ὅτι ἡ Ἑλλάδα ἐνδέχεται νὰ μὴ ἐκπληρώσει κάποια συνομολογημένη ὑποχρέωσή της. Ὁ Βενιζέλος ἀπάντησε κάπως ἔτσι: «Ἡ Ἑλλάς εἶναι πολλὴ μικρὴ χώρα γιὰ νὰ διαπράξει μιά τόσο μεγάλη ἀτιμία».

Ρώτησαν οἱ *Φαῖνάνσιαλ Τάιμς* τὸν κ. Α. Παπανδρέου: «Γιατί ἀντιτίθεσθε στὴν ἐπιβολὴ κυρώσεων κατὰ τῆς ΕΣΣΔ;» Ὁ κ. Α. Παπανδρέου ἀπάντησε: «θὰ ἦταν ἀστεῖο, ἂν μιά μικρὴ χώρα, ὅπως εἶναι ἡ Ἑλλάδα, ἐπαιρνε μέτρα ἐναντίον μιᾶς ὑπερδύναμης, ὅπως εἶναι ἡ ΕΣΣΔ».

Ὁ Ἐθνάρχης, ὀραματιστῆς
Ὁ Τεχνοκράτης, ρεαλιστῆς.
(λογιστῆς;)

Ἵστερόγραφο: Καὶ γιατί μιά μικρὴ χώρα νὰ παίρνει μέτρα ἐναντίον μιᾶς ὑπερδύναμης καὶ νὰ ζητάει νὰ φύγουν οἱ βάσεις;

Νά τη, πετιέται!

«'Από γνωστούς συγγραφείς, λαογράφους, άγιογράφους, κεραμιστές, μουσικούς και δημοσιογράφους», διαβάζουμε στην *Καθημερινή* τής 18.2.1982, «συγκροτήθηκε ένα σωματείο, με την έπωνυμία *Πανελλήνιος Όμιλος για την Παράδοση τής Ρωμιοσύνης*». Τό Διοικητικό Συμβούλιο του Όμιλου άπαρτίζεται από τούς γνωστούς Ι.Μ. Χατζηφώτη, πρόεδρο, Μανόλη Χατζημάρκο, α' αντιπρόεδρο, Νικόλαο Βαμβακά, β' αντιπρόεδρο, Άλέκο Ε. Φλωράκη, γεν. γραμματέα, Βασίλη Λαμνάτο, ταμία, κ.ά. γνωστούς.

Στή σχετική συνέντευξη τύπου οί γνωστοί συγγραφείς, λαογράφοι, άγιογράφοι, κεραμιστές, μουσικοί και δημοσιογράφοι ανήγγειλαν και τήν ίδρυση Κέντρου Έρευνας του Έλληνικού Καραγκιόζη.

Άπορίες:

- Ποιοί, πού και γιατί θά παραδώσουν τή Ρωμιοσύνη μας;
- Τί θά έρευνά ό (έλληνικός) Καραγκιόζης; (Και ποιός άπ' όλους είναι έδω ό Καραγκιόζης;)

Έν-τιμος άποδοκιμασία

Ή συχνότητα έγκλημάτων «τιμής» δέν έχει καθιερώσει μόνο τή λογική τους αλλά μειώνει προοδευτικά και τό είδησεογραφικό τους ενδιαφέρον. Έκτός άν βρΐθουν σκανδαλιστικών άποκαλύψεων, άστυνομικών μυστηρίων και «κυκλωμάτων» όπου φοβερά και όσια συνυφαίνονται πρός τέρψη κάθε φιλήσυχου και τρομολάγνου άναγνώστη. Έτσι κι ό άστυνομικός συντάκτης τών ΝΕΩΝ περνάει στά ψιλά τή ρουτίνα τών καθιερωμένων «Ή δική τής τιμή είχε κάνει τόν πατέρα τής δολοφόνο» για νά άποδοκιμάσει με κεφαλαία πρωτοσέλιδα τήν πρόκληση: «για τόν σφαγμένο έραστή, όχι για τόν φονιά πατέρα άγωνιούσε ή 17χρονη!» Δέν είναι ό φονιάς, δέν είναι ό σφαγμένος, ούτε βέβαια ή άποκαταστημένη τιμή πού φτιάχνουν τήν είδηση, τά πρωτοσέλιδα, τό τираζ αλλά ό άπατημένος Πατέρας, ό άδίστακτος Έραστής και ή 17χρονη άμετανόητη Άμαρτωλή. Άλλωστε για τούς άνήσυχους και προβληματισμένους άναγνώστες ύπάρχει και ή τρίτη σελίδα όπου οί έμβριθείς φεμινίστριες συντάκτριες και ό έμβριθέστερος ύφυγητής Παντείου θέματος αναλύουν τή βαθιά, τή νέα, τήν τελευταία, τήν «άλλη» τέλος πάντων όψη του προβλήματος.

«Τά γενέθλια»

Δέν ξέρουμε άν οί ιστορικές στιγμές έντάσσονται σέ μία διαλεκτική σύνθεση μαντολογίας και δυσειδαιμονίας. Μπορεί.

Ίσως ή γένεση, ή άγάπη, ό θάνατος, ό έρωσ του συμποσίου, ή ΑΛΛΑΓΗ νά προδιαγράφουν τήν τύχη τής ταξικής πάλης, τήν έναρξη μίας έποποιίας.

ΛΑΟΣ - ΠΑΣΟΚ στήν έξουσία.

18 Όκτώβρη, ήμερομηνία συμβολική.

Μάθαμε πώς γεννήθηκε ή Μ. Μερκούρη, ό παππούς τής (πού κατά τή γνώμη τής σοσιαλίστριας ύπουργού ήταν μεγάλος πολιτικός, χρόνια δήμαρχος, πολύ ώραιος (!) και πολύ άγαπητός. Άπόδειξη; Κι εκείνος δέν ήξερε πόσα παιδιά τής Άθήνας είχε βαφτίσει. Καημένε Μητσοτάκη!). Μάθαμε επίσης ότι και μία μεγάλη άγάπη του Ζύλ γεννήθηκε στίς 18 και τέλος, ώ! τής άποκαλύψεως, ΠΑΣΟΚ-ΛΑΟΣ έμελλε νά 'ρθουν στήν έξουσία. Και αυτό στίς 18 Όκτώβρη. Κρίμα πού και ή έξέγερση του Πολυτεχνείου ξεκίνησε 2 μέρες νωρίτερα. Τότε θά έντάσσονταν κι αυτή στίς παρακαταθήκες και στίς προβλέψεις του ώροσκοπίου.

Και αυτά για τήν ατιοκρατία στή φύση και στήν κοινωνία.

Νά, τί αισθάνθηκαν οί Γάλλοι, αλλά κι οί Έλλη-

νες, φτωχοί συγγενείς τής Εύρώπης, προσωρινό κάτοικοι τής Γαλλίας, στό φίλμ-ντοκυμανταίρ-μελό του Ρ. Jourdan πο' πέρασε στή γαλλική τηλεόραση με πρωταγωνίστρια τήν ήθοποιό, βουλευτίνα, Ύπουργό Πολιτισμού, τραγουδίστρια, μέλος τής Κ.Ε. του ΠΑΣΟΚ κυρία Μελίνα Μερκούρη.

Ύπάρχει και μία άλλη πλευρά σημαντική στό όλο θέμα: ή δεοντολογία.

Δέν ξέρουμε άν υπεύθυνος είναι ό κ. Jourdan ή ή κ. Μερκούρη ως Ύπουργός Πολιτισμού και ως βουλευτίνα, αλλά ό Πειραιάς, άπό τήν παραμόρφωση, δέν γνώριζε τόν έαυτό του.

Ή Ελλάδα δέν ήταν τίποτα άλλο, έκτός άπό συμπαθητικοί λευκοί σταυροί, ψαράδικα κατάλληλα νά φτιάχνουν τήν διάθεση τών βιομηχανοποιημένων τουριστών τής Δ. Εύρώπης.

Ή «Έλληνική λεβεντιά» του τσαμίκου, του ζεϊμπέκικου και του χασάπικου - φτηνό φολκλόρ στό σκηνικό τών γενεθλίων.

Έκτός τών άλλων, τό φίλμ είχε και τή φιλοδοξία, άπ' ό,τι ειπώθηκε, νά περιγράψει και τήν πολιτική πραγματικότητα πρίν τίς έκλογές. Έκει καταλάβαμε πώς δέν ύπάρχουν και πολλά κόμματα, δηλ ύπάρχει ένα, δηλ. τό ΠΑΣΟΚ!

Ρίτσα Κλου
Βασίλης Ίγ
Ρεγγίνα Κασσι

"Ανω-κάτω ή ζωή τους.

Μέχρι προχθές ήταν ο συμπολιτευόμενος τύπος που πάσχιζε να μας πείσει για την έκ βάθρων αλλαγή της κοινωνίας μας υπό την έμπνευσμένη καθοδήγηση της σοσιαλιστικής της κυβέρνησης. Τί λαϊκές συμμετοχές, τί έθνικές υπερηφάνειες, τί ρόλοι νέοι για τή γυναίκα, τούς βιομηχάνους, τόν κ. Χαίηγκ. Όλοι καί όλα αναβαπτιζόμενα στην υπηρεσία της αλλαγής. Μέ ελάχιστες παραφωνίες. Άνάμεσα στις πίο γνωστές καί θορυβώδεις ό δεξιός αντιπολιτευόμενος Τύπος. Έπτά μήνες τώρα στο καρτέρι, παραμονεύοντας αμήχανος τίς διαφορές των νυν κυβερνώντων καί των προκατόχων τους. Περισσότερο να όνειρεύεται καρβέλια, τήν ιδιωτική πρωτοβουλία, τούς σχμάχους, τήν ΕΟΚ καί τελικά να τή βολεύει μέ τά ψίχουλα της κομματικοποίησης του κράτους... Καί άντε μέ δαύτα να πείσεις τόν έντιμο όπαδό της δεξιάς, που 'λεγε καί προεκλογικά ό Κύρκος. Άπελπισία.

Αίτία ή κυβερνητική άπόφαση να κλείσει για τά «γιωταχί» τό κέντρο της Άθήνας σέ μία άπεγνωσμένη προσπάθεια να έλεγχθεί καί αυτή ή ρυπογόνος πηγή του νέφους. Αυτό ήταν. «Άνω-κάτω ή ζωή της Άθήνας - καλοκαίρι ταλαιπωρίας μέ τ' άψυχολόγητα μέτρα» κρώζει πρωτοσέλιδα μέ πηχιαίους τίτλους ή γαλανόμαυρη Βραδυνή. Για «άποφάσεις οι όποιες άναστατώνουν έκ βάθρων καί θα υποβαθμίσουν άκόμη περισσότερο τή ζωή καί τή λειτουργία μιās περιοχής που έχουν συγκεντρωθεί τό ένα τρίτο του πληθυσμού καί οι μισές δραστηριότητες της χώρας» προειδοποιεί σέ κύριο άρθρο της ή γκριζογάλανη Καθημερινή.

Κι όλ' αυτά, συνεχίζει δασκαλίστικα, άντί να γίνει μία «σφαιρική καί σοβαρή μελέτη» που θα «λύσει όργανικά προβλήματα». Τή στιγμή μάλιστα που «άλλοι είναι οι κύριοι συντελεστές, ή δραστηριότητα των όποιων έπιτείνεται όταν συνδυάζεται μέ τά καυσαέρια των αυτοκινήτων»... έχει γούστο να έννοεί τίς βιομηχανίες ή Καθημερινή.

Παράξενες συμπτώσεις. Προεκλογικά όλη ή αντιπολίτευση, ιδιαίτερα ή κομμουνιστική, υποστηρίζει ότι οι βιομηχανίες είναι ό υπ' αριθμόν ένα υπεύθυνος της μόλυνσης. Ή τότε συμπολίτευση υπενθυμίζει, όχι άδικα, τήν έστω άφιλοκερδή συμμετοχή όλων των Άθηναίων στο κοινό κακό. Τότε ή ίδια ή Καθημερινή έγραψε για παράδειγμα ότι «Ή Άθήνα θα ζει μέ τό νέφος που διαρκώς θα μεγαλώνει μία καί δέν μπορεί να άπαλλαγει του κλίματός της, των αυτοκινήτων της, ούτε ν' άποκτήσει μετρό». Καί να που τώρα, υπό τήν άπειλή περιορισμού των αυτοκινήτων, καταφεύγει στους «άλλους συντελεστές». Λίγο περισσότερη τόλμη, λίγο μειωμένα σαξικά άνακλαστικά καί ό υπερασπιστής του εϋημερούντος χάους θα έφθανε στην καταγγελία των βιομηχάνων, προτίμησε όμως τό διακριτικό ήμίφως του μυστηρίου.

Ύπέροχα! Σοβαρότης, μελέτη, σφαιρική, όλίγο μυστήριο καί άνάδειξη όσων τεράτων καί σημείων εκθέτονται καθημερινά στο κέντρο της Άθήνας καί εκθέτουν όλους έμάς, άπογόνους δαιμόνιου φυλής, στη δοκιμασία της κοινής λογικής, σαν «ζωή καί λειτουργία». Τήν κοινή λογική που πάντα άγνοείται όταν συμβάλλει στις έποικοδομητικές ψυχώσεις του συρμού. Τήν «οικονομία», τήν «ανάπτυξη», τή «βιομηχανία» τό «αυτοκίνητο» σήμερα, προϋπόθεση μαζί μέ τήν οικοδομή έπιβίωσης όλων των άλλων καί μοιραία κατάληξή τους. Στο φαύλο κύκλο της νεοελληνικής εϋημερίας που πνίγει στο μπετόν καί τά καυσαέρια όχι μόνο τά έθνικά όράματα αλλά καί τήν τελευταία διάθεση παρέκκλισης από τό μονόδρομο σπίτι-έργασία-σπίτι, καί τήν πρώτη σκέψη για λίγο περπάτημα, τή ξεχασμένη «βόλτα». Ποιοί σφαιρικοί μελετητές καί πότε θα συμπεριλάβουν στα δεινά του Άθηναίου πολίτη τήν όριστική άπώλεια αυτής της διάθεσης; Ή Καθημερινή δέν άσχολεϊται μέ παρόμοιες λεπτομέρειες, όπως καί ό έμπορικός Σύλλογος της Άθήνας που λίγες μέρες άργότερα άντιγράφει τήν έπιχειρηματολογία του. Αυτόι περί άλλα τυρβάζουν. Καί μάλιστα μέ άσυγχώρητη άνευθυνότητα. «Ότε ποσοτικά ούτε ποιοτικά μειώνεται μέ τά νέα μέτρα ή ρύπανση» μας ββαιώνουν άεράτοι καί προφητικοί. Μέ τί στοιχεία δέν τό δηλώνουν, εύλόγως, καθώς τά όλίγα που υπάρχουν ββαιώνουν άκριβώς τό αντίθετο όσων ισχυρίζονται.

Όστόσο από τό 1975 είναι γνωστό ότι στην Άθήνα πάνω από τά 2/3 των εκλυομένων όξειδίων του άζώτου μόνο όφειλονται στα αυτοκίνητα ενώ κατά μία εκτίμηση ή ποσότητα μολύβδου που εισπνεί ό σύγχρονος Άθηναίος είναι χιλιαπλάσια από τόν συμπατριώτη του των άρχων του αϊώνα. Έν τάξει κύριοι, ή κυβέρνηση άυτοσχεδιάζει, «πειραματίζεται» όπως μας καθησυχάζουν Τά Νέα, αλλά, μέχρι να λύσει «όργανικά τό πρόβλημα», θα πρέπει να συνεχίζουμε έτσι πουλώντας, αγοράζοντας, κερδίζοντας, βλασημώντας... καρκινοβατώντας; Άλλωστε δέν άπειλείται ή χρήση αλλά ή κατάχρηση του αυτοκινήτου, όσο για τούς κάτανάλωτες βαθύτερες άνάγκες θα τούς ξαναφέρουν έστω καί πεζούς εντός του δακτυλίου μπροστά στις φωτισμένες βιτρίνες. Οι ίδιες βαθύτερες άνάγκες που τροφοδοτούν κάποιους άλλους μέ όράματα κι έλπίδες ενός λιγότερο σφιχτού δακτυλίου.

ΑΠΟΡΙΕΣ ΣΥΝΔΡΟΜΗΤΗ

Φίλε Πολίτη

Είμαι συνδρομητής σου από τό '77. Καί μέ άφορμή δύο (2) άρθρα του κ. Έλεφάντη, ένα στό προεκλογικό σου τεύχος καί τό δεύτερο στό μετεκλογικό (Άλλαγή - Έναλλαγή - Υπομονή), θά ήθελα νά φιλοξενήσεις μιá άπάντηση-κριτική μου στίς αναλύσεις του.

Άπό τή θέση λοιπόν του «original» άνανεωτή τής άνανέωσης ό κ. Έλεφάντης, άνανεωτή δεύτερης γενιάς δηλαδή, όπως λέμε γιά όρισμένα αντιβιοτικά, παίρνει φόρα, ή όποία ένμείρει δίκαιοιόγειται άφου τό περιοδικό είχε καιρό νά βγει, καί είναι αλήθεια ότι μέ χιούμορ καί ταλέντο πού δέν στερείται καί άπειρα όπως πάντα σχήματα λόγου (καλλολογικά στοιχεία πού λέγαμε στό σχολείο) άρχίζει καί βαράει πρós όλες τίς κατευθύνσεις, κύρια θέβαια τήν κυβέρνηση κι έτσι πρέπει, αλλά δέν ξεφεύγει τής ειρωνείας του κι αυτό τό καημένο τό «έσωτερικό» μέσα άπ' τό όποιο θέβαια έκφράσθηκε έκλογικά αλλά όχι καί νά ταυτιστεί μέ φτηνές άποφάσεις τύπου «κριτικής ύποστήριξης» κ.λπ., έ όχι.

Ό κ. Έλεφάντης έκφράζει κάτι άλλο. Τήν έλπίδα τής έλπίδας, τήν άνανέωση τής άνανέωσης, ή δεύτερη γενιά πού λέγαμε, έκφράζει τή λύση τής «ύπομονής» πού όταν θά 'ρθει θά λέγεται «σοσιαλισμός έδω καί τώρα» τότε καί προσωπικά δέν θά είχα καμιά αντίρρηση, άν έλεγε ξεκάθαρα: Ξέρτε έμείς κάνουμε «πειραματικές» πολιτικές αναλύσεις, πρωτότυπες, στό περιοδικό μας, έχουμε ένα κοινό πού τό γουστάρει αυτό, ή έρευνα βέ-

βαια είναι σχεδόν στήν άρχή της καί θά τραθήξει άκόμα, γι' αυτό γιά πορίσματα είναι νωρίς νά μιλάμε, κι άν προσέξατε ποτέ δέν κάνουμε προτάσεις, δέν έχουμε προτάσεις. Άν λοιπόν έλεγε αυτά θά ήταν άλλο τό θέμα. Δέν συμβαίνει όμως αυτό, αλλά αντίθετα θέλει, καί σωστά, νά παίξει ρόλο στό πολιτικά πράγματα τώρα, κι έδω γίνεται τό μπέρδεμα. Στό προεκλογικό τεύχος πρώτα μας εξέπληξε ό κ. Έλεφάντης καί μας επέπληξε κιόλας, κάπως πατρικά είναι αλήθεια, παρ' όλη τήν άυστηρότητα. Κι ένω μέχρι τότε όλες οι πολιτικές αναλύσεις του ήταν κάπως σαν «άπότομα άτέλειωτα ρεφραίν», πού λέει κι ό Σαββόπουλος, τώρα (στό προεκλογικό τεύχος έννοώ) έχει κάτι πολύ συγκεκριμένο νά προτείνει, τό «έδω καί τώρα σοσιαλισμός». Τόν ξεχάσατε μάς λέει τό σοσιαλισμό καί τόν καπελώνετε μέ τίς θεωρίες περί «σταδίων». Ρωτάω λοιπόν τόν κ. Έλεφάντη άν κάνοντας άνανέωση τής άνανέωσης πετάμε καί όρισμένες προϋποθέσεις πού χρειάζονται γιά τό «σοσιαλισμό έδω καί τώρα» άφου γι' αυτόν τά κόμματα τής άριστερας δέν «περπατάνε», ό λαός ψηφίζοντας «ΠΑΣΟΚ» μάλλον δέν έδειξε ιδιαίτερη ώριμότητα, τό διεθνή συσχετισμό καί κάτι άλλα ψιλά τ' άφήνω. Τώρα πώς θά γίνονταν «σοσιαλισμός έδω καί τώρα» μέ πολύ ένδιαφέρον θά τό διαβάσω άν ό κ. Έλεφάντης γράψει κάτι πάνω σ' αυτό. Συνεχίζω όμως γι' ατί συνεχίζει ό κ. Έλεφάντης στό μετεκλογικό τεύχος μέ τό ίδιο κέφι όπου άφου άραδιάζει καμιά δεκαριά σημεία θετικά τής καινούριας κυβέρνησης μάς λέει: Τί νομίζετε, ότι θά ύποστηρίζουμε ότι τά πράγματα άλλαξαν; Λάθος, τά πράγματα είναι ίσως καί χειρότερα! Έτσι άφου κάνει μιá

άνάλυση 10 σελ. καταλήγει στή μόνη φράση πού συμφωνούμε, ότι «τό μέλλον φτιάχνεται». Τί λέει όμως ή άνάλυση; Λέει κάτι καινούριο, κάτι πρωτότυπο, έ τί διάβολο, ώσπου νά βγει ό Πολίτης γράφτηκαν ένα κάπο αναλύσεις, έμείς τί θά πούμε; Θά πει ό κ. Έλεφάντης ότι τό ΠΑΣΟΚ είναι τό μεταδικτατορικό Κέντρο, συνέχεια καί ίδιο του προδικτατορικού, όπως άς πούμε ή ΝΔ είναι ή παλιά ΕΡΕ. Άσε πού δέν έχει καί τίποτα νά κάνει άφου τά περισσότερα, άν όχι όλα, τά έκανε ή ΝΔ. Δηλαδή σχεδόν δέν έχει λόγο ύπαρξης. Καί συνεχίζει: τό ΚΚΕ περνάει τό ΠΑΣΟΚ γιά «σοσιαλδημοκρατικό κόμμα» - όχι καί τόσο άριστερά ρέ παιδί μου - καί έπομένως έχθρό του άπό τίς γνωστές αναλύσεις τών Κ.Κ. γιά τά «σοσιαλδημοκρατικά», άσχετα άν άκόμα δέν του έχει έπιτεθεί όπως πρέπει. Η ΝΔ πάλι βλέπει νά τής τρώει τό ΠΑΣΟΚ τό χώρο τόν ζωτικό γι' αυτήν του Κέντρου καί έχουμε μόνο τό «έσωτερικό» νά έχει αυταπάτες καί νά θέλει νά «ύποστηρίξει κριτικά» καί τριχες. Έπομένως οι άλλοι καλά βαράνε ή θ' άρχίσουν νά βαράνε σέ λίγο (ΚΚΕ). Άναρωτιέμαι, μήπως θά πρέπει νά ύπάρξει καί κάποιος συντονισμός; στό θέμα άπ' όλες τίς δυνάμεις πού άπό διαφορετική είν' αλήθεια σκοπιά βλέπουν έντούτοις ότι ή κυβέρνηση αυτή δέν έχει τίποτα νά δώσει καί τίποτα νά πει. Έτσι άς ξεμπερδεύουμε γιά νά τραθήξει μετά ό καθένας γιά τό στόχο του, άλλος γιά τό «Κέντρο» άπό δεξιά, άλλος γιά τόν «ύπαρκτό σοσιαλισμό» άπό πού; κι' άλλος γιά τόν άνανεωτικό λενινισμό.

Εύχαριστώ γιά τή
φιλοξενία
Βασίλης Καλλής

ΓΙΑ ΤΙΣ ΕΞΗ ΕΛΛΗΝΙΔΕΣ ΦΕΜΙΝΙΣΤΡΙΕΣ

Στό τεύχος του Μαρτίου 1982 του περιοδικού Πολίτης καί στό άρθρο μέ τίτλο «Άλλαγή καί γυναικείο κίνημα», πού ύπογράφεται συλλογικά άπό τίς Έφη Έβδελά, Λήδα Μοσχονά, Γεωργία Παπαγεωργίου, Μαρίνα Παπαγιαννάκη καί Άννα Φραγκουδάκη, συναντάμε τίς ακόλουθες φράσεις:

«Η θεωρία / ύπογραμμισμένη / του γυναικείου κινήματος λείπει άκόμα στήν Ελλάδα. Γιά τήν ώρα, ό καθένας έρμηνεύει τίς θέσεις τών γυναικών όπως θέλει. / ... / Ό καθένας μπορεί άτιμωρητί / ύπογραμμισμένο / νά γελοιοποιεί, ν' αλλοιώνει καί νά ίσοπεδώνει. Νά παρο-

μοιάζει τό γυναικείο κίνημα μέ τό κίνημα τών οικολόγων, τών όμοφυλόφιλων. Γιατί δέν έχει γίνει σαφές ότι έμείς δέν ζητάμε τήν κοινωνική άνοχή ή κάποιες μεταρρυθμίσεις. / ... /

Άς μου επιτραπεί νά έκφράσω τή βαθύτατη έκπληξη καί άπορία μου μπροστά σ' ένα κίνημα πού διεκδικεί συγχρόνως τήν άκρα έπαναστατικότητα, τήν άκρα σοβαροφάνεια καί τόν συμπαγή καθωσπρετισμό. Τίς «άντιμεταρρυθμιστικές» προθέσεις καί τή βαθύτατη άγνοια καί ύποτίμηση άλλων κοινωνικών ομάδων. Ένα κίνημα πού διεκδικεί νά είναι «άπό τίς πιό έπαναστατικές, τίς πιό άνατρεπτικές πολιτικές δυνάμεις τής εποχής μας» / όπως χαρακτηρίζεται ό φεμινισμός στό τέλος του άρθρου / , προβάλλοντας όμως έναν σχεδόν άφελή φυ-

λειτικό «κορπορατισμό» του άποκλεισμού του άλλου.

Καταβαίνω πολύ καλά τή διασύνθεση των έξη συνυπογραφουσών νά αποφύγουν οιαδήποτε «μιασματική» σχέση του καθαρού φεμινισμού πού διεκδικούν άπό τήν επαφή του μέ τήν έννοια ή τήν πραγματικότητα τής μειονότητας. Άντίδραση άπόλυτα γνωστή, κοινότυπη. Καθένας «πολιτικός» / ούτε δεξιός, ούτε άριστερός, ούτε μαρξιστής / δέν δέχεται εύκολα μιá σχέση μέ τίς μειονότητες, άφου γνωρίζει πολύ καλά, συνειδητά ή άσυνειδητά, τούς τεράστιους κινδύνους πού μιá τέτοια σχέση συνεπάγεται.¹

Έμπρός λοιπόν! Άφου, κατά τίς έξη ελληνίδες φεμινίστριες, ό φεμινισμός δέν έχει καί δέν πρέπει νά έχει καμιά σχέση μέ τήν έννοια τής «μειονοτικής πολιτι-

κῆς / σέ ξένα μέρη οἱ φεμινίστριες λένε: «ἡ κοινωνία φέρεται στίς γυναῖκες σάν νά ἦταν μειονότητα» /, δέν ἔχουν παρὰ νά διεκδικήσουν τήν «ἀντιπροσώπευση» τοῦ 51% πού ἀποτελοῦν οἱ γυναῖκες καί νά σχηματίσουν «αὐτοδύναμη φεμινιστική κυβέρνηση»: ἤδη ὑπερέχουν τοῦ ΠΑΣΟΚ κατά 3%!!!

Τελειώνοντας, δύο λόγια γιά τίς δύο ὑπογραμμισμένες λέξεις στό κείμενο τῶν ἑλληνίδων φεμινιστριῶν. Ἡ ὑπογραμμισμένη «θεωρία» θυμίζει περισσότερο πρόβατο πού ξέφυγε ἀπό κάποιο ἀλτουσεριανό κοπάδι, παρὰ συστατικό στοιχείο τῆς φεμινιστικῆς *σωματικῆς* συνειδητοποίησης. Ἐνῶ τό ὑπογραμμισμένο «ἀτιμωρητί» θυμίζει ἡ ἕναν παρωχημένο ἐπαρχιακό δασκαλισμό ἢ ἀπωθημένες συμπεριφορές τοῦ παραδοσιακοῦ μητρικοῦ ρόλου ἢ ἀρκετά ἐπίφοβα πολιτικά προτάγματα – ἢ κάποιο ἰδιότυπο μίγμα τῶν τριῶν.

Μιά λεπτομερειακή ἀνάλυση ἐνός ἀποσπάσματος ἀπό ἕνα κείμενο πού ὑπογράφουν συλλογικά ἕξι γυναῖκες / ὁ φεμινισμός, ἄλλωστε, μάλλον ὑποστηρίζει τήν ἀτομική ἔκφραση καί ὁμιλία... / δέν θά εἶχε κανένα ἐνδιαφέρον, ἀν τό κείμενο αὐτό δέ διεκδικούσε, μέ ἐλάχιστες τελετουργίες μετριοφροσύνης καί ἀρκετή ἀποκλειστικότητα, τήν ἰδιότητα κάποιος «φεμινιστικῆς ὀρθοδοξίας».

μέ τιμή
Ἄνδρας ΒΕΛΙΣΣΑΡΟΠΟΥΛΟΣ

1. Τά ναζιστικά στρατόπεδα συγκέντρωσης εἶχαν ὡς κύριο στόχο τους τήν «ἐπιστημονική ἐξόντωση» ἀρκετῶν ἐκατομμυρίων μελῶν ἔθνικῶν καί κοινωνικῶν μειονοτήτων / ἑβραίων, «ἀντικοινωνικῶν», ὁμοφυλόφιλων, γύφτων / κι ὄχι «πολιτικῶν» – δεξιῶν, ἀριστερῶν ἢ μαρξιστικῶν. Πῶς αὐτό ἀλήθεια;

Στήν Ἑλλάδα, ὁ ναζισμός ἐξάλειψε περί τούς 40-70.000 ἑβραίους τῆς Θεσσαλονίκης / μιά σχεδόν πλήρως γενοκτονία τῆς Ἑβραϊκῆς Κοινότητας Θεσσαλονίκης /, ἐνῶ ὁ «πολιτικός» Νίκος Ζαχαριάδης / κοτζάμ γ. γ. Κομμουνιστικοῦ Κόμματος / ἐπέζησε τοῦ στρατοπέδου καί ἐπέστρεψε σῶος καί ὕγιης. Καί ὅμως (μέ τήν λογοτεχνική ἐξαίρεση τοῦ Δ. Χατζῆ καί τοῦ Γ. Ἰωάννου) ἀκούσατε ποτέ τήν ἑλληνική «πολιτική» ἀριστερά νά ἀφιερώνει ἔστω καί μιά φράση στήν πλήρη ἐξάλειψη-γενοκτονία τῆς Ἑβραϊκῆς Κοινότητας Θεσσαλονίκης; Ἀκούσατε ποτέ καμιά ἐρευνητική φωνή νά ἐπιχειρεῖ νά διερευνήσει τά «ἐπιστημονικά» αἷτια αὐτῆς τῆς φοβερῆς ἀποσιώπησης καί οὐσιαστικῆς / μαρξογενούς ἴσως / παραχάραξης τῆς ἱστορίας τῆς χώρας μας;

Ὅσο γιά τούς ὁμοφυλόφιλους, ὅσοι ἐπέζησαν τῶν στρατοπέδων συγκέντρωσης ἀντιμετώπιζαν τό ἴδιο πρωσοικό ἀρθρο 171 (5 χρόνια φυλάκιση) βάσει τοῦ ὁποίου εἶχαν ἐκτοπιστεῖ ὡς τό 1968. Ἀνάλογης αὐστηρότητας νόμοι ὑπῆρχαν καί σέ Συμμαχικές χώρες (ΕΣΣΔ – Μ. Βρετανία). Ἡ ἐκτόπιση τους θεωρήθηκε ἔτσι «νόμιμη» καί εἶναι ἡ μόνη ὁμάδα ἐκτοπισμένων πού δέν ἔλαβε καμιά

ἀποζημίωση. Παρ' ὄλ' αὐτά, ἀκόμα καί σήμερα, πολλοί ἀσυνείδητοι «ἀριστεροί» τοὺς ταυτίζουν (μαζί μέ ἄλλες μειονότητες) μέ τήν ἄκρα δεξιά.

Ζηλευτή ἡ θέση τῶν μειονοτήτων – εἶσι δέν εἶναι;

Ἄλλά καί πιό κοντά στά διώματα τῶν ἕξι φεμινιστριῶν μας: ἀν δέν ἔχουν πιά περιοδικό – ὅπως δηλώνουν στήν ἀρχή τοῦ ἀρθρου τους –, εἶναι ἴσως γιατί δέν ἔχουν ἀπόλυτη, ζωτική ἀνάγκη. Κι αὐτό διότι ἔχουν ἕνα σημαντικό δικαίωμα πού οἱ μειονότητες στεροῦνται: νά ἐκφράζονται μέσα ἀπό ἄλλα ἐντυπα, ὅπως π.χ., τό περιοδικό *Πολίτης*...

ΓΙΑ ΤΗΝ
«ΚΑΘΥΣΤΕΡΗΜΕΝΗ
ΕΠΑΝΟΡΘΩΣΗ»

Θέλοντας νά... ἐπανορθώσω τήν «Καθυστερημένη ἐπανόρθωση» (βλ. *ΠΟΛΙΤΗ*, Μάρτης 1982, τ. 49, σ. 10) καί ν' ἀποκαταστήσω τή «δανειστική» μου φερεγγυότητα, πληροφορῶ τόν *ΠΟΛΙΤΗ* καί τούς ἀναγνώστες του ὅτι:

1ον) Τό ἀρθρο πού εἶχε δημοσιευτεῖ στό περιοδικό σας κυκλοφόρησε σέ ἀνάπτυπο μέ ὑποσημειώσεις (τό ὁποῖο καί σοῦ ἀποστέλλω) τό Σεπτέμβρη τοῦ 1981 καί στό ὁποῖο ἡ μελέτη τοῦ Laurence Ratna «Ἡ πολιτική τῆς τοξικομανίας» ἀναφέρεται ἑπτὰ φορές [βλ. ὑποσημειώσεις 107 (σ. 32), 116 (σ. 35), 119 (σ. 37), 120 (σ. 37), 122 (σ. 38), 123 (σ. 38) καί 128 (σ. 39)]

2ον) Τά ἄλλα σημεία προσέγγισης τοῦ ἀρθρου μου μέ τή μελέτη τοῦ Ratna ἐντοπίζονται: α) στό ἱστορικό στοιχεῖο τοῦ Πολέμου τοῦ Ὀπίου (σ. 18-20) τά ὁποῖα ὅμως δέν ἔχουν χαρακτηριστικά «δανεισμοῦ», γιατί ἀναφέρονται ἀπ' ὅλους τούς μελετητές τοῦ φαινομένου τῶν ναρκωτικῶν (βλ. Γκούτα, Ἄδαμόπουλο, Κουτσελίνη-Δημόπουλο. Ἀκόμα κι ὁ Σπ. Καρτζαφέρης ἀναφέρει τά στοιχεῖα αὐτά στό τελευταῖο του βιβλίο γιά τά ΝΑΡΚΩΤΙΚΑ – Κάκτος 1982, σ. 145), β) στήν εἰσαγωγή τοῦ ΑΝΤΙΛΟΓΟΥ (σ. 31) ὅπου προτίμηση – στίς ὄχι πρωτότυπες ἰδέες τοῦ Ratna – (κατατρεγγμός νεολαίας, ἐθισμός ἀπό καπνό, εὐθύνη γιατρῶν) νά παραπέμψω σέ ἑλληνική βιβλιογραφία καί στατιστικά δεδομένα, γιατί νομίζω πῶς εἶσι «ἐσωτερικεύεται» πιό ἔντονα ἢ ἀποψη. Ἰσχυρίζομαι δέ πῶς οἱ συγκεκριμένες ἰδέες δέν εἶναι πρωτότυπες ὥστε ν' ἀνήκουν στό Ratna καί νά μπαίνει θέμα «δανεισμοῦ» γιά τόν ἀπλούστατο λόγο ὅτι ἀναφέρονται σέ ὅλα τά σχετικά μελετήματα (βλ. ἐνδεικτικά «Ναρκοτικά – Τσιγάρο – Ἁλκοόλ» τῶν J. Jaffe, R. Peterson, R. Hodgson, ἐκδ. Ψυχογιός, Ἀθήνα 1981 – «Τά ναρκωτικά, ὁ μέγας κίνδυνος

γιά τά παιδιά μας», Π.Ε.Δ.Π., Ἀθήνα 1981 – «Οἱ σунέπειες τῆς θεομικῆς ἀντίδρασης στή χρήση τῶν ναρκωτικῶν οὐσιῶν», ἀρθρο Ἡλ. Δασκαλάκη, *Σύγχρονα Θέματα* τ. 13, Δεκ. 1981, σ. 90 ἐπ. κ.λπ.) γ) στή «σύνγκρουση πολιτισμῶν» (σ. 40) ὅπου ὁ μέν Ratna παραπέμπει σέ ἀρθρο τοῦ ἀγγλικοῦ περιοδικοῦ «*The Practitioner*» τό δέ δικό μου ἀρθρο προσπαθεῖ νά δώσει τήν ἐγκληματολογική διάσταση τῆς «ὑποπολιτισμικῆς ὁμάδας τῶν τοξικομανῶν» (βλ. ὑπόσ. 131, σελ. 40 καί ὑπόσ. 136, σελ. 41) σύμφωνα μέ τή θεωρία τῆς Culture conflict τοῦ ἀμερικανοῦ Thorsten Sellin.

Μέ τίς παραπάνω ἐπισημάνσεις καί μέ τίς εὐχαριστίες μου – πού μοῦ δίνεται ἡ εὐκαιρία νά «καταβάλω» (στούς ἀναγνώστες τοῦ *ΠΟΛΙΤΗ*) τήν «ὀφειλή» μου (σχετικά μέ τίς βιβλιογραφικές πηγές τοῦ ἀρθρου μου) – θά παρακαλοῦσα νά δημοσιευθεῖ τό σημεῖωμα αὐτό σ' ἐπόμενο τεῦχος τοῦ *ΠΟΛΙΤΗ*.

Γιάννης Πανούσης
Ἀθήνα 13.4.82

Υ.Γ. Γιά νά μήν ὑπάρχει καμιά «παρεξήγηση» ὡς πρός τή χρήση ὀρισμένων ὀρων πού συναντᾶμε καί στό ἀρθρο τοῦ Ratna, σᾶς τοῦς ἀναφέρω γράφοντας πλάι καί τήν (ἐπιστημονική) πηγή πού δέν ἐκρίνα σκόπιμο νά ἐπαναλάβω στή μελέτη μου:

1. «Χημική ἠρεμία» – βλ. Coghlan – Zimmermann «An Exploration of some Drug Abuse Treatment Mythologies» Dublin 1971, σ. 40 ἐπ.
2. «Χάσμα γενεῶν» – βλ. Somerhausen «Les facteurs socio-culturels de l'expansion de la drogue». *Revue de droit pénal et criminologie*, 1970, σ. 324 ἐπ.
3. «Πειθαρχία, ἐκδικητική δικαιοσύνη...» (σ. 40) – King «Youth in Rebellion» περιοδ. *Drug Dependence*, Ἰούλ. 1969, σ. 7.
4. «Ἐπέκταση συνείδησης» (σ. 93) Timothy Lea y «The Politics, Ethics and Meaning of Marijuana» περιοδ. *The Marijuana Papers*, Ἰνδιανάπολη 1966, σ. 4 ἐπ.
5. «Ἡθικός πανικός» (σ. 31, 39) – J.M. Scott «The white porpy» Νέα Ὑόρκη, 1969, σ. 107
6. «Ἰατρικοποίηση» (σ. 31) – A. Lindsmith «The addict and the law» Νέα Ὑόρκη, 1965, σ. 169.

Ὅσοι ἐνδιαφέρονται γιά τό θέμα τῆς «Καθυστερημένης ἐπανόρθωσης» τοῦ *ΠΟΛΙΤΗ* καί τῆς ἐπανόρθωσής της πού ἐπιχειρεῖ ὁ Κ. Πανούσης μέ τήν ἐπιστολή του ἄς συγκρίνουν τά κείμενα: τή μελέτη τοῦ Κ. Πανούσης, «Ναρκοτικά, ἡ ἄλλη ὄψη τοῦ «πραγματικοῦ»» (ἐκδ. ΔΙΟΓΕΝΗΣ, Ἀθήνα 1981) καί τή μελέτη τοῦ Ratna. Ἡ ἑλλειψη χώρου δέν μᾶς ἐπιτρέπει νά παραθέσουμε τά σχετικά κοινά ἀποσπάσματα τῶν δύο κειμένων. Πάντως ἐπιμένουμε ὅτι ὑπῆρξε «δανεισμός». Οἱ ἀναγνώστες ἄς κρίνουν.

ΓΙΑ ΤΟ ΤΕΤΡΑΗΜΕΡΟ ΒΑΛΚΑΝΙΚΗΣ ΠΟΙΗΣΗΣ

Κύριε Διευθυντά,
Παρακαλώ να δημοσιεύσετε στο επόμενο τεύχος σας τήν ακόλουθη επιστολή-άπάντηση:

Κύριε Διευθυντά,
Στό τεύχος 47-48 (Ιαν.-Φεβρ. 1982) 137-8 του Πολίτη δημοσιεύεται σημείωμα της Δίδος Ε. Σκοπετέα για τό «Τετραήμερο Μεταπολεμικής Βαλκανικής Ποίησης». Μία παράγραφος του σημειώματος αναφέρεται και στήν εισήγησή μου, πού διαβάστηκε στις 7.11.1981, πρίν από τήν ανάγνωση ποιημάτων τής ελληνικής αντιπροσωπείας.

Παραθέτω τό απόσπασμα τής Δίδος Σκοπετέα: «Γιά τή μεταπολεμικότητα τών Ρίτσου, Καρέλλη και Βρεττάκου ανέλαβε νά μās πείσει ο Γιώργος Κεχαγιόγλου, απαλείφοντας από τήν εισήγησή του ό,τι θά μπορούσε νά θυμίσει στους τρείς μεταπολεμικούς τήν ηλικία τους και νά τούς στεναχωρέσει. Δέν ανέφερε λοιπόν κανένα όνομα και υποθέτω ότι όσες μέλλουσες μητέρες παρακολουθούσαν τό Μυστήριο τής νεοελληνικής ποίησης θά σκίρτησαν στή σκέψη ότι ένδεχομένως ο Number One νά είναι ακόμα αγέννητος.»

Στήν αναφορά αυτή χρωστώ τήν εξέξ άπάντηση: 'Η δεκαπεντάλεπτη εισήγησή μου είχε τίτλο «Συνοπτικό πανόραμα τής σύγχρονης ελληνικής λογοτεχνίας». Ήδη από τήν αρχή της παρέχονταν στους ακροατές οι αναγκαίες έπεξηγήσεις: «... μιά σύντομη εικόνα τής σύγχρονης ελληνικής λογοτεχνίας θέλουμε νά δώσουμε σήμερα... ο όρος 'σύγχρονη ελληνική' λογοτεχνία χρειάζεται τις διευκρινίσεις του: 'σύγχρονη' και όχι, π.χ., απλώς 'μεταπολεμική', μέ τήν έννοια ότι θά σχοληθούμε μέ τή λογοτεχνία πού γράφτηκε, και γράφεται ακόμα, από ζωντανούς σήμερα δημιουργούς, έστω και άν αυτό πρωτοεμφανίστηκαν προπολεμικά...». Κέντρο θάρους τής εισήγησης ήταν ή σύντομη περιγραφή τών «γενεών», «ομάδων» ή «τάσεων» τής έλλαδικής λογοτεχνίας στήν περίοδο 1930-1980 και ή ανάλυση τών γνωρισμάτων και τής σημασίας τους, και όχι ή κατάστρωση καταλόγου ονομάτων, ή υπενθύμιση τής ηλικίας ορισμένων λογοτεχνών ή οι μελλοντολογικές όμφαλοσκοπήσεις για τους μεσοίς τής νεοελληνικής ποίησης.

Ύστερα από τις διευκρινίσεις αυτές (σας στέλνω, συνημμένα, τό κείμενο τής εισήγησής μου, ώστε νά μπορέσει νά τό λάβει υπόψη της και ή Δίς Σκοπετέα), νομίζω ότι δέν χρειάζεται νά σχολιασθεί ο διάτρητος και υποβολιμαίος τόνος του σημειώματος («ανέλαβε νά μās πείσει», «απαλείφοντας» κτλ.). Σέ αντίθεση μέ άλλους, πίο ανυπόμονους, αλλά έξίσου ή και χειρότερα βαρήκοους επικριτές τής εκδήλωσης, ή Δίς Σκοπετέα έχει τό προτέρημα νά είναι επαγγελματίας Ιστορικός:

καλό είναι, λοιπόν, νά ακολουθεί στις αναλύσεις της τις αποδεδειγμένα χρήσιμες μεθόδους τής έπιστήμης της και νά ξεχωρίζει τά πολιτικά από τά μυστηριακά και προμητρικά σκιρτήματά της.

Φιλικά
Γ. Κεχαγιόγλου
3.3.1982

ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΠΙΣΤΗΜΗ

Στήν προκλητική (μέ όλες τις σημασίες του όρου - πλύν τής σεξουαλικής) Έκθεση Πεπραγμένων, πού έκανε ο Κώστας Ζουράρις, στό τεύχος 49, για τό πρόσφατο συνέδριο τής Έταιρείας Πολιτικής Έπιστήμης, υποστήριξε, άν έρμηνεύω σωστά τό συλλογισμό του, ότι πολιτική έπιστήμη δέν υπάρχει, γιατί στήν πολιτική δέν ισχύει τό κριτήριο: παρατήρηση → συναγωγή κανόνα → εφαρμογή κανόνα → πρόβλεψη, πού χρησιμοποιείται συνήθως για νά καθορίσουμε άν μια δραστηριότητα είναι επιστημονική ή όχι.

Όσο όμως ξέρουμε «πώς και πότε βράζει τό νερό», άλλο τόσο ξέρουμε ότι ή πίο σίγουρη μέθοδος για νά προηγηθεί εξέγερση στήν Πολωνία είναι νά αύξηθεί ή τιμή του κρέατος: «Όσο κι άν διαφωνούμε (και διαφωνούμε) άν «ο κ. Α. Παπανδρέου είναι ο πρώτος τών Έλλήνων σοσιαλιστών ή ο προτελευταίος τών κεντρών κοτζαμπάσηδων», άλλο τόσο μπορούμε νά προβλέψουμε τήν (μετά Φωτήλα) τύχη όποιοδήποτε παρεκτρεπόμενου ύφυπουργού. Και ένώ, βεβαίως, συμφωνούμε μέ τόν κ. Ζουράρι ότι ή πολιτική έπιστήμη (όπως και οι άλλες κοινωνικές έπιστήμες, άλλωστε) είναι αδύνατο νά έχει νόμους (έκτός, όμως, από τή σταλινική διαλεκτική και τις παραφυσίες της, ποιός άλλος μιλάει για νόμους στον τομέα τών κοινωνικών έπιστημών);, νομίζω ότι στήν πολιτική «συχνότητες έπαληθεύσιμες» υπάρχουν. Π.χ., για νά πάρουμε μόνο ένα τομέα, ή συχνότητα μέ τήν όποία ο Πρόεδρος Μπρέζνιεφ εισπράττει μετάλια (Ειρήνης, Λογοτεχνίας, κ.λπ.) ή τό ποσοστό μέ τό όποιο κερδίζει τις εκλογές τό Κ.Κ.Σ.Ε. ή ή συχνότητα μέ τήν όποία συναντά κανείς τή λέξη «άντεπαναστάτης» στό κείμενο του Ριζοσπάστη για τήν Πολωνία ή ή συχνότητα τών όποία ταιτάρει ο Κώστας Ζουράρις τόν Θουκυδίδη είναι εύθως ανάλογη μέ τή συχνότητα πού στό κείμενά του τήν πολιτική σκέψη αντικαθιστούν τά λογοπαίγνια.

Μ. Πατέρας
(μή μέλος τής Έταιρείας Πολιτικής Έπιστήμης)

ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΤΟΥ ΠΑΙΔΙΟΥ

Τό άρθρο «Έξέταση μίας Πανελληνίας Αύταπάτης» τής Άνας Φραγκουδάκη στό τεύχος Ιανουαρίου-Φεβρουαρίου 1982 έχει πολλά ερεθίσματα για σκέψη και πολλές σωστές θέσεις. Ύπάρχουν όμως και δύο σημεία στα όποια άς μου έπιτραπεί νά διαφωνήσω. Ή διαφωνία μου βασίζεται σε μιά πίο παιδιατρική θεώρηση.

1. Στήν σωστή προσπάθεια νά τονίσει τήν σημασία του περιβάλλοντος, δηλαδή τών οικονομικών και κοινωνικών παραγόντων για τήν σχολική πρόοδο, δίνει τήν έντύπωση ότι παραβλέπει τις τεράστιες ατομικές διαφορές στις ικανότητες κάθε παιδιού. Οι διαφορές αυτές είναι συνδυασμός γενετικής δομής (πού για τήν ώρα είναι έξω από τόν έλεγχο μας), επιδράσεων στήν ένδομήτρια ζωή (πολλές, όπως φάρμακα, κάπνισμα μπορούμε νά τις έλέγξουμε) και πρώιμων σωματικών και ψυχικών έμπειριών (και εδώ ξαναγυρίζουμε στή σημασία περιβαλλοντικών παραγόντων, αλλά πολύ νωρίς στή ζωή, πού τούς περισσότερους μπορούμε, θεωρητικά τουλάχιστον, νά έλέγξουμε). Άν επιμένω στό σημείο αυτό είναι γιατί δέν πρέπει νά γυρίσουμε στήν εποχή του behaviorism του Watson και νά νομίζουμε ότι κάθε βρέφος είναι «άγραφος πίνακας» πού έμεις μπορούμε νά διαμορφώσουμε όπως θέλουμε, άρκει νά φτιάξουμε τό κατάλληλο περιβάλλον. Μιά τέτοια αντίληψη θά έτεινε σε άπαραδεκτη όμοιομορφία. Θά έτεινε στήν κατάπιξη ενός από τά πολυτιμότερα αγαθά τής ύπαρξής μας, τής ξεχωριστής μας ατομικότητας.

2. Ή κ. Φραγκουδάκη τοποθετεί, άν κατάλαβα καλά, τήν έναρξη τής «κοινωνικής δικαιοσύνης» για τήν Παιδεία στήν «πρώτη μικρή» του δημοτικού. Ή ικανότητα όμως ενός παιδιού για μάθηση, δηλαδή για νά ώφεληθεί από ό,τι του παρέχει τό σχολείο, έστω και άν αυτό ενεργεί «άντισταθμιστικά», καθορίζεται και από παράγοντες πού ενεργούν πολύ νωρίτερα, ακόμα και στήν ένδομήτρια ζωή. Άρα, ένώ τό σχολείο πρέπει νά ενεργεί «άντισταθμιστικά», όλοι οι άλλοι, κράτος και άτομα, πρέπει νά ενεργούν προληπτικά. Πρέπει δηλαδή νά φροντίζουμε ν' απομακρύνουμε από τό περιβάλλον του έμβρύου, του βρέφους και του μικρού παιδιού όλους τούς παράγοντες πού είναι ένδεχομένο νά βλάψουν τήν μελλοντική ικανότητα για μάθηση. Και τέτοιοι είναι πολλοί και στον τομέα της στενά σωματικής ύγείας μητέρας και παιδιού, αλλά και στον τομέα του πρώτου - οικογενειακού επομένως - περιβάλλοντος.

Ο Γκάντι είχε κάποτε πεί: Ή εκπαίδευση του παιδιού αρχίζει από τήν σύλληψη. Ο μεγάλος αυτός άνθρωπος πρόβλεψε κάτι πού έπειτα από μερικές δεκαετίες ή έπιστήμη επιβεβαίωσε.

Σπύρος Α. Δοξιάδης

ΤΟ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΟ ΕΚΤΡΟΦΕΙΟ ΤΗΣ ΣΟΣΙΑΛΙΣΤΙΚΗΣ ΣΥΝΕΙΔΗΣΗΣ "Η Η ΒΕΡΑ, ΤΟ ΤΕΡΑΣ ΚΑΙ Η ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΠΡΟΟΠΤΙΚΗ

Ανήκοντας στην κατηγορία των «άπρόσεχτων άριστερών» και, έλπίζουμε, όχι στους «άνυποψίαστους δεξιούς» φαίνεται ότι δεν προσέξαμε και τόσο «τήν έπαλληλία και την άλληλοαναίρεση των κώδικων, όπως τους χρησιμοποιεί ο έξοχος Γκαμπόρ». Άς είναι καλά όμως ο Β. Ραφαηλίδης (ΒΗΜΑ Τετάρτη 21 Άπριλη) που πρόσεξε και μäs έδωσε να καταλάβουμε επιτέλους πώς μια χώρα «που δεν είναι ακριβώς σοσιαλιστική, τώρα πιά έχει κάποιες δυνατότητες να γίνει» μιάς και ξανοίγεται αίφνης ή «Ιστορική Προοπτική» (!) Έπειδή λοιπόν πιστεύουμε ότι, είτε είδατε τό έργο είτε όχι, ή απάντηση όχι μόνο säς καίει, αλλά και είναι όπωσδήποτε μια σημαντική συμβολή στην υπόθεση του σοσιαλισμού, θά säς την παρουσιάσουμε αύτούσια.

Γράφει λοιπόν ο Β.Ρ. προλαβαίνοντάς μας, αρχικά, από τίς επιτόλαιες και επιφανειακές αναγνώσεις: «Σ' ένα πρώτο και επιτόλαιο κοίταγμα, τό φίλμ μοιάζει σαν ένας πολύ διακριτικός λίβελος για την κουταμάρα και την απανθρωπιά των Ούγγρων κομμουνιστών - και ίσως όχι μόνο αυτών».

Μήν ξεγελαστείτε όμως φίλοι θεατές! Γιατί «παρά την άστειότητα του συνειδησιοτροφείου (που τό άποτελούν «άπροσάρμοστοι εργάτες» που χρειάζονται «προλεταριακή συνείδηση» και «άντιπαθητικοί, καταφανώς σαχλοί κομματικοί παράγοντες» που είναι μάλλον «νευρωτικοί πρόσκοποι παρά κομμουνιστές», κατά Β.Ρ.), αλλά ακριβώς έξαιτίας τής ύπαρξής του (τήν παραδέχεται άραγε ο άρθρογράφος;), ξανοίγεται ή 'Ιστορική Προοπτική στη χώρα αυτή» (!)

Άναρωτιέστε μήπως τί έννοει λέγοντας ότι ή 'Ιστορική Προοπτική ξανοίγεται έξαιτίας τής ύπαρξης των «νευρωτικών προσκόπων» (=καθοδηγητές) και των λεγόμενων «έκτροφείων (σχολείων) τής εργατικής συνείδησης»; 'Ιδού λοιπόν ή συνέχεια:

«Κι αυτό χάρις στο ήθος ανθρώπων σαν τή Βέρα, που είναι ο τέλειος κομμουνιστής, αλλά (προσέξτε!) φερμένος από τό μέλλον μέσα στο παρόν. Η Βέρα δεν είναι χαρακτήρας ρεαλιστικός». Τότε, τί σοί άνθρωπος είναι αυτή ή Βέρα; Η μήπως έχουμε να κάνουμε μέ έργο έπιστημονικής (=μαρξιστικής) φαντασίας;

Προνοητικά όμως μäs προλαβαίνει ο έτοιμόλογος Β.Ρ.: «Είναι τό πλήρες μοντέλο (ένν. ή Βέρα) ενός χαρακτήρα που ώστόσο άρχισε να φτιάχνεται μέσα σε συνθήκες δύσκολες, ανισόρροπες και άντιφατικές».

Αυτό ήταν. Νά λοιπόν που τό ήθος και ή άγνότητα προσώπων σαν τή Βέρα που άνεβαίνουν στην κομματική ιεραρχία άφου πάρουν τό χρίσμα τής έμπιστοσύνης μιάς «νευρωτικής καθοδήγη-

σης» (έχοντας δείξει «πειθαρχία», έχοντας «ιεραρχήσει τά αισθήματά τους» και έχοντας πάρει τό «σωστό δρόμο» καταδίνοντας παλαιμάχους κομμουνιστές και εργάτες) και που διεκδικούν τον τίτλο του τέλειου κομμουνιστή από τους έπιφανείς κριτικούς του «συγκροτήματος», να λοιπόν που δεν είναι σενάριο φανταστικό, όπως λίγο έλειψε να υποθέσουμε, αλλά φτιάχνονται και μάλιστα σε συνθήκες δύσκολες, ανισόρροπες και άντιφατικές, όπως θέλει και ο κριτικός του ΒΗΜΑΤΟΣ.

Πράγματι, κ. Β. Ραφαηλίδη, «δύσκολη υπόθεση τό διάβασμα μιάς ταινίας» και πολύ σωστά «τούτη ή ταινία θά μπορούσε να χρησιμοποιηθεί σαν τέστ». Αυτό και έγινε.

Πιός όμως θά μäs σώσει από τό ήθος τής νεοελληνικής «κινηματογραφικής» κριτικής;

Πάνος Κούρος.

ΓΙΑ ΤΟ ΣΤΡΑΤΟ

Σ' εύχαριστούμε για τή δημοσίευση του κειμένου «για τό στρατό», (τεύχ. 47-48) - έστω κι αν δεν έχει και πολύ σχέση μέ τό πρωτότυπο, που σου παραδόσαμε - κι άς συνθλίβηκε στίς Συμπληγάδες των έγκύρων γραφίδων και στο φολκλόρ των ρετρό φωτογραφιών, που τό συνόδευαν. Για μäs, και προπαντός για όσους πραγματικά νοιάζονται για την καθημερινή ζωή του φαντάρου, όσο και για τους άλλους, που ύφιστανται για δύο χρόνια αυτή τήν «όχληρή» κατάσταση (διάβ.: καθημερινό φασισμό), ακόμα και σε περίοδο «άλλαγής», τό ζήτημα, φυσικά, δέ σταματά σε καμιά δημοσίευση κειμένων και σε κανένα μέτρο «άρμοδίων» έπιτελείων ή ύφυπουργείων. Θέλουμε μόνο - για τό τυπικό του ζητήματος - να συμπληρώσουμε πώς τό «έξ άδιαίρετου» κείμενο άνήκει και στο Βαγγέλη Γκουγκουλή, που τ' όνομά του χάθηκε κάπου ανάμεσα στη σύνταξη και τή φωτοσύνθεση, έν μέρει - ίσως κι ολοκληρωτικά - από δικιά μας υπαιτιότητα. Τέλος, σ' εύχαριστούμε εκ των προτέρων για τή φιλοξενία.

Βαγγέλης Γκουγκουλής
Θοδωρής Διονυσόπουλος
Κώστας Καλφόπουλος

παρατηρητής

ΔΙΚΑΙΟ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

ΤΕΤΡΑΜΗΝΙΑΙΑ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ

συντακτική επιτροπή:

Ι. Κουκιάδης
Α. Μάνεσης
Ι. Μανωλεδάκης
Στέλιος Νέστωρ
Δημήτρης Τσάτσος
Αργύρης Φατούρος

1ο τεύχος:
αφιέρωμα:
«ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΑΛΛΑΓΗ
ΚΑΙ ΔΙΚΑΙΟ»

γράφουν οι:

Αρ. Μάνεσης
Δ. Τσάτσος
Κ. Τσουκαλάς
Ι. Μανωλεδάκης
Ι. Δεληγιάννης
Έφη Μανωλεδάκη
Ε. Βενιζέλος
Π. Πετριδης
Γ. Παπαδημητρίου
Δ. Λουλές
Α. Καζάκος
Γ. Αναστασιάδης

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ „ΠΑΡΑΤΗΡΗΤΗΣ" ΤΗΛ. 264 958

ΑΘΗΝΑ „ΝΕΑ ΣΥΝΟΡΑ" ΤΗΛ. 3610589